

Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

**УКРАЇНСЬКІ МАРКЕРИ
ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ**

УКРАЇНСЬКІ МАРКЕРИ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ

ВИКЛИКИ
МІЖВОЄННОЇ
ДОБИ
XX СТОЛІТТЯ

Колективна монографія

Рецензенти:

Іван Патер, доктор історичних наук, професор (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України);

Олексій Сухий, доктор історичних наук, професор (Львівський національний університет імені Івана Франка)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол №10 від 26 листопада 2024 рр.)*

Українські маркери історії Польщі: виклики міжвоєнної доби ХХ століття /
У 45 редколегія: Микола Литвин (голова), Любомир Хахула (заст. голови), Тарас
Горбачевський (секретар) ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, Суми : Університетська книга, 2024. 386 с.
ISBN 978-617-521-093-2

Проаналізовано найважливі українські маркери історії Польщі міжвоєнної доби ХХ ст., насамперед в ідейно-політичній, етнокультурній, церковно-релігійній сферах. Показано складність міждержавних та міжнаціональних відносин в умовах війн і повосенних трансформацій. Висвітлено вплив російсько-радянських чинників на українську військово-політичну еміграцію. Досліджено антипольські репресії російської колоніальної адміністрації в підрадянській Україні, зокрема щодо фантомної Польської військової організації. Актуалізовано проблему українсько-польського співіснування в українській історичній та політичній науковій думці міжвоєнної доби. Звернуто увагу на советологічні й українознавчі осередки в міжвоєнній Польщі, зокрема у Варшаві та Львові. Визначено роль Греко-католицької церкви в суспільно-культурному житті Другої Речі Посполитої. Показано дихотомії розвитку польської й української культур до Другої світової війни.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України та Польщі.

УДК 94:930.2(438:477)"1919/1939"

Ukrainian markers of the history of Poland: challenges of the interwar period of the twentieth century / editorial board: Mykola Lytvyn (Chairman), Lubomyr Khakhula (Deputy Chairman), Taras Horbachevsky (Secretary); National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, Sumy: "University Book Publishing", 2024. 386 p.

The most important Ukrainian markers of the history of Poland in the interwar period of the twentieth century are analysed, primarily in the ideological, political, ethno-cultural, church and religious spheres. The complexity of interstate and interethnic relations in the context of wars and post-war transformations is shown. The influence of Russian-Soviet factors on Ukrainian military and political emigration is traced. The anti-Polish repressions of the Russian colonial administration in post-Soviet Ukraine, in particular, against the phantom Polish Military Organisation, are investigated. The problem of Ukrainian-Polish coexistence in the Ukrainian historical and political thought of the interwar period is actualised. Attention is drawn to Soviet and Ukrainian studies centres in interwar Poland, in particular in Warsaw and Lviv. The role of the Greek Catholic Church in the socio-cultural life of the Second Polish Republic is noted. The dichotomies of the development of Polish and Ukrainian cultures before the Second World War are shown.

For scholars, teachers, students, and anyone interested in the modern history of Ukraine and Poland.

Зміст

<i>Розділ 1. Володимир Потульницький, Георгій Потульницький</i> Проблема українсько-польського співіснування в українській історичній та політичній науковій думці міжвоєнної доби (1918–1939)	7
<i>Розділ 2. Богдан Гудь</i> Формування українсько-польських міждержавних відносин: конфлікти, дипломатія, співпраця й уроки (1917–1921)	43
<i>Розділ 3. Дмитро Пугач</i> Польське населення Західноукраїнської Народної Республіки: на прикладі Рудківського повіту	69
<i>Розділ 4. Наталія Колб</i> Роль греко-католицького парафіяльного духовенства в українсько-польському національному протистоянні в Галичині у 1918–1923 роках	89
<i>Розділ 5. Ігор Пилипів</i> Греко-католицька церква в суспільному житті Другої Речі Посполитої	107
<i>Розділ 6. Олександр Зайцев</i> Українське представництво в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939)	136
<i>Розділ 7. Руслана Давидюк, Микола Литвин</i> Українська політична еміграція в міжвоєнній Польщі: російсько-радянські виклики	166
<i>Розділ 8. Оксана Руда</i> Національна освіта українців у Польщі (20–30-ті роки XX століття): шлях до збереження ідентичності	187
<i>Розділ 9. Марина Чебан</i> Історична наука у міжвоєнному Львові: протистояння і порозуміння	229
<i>Розділ 10. Володимир Комар</i> Советознавчі й українознавчі дослідження у міжвоєнній Польщі	250

Розділ 11. Роман Голик

Дихотомії міжвоєнн:

польська й українська культура 1920–1930-х років 272

Розділ 12. Роман Яців

Інтелект, генерований болем: культурно-мистецьке життя

української еміграції Варшави 1920–1930-х років 282

Розділ 13. Юрій Романишин

Свої чи чужі? Особливість функціонування періодики

на території Другої Речі Посполитої 309

Розділ 14. Микола Литвин

Культурно-освітнє та громадське життя українців

у міжвоєнному Кракові 317

Розділ 15. Анатолій Шваб

Формування засад еміграційної політики міжвоєнної Польщі

та її втілення на західноукраїнських землях 328

Розділ 16. Олександр Рубльов

Антипольські репресії російської колоніальної адміністрації

в УСРС, 1920–1930-ті роки:

марево «Польської Військової Організації» 364

Володимир Потульницький, Георгій Потульницький

Розділ 1

Проблема українсько-польського співіснування в українській історичній та політичній науковій думці міжвоєнної доби (1918–1939)

Усерії українських історичних і політичних праць, написаних у 1890–1940-х роках, головню у 1918–1939 рр., після невдалих спроб створити Українську державу в 1917–1920 рр., українські науковці, зокрема й автор вказаної публікації¹, всебічно розглядали сукупність українсько-польських взаємин. Проаналізувавши цю спадщину українських учених в їхній еволюції, виділяємо три напрями в українській історичній та політичній науковій думці того часу: народництво, консерватизм і націоналізм². У Західній Україні переважали консервативний і націоналістичний напрями; у Східній Україні – народництво і консерватизм. У 1920-х роках існував також націонал-комуністичний напрям, який був синтезом народницького і марксистського підходів, де марксистські аспекти спочатку домінували, а потім повністю витіснили народницькі³.

Іноді у поєднанні історичні концепції цих течій впливали на конкретні ідеології різних українських державних утворень чи урядів. Зокрема, ідеї вчених-народників вплинули на

-
- 1 Перший варіант статті був опублікований у 2022 р.: Потульницький В., Потульницький Г. Образ Польщі та поляків в українській історичній та політичній думці міжвоєнної доби (1918–1939). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 15. С. 174–202. Нині пропонується поправлений і доповнений варіант тексту.
 - 2 Див.: Potul'nyts'kyj V. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Stuttgart, 1997. No. 45. H. 1. S. 2–30
 - 3 Див.: Rudnytsky Ivan L. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton, 1987. P. 93–96; 102–105.

ідеології як Української Центральної Ради (1917), так і Директорії Української Народної Республіки (УНР) (1918–1919); ідеї гетьмансько-консервативного напрямку – на ідеологію уряду гетьмана Павла Скоропадського Української Держави 1918 р.; ідеї національно-державницьких політичних мислителів – на ідеології Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у Галичині (1918–1919) та Директорії УНР. Ці впливи не завжди виходили безпосередньо від вчених. У випадку з націонал-комуністичним напрямом, як і з урядом Симона Петлюри, їх ідеологами були не професійні вчені, а скоріше публіцисти, які черпали елементи мислення як народників (особливо Михайла Грушевського), так і націонал-державницьких політичних мислителів із Галичини кінця XIX – початку XX століття.

У вказаній розвідці розглянуто концепції українських історико-політичних мислителів перших трьох течій та їхні погляди на історію взаємин українців і поляків. Тема українсько-польського співіснування в українській націоналістичній та комуністичній історико-політичній думці виходить за межі цієї публікації, яка аналізує думки винятково науковців, а не публіцистів чи письменників. Не обговорюватимуться й твори петлюрівських публіцистів.

Бачення проблеми українсько-польського співіснування в українській історичній та політичній думці викликає інтерес як через необхідність вивчення історичного досвіду української інтелектуальної історії, так і з огляду на розвиток сучасного українського етнодержавотворення, оскільки низка викладених концепцій досі не втратила свого впливу на національних українських ідеологів. Аналіз цього бачення, викладений у наукових працях чільних представників української історико-політичної думки, може виявити деякі нові площини для порівняльного аналізу і майбутніх досліджень. Тому, виокремлюючи висвітлення цієї проблеми в українській історичній та політичній думці, спробуємо відповісти насамперед на такі запитання: 1) якою була відмінність між баченням проблеми українсько-польського співіснування представниками трьох різних напрямів української історико-політичної думки в контексті змалювання спільних сторінок історії обох народів? 2) чи дійсно існувала відмінність між загальними доктринами в українській історичній та політичній думці і їхнім ставленням до Польщі? 3) чи існувала в українській історико-політичній думці

міжвоєнної доби ХХ ст. ідея орієнтації на Польщу як вирішальний чинник для постання української незалежної держави, і якщо існувала, то серед представників яких напрямів?

Погляди на польсько-українські відносини досліджено в контексті загального методологічного підходу авторів до української історичної та політичної думки, який дає можливість зосередити увагу на різних трактуваннях трьох чинників: концепції нації, ролі національної території і бачення держави⁴. З огляду на відсутність однастайності щодо трактування феномену співіснування між обома народами та ролі Польщі й поляків в українській історії серед представників різних напрямів української історичної та політичної думки, вибірково аналізуватимемо погляди чільних представників кожного напрямку на зазначену проблему. Це – Михайло Грушевський (1866–1934) і Сергій Шелухин (1864–1938) як народники, В'ячеслав Липинський (1882–1931) і Степан Томашівський (1875–1930) як представники консервативно-монархічного напрямку та Володимир Старосольський (1878–1942) і Степан Рудницький (1877–1937) як націонал-державники. Основна концентрація буде на порівняльному аналізі праць, написаних протягом міжвоєнної доби, хоча у дослідженні цілісного й поліперспективного бачення ідей того чи того автора щодо Польщі та поляків торкатимемось також досліджень (особливо щодо робіт М. Грушевського), написаних на початку ХХ ст.

4 Такий методологічний підхід ми вже використовували для аналізу образу іншого в українській, російській, німецькій та французькій історичній та політичній думці. Див.: Potulnytskyi V. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945). *Quest for Models of Coexistence: National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* / ed. by K. Inoue and T. Uyama. Sapporo, 1998. P. 163–195; Potulnytskyi V. Jews and Jewish Theme in Ukrainian Historical Thought. *Jews in Eastern Europe. Journal of the Centre For Research and Documentation of East European Jewry of the Hebrew University of Jerusalem*. Givat Ram, Jerusalem. Winter 2000. No. 3(43). P. 5–36; Potulnytskyi V. Galician Identity in Ukrainian Historical and Political Thought. *Galicia. A Multicultural Land* / ed. by Ch. Hann and P.-R. Magocsi. Toronto; Buffalo; London, 2005. P. 83–103; Potulnytskyi H. Position of Ukraine between Poland and Russia in the narratives of French and German intellectual history from the end of the 18th century until the end of the First World War: towards theoretical, methodological, conceptual, and source aspects. *Omelian Pritsak: Biography, Legacy, Research interests. For the 100th Anniversary of Omelian Pritsak's Birth*. Kyiv, 2021. P. 244–274; Потульницький В., Потульницький Г. Річ Посполита в контексті її історичних відносин з Україною в науковій спадщині Омеляна Пріцака. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2019. Вип. 12. С. 151–165.

Народницький напрямок. Звертаючись до теми українсько-польських відносин, М. Грушевський обмежувався їхнім дослідженням насамперед у контексті таких питань, як проблема «історичної Польщі», становище України у складі Польсько-Литовської держави, польсько-шляхетське пригнічення українського народу і його залишки в Правобережній Україні у ХІХ ст., питання про польсько-українські відносини в Галичині та питання про Холмщину. Дослідника у висвітленні всіх вищезазначених аспектів цікавили питання радше історико-політичного, аніж етнопсихологічного змісту. Загалом негативне ставлення М. Грушевського до поляків було результатом, з одного боку, його науково-історичних досліджень, під час яких він знайшов та належно синтезував безліч фактів для засудження старої «історичної Польщі», заперечення претензій Польщі щодо включення України до її складу; з іншого – воно було зумовлене усвідомленням ученим, який 20 років жив і працював у Львові, суті та змісту польської політики щодо українського населення Галичини і Холмщини. У 1906 р., підсумовуючи свої 12-річні спостереження за специфікою та особливостями галицького національно-політичного життя, він зауважував: поляки не бажають нічим жертвувати зі свого панівного становища і не уявляють собі іншого ставлення до українців, аніж ставлення панівної нації⁵.

Михайло Грушевський вкрай негативно оцінював роль історичної Польщі в історії України та її народу, наголошував, що історичні відносини Польщі та України зводяться до того, що українська народність була обкрадена польською: «...вона [Польща – В. П., Г. П.] заволоділа багатствами України – її землями, вона втягнула в себе на протязі сторічь все, що з'являлось найбільш видатне в українському середовищі, і перетворила українську народність на масу робітників, працюючих на представників польської народності і культури»⁶. На його думку, особливо руйнівні наслідки мало польське панування в Галичині, яка на той час уже протягом чотирьох століть перебувала під польським гнітом і зверхністю. «Надзвичайно складне становище, у котрому опинилася українська народність [у Галичині – В. П., Г. П.], – пише М. Грушевський, – є,

5 Грушевський М. Автобіографія. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* / упоряд. А. П. Демиденко. Київ, 1992. С. 202.

6 Грушевский М. К польско-украинским отношениям в Галиции. Киев, 1905. С. 104.

перш за все, результатом її економічної і культурної відсталості – цього спадку історичної Польщі, яка ретельно знімала з неї за час свого чотирьохсотлітнього панування все, що тільки могло вважатися вершками нації, яка залишила її в стані забитості і безпорадності і потомки якої ретельно консервують її в цьому становищі»⁷.

Домінування польської народності на західноукраїнських землях М. Грушевський бере в територіальному аспекті значно ширше, не обмежуючись лише територією Галичини. Вчений акцентував на тому, що на початку ХХ ст. у Західній Україні (Західною Україною вчений вважає не лише Галичину, але й Поділля, Волинь, Побужжя – Холмщину та Підлісся) польська народність займала привілейоване становище, порівняно з українською, завдяки сприятливішим культурним та національним умовам, що склалися унаслідок історичного розвитку, та неабиякій майновій перевазі. Не дивно, що вчений виявляє дуже негативне ставлення і до тієї частини польського населення, яка проживала у Правобережній Україні, зокрема магнатів, їхніх управителів – шляхтичів, представників дрібнішого місцевого польського землеволодіння. Він називає їх «панам», гнобителями й експлуаторами місцевого селянського українського населення⁸. Водночас дослідник зазначає, що більшість української інтелігенції в Росії ставиться до поляків без будь-якої упередженості та ворожості і «встановлення *modus vivendi* в розкріпачених відносинах уявляється їй у вигляді дуже привабливої національної гармонії»⁹.

М. Грушевський усвідомлював, які величезні труднощі були на шляху до врегулювання українсько-польських відносин. Необхідною умовою такого врегулювання вчений вважав відмову поляків від ідеї «історичної Польщі» з її пануванням на українських землях, а також вирішення аграрного питання в Україні, якому він, як соціаліст, взагалі надавав виняткового значення. Він стверджував, що для поляків втрата України – це не тільки економічний удар певному суспільному класові, але й знищення однієї з основ,

7 Грушевський М. Украинцы. *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия* / под ред. А. И. Кастелянского. Санкт-Петербург, 1910. С. 170.

8 Грушевський М. Між Москвою і Варшавою. *Борітеся – побороете*. 1920. № 2. С. 3; Грушевський М. З біжучої хвилі. Київ, 1907. С. 96.

9 Грушевський М. К польско-украинским отношениям в Галиции. С. 103.

на якій ґрунтується їхня сила як нації, оскільки «значення і сила і привілейоване становище народності польської створювалось за рахунок населення українського, білоруського і литовського»¹⁰. М. Грушевський вважав, що перешкодою на шляху налагодження польсько-українських відносин завжди будуть різноманітні історичні підрахунки і претензії, «від яких ніяк не може звільнитися польська громадськість»¹¹. На основі таких міркувань визначний дослідник негативно оцінював різні спроби порозуміння між поляками та українцями, які виникали протягом історії, вважаючи, що такі спроби завжди були не паритетними, а служили лише одній стороні – полякам. Протягом ХVІ ст. внаслідок Реформації польський культурницький рух здійснив чималий вплив на українське духовне життя, та все ж історик оцінював його різко негативно, бо в конкуренції між польською та українською культурою цей польський рух «так же різко і сильно перехилив коромисло ваги в сторону польську»¹².

Амбівалентне і у підсумку так само негативне значення отримала у М. Грушевського і Люблінська унія 1569 р. Він загалом вітав, що, з одного боку, ця унія дала історичні підстави для створення ідеї соборності, встановила значно тісніші зв'язки між Галичиною, яка вже від середини ХІV ст. перебувала під пануванням поляків, із центральними та східними українськими землями, які були під Литвою, що забезпечило перебування усіх територій у межах однієї держави – Речі Посполитої. Проте, з іншого боку, унія самим своїм фактом існування промостила шлях всіляким польським впливам на українське політичне та духовне життя, що М. Грушевський завжди вважав злом. «Українське життя, – пише з цього приводу вчений, – наломано на польські взірці та ополячено. Був це повний перестрій зверху і донизу, який не зіставив каменя на камені в українським життю. Він перемінив його на польські взірці, і на самий спід його зіпхнув українську людність, яка трималася своєї української народності»¹³.

10 Там само. С. 105.

11 Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ, 1918. С. 43.

12 Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. 6: Життя економічне, культурне, національне ХІV-ХVІІ віків. С. 412.

13 Грушевський М. Люстрована історія України. З додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. Вінніпег, б. р. С. 194.

Схожу негативну оцінку отримала Гадяцька унія 1658 р. Розглядаючи мотиви прийняття унії козацькою старшиною, попри той факт, що вона була створена і задумана представниками шляхти, вчений вважає, що старшина насамперед прагнула захистити свої станові привілеї за допомогою Речі Посполитої саме тоді, коли низові козаки повернули до Москви. На думку історика, основою ідеї сперти князівство Руське на шляхту є бажання старшини отримати контроль над західними українськими землями, де козацтво ніколи не користувалось підтримкою як стан. Він називав «тяжкою іронією .., що якраз західні провінції були вирвані зі складу Великого Князівства Руського при останньому редагуванні Гадяцького акту»¹⁴.

Негативно оцінив М. Грушевський і підписання Варшавського договору 1920 р., який уклали Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. Цей договір він вважав «варшавською авантюрою», «фактом ворожим, навіть злочинним», «жахливою провокацією, що може знищити ідею української державності, української національності». На підтвердження своїх висновків наводить низку історичних прикладів, починаючи від Богдана Хмельницького, який «ішов на різні поступки Москві, з якою, на його думку, можна було і так і сьак, щоб тільки не мати справу з поляками, з котрими не могло бути інакше, як вже було»¹⁵. Вчений зазначав, що український народ завжди відкидав будь-який компроміс у відносинах із поляками. У 1928 р. він знову засудив «історичну Польщу», що реанімувалась щодо України, зокрема Галичини, у новій, ще більш загостреній формі пілсудчини¹⁶.

Сергій Шелухин приділив особливу увагу вивченню психології українців та поляків. З огляду на те, що «історія кожного народу лише тоді є цікавою, коли вона є самостійною»¹⁷, він ґрунтується на дослідженнях своїх попередників – Володимира Антоновича (1834–1908) і Михайла Володимирського-Буданова (1838–1916) та аналізує відмінності між цими народами у сфері правової і політичної

14 Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1998. Т. 10. С. 352–353.

15 Грушевський М. Між Москвою та Варшавою. С. 4.

16 Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. *Україна*. 1928. Кн. 5. С. 7.

17 Шелухин С. Критика нового наукового підручника історії України. Львів, 1935. С. 20.

культури. Він доводить, що «Руська Правда» має багато спільного з правом слов'ян адриатичної або дінарійської раси, «до якої належать українці, словенці, серби, хорвати, чехи, словаки», стверджує, що навіть «іннервація – функціонування нервової системи в української та польської народностей цілком різні»¹⁸. Найхарактернішою рисою українців вчений вважає волелюбність, якою «вони дорожать більше за все, здатні до наук, до ремесла, а жити без свободи не могли»¹⁹. Із цих міркувань він характеризує сутність самосвідомості українців та поляків у контексті польсько-українських відносин XV–XVII ст. «Дві народності, – стверджує дослідник, – дві різні світогляди, дві історії (аристократична і демократична), дві культури ... суперечність інтересів на ґрунті політичній, національній, соціальній, релігійній, правній, моральній, історичній»²⁰.

Аналізуючи походження цих народів, С. Шелухин відносить поляків до вислянської (вістульської) слов'янської групи народностей, натомість українців – до адриатичної (динарійської) слов'янської групи²¹. Заразом покликається на аналогічні твердження сучасних йому французьких антропологів: Жозефа Денікера, Жана-Жака Елізе Реклю, звертається до літописних свідчень. Водночас учений визнає, що українська та польська народності – всі одного слов'янського походження²². Утворення окремих народностей слов'янського походження вчений пояснює тим, що під час розселення на нових місцях слов'яни перемішувались з тубільцями і народами, які потім приходили на ті ж землі, зустрічались і вступали у зв'язки з чужоплемінними сусідами. «В літопису Нестора розповідається, – зауважує С. Шелухин, – як брати Вятко і Радим “од ляхов” пішли з своїми родами по річці Оці і утворили Радимичів та В'ятичів. Окрім цієї польської рідні північні слов'яни перемішались з фінами, уральськими монголами ... Український народ не має в собі вказаних домішок чужої крові»²³. Саме так, на

18 Шелухин С. Додаткові лекції до курсу «Історії українського народу». Прага, 1932. С. 68–69.

19 Шелухин С. Критика нового наукового підручника... С. 31–32.

20 Там само.

21 Шелухин С. Лист до редакції (З приводу: «Чому це так?» пана С. Рудницького). *Воля*. 1920. Т. 3. Ч. 1. С. 15.

22 Шелухин С. Дві народності. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (ЦДАВО України). Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 204–205.

23 Шелухин С. Лист до редакції... С. 15.

думку С. Шелухина, утворювалися нові народності слов'янського походження. «Кожен народ в ту мішанину, – пише вчений, – вступав зі своєю мовою і своєю національною психологією, які разом із його мовою, культурою і національною фізіономією входили в чужу і одбивалися на утворенні нової народності, її психології, мови, культури»²⁴. Вчений робить висновок, що, на відміну від поляків, які є народом аристократичним, українці – демократи, оскільки українське народне життя, психіка, історія, побут, право, прагнення та ідеали українського народу завжди зверталися до свободи, народоправства, демократії. Наголосивши, що український аристократ швидше знайде спільну мову з аристократом польським, аніж із селянином чи робітником – представником свого власного народу, він виключає з концепції українського державотворення накинута українцям, на його думку, поляками, ідею про поділ суспільства на панів та холопів. «Мусимо об'єднати всі наші сили, – закликає вчений, – в ідеї народного суверенітету та народоправства “без холопа і без пана”. Се нам диктує сама наша українська нація»²⁵.

Консервативний напрямок. Роздуми В'ячеслава Липинського щодо Польщі та поляків концентрувалися довкола розгляду таких основних тем, як: 1) відносини України та Польщі в історичній ретроспективі; 2) значення та роль Польщі у долі українського народу; 3) розгляд орієнтації на Польщу в контексті проблем українського державотворення. Розглянемо ці твердження детальніше. Проповідуючи ідею монархії як чинника консолідації українського суспільства, В. Липинський покликається на історичні відмінності між народами поневоленими, які завжди лишаються державними націями через те, що їх придушує і позбавляє незалежності чужоземна країна, і народами недержавними, на територію яких чужоземна влада приходить здебільшого внаслідок запрошення її частиною цього народу. До перших можна віднести поляків, до других – українців. Перші не зв'язані органічно з чужоземною владою, відчують поневолення цією владою, мають всі елементи, потрібні для побудови власної держави, і відразу її відбудовують, як тільки ослабне зовнішній чужоземний натиск. Такі держави всю свою увагу й енергію зосереджують на зовнішній політиці, пошу-

24 Шелухин С. Дві народності. Арк. 197.

25 Шелухин С. Більше розважливості. ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 165.

ках союзника, який допоміг би позбутися чужоземного гніту²⁶. Тому В. Липинський вважає, що у відносинах України з Польщею слід насамперед на перший план висувати момент політичний: «відділення від Варшави Української землі, що значить відділення від Польщі всіх українотворчих, польських або культурно колонізованих (=європеїзованих) верхів»²⁷. Цю тезу він ілюструє прикладом Богдана Хмельницького. На думку науковця, перед великим гетьманом поставало два шляхи: «або скерувати всю національну енергію на боротьбу за зміну того внутрішнього державного устрою і справу будучини Речі Посполитої зробити українською національною справою, – або, порвавши зовсім з Польщею, скерувати всю національну енергію на організацію власного державного життя поза межами Речі Посполитої»²⁸. Б.Хмельницький обрав другий шлях і, на думку В'ячеслава Липинського, не помилився. Тому-то гетьман «...винищив як польських, так і українських, то плюючих собі в фізіономії, то цілюючихся демократів, і в той спосіб знищив до тла на Україні польські демократичні республіканські форми державного життя; в завойований в той спосіб зверху Україні він установив українську монархічну владу гетьманську...»²⁹.

За В. Липинським, окрему роль у контексті встановлення взаємин України та Польщі відігравала і відіграватиме Галичина. Вчений бачить різницю відмінність у відносинах Галичини та Польщі в епоху розвинутого середньовіччя, коли західноруські землі були на рівних із Польщею у паритетних державно-політичних династичних взаєминах, і в модерну добу, коли Галичина та Польща перейшли до стану взаємовідносин, які встановлюються між колонією та метрополією. У середньовічну епоху саме у «північно-західних окраїнах», куди належала і Галичина, відбувалася «боротьба старої “руської” культури з новою культурою польською, а не боротьба підданих з панами, не боротьба півдиких степових ухадників з роз-

26 Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 83–84.

27 Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Київ; Філадельфія, 1995. Т. 6. Кн. 1: Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / ред. Я. Пеленський. С. XXVI.

28 Липинський В. Україна на переломі: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991. С. 18–19.

29 Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 218.

бещеними “кремовими королевцями”. Причём стара “руська” культура має тут за собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшості вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі»³⁰. Тогочасні замини між двома суб'єктами державно-політичних відносин були паритетними і рівними, і від цього відштовхувались і витоки відносин між ними.

Натомість у ХХ ст., коли Галичина і Польща перетворились, відповідно, у колонію і метрополію, політика, на думку В. Липинського, вимагала застосування зовсім іншої стратегії і тактики, ніж в епоху середньовіччя. У своєму листі від 3 лютого 1927 р. до політичного діяча, організатора Українська Національно-демократичної партії Володимира Бачинського (1880–1927), який прагнув проведення прямих перемовин своєї партії з Варшавою з метою втілити концепцію федерації Польщі та України, В. Липинський називає тактику галицького політика хибною, оскільки такий крок без попередньої підготовки в Галичині сильної консервативної територіальної групи, складеної з місцевих поляків та українців, приречений на невдачу. «Без попереднього порозуміння з місцевими консервативними поляками, – пише вчений, – Ви від Варшави ніколи нічого не доб'єтесь і, переговорюючи безпосередньо з нею, наразите себе тільки на великі прикrostі. Колонія від метрополії може добитись чогось тільки тоді, коли вона потрапить використати незадоволення з метрополії тих, хто владу метропольну в колонії представляє»³¹. Натомість В. Липинський прагнув порозуміння українських консерваторів із галицькими, а не варшавськими польськими консерваторами у справі досягнення спільними зусиллями територіальної автономії для українських земель під Польщею³². Успіх цієї тактики, за Липинським, залежав від врахування того факту, що поляки стосовно «кресів» завжди прагнутимуть долучити до Польщі, окрім Східної Галичини, ще й Волинь та Поділля³³. «Війна за поширення польської “цивілізаційної місії” на Сході, – пише В. Липинський, – це одинока сила, якою держиться

30 Липинський В. Україна на переломі... С. 207.

31 Липинський В. Повне зібрання творів, архівів, студії / ред. Я. Пеленський. Київ; Філадельфія, 2003. Т. 1: Листування (А–Ж). С. 194.

32 Там само. С. 195.

33 Там само. С. 604.

Піلسудський і Польська республіка»³⁴. Про підтримку незалежності Галичини він зазначав ще у своєму листі до Дмитра Дорошенка від 5 листопада 1918 р., де, зокрема, писав: «ми війни з Польщею не хочемо, але зачеплені будем оборонятись, а державно-суверенні права Галицьких Українців до їхньої землі вважаємо слухними і будемо їх піддержувати»³⁵.

Місце та роль Польщі у долі українського народу В. Липинський розглядає з перспективи двох основних штадпунктів: позитивного та негативного. Позитивом для України та українців він вважає приклад польської літератури, яка всіляко глорифікує своїх історичних діячів, описуючи їхні чесноти, вчинки та успіхи, здобуті на полі бою чи у справі державного будівництва. «Перегляньте, – пише науковець у листі від 22 лютого 1930 р. Дмитру Дорошенку, – того-часну [часів ХІХ–ХХ ст. – В. П., Г. П.] польську літературу. Скільки Ви знайдете різних видань, присвячених обороні тих чи інших провідників, скільки Ви знайдете боїв, що за “гонор” тих провідників велися. Бо державні народи дбають за честь своїх людей, а недержавні цього інстинкту не мають»³⁶.

На думку В. Липинського, Польща виграє у порівнянні з Московією, яку неможливо європеїзувати, на відміну від Польщі, що є і була Європою та здатна слугувати для України певним прикладом на шляху європеїзації: «Як не європеїзувати Московщину, вона Московщиною і останеться. А тут на Україні на пограниччю двох культур – європеїзація все могла перейти в польщину, а боротьба з польщиною все могла довести до Московщини»³⁷. Звичайно, В. Липинський усвідомлював, що обидві домінуючі нації чинять на Україну тиск і насильство, але проводив відмінність у цьому тиску, зазначаючи, що «в цім вся суть різниці відношення до Польщі, що слабо б'є, і до Москви, що лупить без пардону»³⁸.

Негативну роль Варшави в українській історії вчений вбачає у шкідливій для України ідеї «триєдиної Польщі», висунутій певними польськими та українськими політичними колами у серед-

34 Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 38.

35 Там само. Т. 1. С. 606.

36 Там само. С. 641.

37 Липинський В. Україна на переломі... С. 136.

38 Центральний державний історичний архів України, м Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 80 зв.

ині XVII ст., а також у шляхетській демократії, яка була основною ланкою політичного життя Речі Посполитої в епоху пізнього середньовіччя та ранньонового часу. Теорія «триєдиної Польщі» (Польща, Русь і Литва) стала згубною для України, оскільки, як пише В. Липинський, вона «йшла в парі з фізичним винищенням (засланням найбільш активної гетьманської старшини в Сибір, зведенням зі світу цілої плеяди Виговських і Богунів, яких розстріляла Польща), сильною політичною дегенерацією і національним упадком носителів цієї ідеї: української козацької та шляхетської верстви і викликала українську демократичну реформацію, яка тільки “в народі” стала бачити спасення української національної справи»³⁹. Він вважає цю теорію раціональною і виразно протиставляє її раціоналізму стихійний переможний ірраціоналізм, який був притаманним Б. Хмельницькому.

Негативну роль в історії обох народів ідею шляхетської демократії В. Липинський аналізує, виводячи цілу низку причин деструкції, яку ця демократія спричинила, та наслідків, до яких вона призвела. Ось вони: 1) саме під впливом демократизації шляхта перестала бути організованим класом лицарства, перетворилась у «розпрошену хаотичну масу вільних та свободолюбивих республіканців, що стали жити з необмеженого правління своєю республікою, перекававши одночасно всю організацію продуктивної матеріальної праці – з одного боку на зовсім чужі для нації (переважно жидівські) елементи, а з другого – на пасивну масу, позбавлену в кінці (подібно як і демократії афінській наприклад) всяких прав і тієї охорони закону...»; 2) саме за панування шляхетської демократії необмежена влада суверенного «шляхетського народу» опинилася у руках «зажерливих і анархічних магнатів, що для своїх цілей суверенні голоси і симпатії цього “народу” в той чи інший спосіб купували», вічно воюючи між собою; 3) шляхетська демократія зумовила неприродний добір, коли в «креси» стала емігрувати, асимілюючись там, найбільш лицарська частина польської шляхти, і навпаки, в ряди шляхти польської стала вливатись «найбільш “індивідуалістична” і недисциплінована литовська, українська та білоруська шляхта, яка в польськості і в охороні чужої для неї польської держави шукала захисту для свого власного безсилля, своєї

39 Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 123.

анархічності і своєї неорганізованості супроти своїх місцевих, сильніших ніж в Польщі, пасивних мас»⁴⁰. Як наслідок, саме шляхетська демократія, за В. Липинським, призвела до втрати шляхтою своєї єдності та лицарськості, до розпаду лицарсько-земельного класу, і, врешті-решт, до падіння Польської держави.

Актуалізував В. Липинський і проблеми зовнішньополітичної орієнтації, яка завжди поставала перед українськими державотворцями, вказавши на її суть та загрози, які зможе спричинити вибір орієнтації саме на Польщу. Він усвідомлював, що українці зазнавали від поляків тривалого гноблення, а Галичина у міжвоєнну добу так само продовжувала перебувати під польським гнітом. Для визволення від польського гніту громадянам західноукраїнських земель необхідно завоювати територіальну автономію, яку вчений розглядає як перший етап для виховання громадянства цих земель у дусі державницької монархічної ідеї. Територіальну автономію, на думку В. Липинського, можна здобути лише спільними зусиллями місцевого громадянства Галичини, незалежно від національності. Порозуміння українців із місцевими поляками проти централістичного панування Варшави – єдиний шлях до політичного визволення західноукраїнських земель.

Загалом В. Липинський не вважав Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль у майбутньому творенні Української держави. Навіть здобуття територіальної автономії від Польщі він розцінював як бажаний, але зовсім не першорядний і вирішальний крок у майбутніх подіях. «Не від Польщі, – пише В. Липинський О. Назаруку, – залежатиме майбутня доля України, тому на якусь особливу тактику тут розраховувати не варто. Ви собі уявляєте, що ми напередодні війни Польщі з більшовиками. Я в це не вірю. А друге: хай історик професор Томашівський скаже: чи здійснилася хоч одна згода з Польщею. Які дані, що тепер має бути інакше?»⁴¹. Він радив українським консерваторам не наслідувати політичних методів поневолених, але державних націй – поляків та чехів, бо це лише загальмує процес визрівання політичної свідомості українців. «Хто каже, що нас як Чехів або Поляків, може визволити якась „Антанта“, той готує руїну України. Процес створення влади, про-

⁴⁰ Там само. С. 312.

⁴¹ ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 84, 91.

цес завоювання, через який не пройшла, а мусить пройти всяка недержавна нація, не може бути замінений для неї так, як для нації колишніх місцевих завойовників. Таких завойовників недержавна нація ще не має і, щоб стати нацією державною, вона їх мусить сама на місці (а не десь “в Версалі”) мати. Без цього перемога сторонніх сил над місцевою чужоземною владою визволить тільки нашу внутрішню анархію»⁴².

Водночас В. Липинський покладав великі надії в українському державотворенні на місцевих, із метропольною Варшавою зв'язаних поляків. Він застерігав українців від нерозважливих закликів до їхнього винищення, замість того, щоб заохочувати ці сили до створення на українській землі своєї власної держави. «Нації поневолені, – зазначає мислитель, – маючи в собі свої власні державницькі консервативні елементи, можуть собі дозволити на винищення “чужинців”. Нації недержавні, яких вся організуюча державно-творча здатність завойована власне в оцих місцевих “чужинців”, нищать разом з ними в самім зародку всю власну націю і державу»⁴³.

В'ячеслав Липинський виділив три політичні орієнтації для України: орієнтація на Польщу, орієнтація на Росію контрреволюційну і орієнтація на світову революцію та Росію більшовицьку. Кожна з цих орієнтацій пов'язана з надією на допомогу Антанти або ж на допомогу Німеччини, і кожна має своїх прибічників. «І Польща, і російські антибольшевики, і російські большевики, всі вже мають своїх “самотверженних малороссиянъ”, а конкурувати з тим типом наших земляків, це справа безнадійна ... Ані Польща, ані большевицька, ані протибольшевицька Росія не будуть будувати Україну, бо їм ніякої України не потрібно. Їм тільки треба в даний мент використати фікцію України при допомозі зорієнтованих на них українців»⁴⁴.

Окрім того, В. Липинський вважає, що замість орієнтації на Польщу потрібна від Польщі рішуча сепарація. Він аргументує такий політичний шлях виникненням українського державно-національного руху – суто європейського, але аж ніяк не азійського.

42 Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні... С. 85.

43 Там само. С. 4–5.

44 Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 66.

Всі інші подібні рухи, що відбувалися на Заході та в Польщі, – теж європейські за походженням. Без такої сепарації Україна, на думку В. Липинського, ніколи не реалізується як державно-політичний проєкт. «Без політичної сепарації від Польщі, – пише вчений, – не може бути України. Так само, як не могло бути Польщі без політичної сепарації, без одрізання в другій половині XII ст. пуповиння від її матері – Німеччини. Доки Україна політично не одсепарується від Польщі, всі йдучі з Польщі або через Польщу українотворчі елементи, чуючи за собою піддержку Варшавської метрополії, не будуть в стані вповні українізуватись, тобто злитись в одну цілість з малоруською народною масою і перетворити цю племінну масу в націю. Україна, через свої творчі верхи в одно політичне тіло з Польщею зв'язана, буде гнити і умирати разом з Польщею, як умирає мати з дитиною, що не може від неї народитись. Одсепаруватись од Польщі, але так, щоб не утопитись в руським морі»⁴⁵.

На відміну від В. Липинського, С. Томашівський у своїх поглядах на Польщу та її роль в українській історії і політиці зосереджувався довкола двох інших питань. Вони стосувалися, по-перше, з'ясування суті як негативної, так і позитивної ролі поляків в українській історії; по-друге, виокремлення тенденцій до зближення обох народів, які себе проявили у минулому і можуть відіграти певну роль у майбутньому, зокрема, як і В. Липинський, підіймав питання автономії українських земель під Польщею. Розкриваючи перше питання, зазначимо, що історик С. Томашівський загалом негативно оцінював анексію українських земель Польщею у XIV ст. Історик стверджував, що під владою Польщі становище українського народу було досить важким у всіх сферах життєдіяльності: економічній, політичній та національній. Причини цього важкого, а подекуди нестерпного становища вчений вбачав у внутрішній політиці Речі Посполитої: накладення панщини, непосильних податків на зубожіле населення, перетворення Галичини на джерело сировини, недопущення самостійного економічного розвитку українських земель і скріплення власного самозахисту. Все це, на його думку, унеможливлювало спроби українського народу домогтися самостійного державно-політичного розвитку та впорядкувати на цих основах власне життя. «Без великої пересадки можна

45 Там само. С. XXV.

сказати, – пише він, – що Польща при кінці XVIII ст. відступила українські землі чужим державам у мало-що сильнішій стані, аніж їх набула»⁴⁶.

Деструктивна внутрішня політика Речі Посполитої щодо українських територій та захисту її населення особливо виявила себе в середині XVII ст. У цей час, за підрахунками історика, демографічні втрати львівської землі становили 60 % населення. «Стан перед катастрофою, – зазначає він, – подамо найнижчий 100 тисяч, а по ній як найвищий 40 тисяч. З того виходить загальне зменшення людності на 60 тисяч чоловік»⁴⁷. Такі колосальні демографічні втрати вчений пояснював наслідками польсько-української війни, руйнівних переміщень польських військ та внутрішньої політики Речі Посполитої, яка була скерована своїм вістрям на тотальне недопущення конструктивного розвитку українського народу та унеможливлення його державного життя у будь-якій формі.

Негативну роль для розгортання польсько-українських відносин відіграли, на думку С. Томашівського, і політичні плани та дії Головного отамана Армії УНР С. Петлюри. Називаючи Польщу «відвічним ворогом України», історик всі пропольські заходи С. Петлюри, його мир із Ю. Пілсудським, спільні дії з поляками проти більшовиків і перехід західноукраїнських земель до складу Польщі вважає негативом, на якому аж ніяк не можна будувати подальші відносини між обома народами. До таких деструктивних воєнних та дипломатичних заходів С. Петлюри вчений записує «віддання Західних українських земель відвічному ворогові України – Польщі, запроторення великої частини української армії в польські табори, розстріл українського патріота-героя полковника Української Армії – Болбочана»⁴⁸ та інші вчинки головного отамана. Проте головну вину, яку С. Томашівський покладає на С. Петлюру, він вбачає у варшавському порозумінні між поляками та українцями від 20 квітня 1920 р., яке, за його словами, було підписане «розпаленим залізом на спині західного відлому української нації»⁴⁹. Щобільше, історик впевнений, що «з остаточним упадком “головного отамана”

46 Томашівський С. Погляд на стан людности Львівської землі в половині 18 ст. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1901. Т. 5. С. IV.

47 Там само. С. 50.

48 Томашівський С. Симон Петлюра. 1976. С. 3.

49 Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. Берлін, 1922. С. 28.

Польща тратить політичне і моральне *placet* на володіння західноукраїнськими землями – одиноке, яке досі встигла здобути у *небольшевиків*»⁵⁰.

Негативно оцінив С. Томашівський і Гадяцьку унію, яка була запроєктована й укладена між гетьманом Виговським та Річчю Посполитою 16 вересня 1658 р. Попри те, що в цій угоді найкраще виявилася державницька течія (концепція відновлення Великого князівства Руського з ясною політичною конституцією і чітко окресленою територією тощо), С. Томашівський вважав, що насправді угода була вигідна лише Польщі. Хоча ратифікація Річчю Посполитою цієї угоди стала символом зміни самої Польщі у ставленні до України, галицький консерватор оцінює її інакше: «...в принципових справах, – пише історик, – Польща виявила давню непоступливість. Українці домагалися, щоб утворене було окреме Велике Князівство Руське – на зразок Великого Князівства Литовського, щоб у склад його входили також західноукраїнські землі ... Але всі ті домагання поляки відкинули – не погодилися на державну рівноправність України, а дали тільки автономію, і то лише для самої Наддніпрянщини, усуваючи все те, що нагадувало б українську державність.»⁵¹. С. Томашівський настільки перейнявся ігноруванням угодою долі західних українських земель, що навіть не зацентрував на факті ратифікації польською стороною Гадяцької унії, хоч це знаменувало, що Річ Посполита станом на 1658 р. стала іншою державою, яка визнала Україну собі рівною.

Заразом С. Томашівський відзначав і позитивний вплив поляків в українській історії. Він вважав, що саме поляки відіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі. Якщо, за С. Томашівським, Україна часів визвольних змагань взяла з часів удільних князівств у XIII ст. із символіки лише тризуб, який став гербом УНР, то з історією Польщі були пов'язані козацька і гетьманська традиції, вже не кажучи про те, що польська історія витворила і саму назву Україна. «Ідеал історичної козацької України, – пише він з цього приводу, – припадає в дійсності на добу, коли всі майже українські землі входили в склад Річипосполитої. Найліпший доказ

⁵⁰ Там само. С. 29.

⁵¹ Томашівський С. Українська історія. Нарис. Львів, 1919. Т. 1: Старинні і середні віки. С. 223.

маємо у виборі українських історичних героїв. Маємо, що правда, на чолі тих героїв Хмельницького, людину, як на минуле України, будь-що-будь гігантську, та побіч нього бачимо такі постаті як Сагайдачний, як Виговський, як Дорошенко, як Мазепа, як Орлик, а з історії культури як Могила, – людей, що не персоніфікують анти тези і суперечності між змаганнями української людності та історичною місією Річпосполитої. Одним словом, засіб історико-політичних уявлень сучасного Українця в 9/10 узятих з історії Польщі, є продуктом її розвитку – проява, що її поляки дивним способом не досягнули»⁵². Ця проблема великого впливу на Україну з боку Польщі, який поляки зазвичай і несвідомо чинили протягом середньовічної та новочасної доби, науково, на думку історика, ще не розроблена. Тому широкий загальний навіть не уявляє собі її розмірів.

Під впливом польської дійсності, на думку С. Томашівського, формувалася і українська національна психологія. Цей вплив був цілком природним та органічним, адже процес формування національної індивідуальності українців ще не був остаточно завершеним. Тому твердження польських істориків, політиків та публіцистів про українство як про витвір австрійської інтриги вчений вважав історичною нісенітницею⁵³. Для підкріплення своєї думки вчений згадує сутність політичної програми Б. Хмельницького. Він зазначає, що провідною ідеєю гетьмана була широка політична і культурна автономія України в межах польсько-литовської Речі Посполитої, тобто гетьман мав польську орієнтацію. Цій ідеї гетьман, залишався вірним до кінця життя⁵⁴.

На ґрунті позитивного впливу поляків на Україну, який ніколи не треба забувати, та впливу деструктивного, який не варто повторювати, історик виокремлював тенденції до зближення обох народів на основі спільних традицій минулого. С. Томашівський вважав, що поляки нарешті виявили себе на початку ХХ ст. раціоналістами та вмілими тактиками і наводив повоєнну Польщу як позитивний

52 Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі: переклад стенограми відчиту улаженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12.04.1929 р. Львів, 1929. С. 12.

53 Там само. С. 23.

54 Докладніше див.: Томашівський С. Війна і Україна. *Вісник Союзу визволення України*. Відень, 1915. Ч. 29–30. С. 2–3; Ч. 47–48. С. 1–2; Ч. 51–52. С. 1–2; Ч. 53–54. С. 1–2; Ч. 59–60. С. 1–2.

приклад гострого відчуття політичної ситуації і відповідно правильного вибору. За його словами, приблизно 90 % поляків до війни були монархістами, орієнтувалися на три династії і вірили в успіх монархічної ідеї, заради якої йшли на величезні зусилля та жертви під час обох невдалих повстань 1830-х і 1860-х років. Проте настав час і всі вони за 24 години стали республіканцями, оскільки зрозуміли, що за цих обставин інша, не республіканська Польща є абсолютно неможливою. Натомість українці упродовж 1917–1919 рр. завзято боролися між собою за державно-політичні програми. Отже, добрими тактиками є ті, хто не лише вдало використовує політичну програму, а й, що нерідко буває, діє, незважаючи на теоретичні настанови, а інколи й усупереч їм⁵⁵.

Водночас С. Томашівський ставив питання, у якому напрямі і в якій площині можна сподіватися деякого зближення позицій взаємно ворогуючих сторін, і хто має започатковувати зближення. І давав однозначну відповідь: ініціатива має виходити винятково від польського уряду: «Маю глибоке переконання, – писав він, – що безпосереднім наслідком такого кроку була-б значна поправа в теперішніх польсько-українських взаєминах. Не доведе воно, очевидно, до ідилії, боротьба йтиме, звісно, і далі, однак вона вийде з зачарованого кола негачії, переміниться в легальне суперництво і ступнями творитиме нові форми політичної симбіози, для якої провідним ідеалом для обох громадянств повинна бути міжнародна солідарність обох народів і їхня спільна історична місія»⁵⁶. Першим кроком на шляху до зближення обох народів має стати, за С. Томашівським, здобуття необхідної автономії західноукраїнських земель від Польщі та утвердження в ній власного законодавства, адміністрації, освіти та армії⁵⁷.

Національно-державницький напрямок. Володимир Старосільський сутність польсько-українських відносин та образ поляків і Польщі виокремив у своїх працях у контексті розкриття двох питань. Це, з одного боку, вплив Польщі на Україну, а з іншого – спільні риси, притаманні обома народами, що виробилися протягом багатолітньої спільної історії. Щодо впливів Польщі на Україну,

55 Томашівський С. Про ідею, героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського з додатками. Львів, 1929. С. 93.

56 Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі... С. 28.

57 Томашівський С. Драгоманов і Галичина. Політика. 1925. Ч. 1–6. С. 83–84.

то вчений починає свій аналіз польсько-українських відносин із XIV ст. У період перших воєн проти Польщі в XIV–XV ст., що закінчились ліквідацією литовсько-руської держави, носіями самостійницьких прагнень і керівниками боротьби за незалежність України від Польщі були, на думку В. Старосольського, представники української аристократії⁵⁸. Після поразки у збройній боротьбі, що точилася протягом XV–XVI ст., відбувається процес полонізації аристократичних українських верств, змушених зробити вибір – або полонізуватись і влитися до лав польського шляхетства, або стати безправним станом. Вчений вважає, що тільки дрібна українська шляхта у цьому процесі «затримала до останнього східну свою віру і приналежність до української національності»⁵⁹. Так, на початку XVII ст. Україна втрачає на користь Польщі свою власну шляхту, яка остаточно сходить з арени боротьби за незалежність української нації.

Процесу полонізації сприяла «наднаціональність» аристократії як внутрішньої окремої спільності, суспільне становище якої робило її «ненародною», чужою для інтересів мас. Загальною характерною рисою аристократії вчений вважає те, що вона зв'язана тільки з державою і тільки через особу монарха, до того ж цей зв'язок не був ані абсолютним, ані винятковим. «Випадки зв'язання через аллюдіум з різними державами, – зауважує він, – не були рідкі. І служба означеній державі, навіть вірна і щира, не впливала з почуття подібного національного патріотизму»⁶⁰.

В особливих випадках (війна, релігійна боротьба) аристократія стає керівником культурних чи релігійних прагнень народу, але внаслідок своєї суспільної позиції як спільність служить не народові, а панівній державі та своїм привілеям. Тому українська шляхта і магнати, будучи українськими за походженнями, служили насамперед Польській державі, переживаючи своєрідне внутрішнє роздвоєння. «На цьому тлі [відриву від народу – *В. П., Г. П.*], – пише дослідник, – виросла трагедія внутрішнього роздвоєння, яке переживало панство України в XVI–XVII століттях: князі Острозький та Кисіль це персоніфікації цього глибокого

58 Starosolsky V. Political and Social Movements in Ukraine. *ЦДАВО України*. Ф. 4186. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1.

59 Там само. Арк. 2.

60 Старосольський В. Теорія нації. Нью-Йорк, 1966. С. 73.

внутрішнього конфлікту, характерного для цілого класу, до якого вони належали, конфлікту, який покінчився повною перемогою суспільного моменту над народнім»⁶¹. Цій пропольськості української аристократії сприяла суть Речі Посполитої як держави, що була становою зі всесильям шляхти, обмеженою монархією в часи панування монархій абсолютних⁶². Так само з національно-державницьких позицій В. Старосольський проаналізував роль, яку відіграло в українсько-польській історії козацтво. Після полонізації аристократії саме козацтво, на думку вченого, стає ініціатором боротьби за незалежність української нації. Акцентуючи на тому, що козацтво жило війною і з війни та акумулювало в собі ті цінності, які розвиваються у війні, вчений стверджує, що «козацтво в ранній добі було суто демократичним класом, бо було запереченням станового соціального ладу і ставало з цим ладом у боротьбі»⁶³. У ту добу, за В. Старосольським, козацтво як українська верства виконувало функції керування і репрезентації. З кінця XVI ст. воно стає національним класом, а протягом усього XVII ст. – представницьким класом нації в її боротьбі з Польщею за існування. Саме політика Польщі та боротьба з нею перетворила козацтво на національну потугу. «Скоро та нестримно, – пише науковець, – росла українська козаччина протягом XVI ст. – дарма, що мала проти себе систематичні зусилля польського правительства, щоб здавити її, а бодай приборкати, втиснути в рамки польської рації стану ... Оружні розправи з козацтвом, як от війни 1583, 1591, 1593, 1596, 1625, 1637 років, хоча й скінчилися мілітарно для козаків нещасливо, не те що не спиняли в нічім росту їх сили та значення: ні, по кожнім неудалім мілітарнім зриві, по хвилевім обезсиленні, ставала козаччина ще дужчою, ще сильнішою, ще більш самопевною. Тайна цього розвою лежить в тодішнім відношенні козацтва до народної маси»⁶⁴. У боротьбі з Польщею сила козацтва все дужче наростала. Цьому сприяли якнайбільше

61 Там само.

62 Старосольський В. Політичне право. Курс лекцій. Регенсбург, 1950. С. 135, 181, 183.

63 Старосольський В. Суспільно-політичні рухи та їх носії. ЦДІАЛ України. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 3.

64 Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. (Записки НТШ)*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1991. Т. 210: Історико-філософська секція. С. 155.

дві вимоги козацтва, які Польща і не бажала, і не могла задовольнити. Першою з них, як відзначає науковець, стало домагання козацьких вольностей, а другою – вимога необмеженого реєстру для козацького війська. «Неможливість покінчити цей конфлікт мирно, – пише вчений, – впливала з обставини, що вищезгадане намагання [вольності – *В. П., Г. П.*] йшло завжди в парі з другим домаганням ... поширення козачого реєстру, а в дійсності необмежування його»⁶⁵. Отже, польські впливи на українську соціальну структуру були, за В. Старосольським, двоякими: поляки, з одного боку, колонізували українську аристократію, а з іншого – зробили козацтво найзапеклішим виразником і борцем за українські національні інтереси.

Окрім впливів Варшави на Наддніпрянщину, спільна українсько-польська історія також витворила багато схожих рис, притаманних і полякам, і українцям. Серед них науковець виділяє насамперед релігійний момент, оскільки, на думку В. Старосольського, поляки й українці приділяють багато уваги релігії і є глибоко релігійними народами. Щобільше, вчений стверджує: саме релігійне питання безпосередньо знаходиться у площині національних інтересів обох націй. «Те саме питання, – висловлюється науковець з цього приводу, – яке в однім питанні лежить поза межами інтересів нації, в другому може бути предметом її найживішого зацікавлення. Так, релігійне питання не будить ніякого національного інтересу для французів, англійців і т. д., але воно має велике значення для ... поляків ... та для українців»⁶⁶.

Другою такою спільною рисою, притаманною однаково і полякам, і українцям, В. Старосольський називає месіанізм. Він розрізняє народи, що повірили у свою обрану місію та означили себе як месію, покликану вказувати іншим шлях, у стародавню добу та у добу модерну. У давню добу він зараховує до таких народів євреїв та греків; у нову епоху серед інших народів-месій називає поляків та українців. «В XIX столітті, разом з “національним відродженням” підіймається в Європі могутня хвиля національного месіанізму, особливо в Італії, Німеччині та у слов'ян – поляків, москалів, українців ... Польський рівно ж як і московський месіанізм XIX століття

65 Там само.

66 Старосольський В. Теорія нації. С. 42.

є загально відомими явищами. Український, крім численних уступів у Шевченка, найшов класичний вислів у Костомарова “Книгах битія Українського Народу”»⁶⁷.

Окрім релігійного чинника та месіанізму, В. Старосольський обґрунтовує думку, що обидва народи пов’язані органічно спільною долею, яка так з’єднала їх, що кожен сепаратно може впасти і загинути у боротьбі з могутнішими ворогами. Ідею про органічний зв’язок спільної долі обох народів вчений знаходить ще у роздумах Адама Міцкевича і особливо відзначає переконання в тому, що Україна є останньою країною на Сході, що «духовно належить до Європи, що має всі духовні прикмети і сприймає усі вияви європейської культури». Вчений розвиває цю думку, виступаючи в суді як адвокат, що взявся обороняти молодих українських націоналістів від можливого вироку польського суду, який їм загрожував. «Поza Україну, – пише В. Старосольський, – Європа не сягає! Ваш, панове присяжні судді, Міцкевич писав: “Польша впала і Україну придавила!”. Хай буде мені вільно перефразувати це ось так: “Якщо Україна впаде, то й Польшу придавить”. Ані ми, оборонці, ані оті ідейні юнаки, що їх ви судите, не прохаємо ласки, але весь культурний світ повинен в оцей проклятий Москвою час народобивства рятувати Україну від тотального знищення!»⁶⁸.

Проте, на думку дослідника, спільні риси культури, вироблені обома народами, на теренах Галичини повністю анулюються. Український галицький соціум як провідник національної ідеї саме у Галичині є непримиренний до поляків і не бажає з ними іти на жоден компроміс у державно-національному питанні. «Українське громадянство, – зазначає мислитель, – зближене культурно до поляків Галичини, все ж представляє по відношенню до них непримиренний напрям»⁶⁹. Таке ж твердження він застосовує і до галицької буржуазії, складеної з представників обох народів. Хоча інтереси польського і українського буржуа нібито спільні, проте українська буржуазія вважає польську своїм чи не найбільшим ворогом. «В Галичині, – пише вчений, – інтереси польської та української

67 Там само. С. 47–48.

68 Качмар В. Незрівнянний оборонець українських політичних в’язнів. *Записки НТШ*. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1991. Т. 210: Історико-філософська секція. С. 368.

69 Старосольський В. Теорія нації. С. 23.

буржуазії були об'єктивно однакові – а одначе молода і слаба ще українська буржуазія не тільки з польською не зливалася, але находилася з нею в гострій боротьбі»⁷⁰.

Інший видатний представник національно-державницького напрямку С. Рудницький свої дослідження з історії польсько-українських відносин та роздуми щодо ролі Польщі в історії України будує довкола розкриття трьох проблем: 1) польські культурні впливи та їхнє значення для України; 2) колонізаційна та експансіоністська політика Польщі на українських землях та її роль у розгортанні польсько-українських відносин; 3) деструктивні чинники, які стоять на заваді нормалізації польсько-українських відносин та пошук механізму для їхнього налагодження.

Щодо польських культурних впливів, дослідник, високо оцінюючи польську культуру, науку, літературу і мистецтво, зазначає, проте, що в суспільному житті поляків виробився «дуже видатний нахил до аристократизму і своєрідного буржуїзму, відраза до правдивого демократизму і погорда до селянства», називає польську культуру типовою культурою «імперіалістичного народу-пана»⁷¹, побудованою не на етнічній культурі польського простолюддя, а на шляхетській основі. Водночас учений вважає, що деякі риси польської культури, зокрема її національно-патріотична основа, різноманітність напрямків, емоційна чуттєвість, заслуговують наслідування. Загалом український народ, єдиним класовим представником якого залишилось селянство і який є первісним, селянським за своєю суттю, не може будувати власну культуру на польських зразках. Зближення польської та української культур відривало б останню від її народного коріння, шкодило справі побудови української національної держави⁷². Степан Рудницький вказує на той факт, що саме Польща була тривалий час трансфером західноєвропейських культурних впливів для України, які приходили до неї майже винятково через територію Польщі. Водночас вчений вважає, що внаслідок недосконалості соціальної структури самої Польщі, занепаду у ній міського життя, постійних воєн, які вела Річ Посполита, з усієї скарбниці західного культурного

70 Там само. С. 41.

71 Рудницький С. До основ українського націоналізму. Відень; Прага, 1923. С. 140–141.

72 Там само. С. 142.

життя у Польщу потрапляли лише поодинокі частки, тому «...прищеплення повної західноєвропейської культури в Польщі було виключене»⁷³. Наголошуючи на тому, що польська культура була завжди лише слабким і викривленим відблиском західноєвропейської культури, дослідник zarazом відзначає, що значною мірою через цю обставину «могло вікове панування поляків довести тільки до певної (неповної навіть) колонізації тільки верхніх шарів поневолених народів»⁷⁴. Натомість народні маси українців, за С. Рудницьким, залишились вірними своїй національності і були та є в найгострішій опозиції до Польської держави⁷⁵.

С. Рудницький закликав українських націоналістів визнати той факт, що польська «інтелігентська», за його виразом, культура є значно вищою за інтелігентську українську⁷⁶. Причини такого становища коріняться, на переконання вченого, в історії, коли староукраїнська київська культура зникла в XV–XVI ст. під тиском, з одного боку, татарського лихоліття, а з іншого – внаслідок систематичного нищення старопольською державою і суспільністю. Водночас вчений у руйнації давньоукраїнської культури звинувачує однаково монголів та поляків⁷⁷. Він зазначав, що саме з XV–XVI ст. замість старокиївської культури на всій території України почали ширитись та набувати силу польські культурні впливи, які в другій половині XVII ст. обійняли всю тодішню українську інтелігенцію на всіх землях України. Тоді «Польщина й латина, польські звичаї та моди панували всевладно по всій Україні»⁷⁸. Повстання Б. Хмельницького, наслідком якого став відрив від Польщі Лівобережної України, обмежило вплив метрополії на Сході, проте ще більше зміцнило його на західноукраїнських землях. «Тут [на Західній Україні – *В. П., Г. П.*], – пише дослідник, – вони панували щораз виключніше аж до кінця XVIII віку. Відтоді вони обмежились формально на Галичину і Холмщину, та ще аж в другій половині XIX ст. були ще дуже сильні

73 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923. С. 43.

74 Там само. С. 90–91.

75 Там само. С. 91.

76 Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 137–138.

77 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 43.

78 Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 138.

на всій Правобережній Україні»⁷⁹. Відправною точкою у змалюванні визначеної С. Рудницьким перманентної колонізаційної та експансіоністської політики Польщі стало трактування дослідником поляків як народу, якому притаманна вроджена експансивність. Степан Рудницький пояснив цей нахил т. зв. «етнографічною тиснявою», якою вважав відсутність значних територій та велику густоту населення. Ця тиснява, на його думку, всіляко сприяла розвиткові культури, проте замикає народ та його політичну культуру у вузькі межі. Така «етнографічна тиснява» і народила у поляків таку характерну рису, як експансивність⁸⁰.

Вчений вважав, що становище українських земель у межах Польської держави, де вся українська територія перебувала з XVI ст., було цілком ідентичне зі становищем плантаторських колоній європейських держав в Америці. «Україна по втраті самостійності прилучена до Польщі, – зазначає з цього приводу науковець, – попала в положення великої й багатой та безоглядно використуваної колонії»⁸¹. Проте на цьому порівняння, за С. Рудницьким, закінчується, оскільки у Північній Америці колонізатори купували в індіанського ватажка землі за зброю чи за горілку, а в Україні для захоплення української території поляками достатньо було королівської грамоти. Дослідник так описує процес колонізації: «Польський магнат отримував від свого короля дарчу грамоту на великий шмат землі ... і проголошував всім, що поселяться на його землях, свободу на 15–20 років від усіх подань і панщинних робіт ... Нечисленні польські хліборобські колоністи розпливалися все в українському морі так, що польське панування в Україні трималося тільки небагатьма вельможами (до того переважно українського походження), нечисленною шляхтою (теж переважно українською, потім полонізованою) і жидами, що купчилися під польською протекцією по містах»⁸².

До того ж польська експансія на українських землях, за визначенням вченого, була дуже швидкою і занадто великою за обсягом приєднаної чужої території. Як наслідок, автохтонне українське

79 Там само.

80 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 28.

81 Там само. С. 209.

82 Там само. С. 40.

населення не було охоплене польською державною ідеєю, а, навпаки, повсюди пішло в опозицію до неї. «Україна була отже для Польщі, – писав С. Рудницький, – головним джерелом сили, велетенським і багатим, та чужим по суті пограниччям, котре наслідком своїх політико-географічних прикмет надавалося майже виключно для плантаційної господарки»⁸³. У Польщі не було сили для оборони такої великої колонії від набігів татар, тож вона зверталась до послуг козаків, які мали для Польщі амбівалентне значення, оскільки, крім функції захисту території, не давали польській владі в Україні вирости в серйозну політичну силу. Водночас «магнати отже і шляхта, підприємці колонізації, були при таких обставинах першими і найзавзятішими ворогами козаків»⁸⁴. Вони всіляко прагнули, щоб ветерани козацьких воєн після їх закінчення покорилися шляхетській владі як звичайні посполиті, струміли до скорочення реєстру у мирний час, намагалися чинити козакам найменше уступок. «Сама польська національна експансія в українських землях, – пише С. Рудницький, – вимагала тотальної полонізації українців»⁸⁵. Проте це завдання, на його думку, неможливо було виконати насамперед через чисельну слабкість панівного народу. Хоча поляки і зробили все можливе, щоб перетворити український народ на етнографічну масу, але саме він своїм спротивом спричинив згодом загибель Польщі.

Степан Рудницький виділив три хвилі польської експансії в Україні. Перша з них відбулася у XIV ст., друга – у XVI–XVIII ст., а третя і остання – у 1919 р. Порівнюючи другу, найдовшу польську експансію з попередньою – литовською, вчений зазначає, що під поляками було значно гірше, ніж під литовцями, оскільки «вони спольщили українське боярство, виперли з міст українське міщанство і закріпостили мужицтво»⁸⁶. Інше порівняння не на користь поляків робить С. Рудницький, протиставляючи етапи колонізації, зокрема останній 1919 р., із попередніми. Він вважає, що по здобуттю української Галичини у 1919 р. історія польської експансії з XIV ст. просто повторилася. «Як тоді [в XIV ст. – В. П., Г. П.], – пише

83 Там само. С. 42.

84 Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка. *Записки НТШ*. Львів, 1897. Т. 17. Кн. 3. С. 40.

85 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 90.

86 Рудницький С. Україна наш рідний край. Львів, 1917. С. 69.

дослідник, – Польща змогла легко опанувати українські землі, знищені татарським лихоліттям, так тепер в 1919 р. могла Польща без труда окупувати ті самі землі, тим разом знищені світовою війною та революцією»⁸⁷.

Учений вирізняв низку деструктивних чинників, які виробилися з вини поляків протягом століть польсько-українських відносин. Вони, на його думку, суттєво заважають будь-якій нормалізації паритетних та добросусідських взаємин між обома народами. Першим таким чинником є акцентований аристократизм поляків, які ставляться до українців як до народу хлопів та неосвіченого сільського люду. «Польський народ, – писав з цього приводу С. Рудницький, – почуває себе супроти українського від довгих століть, як народ панів супроти народу хлопів, наймитів, кріпаків. Чудернацька мішанина ненависті, погорди, скритого страху опановує психіку кожного поляка в його відносинах до українців. Яка пристрасна ненависть поляків супроти всього, що українське, доказують випадки в Галичині від розвалу Австрії по нинішній день із страшною вимовністю»⁸⁸. До цього додається, на думку С. Рудницького, державно-правовий універсалізм аристократії. Та невелика частка української аристократії, яка збереглася в Україні за майже тотальної колонізації протягом тривалого історичного часу, завжди солідаризуватиметься з аристократією польською супроти свого ж народу. Українському з походження аристократові, вищому офіцерові та бюрократу завжди буде ближчий, як зазначає дослідник, такий самий польський член еліти, аніж простий громадянин українського походження»⁸⁹.

Не менш негативне забарвлення у такому контексті мають дослідження і польської наукової еліти. Степан Рудницький зазначає: чимало польських науковців поширюють таку думку, що український народ – це «темна хлопська маса, яка немає жодного майбутнього і має розпливитися в польськiм морі»⁹⁰. Твердження цих науковців обертаються також довкола розповсюдження ідей про уявну нижчість української мови порівняно з польською,

87 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 122.

88 Там само. С. 119–120.

89 Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 32–33.

90 Рудницький С. Україна наш рідний край. С. 54.

яка начебто годиться лише для хлопів. «Хто лиш трохи просвічений, – пише дослідник, наводячи твердження польських науковців, – повинен вживати польської мови», бо «українська хлопська, дьогтем смердить»⁹¹. Другий міф стосовно українців у працях польських науковців, який спростовує С. Рудницький, стосується їхніх тверджень про начебто перевагу польського населення на українських землях в часи польської домінації. Перелічуючи прізвища та роботи таких істориків, як Кароль Шайноха, Антонін Ролле та Олександр Яблоновський, Степан Рудницький пише, що ці їхні твердження не підкріплені фактами та ірреальні. «Україна, – відповідає польським істориками дослідник, – була вже в часах польської окупації людніша як сама Польща»⁹². Третє з міфологізованих тверджень, які розповсюджують всіляко польські науковці щодо українців, стосується намагань поляків штучно розширити межі етнічної польської території українською. Називаючи такі прагнення видати чуже за своє антинауковими, С. Рудницький зазначає, що «справа меж суцільної української території це справа не тільки політично, але й науково важлива»⁹³. Він переконаний, що справжній науковий дослідник ніколи не має права вдаватися до штучного розширювання і вказує на експериментаторів такого підходу. «Роблять таке [уявне розширення етнічної території – *В. П., Г. П.*] що правда всілякі “вчені”, – пише С. Рудницький, – головно між поляками, однак результати тієї роботи тільки хвилю воглядають великими ... Яка небудь паперова експансія меж України мені цілком незрозуміла. До того ж вважаю її дуже шкідливою»⁹⁴.

Деструктивним чинником для конструктивного налагодження співжиття між обома народами дослідник вважає також змішані шлюби між українцями і поляками, які досить інтенсивно практикували на той час в Україні, насамперед у Галичині. Користь від таких подружніх зв'язків, на думку С. Рудницького, отримує лише польська сторона, яка асимілює українську: «В Галичині це відомо кожному, що в мішаних подружжях поміж українцями та поляками

91 Там само. С. 54, 56.

92 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 39–40.

93 Рудницький С. Огляд національної території України. Берлін, 1923. С. 13.

94 Там само. С. 13–14.

перевага все залишається за польською стороною; дім усе стає польським і діти завжди, коли не цілком, то бодай наполовину – поляками»⁹⁵. Звичайно, тут потрібно взяти до уваги, що в регіоні кількісно було більше поляків, ніж деінде в Україні.

Кардинально інакші й уявлення обох народів про гармонійне розгортання політичних відносин своїми етносами. Якщо українець завжди стремить, за С. Рудницьким, до демократичної виборної держави, має нехить до аристократії та тиранії, то поляк, навпаки, – це насамперед пан, аристократ і воліє мати аристократичну державу на чолі з т. зв. шляхетською демократією, яка пануватиме над усім іншим загалом. «Українець бачить, – читаємо у С. Рудницького, – у кожному іншому чоловікові собі рівного, тому він є споконвіку за народоправством або демократією ... Поляк хоче панування невеликого числа людей – панів – над простим народом»⁹⁶. Ці історично складені відмінні уявлення представників обох народів про ідеальну державу і такі ж суспільні відносини суттєво заважають налагодженню будь-яких відносин між ними, які би ґрунтувалися на взаєморозумінні. «Українець, – пише науковець, – є уродженим демократом, він признає громаду як добровільне товариство свободних, собі вповні рівних людей. Для того у всій українській історії бачимо змагання до такої держави, де всі громадяни були б собі рівні і свободні ... Поляки є прихильниками аристократії, себто панування небагатьох»⁹⁷.

Підсумовуючи всі вищеназвані деструктивні чинники, що стають на заваді виробленню будь-якого встановлення паритетних та рівноправних взаємин між обома народами у майбутньому, С. Рудницький стверджує: налагодження може відбутись лише за умови, що обидва етноси будуть вступати у відносини як національні держави. Такий державно-політичний статус для обох народів, за С. Рудницьким, є не лише бажаний, але й єдино можливий для налагодження між обома народами саме рівноправних відносин в майбутньому, оскільки «...у найвищій власній інтересі Польщі (й європейського світу), щоб Польща була тільки національною державою й обіймала виключно дійсно етнографічно

95 Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 75.

96 Рудницький С. Україна наш рідний край. С. 77.

97 Там само. С. 78.

польські землі»⁹⁸. На думку вченого, після розділу етнічних територій Польщі та України щезне всілякий антагонізм і колишні порахунки між обома народами. Саме тоді «українська національна держава може бути найсильнішою підпорою польської національної держави»⁹⁹. Проте найважливіший аргумент на користь зиску для Польщі існування як національної держави – геополітичний. Використовуючи свої геополітичні розробки та терміни «географічний пасок», «буфер» тощо, С. Рудницький висуває наукові аргументи як найсильніші для обрання Польщею та Україною саме курсу на національну державу. «Однак найважливіше для Польщі те, – пише з цього приводу географ, – що вона, ставши раз національною державою, не буде мати ніяких сутичних точок з Московщиною. Вона буде відгороджена Україною й сама не включатиме ніяких українських та білоруських областей»¹⁰⁰.

Висновки будуємо у формі відповідей на три засадничі питання, сформульовані на вступі.

1. Якою була відмінність між баченням проблеми українсько-польського співіснування представниками трьох різних напрямів української історико-політичної думки у контексті змалювання спільних сторінок історії обох народів?

Ця відмінність визначалася відображенням досить відмінних подій та історичних сюжетів спільних сторінок обох народів із українсько-польської історії, з одного боку, і розбіжностями у теоретичних доктринах українських дослідників – з іншого. Тому роль Польщі в історії українського народу народники оцінювали негативно, а консерватори та націоналісти – двояко, вирізняючи і позитивні, і негативні впливи.

Так, представники народницького напрямку, будучи апологетами соціального підходу та розкриваючи у своїх працях історичні зв'язки між українцями і поляками, встановлені протягом історії, засуджували «історичну Польщу» та її роль в історії України, вважали цю роль вкрай негативною, заперечували будь-які претензії Польщі на включення України до її складу. Ставлення поляків до українців вони трактували як панівної нації, що особливо разуче

98 Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 126.

99 Там само.

100 Там само. С. 127.

виявляло себе в Галичині. Негативну оцінку в народників отримували і Реформація, і Люблінська та Гадяцька унії, і Варшавський договір 1920 р.

Консерватори, на відміну від народників, роль Польщі в історії українського народу оцінювали двояко. Позитивно сприймали роль польської літератури, європейський напрям самої Польщі як держави та її шлях до європеїзації, які, на думку консерваторів, мають бути зразком для українців. Особливо цей приклад виграє порівняно з впливами московськими. Консерватори вважали, що саме поляки відіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі, сприяли постанню та утвердженню козацтва та гетьманства, витворили саму назву «Україна». Політичними поляками були і основні українські герої, національна психіка яких формувалася під впливом польської дійсності. Заразом консерватори негативно оцінювали для України Гадяцьку унію, яка, на їхню думку, була дуже раціональною, з одного боку, а з іншого – сприяла винищенню еліти, та шляхетську демократію, яка дезорганізувала шляхту і зробила її республіканською, виокремивши з неї лицарську сутність і додавши, натомість, згубного анархізму. Різко негативно консерватори оцінювали і Варшавське порозуміння між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським.

На думку праворадикалів, становище українських земель під Польщею від XVI ст. було ідентичним зі становищем плантаторських колоній європейських держав в Америці. Як наслідок, українське населення опинилося в опозиції до польської державної ідеї. Через це колонізація загалом мала негативне спрямування, хоча і посприяла виникненню козацтва, яке очолило боротьбу за національні інтереси. Всі три етапи польської експансії в Україні, які вирізнили націоналісти (XIV ст., XVI–XVIII ст. та 1919 р.) замість асиміляції призвели лише до загибелі самої Польщі. Хоча Польща і була тривалий час трансфером західноєвропейських впливів в Україну, але і сама сприймала, і в Україну привносила лише слабкий відблиск західноєвропейської культури, який заторкнув лише українську шляхту, але не всю націю. Саме поляки зруйнували староукраїнську київську культуру і систематично поширювали свій вплив у Галичині, Холмщині і Правобережній Україні аж до XX ст.

2. Чи дійсно існувала відмінність між загальними доктринами в українській історичній та політичній думці і їхнім ставленням до Польщі?

Загальні доктрини в національній історичній та політичній думці визначали й різне ставлення її представників до Польщі. Народники, ґрунтуючись на своїй доктрині, виразно протиставляли демократизм українців аристократизму поляків, залічували українців та поляків до двох різних світоглядів, двох історій та двох культур (аристократичної та демократичної), що стали основою для суперечливих інтересів обох народів. На їхню думку, провідними ідеями українців як демократів завжди були народоправство, свобода та демократія.

Консерватори визначали засадничу роль Польщі у формуванні української гетьманської еліти. Глорифікуючи Б. Хмельницького, вони вважали його заслугою винищення польських і українських демократів та польських демократичних форм державного життя. Не менш високо оцінювали консерватори і боротьбу старої руської культури з польською на теренах Галичини, де перша була культурою консерватизму та традиції. Саме український консерватизм забезпечив паритетність і рівність у відносинах між обома народами. Позитивним прикладом для України консерватори вважали зміну орієнтації польських монархістів, які на початку XX ст. стали раціоналістами і республіканцями та відмовилися від згубних ідей двох невдалих повстань XIX ст. заради відновлення Польської держави.

Українські націоналісти дорікали полякам у колонізації ними протягом XV–XVI ст. української аристократії. Ця колонізація не торкнулась лише дрібної української шляхти, яка зберегла належність до української національності. На відміну від консерваторів, націоналісти не вважали шляхту класом, спроможним боротися за національну незалежність через свою перманентну відданість польським шляхетським інтересам. Із національно-державницьких позицій вони аналізували і роль козацтва, яке визначали як представницький клас нації, роль якого була домінуючою у боротьбі з Польщею за існування України. На думку націоналістів, саме польські впливи зробили козацтво найзапеклішим борцем за українські інтереси. Налагодження відносин між українцями та поляками може відбутися, на думку націоналістів, лише за умови, що обидва етноси будуть вступати у відносини як національні держави. Саме тоді щезнуть антагонізм та порахунки між обома народами, бо українська національна держава зможе стати найсильнішою опорою Польської національної держави.

3. Чи існувала в українській історико-політичній думці міжвоєнної доби ХХ ст. ідея орієнтації на Польщу як вирішальний чинник для постання української незалежної держави, і якщо існувала, то серед представників яких напрямів?

Народники виступали досить стримано щодо питання української автономії у Польщі, вважаючи, що для поляків етнографічна автономія України завжди буде замінена автономією історичною. Перешкодою для орієнтації на Польщу завжди будуть різноманітні історичні порахунки та претензії поляків щодо України. Деякі з народників, застосовуючи расовий підхід, вважали, що перешкодою для орієнтації на Польщу буде й їхня взаємна належність до відмінних рас: польської до вислянської, а української – до адриатичної.

Консерватори покладалися лише на внутрішню організацію монархістів у Польщі, складену з місцевих поляків та українців, оскільки загалом не вважали Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль у творенні Української держави. Водночас вони розглядали територіальну автономію Галичини під Польщею як перший етап для виховання громадянства західноукраїнських земель у дусі державницької монархічної ідеї. Вони стояли на позиції порозуміння українських консерваторів із галицькими поляками у справі досягнення автономії українських земель під Польщею, хоча і засуджували концепцію федерації Польщі та України на галицьких теренах в новітніх умовах, яку висували галицькі українські націонал-демократи. Консерватори вважали таку стратегію приреченою на невдачу без попереднього створення у Галичині консервативної територіальної групи, яка була би утворена шляхом об'єднання галицьких поляків та українців. Покладаючи великі надії на місцевих, із метрополією Варшавою не пов'язаних поляків, консерватори звертали основну увагу на внутрішню організацію монархістів, а не на зовнішніх союзників, включно з Польщею.

На думку праворадикалів, спільна історія українців та поляків та їхнє співжиття витворили в обох народів багато спільних рис. Це насамперед притаманні обом народам релігійність та месіанізм, а також органічний зв'язок спільної долі, де кожен із народів сепаратно може загинути у боротьбі з сильнішими ворогами. Водночас орієнтація на Польщу повністю нівелюється на теренах Галичини, де український галицький народ як провідник

національної ідеї є непримиренним до поляків і не бажає йти з ними на жоден компроміс.

Хоча історія і виробила чимало деструктивних чинників для спільного порозуміння українців та поляків (аристократизм поляків, їхнє «панське» ставлення до українців як до «народу хлопів», покликаного служити Польщі, індоктринізовані дослідження польських науковців, асиміляційний для українців тип змішаних шлюбів, руйнівна та згубна ідея польської шляхетської демократії), проте найбільшим зиском у такій орієнтації Києва на Польщу буде її відгородження Україною від згубних впливів Москви. На основі всіх цих ідей націоналісти вважали орієнтацію на Польщу можливою, оскільки обидва народи протягом історії неодноразово виявили, що вони органічно належать до Європи і є останнім європейським форпостом на Сході континенту.

Богдан Гудь

Розділ 2

Формування українсько-польських міждержавних відносин: конфлікти, дипломатія, співпраця й уроки (1917–1921)

Наукова проблема, сформульована в назві статті, продовжує залишатися однією з не до кінця досліджених тем як в українській, так і в польській історіографії. Йдеться передусім про об'єктивну оцінку характеру цих відносин, а також проявів як конфліктів за «територію й кордони», що було неминучим в умовах розпаду європейських імперій і постання національних держав, так і ситуативної співпраці перед лицем спільної загрози з боку московського імперіалізму. Найвизначнішим прикладом останньої є Варшавський договір 1920 р., більше знаний як договір Ю. Пілсудського й С. Петлюри. В українській літературі генеза, суть, перебіг і наслідки цього договору найповніше представлені в опрацюваннях кінця 90-х років ХХ – початку ХХІ ст., на чому наголошує Микола Кучерепа¹. Останнім часом українські дослідники теж не цураються зазначеної

1 Див.: Кучерепа М. Варшавський договір 1920 року: генезис, проблеми, наслідки. *Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Refleksje nad przeszłością – myśli o przyszłości*. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2020. S. 31–40. Найповніше процес формування й розвитку українсько-польських міждержавних стосунків у 1917–1921 рр., зокрема між Польщею й Наддніпрянською Україною, представлено в брошурі львівських науковців Б. Гудя й В. Голубка, а також київського дослідника С. Литвина, див.: Гудь Б., В. Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ, 2001. Натомість «галицькі» аспекти цих відносин ґрунтовно проаналізовано в класичній монографії М. Литвина: *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* Львів, 1998, див.: В.В. Боримський, *Польсько-український союз 1920 р. в українській і польській історіографіях*: автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.06. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси 2015.

проблеми², однак окремі з них висвітлюють її дещо формально у невеликих за обсягом статтях чи брошурах, що, безперечно, не сприяє розумінню її реальної значимості³. Натомість в польській історіографії обговорювана наукова проблема представлена значно краще⁴.

В останні роки дослідження українсько-польських відносин періоду Визвольних змагань помітно активізувалися. Так, у березні 2018 р. Центр досліджень Східної Європи Варшавського університету та Національний університет «Кієво-Могилянська академія» створили Польсько-українську комісію з дослідження взаємин у 1917–1921 рр. До її складу увійшло вісім українських та стільки ж польських істориків, які вивчають події Української революції та боротьбу поляків за незалежність у зазначений період. Очолили комісію Владислав Верстюк та Ян Яцек Бруський⁵. За кілька років своєї роботи члени комісії уклали й видали низку збірників наукових праць і документів, які поглибили наші уявлення зі сформульованої вище проблеми⁶.

2 Див.: Odziemkowski J., Rukkas A. Polska – Ukraina. 1920 / tłumaczenie z języka ukraińskiego Katarzyna Wnuczko. Warszawa, 2017; Rukkas A. Razem z Wojskiem Polskim. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku/tłumaczenie Michał Górski. Warszawa, 2020; Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи та матеріали) /упорядник і автор передмови Ярослав Тинченко, Київ, 2020; Hud B. Od unii lubelskiej do umowy warszawskiej. Trzy eseje o historii polsko-ukraińskiej. Warszawa, 2022 та ін.

3 Див. наприклад: Папакін А. Г. Стосунки між УНР та Польщею в 1918–1919 роках. *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. Київ, 2004. Т. 27. С. 38–41. Професор Європейського університету Віадрина (Німеччина) Андрій Портнов у своєму синтетичному аналізі українсько-польської історії присвячує цьому періодові (1917–1921) зaledве кілька сторінок, див.: Portnov A. Polska i Ukraina: wspólna historia, asemetryczna pamięć. Berlin- Warszawa, 2023. S. 37–41.

4 Bruski J. J. Petlurowcy: Centrum Państwowe ukraińskiej republiki ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2000; Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław, 2004; Suleja W. Józef Piłsudski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red.: Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń, 1997. S. 43–79; Z. Karpus, Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku., Toruń, 1999; Serednicki A. Polsko-ukraińskie kłopoty sojusznicze. *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe* / red. A. Koryn. Warszawa. S. 209–213 i ін.

5 Створення Комісії для дослідження польсько-українських взаємин 1917–1921 рр. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/3669-stvorennia-komisii-dlia-doslidzhennia-polsko-ukrainskykh-vzaiemyn-1917-1921-rr> (дата звернення: 10.05.2024).

6 Див.: Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр. / відп. ред.: В. Ф. Верстюк, Я. Я. Бруський, відп. секрет. В. В. Скальський. Київ, 2019. Т. 1; Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / pod red.: Pisuliński J., Skalski W. Warszawa, 2020; Symon Petlura. *Przywódca niepodległej Ukrainy* / red. M. Szumiło. Warszawa, 2021.

Водночас, з огляду на часто поверховий, схематичний підхід не лише українських, але й польських науковців⁷, історія формування міждержавних українсько-польських відносин у 1917–1921 рр. й у майбутньому залишатиметься актуальною проблемою для учених по обидва боки кордону. Йдеться передусім про характер українсько-польських конфліктів і переговорного процесу, що їх супроводжував, завдяки якому став можливим союзницький анти-московський договір між недавніми ворогами в боротьбі за Східну Галичину й західну Волинь.

Перші конфлікти й контакти. Початки українсько-польських непорозумінь і конфліктів датуються весною 1917 р., коли після Лютневої революції на теренах «українських» губерній колишньої імперії Романових розпочалися суспільні процеси, які водночас були не тільки демократичними, але й анархічними. Йдеться про конфлікти між спраглим землі українським селянством і землевласниками-поляками. Справа в тому, що на Правобережній Україні ще з часів давньої Речі Посполитої польські земельні магнати володіли величезними маєтками, які не рідко займали тисячі і навіть десятки тисяч десятин. Конфлікт за землю, як назвав його професор Сорбонни Даніель Бовуа, тривав давно, але саме тепер після Лютневої революції, отримавши значну перевагу над поміщиками, селяни вирішили його на свою користь. До кінця березня 1918 р. вони практично дощенту знищили «польську землевласницьку Аркадію» на Київщині, Східній Волині й Поділлі. До цього слід додати гострі конфлікти як селян, так і місцевої влади Української Народної Республіки (УНР) із польськими військовими формуваннями на Поділлі, Київщині і Північній Волині, які перероджувалися у запеклі збройні сутички, не спровокувавши ширшої конфронтації. Найсерйозніші наслідки мала, натомість, таємна українсько-німецько-австрійська угода в Бресті Литовському (9 лютого 1918 р.) щодо державної приналежності Холмщини й Підляшшя, яка до краю

7 Найяскравішим прикладом поверховості підходу до вельми важливої теми є колективна праця польських й українських авторів під тенденційною назвою «Волинь 1943 – апогей», видана варшавським осередком «Карта». Загалом в ній йдеться про «Польсько-українські відносини 1917–2023: знання, розбіжності, порозуміння». Власне знань про період 1917–1921 рр. авторам виразно бракує, що не веде до порозуміння, див.: Wołyń 1943 – apogeum. Relacje polsko-ukraińskie 1917–2023: wiedza, rozbieżności, porozumienie. Warszawa, 2024.

загострила українсько-польські відносини⁸. Ситуація стабілізувалася лише в період гетьманської держави Павла Скоропадського, позаяк в той час і Україна, і Польща знаходилися під австро-німецькою окупацією⁹.

Перша спроба нав'язання дипломатичних відносин між Регентською Радою Королівства Польського й гетьманським урядом у Києві припадає на кінець жовтня 1918 р. У листі до П. Скоропадського, підписаному членами Регентської Ради Александром Каковським, Здіславом Любомирським та Юзефом Островським, читаємо про призначення Станіслава Ваньковича «послом, надзвичайним та повноважним міністром» при Ясновельможному пану Гетьманові¹⁰. Аналогічний крок був зроблений і з боку уряду Української держави. Головою дипломатичної місії до Варшави призначено радника Міністерства закордонних справ (МЗС) Олександра Карпінського, який через антигетьманський переворот осені-зими 1918 р. так і не встиг виїхати до місця призначення¹¹. Тож Директорії Української Народної Республіки, що прийшла до влади, довелося будувати дипломатичні стосунки зі своїм західним сусідом практично з чистого аркуша.

Формування дипломатичних відносин між відродженою Річчю Посполитою (11 листопада 1918 р.) та УНР ускладнювалися щонайменше двома чинниками. Перший – це війна між українцями й поляками за Східну Галичину, яка після Акту злуки 22 січня 1919 р. стала Західною Областю УНР (ЗОУНР), й західну Волинь, де вже 15 січня відбулися перші сутички між Дієвою Армією УНР і Військом Польським¹². Другий – це боротьба двох концепцій щодо головних векторів зовнішньої політики УНР. Тогочасний Голова Директорії Володимир Винниченко схилився

8 Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. Київ, 1994. Т. 1. С. 103.

9 Див. ширше: Hud B. Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wydanie trzecie uzupełnione. Warszawa, 2024. S. 233–280.

10 Див: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3766 Міністерство закордонних справ Української держави, м. Київ. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 6; Ф. 3696 Міністерство закордонних справ УНР. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 4.

11 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Нью-Йорк, 1954. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 154.

12 Kamiński T. Lata walki i zamętu na Ukrainie (1917–1921). Warszawa, 1928. S. 58.

до можливості порозуміння з більшовиками й створення спільного протиантантівського фронту, зокрема – антипольського¹³. Натомість, Головний отаман Симон Петлюра більш тверезо оцінював ситуацію на міжнародній арені, тож прагнув до порозуміння з Антантою, щоб усі сили кинути проти імперіалістичних посягань червоної й білої Росії, яку вважав головним ворогом української незалежності¹⁴. Очевидно, що відхід від пронимецької політики українських урядів 1917–1918 рр. і зближення з Антантою з метою здобути її визнання й підтримку лежав власне через Польщу. Як Петлюра писав значно пізніше, «...полагодження наших стосунків з Польщею могло би... дати нам базу деяку, зносини зі світом і перспективи»¹⁵.

Однак дорога до українсько-польського порозуміння була нелегкою й зайняла майже весь 1919 р. Ще на Трудовому конгресі у Києві наприкінці січня того ж року, реагуючи на наступ польських військ у Галичині й на Волині, Головний отаман із властивою йому емоційністю декламував шевченкове: «Кари Ляхам! Кари!»¹⁶. Однак дедалі складніша безпекова ситуація, передусім загроза з боку московського імперіалізму, що прагнув не допустити постанови незалежних України й Польщі, змушував молоді держави до пошуків бази взаємоприйнятного співробітництва. Тож уже наприкінці грудня 1918 р. до Варшави відбула місія МЗС УНР на чолі з проф. Володимиром Прокоповичем, завданням якої було вивчення можливостей для переговорів із поляками. Для полегшення контактів із польськими офіційними чинниками до її складу було включено редактора «Київського щоденника» («Dziennika Kijowskiego») Йоахіма Волошиновського. Згідно з його інформацією, проведені переговори виявили готовність польського й українського урядів до порозуміння¹⁷. 18 січня 1919 р. до столиці Польщі відбула ще одна закордонна місія УНР, яку очолив

13 Винниченко В. Щоденник. Київ. 1990. № 11. С. 89.

14 Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 681 «Тишкевич Михайло (1857–1930), граф, дипломат і політичний діяч УНР, публіцист, історик, меценат». Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1–2.

15 Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали. Київ, 1996. С. 27.

16 Тютюнник Ю. З поляками проти України. Харків, 1924. С. 3.

17 Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії революції 1917–1923. Львів, 1924. Т. 2. Кн. 5. С. 8.

уже згадуваний О. Карпінський¹⁸. Водночас у Києві й далі перебував колишній надзвичайний і повноважний посол Регенційної Ради С. Ванькович, який у свою чергу з'ясовував можливі вектори польсько-української співпраці¹⁹.

У наступні місяці 1919 р., зокрема після відходу 10 лютого В. Винниченка з посади Голови Директорії УНР, інтенсивність українсько-польських дипломатичних контактів невпинно зростала²⁰. Їхнім ініціатором була переважно українська сторона, для якої проблема порозуміння з ІІ Річчю Посполитою ставала пріоритетною справою. Причиною цього була передусім триваюча агресія совєтської Росії, яка прагнула здобути український хліб для голодуючих російських міст, а опісля перенести «вогонь світової пролетарської революції» в Західну Європу. Окрім того, спроби Головного отамана С. Петлюри щодо визнання УНР з боку держав Антанти і отримання від неї допомоги в боротьбі з більшовиками виявилися безрезультатними. Західні союзники твердо відстоювали ідею відродження «єдиної і невідомої». В цій ситуації тільки Польща, передусім Начальник держави Юзеф Пілсудський, з огляду на небезпеку зі сходу, схилилася до можливого союзу з Петлюрою²¹. Тож, незважаючи на те, що формально Київ і Варшава знаходилися в стані війни, Варшава приймала українські дипломатичні місії.

Як уже згадувалося, головною перешкодою для українсько-польського порозуміння була проблема Східної Галичини, тобто ЗОУНР, яка продовжувала війну з поляками за незалежність. З огляду на надскладне військово-політичне становище УНР, Головний отаман намагався полагодити цю проблему. Так, коли

18 ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 2–11. 23 січня українське посольство в Речі Посполитій Польській у складі 17 осіб мало відбутися до Варшави, про що свідчить телеграма директора департаменту чужоземних зносин МЗС УНР. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 15–15 зв. Однак про прибуття посольства до польської столиці і його роботу у звітах Міністерства Закордонних Справ УНР інформації немає.

19 ЦДАВО України. Ф. 3696 Міністерство закордонних справ УНР. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 10–39.

20 Там само. Спр. 96. Арк. 1.

21 На думку Ю. Пілсудського, «... без огляду на те, яким буде їхній уряд, Росія є заперкло імперіалістичною. Це навіть є головною рисою її політичного характеру ... Атака на Польщу залежить передусім від українського питання. Якщо українська справа буде вирішена на їхню (росіян) користь, тоді вони підуть на Польщу», цит. за: Wraga R. Piłsudski a Rosja. *Kultura*. 1947. № 2–3. S. 53.

в лютому 1919 р. у Східну Галичину прибула місія Антанти на чолі з французьким генералом Жозефом Бартелемі й поставила перед командуванням Галицької армії (ГА) вимогу припинити бойові дії та укласти з поляками угоду про перемир'я на невідгідних для української сторони умовах в обмін на визнання ЗОУНР Антантою й надання допомоги для боротьби з більшовиками, Петлюра наполягав на прийнятті цих вимог, щоб таким чином ліквідувати українсько-польський фронт і заручитися підтримкою світових держав у війні з московським імперіалізмом²². Однак керівництво ЗОУНР не погодилося прийняти умови українсько-польського розмежування (т. зв. лінію Бартелемі), тому перемир'я не було досягнуто. На думку відомого еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького, з огляду на дипломатичну й військову ізоляцію УНР, війну на два фронти тощо, це рішення західноукраїнських політиків було непродуктивним, якщо прямо не самовбивчим, учинком²³.

Розбіжності векторів зовнішньої політики УНР і її Західної області мали негативний вплив і на висліди роботи дипломатичної місії генерала Сергія Дельвіга, яка була вислана до поляків Головним отаманом С. Петлюрою з метою укладення українсько-польського перемир'я²⁴ й досягнення домовленості про спільні дії проти більшовиків. Переговори розпочалися у Львові 5 червня 1919 р. Доцільно наголосити, що сам факт проведення польською стороною переговорів із представниками уряду держави, яка знаходилася на грані військово-політичної катастрофи, свідчив про те, що польські політики усвідомлювали, яку загрозу становила б ця катастрофа для II Речі Посполитої. В цьому випадку більшовицька Росія впритул наблизилася б свою численну й загартовану в боях армію до східного кордону Польщі. Тож, незважаючи на складність переговорного процесу (генерал Дельвіг наполягав, щоби для ГА було залишено хоч невеликий шматок території ЗОУНР для організації проти більшовицького фронту), 16 червня було підписане польсько-українське перемир'я й встановлено демаркаційну лінію

22 Див.: Петлюра С. В. Статті. Київ, 1993. С. 226; Малик Я. Й., Киричук Ю. А. [Рец.]. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. [на кн.]: М. Литвин. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. (Нові погляди на старі проблеми). Львів, 1998. С. 138.

23 Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. С. 103.

24 Про події на українсько-польському фронті на Волині у травні 1919 р. детальніше див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. С. 15.

між Дієвою армією УНР і Військом Польським²⁵. Однак через кілька днів домовленість, яка могла врятувати українську державність була зірвана сепаратним виступом Начальної Команди ГА²⁶, котра почала «наступ відчаю» – знамениту Чортківську офензиву, що закінчилася очікуваною невдачею. Як пізніше з гіркотою писав Лев Шанковський, «сьогодні можна тільки дивуватися, як дві українські армії, зіпхнуті ворогом до невеличких кусків своєї території, не зуміли знайти спільної мови й не змогли почати спільних дій проти одного, головного ворога» – більшовицької Росії²⁷.

Зрештою, під натиском польської й більшовицької армій війська УНР і ЗОУНР у середині липня об'єдналися в районі Кам'янця Подільського, щоб продовжити боротьбу за державність під гаслом «Через Київ на Львів!»²⁸. Разом з тим об'єднання сил і визначення мети спільної боротьби не зняло суперечностей між київським та львівським урядами у визначенні пріоритетних векторів зовнішньої політики. С. Петлюра й далі плекав надію на порозуміння з Польщею, натомість лідер ЗОУНР Євген Петрушевич вважав Варшаву найбільшим ворогом західноукраїнської держави. Це й визначило напрямки порозумінь й суть майбутніх міжнародних угод двох українських національних утворень: галицького – з білою й червоною Росією, а наддніпрянського – з II Річчю Посполитою.

Війна й переговорний процес. Двосторонні перемовини між урядами України й Польщі були започатковані наприкінці лютого 1919 р. зустріччю в Одесі міністра закордонних справ УНР Костя Мацієвича з послом Речі Посполитої при українському уряді Богданом Кутиловським. В ході розмови між ними український міністр заявив про пріоритетність порозуміння з командуванням французьких військ в Одесі та укладення угоди, бодай тимчасової, з Польщею, щоб мати можливість продовжувати війну з більшовиками²⁹. Наступним кроком Костя Мацієвича на польському

25 Там само. С. 16.

26 19 червня Начальна Команда опублікувала заяву, в якій висловилася проти укладеного перемир'я УНР з Польщею, що привело до його остаточного зриву, див.: Hunchak T. *Ukrainian and Poland in documents 1918–1922*. New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. Vol. 1. Р. 207–208. Про це ж читаємо у звіті польського Генштабу з дня 21 червня 1919 р. див.: ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 30.

27 Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. С. 249.

28 Детальніше див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. С. 16–17.

29 Hunchak T. *Ukrainian and Poland...* Р. 88.

напрямку стало скерування до Варшави місії на чолі з Борисом Курдиновським з метою інформування польських урядових кіл про ситуацію в Україні. Однак Курдиновський, перевищивши свої повноваження, 24 травня 1919 р. від імені Директорії УНР підписав т. зв. «Угоду» з головою Ради Міністрів РП Ігнацієм Падеревським, у якій йшлося про відмову наддніпрянського уряду від прав вирішувати долю Східної Галичини та про його згоду на включення західної Волині до складу Польщі. І хоч український уряд позбавив Курдиновського всіляких повноважень, трактуючи його дії, як авантюрні, це, однак, не завадило полякам у майбутньому трактувати згадану вище угоду, як офіційну. Зокрема вона була використана І. Падеревським на Мирній конференції в Парижі, що завдало значної шкоди справедливому вирішенню українського питання³⁰.

На жаль, невдовзі проблема порозуміння з Річчю Посполитою стала для УНР питанням життя або смерті. Українське керівництво усвідомлювало, що перемир'я з Польщею є по суті *sine qua non* (необхідною умовою) продовження боротьби за державність. Тож 17 липня 1919 р. – через місяць після сепаратного виступу Начальної команди ГА – Головне командування Дієвої армії УНР (ГК ДА УНР) надіслало телеграму командуванню польських військ, у якій висловило жаль з приводу зриву галичанами перемир'я, укладеного генералом С. Дельвігом, і запропонувало продовжити мирні переговори. Водночас у телеграмі зазначалося, що галицька проблема повинна бути вирішена справедливо мирними методами. Також наголошувалося, що командування Дієвої армії бажає «...мирного співжиття з польським народом, а також ведення спільними силами боротьби з більшовиками аж до знищення остаточно цього великого ворога культури та цивілізації»³¹.

Ця заява ГК ДА УНР активізувала перемовини між Україною й Польщею, в яких з огляду на зростаючу загрозу її безпеці з боку імперської Росії була зацікавлена насамперед українська сторона. Активізації польсько-українського зближення сприяло також

30 Див.: Доценко О. Літопис Української революції... С. 9; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ, 1993. С. 307–308; ЦДІАЛ України. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

31 Hunchak T. Ukrainian and Poland... P. 225.

налагодження особистих контактів між Головним отаманом С. Петлюрою та Начальником Польської держави Ю. Пілсудським. Цей останній ще у травні місяці 1919 р. надіслав до Симона Петлюри свого особистого посланника поручника Яна Мазуркевича (Заглобу), а в липні скерував до Кам'янця-Подільського чергову довірену особу – полковника Кліма Павлюка-Закшевського. Павлюк мав передати С. Петлюрі слова Начальника Держави про те, що він «стоїть за Україну і дасть дві дивізії, якщо Петлюра про це попросить»³². У відповідь Головний отаман 9 серпня звернувся до Ю. Пілсудського з особистим посланням, у якому наголосив на потребі спільної боротьби проти імперських зазіхань Росії в обороні незалежності України й Польщі. Він також зазначив, що «повернення в Україну перебуваючи у Польщі наших полонених відповідно озброєних було б першим кроком до слідуєчих дружніх актів польського та українського народів»³³.

Тема формування військових частин із полонених наддніпрянців, а також можливої часткової мобілізації до ГА мешканців окремих повітів Східної Галичини стали головною темою наступного раунду українсько-польських переговорів, який 10–16 серпня відбувся в містечку Демблін біля Варшави. Українську місію очолював полковник Петро Ліпка, польську – генерал Кароль Тжаска-Дурський. На жаль, переговори не принесли значних результатів. Польська делегація відмовилася обговорювати проблеми, пов'язані зі статусом Східної Галичини. Не погодилася також дати дозвіл на мобілізацію населення її окремих повітів до лав ГА, що можна зрозуміти з огляду на національні інтереси Польщі. Водночас це негативно вплинуло на подальшу долю антибільшовицької боротьби не лише українців, але й II РП та Європи загалом. Вдалося домовитися лише про припинення вогню по всій лінії польсько-українського фронту й встановлення тимчасової демаркаційної лінії. Це мало для УНР дуже важливе значення, позаяк потреби мілітарної й гуманітарної безпеки вимагали порозуміння з Річчю Посполитою³⁴.

32 Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Londyn, 1956. T. 2. Cz. 1. S. 249; Hunchak T. Ukrainian and Poland... P. 225. В польських джерелах відсутнє підтвердження цієї місії, див.: Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 155.

33 Hunchak T. Ukrainian and Poland... P. 237.

34 Там само. С. 324–325.

Відразу ж після закінчення переговорів у Дембліні³⁵ до Варшави була спрямована чергова українська місія, яку очолив колишній керуючий Міністерством шляхів УНР Пилип Пилипчук. Вона була уповноважена продовжити переговори щодо спільних дій проти «червоної» й «білої» Росії. До складу місії увійшли директор політичного департаменту МЗС УНР Володимир Тулюпа й двоє військових – полковники Клим Павлюк і Юліан Липницький³⁶. Делегація привезла з собою лист С. Петлюри до Ю. Пілсудського, датований 9 серпня, у якому Головний отаман наголошував на необхідності порозуміння між Україною й Польщею з метою продовження боротьби з більшовиками³⁷. 19–21 серпня відбулися три спільні засідання місії з представниками польського уряду. Про їхній хід і зміст існують суперечливі дані як у наукових опрацюваннях³⁸, так і в архівних документах³⁹. Згідно з інформацією МЗС УНР, 19 серпня місія запропонувала полякам Декларацію, в якій намітила лінію майбутнього українсько-польського кордону вздовж річок Збруч, Західний Буг, Турія до Прип'яті, хоча не мала на це урядових повноважень. Натомість в аграрному питанні місія висловила передчасні запевнення, що земельне питання в Україні буде переглянуте Установчими зборами. Йшлося навіть про відновлення в окремих регіонах УНР, визволених спільною військовою українсько-польською акцією, *status quo ante bellum* в аграрних відносинах, що частково відміняло б існуюче українське земельне законодавство⁴⁰. Водночас українсько-польському порозумінню перешкоджали зобов'язання, які свого часу дав прем'єрові І. Падеревському посланник-авантюрист Б. Курдиновський, а також провокаційні заяви польської преси стосовно *dezinteresment* місії П. Пилипчука (читай – уряду УНР) щодо проблеми Східної Галичини. Ці останні, до речі, викликали обурення проводу ЗОУНР і західноукраїнського громадянства й спровокували чергову напруженість у відносинах

35 В джерелах є різні дати початку роботи місії Пилипчука – 9, 12, 13 серпня 1919 р., див.: ЦДАВО України. Ф. 3696 Міністерство закордонних справ УНР. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 2; Литвин С. Суд історії. С. 350; Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 154.

36 ЦДАВО України. Оп. 2. Спр. 276. Арк. 1.

37 Див.: Wandycz P. Nieznane listy Petlury do Piłsudskiego. *Zeszyty Historyczne*. 1965. Zesz. 8. S. 182–183.

38 Див.: Литвин С. Суд історії... С. 350–351; Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 156–157.

39 Див.: ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 2–2 зв.

40 Там само.

між галичанами та наддніпрянцями. Отож, зазначене вище пояснює те, чому згадана місія була відкликана⁴¹.

De facto дипломатична місія П. Пилипчука стала останньою спробою уряду С. Петлюри укласти менш-більш рівноправний союзницький договір із поляками в ситуації, коли військово-політична катастрофа УНР була вже не за горами, однак держава ще володіла такими важливим атрибутами, як територія, військо, державний апарат тощо. Однак поки що єдиними конкретними результатами переговорного процесу стали домовленості щодо припинення вогню по всій лінії українсько-польського фронту, взаємного обміну полоненими й встановлення з 1 вересня 1919 р. демаркаційної лінії по р. Збруч і далі в напрямку Шепетівка–Сарни⁴². Як оцінював тогочасну ситуацію Ю. Пілсудський, «час ще на настав ... невідомо, що нас чекає з Росією, з Україною, з цими двома державами. Через рік Антанта самоусунеться, не буде нам допомагати. Мусимо заздалегідь орієнтуватися, готувати ґрунт, впливати. Наближається зима. Волинського фронту вже не буде». Водночас висновок Начальника Держави був однозначним: «Мусимо стати на лінію порозуміння з українцями»⁴³.

Військово-політична криза УНР і варшавські переговори. Нагадаємо, що укладенню військово-політичного союзу між Києвом та Варшавою перешкоджало кілька чинників. Найперший – це брак визнання української державності з боку країн Антанти. З огляду на це зближення Польщі з УНР і створення ними спільного антибільшовицького та антиденікінського фронту могло викликати незадоволення Заходу. Цього найбільше побоювався прем'єр-міністр польського уряду І. Падеревський, який був готовий допомогати білогвардійцям у війні з більшовиками. Його підтримував лідер національних демократів (ендеків) Роман Дмовський, який обстоював концепцію прихильного ставлення щодо «білої» Росії з огляду на стратегічні інтереси Речі Посполитої в майбутньому⁴⁴.

41 Там само.

42 Пізніше ця лінія розмежування підтверджувалася новими умовами ще кілька разів, Там само. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 36; Там само. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 74; Литвин С. Суд історії... С. 351.

43 Rozmowy z Józefem Piłsudskim. Z «Dziennika» gen. Antoniego Listowskiego / opr. A. Nowak. *Arkana*. 1998. № 5(23). S. 38.

44 Barkowski A. Narodowa demokracja wobec wojny na wschodzie w 1920 r. *Biuletyn Naukowy Akademii Rolniczo-Technicznej*. Olsztyn. 1991. № 1(8). S. 65.

В українському політикумі проти зближення з поляками гостро виступали В. Винниченко, М. Грушевський та їхні прихильники. Коли ж говорити про настрої тогочасного українського суспільства загалом, то найсильніший супротив щодо можливого українсько-польського союзу спостерігався в селянських масах Правобережної України й був пов'язаний з аграрним питанням⁴⁵.

У цій ситуації єдино ефективним шляхом до зближення двох держав стали особисті відносини між Начальником Польської держави Ю. Пілсудським і Головним отаманом С. Петлюрою. 7 вересня 1919 р. до місця осідку українського уряду в Кам'янці-Подільському прибула польська військова місія, очолювана капітаном Віктором Чарноцьким. Завдяки цьому Ю. Пілсудський отримав можливість безпосередньо контактувати з С. Петлюрою за спиною польського МЗС, що, зважаючи на вказані вище обставини – позицію Падеревського й Антанти, було йому виразно на руку⁴⁶.

Водночас треба розуміти, що відношення Ю. Пілсудського та його найближчого оточення до С. Петлюри як «природнього й бажаного союзника проти всіляких всеросійських зазіхань»⁴⁷ було дуже прагматичним. Юзеф Пілсудський передбачав неминучу військово-політичну й гуманітарну катастрофу УНР, тож вважав, що безпосередню допомогу Україні слід надати тільки тоді, коли вона можливістю свого політичного існування завдячуватиме винятково Польщі⁴⁸. Це добре розумів й С. Петлюра, зазначаючи в одному зі своїх листів з осені 1919 р.: «Я не знаю, чи рахуються в Польщі з перспективами завтрашнього дня, чи тільки використовують *status quo*. Коли ви маєте діло тільки з останнім, то це для нас зле, і кінчиться для Польщі теж недобре, хоч і не зараз»⁴⁹. Однак ситуація на фронті й тилу змусила його скерувати до Варшави наділену широкими повноваженнями дипломатичну місію, яка мала виробити принципові положення українсько-польського міждержавного договору.

45 Детальніше див.: Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків, 2018. С. 247–308.

46 Pisuliński J. Nie tylko Petlura... С. 158–159.

47 Suleja W. Józef Piłsudski. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. S. 207.

48 Ibid. S. 208.

49 Симон Петлюра та його родина... С. 27.

De jure місія була покликана до життя 3 жовтня 1919 р. Про те, якого значення надавав їй Головний отаман свідчить хоча б той факт, що очолив її міністр закордонних справ УНР Андрій Лівницький. Окрім наддніпрянців (Леонід Михайлів, Борис Ржепецький і Прокіп Понятенко), до складу місії увійшли також три представники ЗОУНР (Антон Горбачевський, Михайло Новаківський і др. Степан Витвицький). Останній з них був водночас заступником голови місії⁵⁰. Включення галичан до складу місії свідчило про те, що уряд УНР віддавав собі звіт у тому, що однією з найскладніших переговорних проблем буде питання державної приналежності Східної Галичини й західної Волині. Місія відбула з Кам'янця 3 жовтня і прибула до Варшави 8 жовтня. Натомість її Голова через хворобу добрався до Польщі з запізненням, тому свої повноваження місія вручила міністрові закордонних справ Польщі Олександрові Скшинському лише 16 жовтня.

За відсутності Андрія Лівницького українську переговорну групу очолив його заступник Леонід Михайлів⁵¹. З польського боку переговорниками були ті ж самі особи, що зустрічалися з місією П. Пилипчука, із повноважним представником МЗС Августом Залеським на чолі⁵². Основну ж роль у переговорах відігравав уродженець Києва і колишній діяч Польського демократичного центру в Україні, а тепер керівник V відділу МЗС (до справ колишніх теренів Імперії Романових) Роман Кноль, який вважався прихильником «щирого погодження з Україною»⁵³. Окрім ендека Маріана Шумляковського, це були люди, пов'язані з Юзефом Пілсудським, що свідчило про його безпосередню зацікавленість результатами переговорів⁵⁴.

50 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 14.

51 Там само. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 2 зв.

52 Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 156.

53 Див.: Бруський Я., Гнатюк О., Коженювський М. «Українська революція стала явищем окремим від революції російської». Меморіал Романа Кноля від 1(14) грудня 1917 р. «Rewolucja ukraińska przybrała charakter od rewolucji rosyjskiej odrębną». Memoriał Romana Knolla z 1(14) grudnia 1917 r. *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.* Київ, 2019. Т. 1. С. 256–258; ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 71. Це твердження є доволі суперечливим. Скажімо, під час розмови з членами уенерівської Місії 10 жовтня, Кноль заявив, що їм слід розпочати роботу з прийняття односторонньої декларації, як такої, що представляє не визнану досі державу, див.: ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 71–71 зв.

54 Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 156.

Проте пошуки конструктивних контактів із польськими урядовими чинниками були надзвичайно складними. Каменем спотикання, як і передбачалося, були три питання: справа кордонів, тобто проблема Східної Галичини й західної Волині; забезпечення прав польської національної меншини в Україні; справа відношення українського уряду до майбутньої аграрної реформи⁵⁵. Крім того, відсутність А. Лівницького спричинилася до втрати вельми цінного часу, позаяк спочатку з польськими урядовцями зустрічався Л. Михайлів⁵⁶. Допіру після прибуття до Варшави (17 жовтня) Голови місії той перебрав ці функції на себе⁵⁷. Що гірше, у ході неформальних зустрічей з'ясувалося, що українську незалежність фактично підтримує лише Польська партія соціалістична (ППС)⁵⁸. Представники Демократичного центру, натомість, вважали, що з огляду на безсилість української влади, хаос в економіці, фінансах і т. п. підтримка УНР Польщею нічого не дасть, бо вона сама залежна від Антанти. Людовці (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL – селянська партія) на чолі з Віцентієм Вітосом визнавали щоправда право українців у Галичині на автономію, але однозначно виступали за приєднання її до Речі Посполитої⁵⁹. Решта політичних сил, передусім консерватори й ендеки, вважали існування незалежної Української держави за явище небажане і виступали за те, щоб Польща помирилася з А. Денікіном коштом України⁶⁰. В результаті з конкретних справ вдалося домовитися лише про початок переговорів 28 жовтня 1919 р.⁶¹

55 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 4 зв; Там само. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 32 зв; Там само. Ф. 2211 Українська Дипломатична Місія в Річі Посполитій Польській. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

56 Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 73–73 зв., 76 зв.

57 Там само. Арк. 74–74 зв., 75.

58 Під час зустрічі з членами української Місії Л. Михайлівим, Б. Ржепецьким і П. Помянтенком послали до Сейму від ППС Ігнацій Дашинський, Єнджей Морачевський і Мечислав Недзяловський ознайомили їх з проектом резолюції, яку вони планували внести на розгляд Сейму: 1) визнання польським урядом усіх держав, що виникли на теренах колишньої Імперії Романових; 2) укладення з Україною союзницької угоди, як з однією з цих держав; 3) розмежування в Галичині на взаємно погоджених засадах або за результатами плебісциту, див.: ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 84.

59 Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 74 зв–75, 84–84 зв.,

60 Там само. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 4.

61 Там само. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 76–76 зв.

На першому пленарному засіданні українська делегація виступила з заявою, у якій, покликаючись на спільні інтереси боротьби з більшовиками й давні історичні традиції співпраці, запропонувала польській стороні укладення тісної військової кооперації, визнання УНР зі сторони Речі Посполитої Польської, а для налагодження дружніх стосунків між Україною і Польщею пропонувалося звільнити всіх інтернованих та полонених українців і полегшити умови життя українського населення на зайнятих польськими військами територіях. Закінчувалася заява побажанням, щоб «як вільні з вільними, як рівні з рівними» закласти підвалини для постійного миру й ладу на Сході Європи⁶².

Відповідь Романа Кнолля на цю заяву стала для української сторони свого роду «холодним душем». Отримавши, правдоподібно, відповідні інструкції, Р. Кноль гостро зазначив, що «рівними з рівними» можуть бути лише паритетні сторони. Наразі ж, ствердив він, «уряд Петлюри репрезентує лише незначну частину України, іншу займають, по вашому (представників УНР), окупанти, але яких населення сприймає спокійно, і не ясно ще з ким воно солідаризується». Що більше, наголосив Р. Кноль, світові держави негативно ставляться до української державності й напірають на Польщу, щоб вона порозумілася з А. Денікіном. Далі прозвучали ультимативні вимоги й погрози. По-перше, гарантії того, що український уряд є виявом самостійницьких устремлінь свого народу, а не лише однією з революційних фракцій на півдні Росії. По-друге, підтвердження факту, що відношення українського уряду до Польської держави і її народу є приязним. По-третє, що внутрішній устрій УНР консолідується і що будуть певні гарантії, зокрема щодо права власності на землю. По-четверте, належить визначити чіткі кордони між Польською й Українською державами. У контексті останнього пункту Р. Кноль звинуватив українців, що вони нав'язали Польщі війну за Східну Галичину, а також не прийняли свого часу лінію Бартелемі. «Але ми (поляки) збройною силою зайняли цілу Галичину і не віддамо її». На закінчення він зажадав об'єднання українських армій (наддніпрянської й галицької), а також гарантій, що в Україні не будуть творитися структури й інституції, які б загрожували цілісності Польщі і її східним кордонам. «Українські

62 Там само. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 28–28 зв.

бажання, – резюмував Р. Кнолль, – приймемо тоді, як ті основні наші бажання будуть прийняті»⁶³.

На щастя «холодний душ» не був рівнозначний дипломатичній катастрофі. Польська сторона, використовуючи сприятливий для себе момент, лише підвищувала «ставки у грі». Тому повного розриву стосунків не наступило. Щоб «згладити кути» із офіційних кіл перемовини були перенесені в площину неофіційних чи напів-офіційних зустрічей⁶⁴. Найважливішою для української справи була аудієнція міністра й голови Місії А. Лівицького у Начальника Держави Ю. Пілсудського, яка відбулася 30 жовтня. За спогадами А. Лівицького вона переросла в щире двогодинне розмову, в якій були обговорені питання визнання Польщею суверенітету України, вирішення аграрної проблеми, справа міждержавного кордону й військової допомоги для УНР. Відношення Ю. Пілсудського до порушених питань виявилось загалом прихильним. Однак щодо першого питання, він зауважив, що в певних державних колах і серед буржуазії ця ідея не є популярною, тому уряд мусить на це зважати, а крім того, зовнішня політика Польщі значною мірою залежить від Антанти, яка теж проти цього кроку. Як соціаліст, Ю. Пілсудський висловився за радикальну аграрну реформу, але знову покликався на позицію західних держав. Тому українці мусять знайти компромісний варіант земельної реформи, щоб порозумітися з Антантою. Натомість щодо міждержавного кордону Начальник Держави зазначив, що цю без сумніву важливу справу не слід ставити на перший план. На жаль, більшість польського суспільства є прихильною «лінії Збруча», але це не те питання, яке могло б розвалити українсько-польський переговорний процес. Була також обговорена справа військової допомоги Польщі для УНР, однак у звітах Місії не виявлено листа А. Лівицького цього змісту⁶⁵. Після аудієнції в Начальника Держави А. Лівицький зустрівся з головою польської делегації А. Залеським, який очевидно отримав вказівки з оточення Ю. Пілсудського, тому ствердив, що на ґрунті взаємних поступок продовження переговорів є гарантованим⁶⁶.

63 Там само. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 46–46 зв.

64 Там само. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 84.

65 Там само. Арк. 81–81 зв.

66 Там само. Арк. 85–85 зв.

На хід переговорів і прийняття рішень українською стороною значний вплив мала відсутність контактів місії Лівіцького із урядом УНР, зокрема С. Петлюрою. Прямой лінії зв'язку між Варшавою і Кам'янцем-Подільським не було, а з чотирьох посланих Місією кур'єрів в Україну (між 16 жовтня і 9 листопада 1919 р.) до Варшави повернувся лише один (до 13 листопада)⁶⁷. Тим часом стан проти російського фронту українських військ щодня ставав загрозливішим. Врешті 4 листопада на військовій нараді у Жмеринці за участю Петлюри та інших членів уряду військовий міністр генерал Володимир Сальський заявив: «Роль стратегії скінчена. Ми переможені ... Військовій силі ворогів не треба напруги, щоб винищити до ноги всіх. Тепер дипломати мусять врятувати їх від фізичного винищення»⁶⁸. У цій ситуації Начальна команда УГА, покликавшись на необхідність рятувати здесятковане тифом й іншими хворобами військо, 6 листопада підписала сепаратний договір з денікінцями в Зятківцях⁶⁹. Натомість С. Петлюра із залишками війська й обозами біженців відступив у район Любарта й Чорторії, сподіваючись отримати тут перепочинок і поповнити ряди армії. Водночас він звернувся до польського командування з проханням увести до Кам'янця-Подільського, де перебували урядові установи й військове майно УНР, частини Війська польського, щоб не допустити його захоплення московськими наїзниками⁷⁰.

Тим часом у Варшаві ситуація навколо української Дипломатичної місії загострювалася з кожним днем. 12 листопада 1919 р. на засіданні польсько-української переговорної групи А. Лівіцький вкотре звернувся до поляків із заявою, у якій підкреслив бажання уряду УНР нав'язати з урядом Речі Посполитої союзницькі відносини. Вона мала стати основою майбутньої декларації. Він висловив надію, що Україна й Польща утворять «могутню непереможну силу, яка буде основою ладу й спокою в Європі». Однак знову-таки перешкодою стала справа Східної Галичини, забезпечення прав національних меншин і вирішення земельного питання. Підкреслимо, що дискусії навколо цих питань точилися не польська

67 Там само. Арк. 86.

68 Нагаєвський І. Історія Української держави... С. 315.

69 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 9.

70 Там само. Спр. 30. Арк. 54, 56; Спр. 124. Арк. 3.

сторона лише між українцями й поляками, але й усередині самої місії – між наддніпрянцями й галичанами. в кінцевому результаті польська сторона потрактувала виступ А. Лівіцького не як декларацію, а лише як вступ до неї. Остаточна декларація мала бути подана на наступному засіданні⁷¹. Однак 15 листопада на нараді Директорії й Уряду УНР було ухвалено визнати необхідним дати згоду на встановлення лінії кордону між УНР та Річчю Посполитою по лінії Бартелемі через територію Галичини і по річці Стир. Зазначений кордон – той максимум, на який може піти уряд. Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом принципу власності в аграрній справі, то визнали можливим лише заявити, що остаточне рішення принципових засад, на яких має бути проведено аграрну реформу, належить майбутньому Парламенту⁷². Очевидно, що польський уряд не погоджувався на такі умови. Далі – гірше! Через своїх представників він зажадав негайно подати сприйнятливий (читай – вигідний) для нього Декларацію. До моменту її подачі польське МЗС, зокрема, припинило видачу віз для власників українських паспортів і дало зрозуміти, що затримає транзит для УНР її грошових знаків з-за кордону⁷³.

Водночас з України доходили чутки про військову й гуманітарну катастрофу УНР. Тому, пославшись на необхідність з'ясування ситуації і консультацій з урядом, позаяк кур'єри від нього й далі не прибували, голова місії А. Лівіцький виїхав до Східної Галичини. У Львові він довідався, що ситуація дійсно є катастрофічною – рештки армії відступають на північний захід, а місце перебування уряду є невідомим. Тому для прийняття максимально узгодженого

71 Там само. Спр. 30. Арк. 32-32 зв.; Оп. 2. Спр. 275. Арк. 33-34, 88. У виступі зазначалося, що Україна не може бути вільною без допомоги Польщі, бо проти московського рабства можна боротися лише спільно. Щодо кордонів, то Лівіцький зазначив, що українська сторона схильється до етнографічного принципу визначення території держави. Тому північний кордон між УНР і ІІ РП має пролягати по р. Прип'ять, а західний – після роботи спеціальної комісії і затвердження її результатів на Мирній конференції в Парижі. Натомість справа Східної Галичини має вирішуватись особливою українсько-польською комісією за участі галичан. Аграрне питання має бути вирішене майбутнім українським Парламентом, див.: ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 33-34.

72 Там само. Ф. 3933 Мазепа Ісаак Прохорович (1884-1952) – секретар ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, міністр внутрішніх справ, голова Ради народних міністрів... (1919-1945). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14.

73 Там само. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 33.

рішення А. Лівницький провів декілька консультацій із низкою зна-них політичних діячів як наддніпрянських, так і галицьких. 28 листопада він зустрівся з членами Директорії УНР Федором Швецем та Андрієм Макаренком, а також керівником Міністерства закордон-них справ ЗОУНР Володимиром Старосольським. Усі вони вислови-лися за те, що в інтересах майбутнього Української держави слід підписати угоду з Польщею, хоч би й ціною значних територіаль-них поступок⁷⁴. Наступного дня (29 листопада 1919 р.) в Тернополі відбулася ще одна нарада за участю Лівницького й низки членів пар-тії соціалістів-революціонерів, що в минулому займали високі дер-жавні пости (Павло Христюк та ін.), а також колишнього міністра земельних справ УНР Миколи Ковалевського. Голова місії озна-йомив їх із вимогами польського уряду. Після дискусії учасники наради постановили, що, з огляду на інтереси ситуації, «українська місія в Варшаві повинна підписати декларацію і мирний договір», хоч би й з порушенням партійних принципів⁷⁵.

У відсутність А. Лівницького в Варшаві польська сторона зна-чно посилила свою активність, вимагаючи від членів місії одно-значної декларації, яка або засвідчила б українсько-польську при-язнь, або ж стала підставою для формального зриву переговорів. Представник уряду II РП заявив, зокрема, що «не маючи цілком повного і відвертого дипломатичного акту, що свідчив би про певні вияви добрих замірів Українського уряду до Польщі, уряд Польщі не може наражатись на несподіванки, сполучені з сучасним стано-вищем української влади та держави, і робити якісь добросусідські послуги»⁷⁶. Аналізуючи подальший розвиток подій, стає зрозумі-лим, що за словами «добрі заміри» йшлося передусім про відмову уряду УНР від Східної Галичини.

Під час роботи членів Місії над текстом відповідної декларації до Варшави повернувся А. Лівницький. Однак його зусилля щодо відміни ультимативної поправки польської сторони щодо статусу Східної Галичини не принесли успіху. Натомість ситуація в Україні дедалі загострювалася, що підтвердили урядові кур'єри, які при-

74 ЦДАВО України. Ф. 1429 Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м.м. Київ, Кам'янець-Подільський... Оп. 5. Спр. 2. Арк. 10; Там само. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 33.

75 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 33; Литвин С. Суд історії... С. 354.

76 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 33 зв.–34.

були до столиці Польщі 1 грудня 1919 р. Тож часу на зволікання з поданням декларації вже не було. Тим більше, що місія отримала інформацію від військового радника, що польський уряд відмовився поновити умови тимчасового перемир'я, через що виникла загроза польського наступу на фронті. Тому члени Місії – наддніпрянці – прийняли рішення підписати декларацію, яка б задовольняла ультимативні вимоги польського уряду⁷⁷.

Водночас, з огляду на її важливість, голова Місії 2 грудня 1919 р. скликав нараду представників українських політичних партій та відомих політичних діячів, присутніх у Варшаві, щоб довідатися про їхню позицію щодо підписання декларації. На нараді були присутні, зокрема, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Старосольський; колишній міністр шляхів Юрій Коллард; громадські діячки Софія Русова та Людмила Старицька-Черняхівська, полковник К. Павлюк; всього – 27 осіб. Після гострих виступів як «за», так і «проти» значною більшістю була ухвалена резолюція, що, з огляду на безнадійність ситуації, слід підписати декларацію до польського уряду, позаяк вона дає українській державності шанси на даліше існування⁷⁸.

Того ж дня 2 грудня 1919 р. відбулося п'яте спільне засідання Української дипломатичної місії й делегації уряду II РП. На ньому сторони підписали Декларацію про засади українсько-польського договору. Відповідно до цієї декларації, кордон між Польщею та Україною мав проходити по р. Збруч. Окрім того, в ній містилося суттєве застереження, що політичне становище Східної Галичини повинно бути розглянуте польським урядом у порозумінні з представниками українського народу, що проживає в краю. У згадуваній декларації містилися також вимоги до польського уряду: визнати самостійність УНР, допомогти їй зброєю, набоями та іншим військовим майном і відкрити для України транзит з іншими державами. Андрій Лівницький повідомляв Симона Петлюру: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем»⁷⁹. Додамо, що члени місії від Східної Галичини склали протест її голові, заявили про суверенітет ЗОУНР, оголосили прийняту декларацію не правочинною

77 Там само. Арк. 34–34 зв, 35.

78 Там само. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 43–43 зв; 50 зв–51; Оп. 1. Спр. 30. Арк. 35.

79 Литвин С. Суд історії... С. 356–357.

і склали свої мандати⁸⁰. Натомість, польська сторона висловила своє задоволення її змістом. Р. Кноль заявив: «Цей крок панів є найдавшим посуненням справи з Вашого боку. Представлені Вами жадання будуть по черзі сповнені ... Вже тепер ... будемо могли перейти до щирої співпраці ... Російська імперія, така, як була перед війною, вже не постане, тож вже тепер можемо уважати себе союзниками на Сході Європи»⁸¹.

Від декларації до міждержавної угоди: обставини, перебіг, наслідки. Аналіз характеру українсько-польських міждержавних переговорів осені-зими 1919 р. та їхніх результатів однозначно підтверджує позицію проф. Яна Пісулінського, що офіційно декларований польськими державними чинниками постулат поваги до суверенітету майбутнього союзника був насправді голосливим. *De facto* від нього очікували повного політичного й економічного підпорядкування⁸². Тим не менше декларація дипломатичної місії УНР від 2 грудня 1919 р. відіграла важливу роль у продовженні боротьби українства за свою державність, тож загалом заслуговує на позитивну оцінку. Передусім вона врятувала уряд УНР на чолі з С. Петлюрою, а також десятки тисяч військових і цивільних біженців від більшовицького або ж польського полону й репресій. За оцінкою А. Ливицького, після її підписання ІІ РП стала для УНР «доброчинним сусідом», із яким український уряд міг вести подальші переговори і домовлятися про допомогу зброєю, амуніцією, набоями і іншим військовим майном. Завдяки цій декларації урядові структури й Дієва Армія УНР знайшли в Польщі політичний притулок, а Польща стала «єдиною дорогою для знесення (відносин) України з рештою світу, тому, не дивлячись на прокльони певної частини українського громадянства ... Декларація дала українській державності важну фактичну точку опори»⁸³. Що найважливіше, нарешті вдалося добитися офіційного визнання Української Народної Республіки з боку хоча б однієї країни, що належала до антантівської коаліції, й отримати від неї запевнення в наданні українцям політичної та військової допомоги задля відновлення державної незалежності.

80 Там само. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 65–66 зв.

81 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 49.

82 Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 294.

83 Там само. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 7–8, 12–13.

Дипломатичний компроміс у Варшаві, як і передбачалося, виявився життєво необхідним для української сторони, позаяк днем пізніше УНР зазнала цілковитого краху. Її армія й уряд у районі Старокостянтинова – Нової Чорторії – Любара опинилися в т. зв. «трикутнику смерті», оточені більшовиками, денікінцями й поляками. Що гірше, в ніч з 3 на 4 грудня отамани Омелян Волох, Олександр Данченко й Юхим Божко захопили державну скарбницю і втекли до більшовиків⁸⁴. Наступила повна дезорганізація уенерівського табору. Головний отаман в супроводі генерала Миколи Юнаківа та двох осавулів через Шепетівку виїхав до Варшави; туди ж відбула й частина уряду. Інші урядовці залишилися при Дієвій Армії, яка під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка вирушила в перший Зимовий похід тилами більшовицьких і денікінських військ⁸⁵.

У Варшаві С. Петлюра мав особисту зустріч із Ю. Пілсудським, яка тривала від 8 години вечора 9 грудня до 5 години ранку наступного дня. У ході неформального спілкування Головний отаман отримав запевнення Начальника Польської держави у всебічній допомозі для УНР, що було інформацією радше для службового використання. Цей факт Петлюра пояснював тим, що «українофільських поглядів Пілсудського широкі польські кола не визнають. Тому він мусить працювати дуже обережно»⁸⁶. Показово, що внаслідок польсько-українських непорозумінь, тобто антиукраїнської поведінки частини польських урядових і військових кіл, ситуація інтернованих вояків Дієвої Армії УНР, цивільних біженців і навіть членів українського уряду часто була нестерпною, що спричинило численні протести уенерівської Дипломатичної місії⁸⁷. Однак це не перешкодило налагодженню взаєморозуміння, а навіть симпатій між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським, що базувалися на близькості політичних поглядів, а головне, усвідомленні потреби польсько-українського союзу перед лицем загрози з боку червоної Росії. Результатом тривалого переговорного процесу між українськими дипломатами та представниками польського уряду за участю політичних лідерів обох країн стало

84 Там само. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 22 зв.

85 Млиновецький Р. Історія українського народу. Мюнхен, 1953. С. 582–584.

86 Цит. за: Serednicki A. Polsko-ukraińskie kłopoty sojusznicze. *Wojna polsko-sowiecka*. Warszawa, 1991. S. 212.

87 Див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. С. 24–25.

підписання в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. Варшавського договору між УНР і II Річчю Посполитою. Цей договір дав змогу ще на кілька місяців продовжити боротьбу за незалежну Українську державу на фронті, а пізніше – протягом кількох десятиліть – на еміграції.

Згідно з Варшавським договором Польща визнавала право України на незалежне державне існування і Директорію УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою – верховною владою Української Народної республіки, яка мала постати на теренах Правобережної України в межах давньої Речі Посполитої до 1772 р. Водночас Польща закріплювала за собою етнічні українські землі Східної Галичини, західної Волині та Холмщину з Підляшшям і Поліссям. Військова конвенція теж надавала перевагу польській стороні: воєнні дії на Правобережжі мали відбуватися під польським головним командуванням; польська сторона здійснювала керівництво залізницями, охороною запілля, а також владу на території УНР, зайняту польськими військами на момент підписання конвенції тощо. Зі свого боку польський уряд зобов'язувався озброїти коштом української сторони три дивізії, а український – забезпечувати польські військові відділи необхідним провіантом під час їхнього перебування в Україні⁸⁸.

Наслідком Варшавського договору став т. зв. Київський похід Війська польського та Дієвої Армії УНР. Завдяки ньому майже уся Правобережна Україна з Києвом включно (7 травня 1920 р.) була визволена від більшовицької займанщини. Однак уже 5 червня Перша кінна армія Будьонного прорвала фронт і глибоким рейдом у запіллі змусила польсько-українські війська до відступу. 11 червня більшовицькі відділи знову захопили Київ, а в половині липня польські й українські війська були змушені відступити за Збруч. Таким чином, більшовицькі армії стали безпосередньо загрожувати Львову й навіть Варшаві, поставивши на грань катастрофи молоду Польську державу, а вслід за нею й усю Західну Європу. Як ствердив голова Реввійськради Російської Федерації Лев Троцький, «війна буде тривати аж до повалення Пілсудського і постанов радянської Польщі, яка буде мостом між радянською Росією і всією Європою. По цьому мосту радянські ідеї поширяться на інші країни»⁸⁹.

88 Там само. С. 26.

89 Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. С. 30.

Кризова ситуація стала найкращою перевіркою міцності укладеного в Варшаві польсько-українського союзу. Українська Народна Республіка з честю виконала свої зобов'язання до кінця. В історичній літературі (як вітчизняній, так і польській) головною заслугою українського війська вважається його стійкість, проявлена під час оборони Замостя перед Першою кінною армією Бұдьонного, якою керував полковник Марко Безручко. На нашу думку, на значно більшу увагу заслуговує також героїзм козаків і старшин Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, які протистояли більшовикам на Південному фронті вздовж річок Збруч й Дністер. На цьому фронті українські війська становили майже половину всіх союзницьких сил, тому доля кампанії значною мірою залежала від них. Підкреслимо, що в цій ситуації Армія УНР билася фактично лише за честь свого мундира. Що більше, враховуючи реальний стан справ, група старшин із найближчого оточення Головного отамана запропонувала йому відвести українські війська в Карпати, щоб зберегти власні сили, а водночас відкрити більшовицьким арміям шлях на захід. На думку авторів цього проєкту, більшовики швидко розбили б Польщу та через Румунію й Угорщину пішли б у напрямку Південної Німеччини й Північної Італії. Тоді Антанта, по-перше, була б змушена знову вступити у війну з більшовиками, а, по-друге, українське питання, враховуючи зміцнену мобілізацією Армію УНР на тилах червоних, стало б на порядку денному майбутньої мирної конференції. Проте С. Петлюра цю пропозицію однозначно відкинув, позаяк не хотів допустити, як сам зазначив, «зради союзника»⁹⁰. Натомість, як писав кілька місяців пізніше Тадеуш Голувко, «Польща з дивовижною легковажністю перекреслила всю свою попередню політику на Сході ... Називаймо

90 Коновалець Є. Причинки до історії української революції. *Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис*. Чікаго, 1969. С. 446. Самовідданість й відвагу українських військ високо оцінили тодішні польські дипломати. В листі співробітника МЗС Каєтана Моравського (Kajetan Morawski) до амбасадора РП у Празі Еразма Пільтца (Erazm Piltz) читаємо: «Отримати достовірну інформацію з фронту досить важко. Однак, здається, що на півдні Ридз Смігли (Edward Rydz-Śmigły) опанував ситуацію й утримає лінію Збруча. Велика в цьому заслуга українських відділів, які навіть під час відступу не втратили холонокровності й б'ються героїчно, демонструючи значно вищу дисципліну, ніж наші війська. В найкритичніший момент похід червоних гвардій на Галичину зупинив український офіцерський полк, заплативши за це втратою 350 офіцерів – вбитих і важко поранених. Що за іронія історії!», див.: Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa, 1985. S. 75.

речі своїми іменами – ми кинули, зрадили Петлюру в Ризі», хоча він дотримав слова, яке дав Юзефу Пілсудському, у найтяжчих, «найгрізніших для Польщі хвилинах»⁹¹.

Прикінцеві зауваги. Історія українсько-польських міждержавних відносин у 1917–1921 рр. підтверджує слушність відомої фрази, що немає вічних друзів або ж вічних ворогів, є лише вічні інтереси. Цим вічним, екзистенційним інтересом у міжнародних відносинах є поза всяким сумнівом безпека. Потреба забезпечення власної безпеки примирює навіть недавніх ворогів, позаяк страх перед спільним ворогом є тривкою базою для формування й функціонування міждержавних союзів. Яскравим прикладом цього слугує історія українсько-польських відносин у період становлення двох молодих національних держав. Спочатку це спричинило запеклу конфронтацію між ними, причиною якої були «територія й кордони». Однак із плином часу імперіалістичні зазіхання білої й червоної Росії підштовхнули колишніх ворогів до укладення коаліції проти найбільшої для них загрози – образно кажучи, до «союзу зі страху»⁹². Ця історія також дає можливість пересвідчитися, яку роль в історії відіграють сильні політичні особистості, в цьому випадку – Головний отаман УНР С. Петлюра і Начальник Польської держави Ю. Пілсудський. А ще усвідомити той факт, що «нужда перемінює закони», якими б тривкими вони не здавалися. Отож, цей непростий історичний урок столітньої давності, викладений вище, слід враховувати й нинішньому політичному керівництву України й Польщі в умовах повномасштабної російської агресії проти незалежної Української держави.

91 Hołówko T. Skutki pokoju w Rydze. *Przymierze 1920*. Nr 16. S. 3.

92 B. Hud, *Od unii lubelskiej...* S. 177–226.

Дмитро Пугач

Розділ 3

Польське населення Західноукраїнської Народної Республіки: на прикладі Рудківського повіту

Далекосяжні наслідки Першої світової війни – поразка Центральних держав і стрімкий розпад багатонаціональних імперій уможливили відродження на території Східної Галичини національних держав. Перемогу у листопаді 1918 р. здобув український проєкт, втім перед політичним проводом Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) постала потреба унормування відносин із національними меншинами, насамперед польським населенням краю.

Поляки Східної Галичини не вчинили масового збройного опору встановленню української влади у краї¹. Причин для цього було декілька – чисельна демографічна перевага українського селянства над польським, переважно міським, населенням; неочікувана для польської громадськості українська ініціативність; втома від насильства та воєнних дій, які спонукали обидві сторони вирішувати конфлікти мирним шляхом (за декількома помітними винятками). Втім, прихильниками ЗУНР польське населення, здебільшого, не стало. Із патріотичних міркувань та згідно з директивою Польської ліквідаційної комісії, польські чиновники, вчителі, працівники залізниць відмовилися приймати присягу на вірність ЗУНР, саботувавши українську владу. Остання намагалася налагодити конструктивний діалог із польськими репрезентантами, зберігши їхню присутність у міських органах самоврядування²,

1 Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 43–45.

2 Павлишин О. Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2005. Ч. 39–40. С. 211.

запропонували участь у вищих органах влади³ та дозволивши діяльність низки громадських інституцій гуманітарного спрямування і національної преси⁴.

Однак такі спроби діалогу виявилися неефективними – поляки назагал не прагнули до діалогу і розглядали співпрацю з українською владою як тимчасову та вимушену⁵, а українська сторона через неузгодженість дій цивільної та військової адміністрацій і надужиття на місцевому рівні не змогла повсюдно практично втілити офіційні декларації своїх лідерів⁶. Негативу міжнаціональним відносинам додавали масові арешти польської людності (які мали на меті паралізувати рух опору та були відповіддю на аналогічні дії Польської держави) та утримання її у спеціальних таборах, українізація шкільництва, діловодства та публічної сфери⁷, обмеження діяльності національних інституцій, нищення польського символічного простору⁸ тощо.

Суперечливим виявився досвід польсько-українських взаємин у соціальній сфері – міське населення, попри заходи української влади із надання матеріальної, фінансової і гуманітарної допомоги, відчувало у побуті наслідки продовольчої, інфляційної та епідеміологічної криз, а дотримання центральною і місцевою українською владою поваги до приватної власності польських поміщиків було підважене низкою нечисельних ексцесів⁹.

3 Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa, 1999. S. 49–51.

4 Останек А. Польсько-українські відносини в Станіславові в період Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). *Галичина*. 2018. № 31. С. 102–103.

5 Grajny R. Stosunek władz Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej do społeczności polskiej Stanisławowa w latach 1918–1919. *Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w II Rzeczypospolitej. Wojskowość, bezpieczeństwo, społeczeństwo, kultura* / red.: M. Kardas, A. A. Ostanek, P. Semków. Warszawa; Stanisławów, 2016. S. 138.

6 Павлишин О. Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки. С. 247.

7 Павлишин О. Націоналізація публічного простору та мовне питання у Східній Галичині в період 1918–1920 рр. *Україна Модерна*. 2020. № 29. С. 189–233.

8 Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2012. Вип. 10. С. 108.

9 Пугач Д. Реалізація аграрної політики ЗУНР на матеріалах Рудківського повіту (листопад 1918 – травень 1919 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2023. Вип. 24. С. 190, 195–199; Пугач Д. Санітарно-епідемічні та медичні проблеми ЗУНР (на прикладі Рудківського повіту). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2022. Вип. 17. С. 266–276.

Таку загальну картину міжнаціональних взаємин можна урізноманітнити та «оживити», звернувшись до локального досвіду. Слушним прикладом для цього може слугувати Рудківський повіт, історія якого добре задокументована завдяки збереженню унікального комплексу актових матеріалів та листування місцевої повітової адміністрації.

У Рудківському повіті, який із адміністративного погляду складався із судового округу Комарно та власне Рудківського повіту, проживало неоднорідне українсько-польсько-єврейське населення. На основі даних перепису 1921 р., які не можуть об'єктивно відобразити демографічну ситуацію 1918–1919 рр., можна зробити висновок, що у повіті польська присутність була вагомим – тут мешкало понад 21 тис. 300 римо-католиків, або ж 29 % від усього населення регіону, а понад 3 тис. 300 осіб (що становить 41 % усього населення) вказали свою національність як польську¹⁰.

Більшість польського населення (понад 80 %) проживало у сільській місцевості – у повіті була низка населених пунктів, де від половини до майже усього населення становили представники римо-католицького обряду. Серед таких сіл – Хлопи, Тулиголови, Бучали, Румно (сучасне Грімне), Погірці, Андріянів, Катериничі, Березець на Комарянщині; Мільчичі, Загір'я, Конюшки Семянівські (сучасні Луки), Михайлевичі, Новосілки Гостині, Хлопчиці, Долобів та Ятвяги на Рудеччині¹¹. Водночас ототожнювати усіх мешканців зазначених громад із поляками не варто: частину населення цих громад становили т. зв. латинники – селяни римо-католицького обряду, які у повсякденному житті розмовляли українською, а також представники змішаних сімей¹².

Традиційно помітною була присутність польського населення у містечках, яких у Рудківському повіті було два – Рудки та Комарно. У повітовій столиці поляки становили другу за чисельністю національну громаду після євреїв та становили понад 40% мешканців,

10 Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Warszawa, 1924. T. 13: Województwo łwowskie. S. 11.

11 Карпинець І. Історія 8 галицької бригади (давнішої «Групи Рудки» або «Групи Гофмана»). *Літопис Червоної Калини*. Червень. 1932. № 6. С. 9–10.

12 Павлишин О. Дилема ідентичності, або історія про те, як «латинники» (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина XIX – перша половина XX ст.). *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 201–202.

а у Комарні – кількісно поступалися євреям та українцям і складали трохи більше п'ятої частини міщан. У соціальному плані поляки переважно були репрезентовані державними урядниками різних рангів, інтелігенцією, ремісниками та подекуди купцями¹³. Щодо абсолютних цифр станом на 1918–1919 р., то, згідно із повідомлення міського комісара Рудок Адольфа Бенєцького для повітової державної адміністрації, у містечку станом на початок травня 1919 р. проживали 2050 поляків та 2500 євреїв¹⁴.

Встановлення української влади та реакція польського населення. Завершення Першої світової війни та поступовий процес розпаду Австро-Угорської імперії створили сприятливі умови для відродження національної державності у Галичині. Як український, так і польський політичні проводи розпочали підготовку до перебирання влади у краї восени 1918 р. У Рудківському повіті цей процес не набув ознак масштабного організованого насамперед через малочисельність місцевої інтелігенції та громадських активістів. З польського боку ключову роль у підготовці до проголошення власної влади відігравала повітова Польська Рада Народова та колишній урядовець повітового староства, референт господарських справ, капітан Генрик Калінський, який прибув у Рудки за пів року спеціально з метою перевороту¹⁵. Водночас польські змовники почувалися достатньо безпечно: попри те, що вони знали про наради Повітової Української Національної Ради (УНРада), на яких обговорювалася передача влади в українські руки, масштабних організаційних заходів не здійснювалося¹⁶.

У ніч на 1 листопада 1918 р. польські діячі роззброїли імперську жандармерію на захопили контроль над Рудками. На ранок імпровізовані загони провели парад містечком і забрали австро-угорську символіку з будівель староства, суду й інших урядів, замінивши її на польську національну – зображення орла. Було утворено громадську міліцію із 30 місцевих поляків, а пост коменданта міста

13 Карпинець І. Історія 8 галицької бригади... С. 10.

14 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 45.

15 Голинський П. Рудки. Комарно і Рудки та околиця / гол. ред. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. С. 111.

16 M.W. Rudki pod okupacją ruską. 1./XI. 1918–15./V. 1919. Nakładem powiatowej organizacji narodowej w Rudkach, 1920. S. 3.

обійняв згаданий Г. Калінський. Однак польський контроль над владою виявився недовготривалим. У цей же день 10 польських міліціонерів попрямували до с. Бенькова Вишня, щоб нашвидкуруч роззброїти організовані українські загони та захопити владу, проте втекли, коли по них почали стріляти. Аналогічна ситуація сталася у Новосілках Гостинних та Чайковичах. Окрім цього, нова влада ніяк не перешкоджала діяльності українців, які, спочатку подолавши розгубленість, згодом провели по обіді нараду у повітовому центрі і розпочали формувати власні озброєні загони у с. Михайлівичі під проводом місцевого пароха Степана Онишкевича.

Відтак, коли 2 листопада 1918 р. у Рудки телефоном із залізничної станції у Конюшках Семянівських надійшла новина про наступ кількохсот українських селян на повітовий центр, польська влада негайно попросила про переговори. Початково польська делегація, яка складалася із настоятеля рудківського костелу о. Міхала Войташа, бургомистра Адольфа Бенєцького та коменданта Генрика Калінського, вимагала від українців утворення спільної – двонаціональної жандармерії. Однак після втечі власних вояків із Рудок та українського ультиматуму польська сторона змушена була визнати владу УНРади та зобов'язалася розпустити міліцію і здати зброю взамін на гарантію недоторканності життя та майна, збереження суспільного порядку і продовження повноважень попередніх імперських урядників. Цього ж дня вказані умови угоди були оголошені рудчанам польською та українською мовами у відповідному зверненні нової української влади¹⁷.

Сприятливіші умови для встановлення польської влади існували в окрузі Комарно, де напередодні 1 листопада 1918 р. дислокувалися частини 40-го піхотного полку, які склалися із польських військовослужбовців під командуванням їхнього співвітчизника Вояса. Втім, ніякої організаційної роботи серед них не проводилося, тому в ніч з 31 жовтня на 1 листопада невеличкому українському загону під проводом Григорія Тершаковця вдалося легко роззброїти згадані військові частини та жандармерію містечка і встановити українську владу. Точковий опір українській владі, який постав у населених переважно поляками селах Хлопи,

17 Голинський П. Рудки. Комарно і Рудки та околиця. С. 111–114; M.W. Rudki pod okupacyą ruską. 1./XI. 1918–15./V. 1919... S. 3–4.

Бучали та Тулиголови, невдовзі придушили за допомогою військових загонів¹⁸.

Назагал, на прикладі перебігу Листопадового зриву у Рудківському повіті можна спостерігати тенденції, які були загальними для всієї території ЗУНР, як-от, мирне перебирання українцями влади та вирішальна роль демографічної переваги українського селянства над польськими міськими активістами.

Поляки у державних органах влади. Зважаючи на успіх Листопадового чину, закономірно, що вища повітова влада опинилася в українських руках – 6 листопада 1918 р. на посаду повітового комісара був офіційно обраний адвокат Олександр Марітчак, а його заступником став колишній комісар староства Володимир Мандичевський. Показово, що бургомістр Адольф Бенецький від імені громади Рудок відмовився надсилати делегатів на вибори повітового комісара, незважаючи на відповідне запрошення української сторони¹⁹. За час функціонування повітового комісаріату серед його працівників зустрічаємо лише одного вихідця із національних меншин – єврея Зеліба Гольднера²⁰.

Отож, встановлення української влади поставило перед колишнім австрійськими урядовцями польської національності дилему лояльності. Якщо у перших два тижні польські урядовці переважно залишалися на своїх попередніх посадах, то після віча 17 листопада 1918 р., яке висунуло вимогу до урядовців запрягнути українській владі та виконувати постанови від її імені, більшість старих працівників відмовилася це робити і була звільнена повітовим комісаром²¹. Схоже рішення ухвалили вчителі польської національності – на зібранні 17 грудня 1918 р. вони задекларували готовність продовжувати навчальний процес, проте відмовилися присягнути українській владі на вірність, через що були звільнені з роботи повітовим шкільним інспектором²². Водночас більшість працівників суду та повітового податкового уряду залишилися на своїх робочих місцях.

18 Утриско О. Перший листопад у Комарнянщині. *Комарно і Рудки та околиця* / гол. ред. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. С. 93–94.

19 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 20.

20 Там само. Спр. 29. Арк. 7.

21 Карпинець І. Історія 8 галицької бригади... С. 19.

22 M.W. Rudki pod okupacyą ruską. 1./XI. 1918–15. /V. 1919... S. 10.

Напроблемнішою ділянкою для молодой держави було питання кадрового забезпечення залізниці. Українцям бракувало власних фахових спеціалістів. Єврейські працівники залізниці та поштової служби здебільшого залишилися на своїх місцях²³, натомість польські робітники, які переважали кількісно, поставилися до утворення ЗУНР неоднозначно: частина з них залишилася працювати, інші ж відмовлялися співпрацювати із новою владою. Показово поведінку таких залізничників на місцях ілюструє сюжет зі спогадів повітового комісара Андрія Чайковського, що описує ситуацію, яка склалася у сусідньому до Рудківського Самбірському повіті: «Зараз з початку зааранжував в огрівальні збори залізничників. Пішов і я на віче. Я представив їм у чому річ, відтак говорив д-р Скибінський по-польськи. Опісля виступив один грубезний залізничник в робітничій блюзі – грубий, мов бочка. Він говорив, що йому байдуже, чия буде влада, бо все ж робити треба, і щоб лише був порядок, і “жеби муй бжух бил пелни”. Кінець кінців усі погодилися остати в службі й надалі. Та це тривало дуже коротко. Хтось їм інакше порадив, бо всі заштрайкували і лишили нас на леді»²⁴.

Водночас адміністрація залізничного сполучення у Рудках стикнулася зі схожими кадровими проблемами. Начальник станції Хлопчичі 20 листопада 1918 р. повідомив повітовий комісаріат, що працівники підзвітного йому відтинку дороги без поважної причини не з'являються на роботу. Зважаючи на особливу потребу у робочих руках під час зимової пори, управлінець просив силою привести порушників²⁵. Оскільки серед десяти поіменно названих робітників (двох чоловіків та восьми жінок із розташованих неподалік сіл Підгайчики та Колбаєвичі) є прізвища різного походження, визначальним у такій поведінці робітників міг бути радше не національний фактор, а погана організація управління у перші тижні існування ЗУНР.

Натомість фактор державної лояльності був визначальним у долі керівників згаданої станції. Відповідно до інформації,

23 Фан Р. Історія Єврейської національної автономії в період Західно-Української Республіки / пер. з їдиш і комент. А. Фруман; наук. ред., упоряд., вст. ст. О. Павлишина. Львів: Манускрипт-Львів, 2019. С. 100–101.

24 Чайковський А. Чорні рядки. *Спогади. Листи. Дослідження*: у 3 т. / упоряд. Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седяра. Львів, 2002. Т. 1. С. 221–222.

25 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 14.

зібраної про в'язнів табору для інтернованих та військовополонених у Косачеві, Станіслав Крук, який обіймав цю залізничну посаду на початку листопада 1918 р., був арештований українською владою, імовірно за відмову присягти на вірність ЗУНР²⁶. Згаданий лист від 20 листопада писав уже його наступник – Городиський (нема ім'я), який, зважаючи на українську мову документу та вияв словесної поваги до місцевих повітових урядовців, був готовий працювати задля української державності.

Відмова співпрацювати з українською владою, окрім політичної площини, мала і соціальний вимір. В умовах тяжкої фінансової та економічної кризи урядовці втрачали стабільну заробітну плату та інші державні пільги. Працівників залізниці та вчителів, які були звільнені з роботи у Рудківському повіті через відмову присягнути на вірність ЗУНР, також виселяли зі службових помешкань. Тому багато родин таких колишніх урядників бідували і деякий час не мали власних осель²⁷.

Водночас українці не створювали перешкод у збереженні польської присутності у міських органах самоврядування. За згоди нового повітового комісара 7 листопада 1918 р. були проведені вибори міського комісара, яким повторно став А. Бенєцький. У виборах брали участь усього 154 особи, переважно польської національності. Через місяць, 12 грудня, відповідно до постанови повітової влади, було вибрано новий міський громадський комітет Рудок у складі 12 осіб. Серед них простежуємо лише одне прізвище єврейського походження, інші – представники польської громади містечка²⁸.

Суперечливим питанням залишалося використання польської мови в адміністрації та судівництві. Попри систематичні заходи з українізації бюрократичного апарату та публічної сфери, частина службовців і далі продовжувала використовувати польську мову в офіційній документації. На початку січня 1919 р. Рудківський повітовий комісаріат зауважив, що окремі розпорядки міського комісара Рудок виходять польською мовою, тому місцеві урядовці

26 Гаврилишин П., Чорненський Р. Табори для інтернованих і військовополонених на території західноукраїнської Народної Республіки – Західної Облaсті Української Народної Республіки (1918–1919). Івано-Франківськ, 2023. С. 321.

27 M.W. Rudki pod okupacją ruską. 1./XI. 1918–15. /V. 1919... S. 10.

28 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 58, 59, 72.

наказали видавати всі документи урядовою українською мовою. У середині лютого 1919 р. Окружна військова команда Самбора звернула увагу повітової адміністрації Рудеччини на те, що канцелярські документи місцевого суду пишуться польською мовою, і наказала знищити усі польськомовні формуляри²⁹. Важливі для української влади постанови, звернені до місцевого міського населення, друкувалися як українською, так і польською мовами.

Репресивні заходи української влади. Польські громадські організації. Розгортання польсько-української війни спричинило витворення польського руху Опору, проявом чого стали заклики місцевої польської інтелігенції до непокори українській владі³⁰. У відповідь українська влада розпочала кампанію інтернувань та арештів представників польської громади.

Ще у листопаді 1918 р. українські військові арештували у Рудках чотирьох молодих осіб, яких через гарячкові відкриті виступи проти української влади запідозрили у нелояльності. Арешти продовжувалися і надалі – 27 грудня у повітовому центрі за наказом місцевої військової команди було затримано ще 14 осіб, яких відправлено до в'язниці у Самборі і відпущено на волю через 10 днів³¹. Одичні арешти відбувалися у Рудках і Комарні упродовж 20 чисел грудня, а загальна кількість арештованих за відмову присягнути українській владі та поширення неправдивих відомостей про перебіг воєнних дій польських активістів у повіті наприкінці 1918 р. сягнула 20 осіб³².

Арешти міщан продовжувалися й у січні–березні 1919 р. Найбільшу увагу українська влада приділяла нейтралізації патріотичної польської інтелігенції та молоді, які активно допомагали польським солдатам, військовополоненим та локальним благодійним інституціям. У списках в'язнів табору для інтернованих та

29 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 16, 19.

30 Повідомлення кур'єра Української Національної Ради Петра Голинського про становище в Рудківському повіті. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали*: у 5 т. / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ, 2001. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР. С. 411; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року). *Україна модерна*. 1999. № 2–3. С. 167.

31 M.W. Rudki pod okupacyą guska. 1./XI. 1918–15./V. 1919... S. 4–5, 11.

32 Утриско О. Перший листопад у Комарнянщині... С. 94; Голинський П. Рудки. Комарно і Рудки та околиця... С. 116–117.

військовополонених у Косачеві зафіксовано 24-річного канцеляриста Лук'яна Дембовського з Рудок, вчителя Антонія Нієспала і літератора та урядника Тадеуша Новосіцького із Комарна³³. Місцевий повітовий лікар доктор Казимир Фліс, який фінансово допомагав вчителям та службовцям, що відмовилися співпрацювати з українською владою, та Зигмунт Еклінський, керівник будівельної експозитури, якого влада вважала політично небезпечним для фронту, були заарештовані у повітовому центрі та перевезені у Тернопіль 25 січня³⁴. Зважаючи на спалах епідемії тифу в регіоні, на початку березня польський Комітет пань звернувся до місцевої адміністрації з проханням звільнити з інтернування К. Фліса та перевести його під домашній арешт («конфінувати») у Рудках, проте отримав відмову від державного секретаріату внутрішніх справ³⁵. Прикметно, що суворість центрального уряду йшла всупереч раціональним інтересам місцевої громади – упродовж весни 1919 р., коли спалах хворіб у повіті був особливо масштабним, посада повітового лікаря так і не була укомплектована через нестачу кадрів³⁶.

Масштабні арешти населення у Рудківському повіті торкнулися не лише міщан, а й жителів сіл – поляків та латинників, які відмовлялися вступати до лав Галицької армії чи виявили у певний спосіб нелояльність до ЗУНР. Протягом грудня 1918–лютого 1919 р. були арештовані мешканці Бучал, Чайкович, Андріянова, Підгірців, Рівного, Хлопів, Голодівки, Тулиголов, Конюшок, Чоловичів, Хлопчиців, Підзвіринця і Татарінова, де переважали або були чисельними прихожани римо-католицького віровизнання. Лише у таборі інтернованих у Космачі поблизу Коломиї перебували 103 особи з Рудківського повіту. Відомо також, що сотні арештованих перебували у таборах у Сколе та Язлівці. Ціллю таких арештів насамперед ставала молодь – із 9 арештованих осіб у Бучалах 8 були молодші 20 років; із 30 рудківських в'язнів табору для інтернованих у Космачі, вік яких відомо достеменно, 19 не досягли й 30 років³⁷.

33 Гаврилишин П., Чорненький Р. Табори для інтернованих і військовополонених... С. 295, 336.

34 M.W. Rudki pod okupacją ruską. 1./XI. 1918–15. /V. 1919... S. 14–15.

35 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 81, 107.

36 Там само. Спр. 18. Арк. 7–8; Там само. Спр. 1. Арк. 53, 119.

37 Гаврилишин П., Чорненький Р. Табори для інтернованих і військовополонених... С. 285–363.

Варто зауважити, що частина арештованих вважала себе свідомими українцями та зверталася до влади з проханням випустити їх із таборів³⁸. Поштовх для полегшення долі репресованих латинників дало підписання українсько-польської угоди про інтернованих та полонених від 1 лютого 1919 р. На початку березня 1919 р. із табору в Космачі було відправлено до Рудківського повіту селян-латинників із Чулович, яких мали конфінувати у місцевості їх проживання³⁹.

З метою допомоги інтернованим, а також опіки над польськими військовополоненими у Рудківському повіті на початку лютого 1919 р. було створено Комітет польських пань. Його учасниці опікувалися польовими шпиталями та етапами для військовополонених у регіоні, збирали пожертви громадськості, допомагали у лікуванні, готували і приносили їжу (особливу у святкові дні) та організовували похорони померлих. Громадська діяльність та невдоволення українською владою через репресії сприяли кристалізації національної свідомості поляків у період існування ЗУНР⁴⁰.

Становище польських великих землевласників. На території Рудківського повіту розташовувалися значні приватні маєтності («двірські обшари»), які перебували переважно у руках польських землевласників. Згідно з переписом населення Австро-Угорської імперії 1910 р., на 70 громад повіту припадало 60 помість – якщо у Комарнському судовому окрузі (який адміністративно належав до Рудківського повіту) фільварки були розташовані у всіх населених пунктах, то 10 сіл Рудеччини (розташовані здебільшого на окраїнах повіту) не мали таких маєтностей⁴¹. До 1921 р. кількість двірських обшарів через парцеляцію зменшилася до 40, такою ж вона була і у 1918–1919 рр., на думку Івана Карпинця. Лише один двірський обшар – в Угерцях Винявських – перебував в українських

38 Павлишин О. Дилема ідентичності, або історія про те, як «латинники» (не) стали українцями/поляками... С. 201; Павлишин О. Інтернування цивільного населення Східної Галичини. *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.* Київ, 2019. Т. 1. С. 89, 121.

39 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 2–4.

40 Rządy ukraińskie w Pudkach. *Kurjer Lwowski*. 1919. 20 czerwca. S. 2; Prawda o Rudkach. *Kurjer Lwowski*. 1919. 26 czerwca. S. 4; M.W. Rudki pod okupacją ruską. 1./XI. 1918–15./V. 1919... S. 11, 18–20.

41 Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien, 1915. S. 372–373.

руках, оскільки стараннями о. С. Онишкевича був записаний за товариством «Просвіта»⁴².

Першою проблемою, що постала перед польськими землевласниками, була імовірність погромів їхніх маєтностей та самовільний поділ землі на користь місцевих селян. Підстави для таких дій були реальними – для частини українських вояків та селян революційні події завершилися успішним встановленням «своїх» влади у Львові та у повітах, а далі необхідно було повертатися до домівок і ділити землю. Відтак великі панські володіння, які залишилися без господаря (переважно через його втечу), могли зазнавати нападів.

Вперше про грабунок поміщицьких володінь на території Рудківського повіту повідомив посланець УНРади Василь Добровольський (за іншими даними – Петро Голинський): «В селі Гошанах в дідича Янка знайдено зброю і амуніцію, яку жандармерія з Чижевич сконфіскувала. Дідич Янко втік до Самбора, полишаючи збіжжя і всіх жінок, яким не заплачено. Вони по його втечі разом з полоненими італійцями кинулись рабувати двір»⁴³. Прикметно, що такий ексцес обійшовся без великої матеріальної шкоди, позаяк повітова влада та самі місцеві селяни зупинили злочин та підтримували порядок.

Власник зазначеного маєтку – Стефан Янко, нащадок Генрика Янка, учасника листопадового та січневого повстань, вочевидь був організатором антиукраїнської збройної акції на початку листопада 1918 р., а після перейняття українцями влади вирішив поспіхом покинути власне помістя⁴⁴. Невдовзі він помер, а його брат опублікував у львівській пресі у липні 1919 р. тенденційну замітку, у якій звинувачував українських вояків, місцевих селян та неназвані «озброєні банди» у численних випадках грабунків збіжжя, меблів, хатнього начиння, руйнування майна та необґрунтованих конфіскаціях у помісті С. Янка, яке залишилося без нагляду⁴⁵. Така інформація не відповідала дійсності – після втечі власника маєтком заопікувалися його слуги – «гуменний» (тобто прикажчик) Павло Шот, шофер та господар, а 6 грудня 1918 р. повітовий комісаріат

42 Карпинець І. Історія 8 галицької бригади... С. 8.

43 Повідомлення кур'єра Української Національної Ради Петра Голинського... Т. 1. С. 411–412; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР... С. 163.

44 M.W. Rudki pod okupacją ruską. 1./XI. 1918–15. /V. 1919... S. 4.

45 Z czasów inwazji ukraińskich w powiecie rudeckim. *Kurjer Lwowski*. 1919. 12 lipca. S. 3.

Рудок передав помістя у тимчасове управління Францу Файсу. Огляд та документування інвентарю, меблів, продуктових запасів та будівель, складений наступного дня українським урядовцем у присутності попередніх фактичних розпорядників маєтку та сільського комісара Гошан свідчить про цілісне збереження статку польського землевласника.

На початку листопада 1918 р. також відбувся напад на панський маєток у с. Ятвяги. Місцеві селяни забрали звідти збіжжя (150 кіп вівса, 45 кіп жита, 25 кіп ячменю, 4 копи гречки) і сіно. Частину награбованого перевезли возами, а ті жителі, що не мали відповідного транспорту, несли здобуте на плечах. Утім зловмисники не залишилися без кари: 27 грудня 1918 р. жандармерія провела обшуки у громаді та виявила у селян частину збіжжя, яке ще не було продане, та арештувала учасників нападу⁴⁶. Активне розслідування інциденту засвідчує повагу до приватної власності з боку української влади, незалежно від національної приналежності її власника.

Водночас такі події були поодинокими та малозначимими, а свідчень про конфлікти між українським населенням та польськими землевласниками, що переросли б у масштабні погроми маєтків, у документальних та мемуарних джерелах немає, що відповідає загальній тенденції, притаманній ЗУНР загалом.

Окрім пограбування, певну загрозу для польських землевласників також становив самовільний стихійний розподіл великих панських маєтків. Так, випадки несанкціонованого поділу землі траплялися у Богородчанському, Бродівському, Збаразькому, Косівському, Печеніжинському⁴⁷ та Яворівському⁴⁸ повітах.

Матеріали Рудківського повіту демонструють, що хоча надання землі і було важливим питанням для селян, все ж вони намагалися легально реалізувати свої домагання, уникаючи відкритих конфліктів із власниками. Громадські очільники с. Хлопчиці 4 лютого 1919 р. звернулися до Рудківського повітового комісаріату із проханням повернути громаді пасовище розміром 390 моргів, яке

46 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 11, 19.

47 Малик Я. Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки. *Демократичне врядування. Науковий вісник*. 2008. № 2. С. 85.

48 Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави та права. Львів: Тріада плюс, 2000. С. 246.

у 1875 р. начебто силою приєднав місцевий двірський обшар. Прикметно, що самі жителі не вдавалися до жодних насильницьких дій, натомість були готові представити повітовій владі 23 свідків для легального вирішення цього конфлікту⁴⁹.

Поміrkованих поглядів щодо реалізації аграрної реформи дотримувалася і частина місцевих землевласників. Рудківська повітова влада 30 грудня 1918 р. організувала зібрання господарів великих маєтностей регіону з метою обговорення земельних перетворень. Точку зору локальних поміщиків представив Владислав Павельський, власник фільварку у Ляшках, який підтримав ідею поступового наділення селян землею. Це мало відбуватися через викуп та парцеляцію двірських обшарів, водночас останні мали бути збережені у певній кількості як «культурні оазиси». Промовець виступав проти одержавлення землі та стихійного наділення нею селян, що вважав проявами «більшовизму»⁵⁰.

Дещо незвичну ситуацію розкриває розпорядження повітового комісара О. Марітчака, написане 23 квітня 1919 р. Із нього дізнаємося, що, остерігаючись наслідків земельного закону (який не публікувався до 8 травня 1919 р., відтак не був достеменно відомий), дирекція маєтностей родини Ланцкоронських почала парцеляцію маєтку та його продаж сусіднім селянам із Андріанова. Дізнавшись про це, Рудківський повітовий комісаріат за згодою Державного секретаріату земельних справ зобов'язав управителів землеволодіння припинити продаж землі, а громадського комісара вказаного села – застерегти жителів від її купівлі⁵¹. Підставою для цього рішення став відповідний закон Української Національної Ради, який забороняв дії, зокрема і продаж маєтків, що могли б призупинити виконання земельного закону⁵² та відповідне міністерське розпорядження від 18 квітня 1919 р.

Окреме місце у господарському житті власників маєтків займала примусова оренда їхніх земель. У січні 1919 р. був опу-

49 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1.

50 M.W. Rudki pod okupacyą ruską. 1./XI. 1918–15. /V. 1919... S. 11–12.

51 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 72.

52 Закон Української Національної Ради про заборону дій, які могли б зупинити виконання земельного закону. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т. / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ, 2001. Т. 2: Державотворчі та адміністративно-організаційні процеси. С. 354.*

блікований урядовий реферат у справі весняної посівної кампанії. У ньому стверджувалося, що у повітах є багато великих маєтностей, які через нестачу тяглової худоби, робітників, фінансів чи насіння не зможуть засіяти значні ділянки землі. Найкращий вихід урядовці вбачали у тім, щоб повітові комісаріати у порозумінні із власниками та місцевими рільничими комісіями винаймали для селян землю, яку дідич не може самостійно засіяти. Також передбачалося, що за кожен необсіяний до кінця квітня 1919 р. морг землі власник має заплатити 100 крон штрафу⁵³. А 21 лютого 1919 р. була прийнята постанова Державних секретаріатів земельних й внутрішніх справ про примусове використання землі, яка вводила накреслену програму в дію⁵⁴.

Практика Рудківського повіту показує, що процес оренди панських маєтків відбувався неоднозначно. Зокрема, 22 квітня 1919 р. громада Конюшок Тулигловських (у сучасній українській транскрипції – Тулиголівських) звернулася до повітової рільничої комісії із проханням вирішити конфлікт під час укладання орендної угоди із паном П. Кратохвілем. Останній за винайм своїх землеволодінь хотів отримати 90 крон за морг долини та 55 крон за зоране під овес поле, проте громада зазначила, що не може заплатити таких високих для них цін та не має достатньо насіння, щоб засіяти відповідну кількість землі. Голова повітової рільничої комісії, о. Яків Косаноцький повідомив, що ціну за морг має визначити місцевий земельний комітет і наказав, не чекаючи його рішення, віддати ґрунти громаді для обробітку⁵⁵. Водночас без особливих труднощів було укладено угода між громадами Новосілок Опарських та Підвисокого із власником локального двірського обшару, за яким перші орендували у польського поміщика від 75 до 85 моргів сіножатей за порівняно високою ціною

53 Урядовий реферат в справі весняних обсівів у Східній Галичині. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали*: у 5 т. / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ, 2005. Т. 3. Кн. 1: Соціально-економічні та визвольні змагання. С. 61–63; До державних повітових комісаріатів. *Західноукраїнська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка: альбом-каталог* / упоряд.: Ю. Лисий, М. Ільків-Свидницький. Львів, 2018. С. 93.

54 Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. 1919. № 3. С. 18.

55 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1.

120 крон за 1 морг та завізували текст угоди у повітовому комісаріаті⁵⁶.

Ще однією перешкодою у відносинах між українською владою, місцевими селянами та польськими землевласниками було питання використання лісів. Лісові масиви з часів імперії Габсбургів були розподілені нерівномірно – більша їх частина належала приватним великим землевласникам. В умовах, коли постанову земельного закону УНРади про націоналізацію лісового господарства на практиці не вдалося реалізувати, місцева влада самостійно вирішувала, як управляти лісами приватних маєтностей та, водночас, задовільнити потреби населення, насамперед у дровах. Компромісний рецепт було знайдено. Анонімний інформатор видання «Gazeta Lwowska», обізнаний із ситуацією у Стрию, Золочеві та Дрогобичі, описував такий механізм: українська влада реквізувала у приватних землевласників певну частку лісу для найважливіших щоденних потреб та продавала його населенню за максимальними цінами, а власники могли отримати оплату не безпосередньо від селян, а через повітовий комісаріат⁵⁷. Аналогічну методику описував і тогочасний повітовий комісар Самбора А. Чайковський⁵⁸.

За схожими підходами діяла й адміністрація Рудківського повіту, балансуючи інтереси власників та селян і виконуючи роль посередника у конфліктних ситуаціях. На початку березня 1919 р. повітовий комісаріат проінструктував селян регіону, що рубання і збирання дров проводиться тільки під контролем власника чи управителя лісу, а ті, хто потребують матеріалів, мають звертатися до свого сільського комісара, який представить їхні потреби власникові так, щоб кожен селянин міг отримати один віз дров. Рудківські урядовці дозволили самостійно збирати дрібне дерево, і те, яке не надається на покриття чи будівництво, а яке дерево дозволено рубати як матеріал для спорудження – визначає власник⁵⁹. Прикметно, що у відносинах із власниками лісів державні посадовці дотримувалися акцентованої поваги до приватної власності та принципів законності. Петро Голинський, референт

56 Там само. Арк. 2–3.

57 Wiadomości z tamtej strony frontu. Gazeta Lwowska. 1919. 3 stycznia. S. 3.

58 Чайковський А. Чорні рядки. С. 238.

59 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 20.

лісових справ при Рудківському повітовому комісаріаті, звертаючись у листі до управителя двірського обшару у Беньковій Вишні, спершу вживав слово «поручається», а згодом закреслив його, замінивши на «дозволяється»⁶⁰.

Водночас використання приватних лісів селянами не завжди мало законні форми, адже як окремі особи, так і цілі громади вдавалися до нелегального вирубу чи викрадання дерева. Відчутні наслідки для власників мали колективні вирубування лісу, у яких брала участь частина або ж ціла громада. Зокрема, такі випадки були зафіксовані за участі селян із Бенькової Вишні, Колбаєвич, Чайкович, Новосілок Гостинних, Дубаневич, Нігович, Ляшок, Костельник, Завидович, Хишевич, Коропужа та Годвишні. Жителі групами по кількадесят людей уночі приїжджали у приватний ліс поблизу, стріляли із рушниць, щоб налякати сторожів, які не могли чинити їм опору, і забирали дерева. Найчастіше у таких випадках селяни рубали цінне дерево під матеріал для будівництва, а також молодий ліс. Так, із маєтку Броніцького були вирубані 2 морги 10-літнього «молодняку», із землеволодіння Владислава Павельського – 2 000 30-літніх саджанців, із лісу Й. Грюнвальда – 2 морги території.

Через такий значний масштаб польські власники лісів небезпідставно повідомляли Рудківський повітовий комісаріат про загрозу зникнення лісів⁶¹. Місцева влада, однак, окрім одиничних арештів, не мала достатніх інструментів, щоб стримати стихійне нищення лісів селянами, а відповідальність перекладалася з державних службовців на жандармерію та військового коменданта і навпаки⁶². Симптоматично також, що населення частково вважало свої дії обґрунтованими: селяни із Костельник, відкрито рубаючи ліс В. Павельського, заявили, що ліс «не панський тільки український»⁶³.

Соціальне та побутове життя міського населення. Перебіг життя відносно чисельного польського населення двох містечок повіту визначали не лише особливості національної політики місцевої української влади, а й соціальні, економічні та гуманітарні

60 Там само. Спр. 21. Арк. 9.

61 Там само. Спр. 15. Арк. 10, 13, 15, 20–21, 23.

62 M.W. Rudki pod okupacją ruską. 1./XI. 1918–15. /V. 1919... S. 8–9.

63 Держархів Львівської обл. Ф. 1259. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 21.

чинники. Відтак, на побутовому рівні міщани відчували негативні наслідки військових дій, продовольчу кризу й нестачу матеріальних ресурсів та державної підтримки, які були і характерними для всієї території ЗУНР, і мали локальні особливості.

Найбільш скрутною була ситуація із забезпечення міського населення продуктами. Місцева харчова управа та повітовий комісаріат постійно наголошували в урядовому листуванні на нестачі найнеобхідніших харчів у регіоні. Рудківські службовці 21–22 лютого 1919 р. сповістили Станиславів про катастрофічну ситуацію зі збіжжям (через прифронтове розташування, військові реквізиції та «пошесть мишей») та цукром (якого не було у повіті уже 4 місяці)⁶⁴. На початку березня від повітової адміністрації надійшло прохання негайно надати два вагони збіжжя для міського населення, яке вже два тижні не отримує хліба⁶⁵.

Зважаючи на неефективність продовольчої політики центрального уряду, місцева державна влада і громадські інституції брали ініціативу у власні руки. Рудківський повітовий комісаріат 29 січня 1919 р. видав розпорядження для всіх сільських та міських урядовців регіону. У ньому посадовців повідомляли, що Повітова харчова рада ухвалила рішення про те, що справою забезпечення харчами населення мають займатися спеціально вибрані із місцевих мешканців рахункові комітети. Вони повинні перевірити, кому та скільки збіжжя потрібно надати, а сільський чи міський комісари зобов'язані отримати необхідну кількість продуктів від заможніших членів громади, які мають «надвишку». Рекомендувалося скуповувати збіжжя за максимальними цінами у господарів добровільно або ж, за потреби, реквізувати його. Також повітовий комісаріат повідомляв, що самостійно не може задовольнити запити населення, оскільки не розпоряджається жодними запасами провіанту⁶⁶.

Ця постанова реалізовувалася на практиці, про що можемо дізнатися із листування міського комісара Рудок А. Бенецького із повітовим комісаріатом. Перший повідомляв адміністрацію, що на виконання згаданої січневої ухвали повітової харчової ради

64 Там само. Спр. 37. Арк. 10–11.

65 Там само. Арк. 19.

66 Там само. Арк. 4.

у містечку громадський «комітет католицької апровізації» перформатований у «комітет заосмотрення нужденного населення» під керівництвом міського комісара. Попередньо, у грудні 1918 р. для населення міста було роздано за державний кошт 400 кг пшеничної муки на Різдвяні свята. У січні 1919 р. міський комісар отримав дозвіл на збирання добровільних пожертв та продуктів із міщан для допомоги бідним, і станом на середину лютого йому вдалося зібрати 170 корон із польської громади Рудок. Однак 13 лютого місцева жандармерія конфіскувала цей фонд, через що А. Бенецький просив повітовий комісаріат втрутитися і використати гроші за призначенням⁶⁷.

Локальна державна влада із внутрішніх ресурсів повіту старалася забезпечувати найнеобхідніші потреби міського населення. На початку квітня 1919 р. громадські комісари сіл Хлопчиці та Чайковичі отримали наказ доставити у повітову столицю 30 возів картоплі та 46 сотнарів (2 576 кг) пшениці. Доставку збіжжя оплачував готівкою представник міської харчової управи Франц Альбріхт (з розрахунку 250 корон за сотнар пшениці, усього 11 500 корон), а за картоплю селянам була обіцяна винагорода по 6 корон за сотнар метричний (100 кг)⁶⁸.

Місцева адміністрація, намагаючись покращити продовольчий стан повіту, вдалася до регулювання цін. Повітовий комісаріат 10 грудня 1918 р., повідомивши бургомістра Рудок А. Бенецького, наважився на рішучий крок. Населенню оголошено наказ про те, що: 1) усі ціни на продуктові товари мають бути знижені на половину (!); 2) ремісники мають брати за роботу вдвічі меншу платню; 3) усі товари у магазинах мають містити цінники. Цікаво, що реакція мешканців була неоднозначною – після того, як поліціант виголосив постанову, в натовпі почались заворушення та постріли, через що жандарм змушений був втікати до будівлі магістрату⁶⁹. Водночас у грудні 1918 – січні 1919 рр. у Рудках діяла спеціальна інституція, завданням якої було встановлення нових максимальних цін на продукти та контроль за їх дотриманням під час торгівлі. Фіксовані ціни були встановлені на м'ясну та молочну продукцію, яйця, дріжджі,

67 Там само. Спр. 22. Арк. 14–17.

68 Там само. Спр. 37. Арк. 28–30.

69 Там само. Спр. 13. Арк. 5.

фрукти, напої, приправи та кондитерські вироби. Невирішеним залишалося питання забезпечення міського населення деревиною. Нестача дров навесні 1919 р., пов'язана із сезонною заборонаю рубання лісів, відчувалася в обох містечках повіту: 22 березня громадський комісар Комарна повідомляв, що 600 домовласників (надзвичайно високий показник) не встигли заготувати опалювальний матеріал; через два дні повітовий комісар наказав провести інспекцію приватного лісу в Хлопчицях з метою виявити запаси дров, придатні для забезпечення потреб Рудок⁷⁰.

Врешті, побутові проблеми для міського населення ускладнювали безпосередні бойові дії. Так, 11 квітня 1919 р. Рудківський повітовий комісаріат був змушений скасувати ярмарки у місті (що відбувалися щотижня у вівторок та п'ятницю), оскільки під час них польські авіатори бомбили місто⁷¹. Ці нальоти розпочалися ще 4 лютого і спершу викликали лише паніку у населення, яке ховалося у костелі та по домівках. Але 21 березня чергове скидання бомб на міську юрбу, яка, за спогадами очевидця, із ентузіазмом спостерігала за «своїми» польськими військовими, закінчився трагічно – двоє осіб загинуло, а восьмеро були поранені⁷², що спонукало повітову владу діяти рішуче. Певне невдоволення у міщан також викликала введена українською владою комендантська година, яку радикально налаштована польська частина населення сприймала як привід для репресій проти національно свідомого неукраїнського населення⁷³.

Отже, польсько-українські відносини в ЗУНР були суперечливими. Відмова більшості польських урядовців служити новій державі, репресії української влади проти польських міських активістів, інтелігенції та селян (масштаби яких подекуди були необґрунтованими), поодинокі випадки грабунків маєтностей польських землевласників створювали конфліктні ситуації. Водночас співпраця представників обох національностей у галузі міського самоврядування та вирішення побутових проблем міського населення продемонструвала можливість співжиття та діалогу.

70 Там само. Спр. 46. Арк. 19–20.

71 Там само. Спр. 12. Арк. 49.

72 M.W. Rudki pod okupacyą ruską. 1./XI. 1918–15. /V. 1919... S. 16, 21.

73 Ibid. S. 15.

Наталія Колб

Розділ 4

Роль греко-католицького парафіяльного духовенства в українсько-польському національному протистоянні в Галичині у 1918–1923 роках

Восени 1918 р. близька поразка Австро-Угорської монархії активізувала державницькі змагання українців, які 19 жовтня 1918 р. урочисто проголосили створення Української Держави на землях Австро-Угорщини (з 13 листопада 1918 р. – Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР)). Діючи на випередження, українські військові в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. захопили владу в столиці краю – Львові. Паралельно українські кола почали перебирати управління на місцях. Було очевидним, що у цій ситуації неможливо уникнути гострого протистояння з поляками, які розглядали Східну Галичину як частину відновленої Речі Посполитої. Жодна зі сторін не мала наміру поступатись. Розпочалася українсько-польська війна¹.

Активними учасниками державницьких змагань галицьких українців стало греко-католицьке парафіяльне духовенство. Глибока заангажованість священників у суспільно-політичне життя народу була тривалою традицією. За час австрійського панування в краї виросло кілька поколінь душпастирів, які вважали розвиток національного громадського, освітнього, економічного, культурного життя своїм патріотичним і душпастирським обов'язком. Вони щиро вболівали за майбутнє свого народу, мріяли про відновлення української державності як реалізацію Богом даного кожному народові права на вільний розвиток на своїй землі². Тож

1 Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998.

2 Wójtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu». Duchowieństwo grecko-katolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008; Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015; Кісь Н. Пам'ять та ідентичність греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ. Львів, 2018.

проголошення Української держави для багатьох із них стало особливим днем, втіленням прагнень багатьох поколінь українців.

Після розпаду Австро-Угорщини парафіяльні священники, які залишалися одними з головних і найвпливовіших представників української галицької інтелігенції, стали опорою створення й діяльності місцевих органів влади молодої Української держави. На заклик її уряду (Української Народної Ради) душпастирі організовували вибори до місцевих народних комітетів, ставали їх очільниками або членами, призначали місцевих чиновників, складали списки мобілізованих, роз'яснювали політичну ситуацію, звільняли воїнів від присяги на вірність цісареві й приймали присягу на вірність Українській державі, збирали пожертви для українських вояків на фронті та у шпиталях³. Одним із прикладів діяльності священників у той час є історія пароха с. Микуличин Надвірнянського повіту Михайла Ганушевського. Він організував т. зв. «Гуцульську сотню», став її командантом, разом із військовою залогою розвозив по селах харчі, проводив мобілізацію до лав Галицької армії (ГА), вислав пальне та інші необхідні матеріали⁴. Беручись за таку роботу, священники свідомо наражали себе на додаткову виснажливу працю та великий ризик. Так, о. Йосиф Ганяк, парох с. Лоп'янка Долинського повіту згадував, що зробив у своєму помешканні криївку з виходом до комина на випадок наступу поляків. «Серед ночі, коли дався чути крик: “отвєраць”, я заховався в криївку, – описував священник, – Поляки влетіли з криком: “Гдзе єст ксьондз, бо мами го арештоваць?” ... Зачали шукати по хаті і на стриху, а я шептав “Богородице Діво”. Взяли коня і вернулись у Балигород, бо наша міліція почала стріляти»⁵.

Водночас понад 90 священників стали капеланами при частинах ГА. До цього служіння єреї зголошувалися добровільно, ведені прагненням послужити своїй Батьківщині. Часом поштовхом для такого кроку ставало також прохання українського військового командування. Капелани підпорядковувалися спеціально створеному при

3 Лебедович І. Полеві духовники УГА. Вінніпег: видав о. Іван Лебедович, 1963. С. 31–33, 37, 43, 46; Делятинський Р. Станиславівська єпархія Греко-Католицької Церкви в суспільному житті Галичини (1885–1946 гг.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2017. С. 87–88; Прах Б. Участь греко-католицьких священників Лемківщини у політичних подіях 1918–1919 гг. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 7. С. 1–13.

4 Лебедович І. Полеві духовники... С. 48–49.

5 Там само. С. 37.

уряді ЗУНР вищому духовному органіві – Преподобництву⁶. Одним із головних обов'язків військового священника була організація поховання загиблих вояків, дбаючи, щоб кожен із них мав окрему могилу, на хресті якої зазначалося ім'я, прізвище та роки життя полеглого. Водночас вони мали ретельно фіксувати полеглих у метричних книгах, долучаючи схему місця поховання (до того ж вписувати до метрик не тільки своїх співвітчизників та наддніпрянських українців, а також полеглих воїнів із ворожої армії)⁷. Списки полеглих бійців військові священники наприкінці кожного місяця надсилали до Преподобництва, яке видавало свідоцтво смерті⁸. Досвід показував, що праця капеланів на фронті мала для воїнів неабияке значення, була могутньою моральною і психологічною підтримкою в обставинах жахів війни. Капелани ставали вірними побратимами вояків. Вони сповідали, відправляли богослужіння, підтримували на душі, разом з військом були на передовій, зазнавали поранень і гинули на полі бою, потрапляли в полон, помирали від епідемій⁹. Так, про капелана о. Теодора Чайківського один із сучасників писав: «День і ніч працював о. Теодор Чайківський, займаючись дуже часто справами чисто військовими. День і ніч ходив до кожного стрільця зокрема, пояснюючи потребу боронити рідну хату. Ні на хвилину не зраджувався різними неприємностями, а своїми гарячими, патріотичними проповідями ворушив душу. Всю свою силу і весь труд, все знання і життя жертвував для ідеї, для котрої горіла його щира, високо-благородна душа»¹⁰.

Патріотична діяльність кліру знаходила міцну опору в греко-католицькому єпископаті, який від початку рішуче підтримував державницькі змагання свого народу, став його голосом на світовій арені¹¹. Показово,

6 Там само. С. 18, 72, 74.

7 Ткачук П. Капелани УГА на фронтах українсько-польської війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 123–124.

8 Лебедович І. Полеві духовники... С. 74–75.

9 Лаба В. Заслужена роля польового духівництва. *Українська Галицька Армія*. Відень, 1958. С. 312; Гайдукевич О. Було колись (із записника полевого духовника УГА). Львів: видавнича кооператива «Червона калина», 1937. С. 23.

10 Лебедович І. Полеві духовники... С. 201.

11 Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923). Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. С. 177–288; Пилипів І. Міжнародна діяльність ГКЦ у контексті боротьби за самовизначення українців Польщі. *Сумська старовина*. 2010. Вип. 30. С. 60–68; Пилипів І. Національно-державницька ідеологія у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина в умовах ЗУНР та міжвоєнну добу. *Сумська старовина*. 2011. Вип. 33–34. С. 191–193.

що після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки митрополит Андрей Шептицький відслужив подячне богослужіння у Львівському кафедральному соборі св. Юра, а також видав підвладному кліру розпорядження згадувати в богослужіннях Українську державу, її президента Євгена Петрушевича, уряд і військо¹².

Активна підтримка греко-католицькими священниками українських національних змагань природно закладала глибоку ворожість до них у польському суспільстві. Саме на душпастирів поляки покладали значну провину в розпаленні українсько-польської війни, поширенні антипольської пропаганди. Так, у січні 1919 р. у відкритому листі до митрополита Андрея Шептицького генерал Тадеуш Розвадовський звинуватив священників, що вони «зовсім не сприяли пом'якшенню варварського ведення війни українцями, не пригашували бездушних актів насильства проти беззахисного польського населення, заручників, військовополонених, медперсоналу», а навпаки часто підживлювали в українському суспільстві ненависть до поляків. Польське суспільство не сприймало заяв митрополита про несправедливість і бездоказовість таких звинувачень¹³.

Наприкінці червня 1919 р. стало зрозумілим, що у війні з поляками українці зазнали поразки. Відтак Вища Рада Версальської конференції 25 червня 1919 р. прийняла рішення про передачу Східної Галичини під тимчасове управління Польщі. Польський уряд мав утворити там цивільну адміністрацію, забезпечуючи автономію цього регіону й гарантуючи українському населенню релігійні, політичні й персональні права. До остаточного вирішення питання Східна Галичина отримала статус підмандатної території під зверхністю Антанти¹⁴.

Після приходу на терени Східної Галичини польської влади для українського народу почалися дуже непрості часи. Було скасовано автономію краю, ліквідовано Галицький сейм, усунуто з посад національно свідомих українських чиновників, закрито українські громадські установи. Важливою складовою антиукраїнської політики польської влади стали репресії та утиски проти греко-католицьких священників. У спільному пастирському посланні від 26 серпня

12 Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ: Видавництво УАДУ, 1998. С. 227.

13 Там само. С. 229–230.

14 Там само. С. 232.

1919 р. греко-католицькі єпископи зазначали, що внаслідок діяльності польської адміністрації п'ятеро пресвітерів було вбито, сотні вивезено або ув'язнено, пограбовано чимало церков і монастирів¹⁵. Станом на осінь 1919 р. у польських тюрмах і концентраційних таборах за звинуваченнями в діяльності у період ЗУНР перебувало майже 500 священників і монахів. Тільки завдяки втручанням апостольського нунція у Речі Посполитій Акіле Ратті та протестам українського Червоного Хреста в Женеві у листопаді 1919 р. їх вдалося звільнити. Прикметно, що прохання про звільнення священників підтримав також маршал Юзеф Пілсудський¹⁶. Водночас окремі греко-католицькі душпастирі, боячись переслідувань з боку поляків, самочинно залишили свої парафії, долучаючись до українського війська, що відступало¹⁷.

Українські парафіяльні священники перебували під постійним прискіпливим контролем польських староств і жандармерії, переживали періодичні обшуки у своїх помешканнях, арешти¹⁸. «З метою збереження публічного спокою»¹⁹ влада намагалася усувати з парафій національно свідомих душпастирів²⁰. Яскравим прикладом такої ситуації стала справа пароха с. Пустомити на Львівщині о. Володимира Стернюка. Йому закидали український шовінізм, підбурення парафіян проти польської влади, підготовку повстання²¹. На підставі цих звинувачень влада прагнула не просто усунути душпастиря з парафії, а повторно його інтернувати.

15 Красівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918–1923 рр. Львів. 1996. С. 14.

16 Лебедович І. Полеві духовники... С. 135.

17 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів). Оп. 2а. Спр. 1543. Арк. 15; Спр. 1561. Арк. 11.

18 Так, парох с. Вільховець на Львівщині Пилип Свергун писав у своєму зверненні до духовної влади: «Таке життя моє під владою польською: два рази кримінал (в р. 1920 – 4 тиждні, тепер [восени 1922, – Н. К.] 1 тиждень), від р. 1920 – 7 рази ревізія, 1 рік інтернування; вічно відвідини поліції в моїй хаті; староство не сповнить ні найменшої моєї просьби – отже дійсно пекло – не життя!» (ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 2а. Спр. 1667. Арк. 33). Подібні випадки див.: Там само. Арк. 14, 16).

19 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1030. Арк. 11; Єгрешій О. Місце греко-католицького духовенства у бойкоті перепису населення 1921 р. в Галичині. *Галичина*. 2018. Вип. 31. С. 180.

20 Напр. див.: Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1029.

21 Там само. Спр. 1030. Арк. 93–93 зв.

Запобігти цьому вдалося завдяки рішучій позиції греко-католицької духовної влади, яка категорично відмовилася усувати о. В. Стернюка, зазначаючи, що жоден із висунутих йому закидів не був доведений. Немалу роль у цій справі, вочевидь, відіграло й те, що на захист душпастиря виступив апостольський нунцій А. Ратті²². Врешті у результаті розслідування влада мусила визнати, що «проти о. Володимира Стернюка з Пустомит не вдалося зібрати жодного матеріалу, який би міг свідчити про його вороже ставлення супроти Польської держави і про якусь антипольську діяльність»²³.

Показовою для ілюстрації упередженості й ворожості, яка в той час панувала в польському суспільстві щодо українського духовенства, є також історія о. Михайла Сеніва, пароха с. Малашівці (Тернопільщина). Поліція інформувала про нього як про відвертого ворога поляків. Так, повідомлялося, що священник заборонив мешканцям села, який був поляком, працювати на греко-католицькі свята, що під час проповідей у церкві він ображав поляків, а одну зі своїх парафіянок закликав не виходити заміж за поляка, натякаючи на швидке відновлення української державності²⁴. Згодом розслідування показало абсолютну тенденційність цих закидів. Так, свідки твердили, що о. М. Сенів у проповідях закликав парафіян до співжиття у згоді, незалежно від національності. Ці принципи він демонстрував особистим прикладом. Так, римо-католицький парох с. Семенівка Львівського повіту кс. Генрик Завада засвідчив, що саме завдяки втручання о. Михайла Сеніва в часи ЗУНР село вдалося врятувати від спалення українським військом. Сільський війт зазначив, що завдячував священникові уникненням інтернування. Відтак суд констатував, що закиди проти о. М. Сеніва стали наслідком «сильно розпаленої національної боротьби, а насамперед терпіння, які відчув польський народ від українців у часі українського вторгнення»²⁵.

Поширенням важелем тиску на українське парафіяльне духовенство стала процедура призначення на парафії. Відповідно до

22 Єгreshій О. Репресивна політика польської влади щодо отця Володимира Стернюка-старшого на початку 1920-х рр.: спроба історичної реконструкції. *Історія релігій в Україні*. 2019. Вип. 29. С. 152–155.

23 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1030. Арк. 95–96; 113.

24 Там само. Арк. 75.

25 Там само. Арк. 95–96.

приписів, жоден священник не міг бути затверджений на посаду без схвалення світської влади, яка засвідчувала громадянську благонадійність душпастиря з акцентом на з'ясуванні його політичних поглядів та рівня заангажованості в політичне життя²⁶. Аналіз архівних справ показує, що практично не було випадків, коли б український пресвітер отримав цілком позитивну характеристику²⁷. У донесеннях жандарми, а за ними й староства закидали душпастирям український шовінізм, вороже ставлення до польської влади, невиконання розпоряджень, розпалювання антидержавної боротьби та міжнаціональної ворожнечі тощо. Справи засвідчують, що зазвичай місцева влада не могла довести своїх звинувачень. Проте це не ставало для неї підставою відмовлятися від підозр чи зменшувати прискіпливість нагляду. Навіть отримавши інформацію про політичну незаангажованість і моральну бездоганність священника, воєводство могло наказати греко-католицькій ієрархії затримати канонічну інституцію для проведення додаткового розслідування. Яскравою ілюстрацією такої практики є, зокрема, справа о. Юліана Боберського. Хоча розслідування жандармерії показало, що священник зосереджувався суто на душпастирській діяльності, не втручався у політику, а його моральна поведінка не викликала зауважень²⁸, воєводство відмовило йому в канонічній інституції. Причиною для цього назвали те, що на допиті з приводу перепису населення 1921 р. пресвітер відповідав винятково українською мовою, хоча допит провадився польською. У такій поведінці священника польська адміністрація вбачала його «негромадянську» позицію, на підставі чого Президія воєводства у Львові без надання причин заборонила канонічну інституцію о. Ю. Боберського²⁹.

Випадки зловживань з боку польської адміністрації та свідомого зволікання заміщення греко-католицьких парафій спонукали греко-католицький єпископат до захисту підвладного кліру та про-

26 Держархів Львівської обл. Спр. 1028. Арк. 10; Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (AAN, MWRIOP). Sygn. 474. S. 140–148.

27 AAN, MWRIOP. Sygn. 474. S. 207.

28 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1034. Арк. 11.

29 Там само. Арк. 12, 15. Подібні випадки див.: AAN, MWRIOP. Sygn. 474. S. 140–148.

тесту проти дій влади³⁰. Так, у зверненні до Міністерства релігійних віросповідань та публічної освіти у 1922 р. Львівська греко-католицька митрополича консисторія наголошувала, що чинний закон від 7 травня 1874 р. відводить для розслідування громадянської благонадійності священників 30 днів. Якщо протягом цього часу від влади не надходять зауваження, то єпископат автоматично отримує право проводити канонічну інституцію священника. Також консисторія висловлювала незгоду з інтерпретацією воєводством § 2 згаданого закону, ніби для отримання парафії священник має визнати польське громадянство. Вона наголошувала, що на цей момент державна приналежність Східної Галичини ще не вирішена, «а тим самим не може бути мови о польським горожанстві»³¹. Єпархія акцентувала на тому, що своєю відверто упередженою та ворожою позицією щодо Греко-Католицької Церкви польські кола самі про-вокують загострення міжнаціонального протистояння в краї³². Поза тим прискіпливість влади у контролі за настроями в середовищі греко-католицького парафіяльного духовенства не спадала. Водночас численні провальні судові справи проти українських душпастирів та протести греко-католицької влади спонукали адміністрацію подбати про максимальне усунення приводів для закидів. Так, у 1922 р. Львівське воєводство просило староства негативну інформацію про політичну і моральну поведінку священників-претендентів підкріплювати конкретними фактами і цю інформацію надавати протягом 10 днів³³. А вже 9 лютого 1923 р. Львівське воєводство надіслало до староств таємне розпорядження, за яким зобов'язувало їх під час надання інформації про кандидатів на парафіяльні посади не обмежуватися поліцейними звітами. Староста мусив на підставі власних спостережень та інформацій із перевірених джерел формувати свою оцінку про кожного священника. Воєводство наголошувало, що закиди мають бути підкріплені безсумнівними детальними фактами, щоб у разі потреби влада могла обґрунтовувати перед ординаріатом свою відмову в каноніч-

30 AAN, MWRiOP, Sygn. 474. S.144–145.

31 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1031. Арк. 18–18 зв. Подібний протест Греко-католицької митрополичої консисторії див.: AAN, MWRiOP. Sygn. 474. S. 230–231.

32 Там само. Спр. 1030. Арк. 40–40 зв.; AAN, MWRiOP. Sygn. 474. S. 365–366.

33 Там само. Спр. 1028. Арк. 7.

ній інституції пресвітера. Також розпорядження наголошувало на дотриманні приписаних законом термінів надання інформації³⁴.

У нових політичних обставинах українське парафіяльне духовенство здебільшого не втручалося у політичні баталії, але не відмовилося від своїх національних переконань і намагалося легально відстоювати права свого народу й Церкви. Відповідно до обов'язків свого покликання, священники самовіддано працювали на душпастирській ниві: відправляли богослужіння, паралітургійні практики, виголошували проповіді, проводили катехизації, опікувалися діяльністю церковних братств і молитовних спільнот. Духовна влада закликала клір ставати для своїх парафіян радниками і прикладом, заохочувати їх до постійної практичної побожності як опори життя, у вірі віднаходити душевний мир та відповіді на численні виклики сьогодення³⁵. Водночас існувало чітке усвідомлення, що Церква й обряд є для українців не тільки опорою їх духовного життя. В умовах польського панування вони ставали потужним чинником збереження національної ідентичності українців та сферою її публічної демонстрації.

Духovenство вживало заходів, щоб зберігати автономію, еkleзiальну й національну ідентичність своєї Церкви, її сутність, мову справочинства, назву. Так, польська адміністрація вимагала від священників видавати копії метрик та вести листування з органами влади і коляторами церков виключно польською мовою. У відповідь душпастирі, озброєні розпорядженнями своєї духовної влади, відстоювали право парафіяльних урядів у внутрішньому і зовнішньому діловодстві використовувати винятково українську мову³⁶. Надаючи витяги з метричних книг українською, священники неодноразово наражалися на штрафи³⁷. Греко-католицька духовна влада висловлювала протест проти таких дій польської адміністрації. Вона наголошувала, що, згідно з церковними канонами, питання

34 Держархів Львівської обл. Спр. 1371. Арк. 4.

35 Вістник Станіславівської Єпархії. 1919. Ч. 1–3. С. 1–3.

36 В справі уживання в парохіяльнім діловодстві української мови і шкільної правописи. *Львівсько-Архієпархіяльні Відомости*. 1918. Ч. 1. С. 13; В справі метрик і переписки з властями. *Вістник Станіславівської Єпархії*. 1919. Ч. 4–10. С. 30; В справі уживання української мови в урядованю з властями і веденю метрикальних книг. *Перемишльські Єпархіяльні Відомости*. 1919. Ч. 3. С. 51.

37 Деятинський Р. Станіславівська єпархія... С. 100.

мови парафіяльних книг є винятковою компетенцією Церкви. Надаючи відомості з метрик українською, що є мовою справочинства Греко-Католицької Церкви, священники просто належно виконують свій обов'язок³⁸. Часом священники зазнавали кари за відмову надати владі інформацію з метричних книг, зокрема про зобов'язаних до призову на військову службу (причиною відмови могло ставати те, що ці метричні книги просто були втрачені під час Світової війни³⁹). Серед іншого священників обурювало, що при тій нагоді їх трактували як державних службовців⁴⁰.

У 1921 р. греко-католицькому духовенству довелося виступити на захист своєї еклезіальної назви – греко-католик. Поштовхом для цього стало розпорядження заступниці директорки стрийської жіночої школи вписувати у свідоцтвах греко-католицьких учениць як «римо-католицької релігії грецького обряду»⁴¹. Природно, це викликало обурення батьків українських учениць. Вони сприйняли це як замах на свою національну ідентичність, адже у свідомості галичан назви «римо-католик» і «поляк» були синонімами. З протестом проти таких дій керівництва школи виступив і шкільний греко-католицький катехит. Однак польські кола проявили надзвичайну наполегливість у намаганнях зберегти цю номенклатуру в шкільній практиці. Так, управителька школи не тільки не відмовилася від свого розпорядження, а й звернулася з проханням про його оцінку до Львівської римо-католицької курії. Остання ствердила, що назви «римо-католицька релігія латинського/грецького обряду» є «догматично точні і правильні, а ті, що цього не хочуть визнати, стягають на себе принаймні підозри схиляння до православ'я чи протестантизму»⁴². Виступаючи з протестом проти дій стрийської вчительки, Львівський греко-католицький ординаріат закли-

38 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1028. Арк. 20.

39 ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 2а. Спр. 1667. Арк. 32–33.

40 Там само. Арк. 40–41. Ця практика була традицією від кінця ХІХ ст., що вже тоді викликало активну протидію греко-католицького духовенства (Колб Н. «З Богом зв Церкву і вітчизну»... С. 187–194).

41 Спроби запровадження такого підходу в класифікації учнів польські освітні середовища робили ще в час приналежності Галичини до Австро-Угорської імперії (див.: Колб Н. Дискусія щодо назви Церкви й обряду. Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (ХІХ – перша половина ХХ століть). Львів: Логос, 2021. С. 197).

42 Борба о нашу релігійну назву. *Нива*. 1921. Ч. 12. С. 350.

кав управління львівського шкільного округу винести їй догану за порушення меж компетенцій. Обурило греко-католицьку ієрархію й те, що для вирішення питання, що стосуються Греко-Католицької Церкви, вона звернулася до римо-католицької духовної влади. Проте Кураторія у відповідь звернулася до самого Греко-католицького ординаріату зі запитанням, чи вважає він номенклатуру «римо-католицька віра латинського/грецького обряду» правильно сформульованою⁴³. У цій ситуації українська ієрархія продемонструвала повну гідності та принциповості позицію. Вона заявила, що така постановка питання є в корені неправильною. Тому і відповідь римо-католицької духовної влади не можна враховувати як опору для прийняття рішень. Насправді підставою для зміни назви релігії мають стати два чинники: 1) чи для цього є реальна потреба і, якщо так, то 2) хто має право її впроваджувати. Ординаріат зауважив, що назва «греко-католицька релігія» закріплена історичною традицією, визнана Апостольським Престолом і католицьким світом, є догматично правильною. Відтак немає жодної підстави для її зміни на «штучно видуману, ніде не уживану дефініцію». Ординаріат наголосив, що питання зміни номенклатури Церкви є компетенцією винятково духовної влади. Тому він рішуче заборонив без свого дозволу впроваджувати будь-які зміни «в історичній, всюди принятій офіційній назві релігії, яку ісповідують йому піддані вірні». Також управління архієпархії акцентувало на маніпулятивності номенклатурних ініціатив поляків, наголошуючи, що пропонувана ними назва явно мала інструментальне значення з метою поступового затирання національної ідентичності галицьких українців⁴⁴.

Відчутною проблемою у житті Греко-Католицької Церкви стала також цілеспрямована політика «перетягання» греко-католицьких вірних на римо-католицизм. Засобами для цього ставали усунення з посад греко-католицьких священників, використання мішаних шлюбів, підробка метрик, відверте нехтування органами влади дотримання приписів щодо зміни обряду⁴⁵. Наслідки такої політики польських кіл на власному досвіді відчув парох с. Буцнів Тернопільського повіту Ісидор Глинський. Протягом 1921–1923 рр.

43 Там само.

44 Там само. С. 352–353.

45 Делятинський Р. Станиславівська єпархія... С. 100.

у його парафії численними стали випадки переходу вірних на римо-католицизм, які відбувалися з порушенням законодавства (Закону від 1868 р. «Про врегулювання міжобрядових стосунків мешканців держави»). Так, із мовчазної згоди староства римо-католицький парох Нестор Шукальський приймав греко-католиків до своєї пастви без обов'язкових у такому випадку документів – резолюції від староства, що бажання вірянина змінити обряд взято до відома, і витягу з метричної книги. Коли ж о. І. Глинський, приймаючи до своєї пастви дівчину, яка була римо-католичкою, вчинив аналогічно, то був визнаний винним у порушенні закону і засуджений на сплату штрафу в розмірі 100 тис. польських марок або 10 днів арешту⁴⁶. У відповідь священник подав позовну заяву, де на конкретних прикладах викривав політику подвійних стандартів Тернопільського староства у трактуванні переходу на римо-і греко-католицький обряд⁴⁷. Спротив о. І. Глинського вочевидь спонукав староство у питанні зміни обряду ретельніше дотримуватися приписів законодавства. Так, воно почало звертатися до душпастиря про надання метрик народження для його парафіян, які мали намір змінити обряд⁴⁸. Загалом на початку 1920-х років Греко-Католицька Церква постала перед проблемою численної втрати вірних через зміну обряду⁴⁹.

В умовах повоєнної матеріальної та моральної розрухи, а також наполегливих державницьких змагань українського народу одним із основних завдань парафіяльного духовенства ставала добротинна і громадська діяльність. На початку 1923 р. львівський греко-католицький ординаріат констатував: під впливом випробувань останніх років чимало священників відійшли від суспільної роботи. Духовна влада наголошувала, що така діяльність є душпастирським і патріотичним обов'язком духовенства: «...не годиться пастирям полишати своє стадо в прикрім часі без проводу»⁵⁰, – зазначав

46 Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 159, Спр. 12. Арк. 20–21, 29.

47 Там само. Арк. 26, 29.

48 Там само. Арк. 23, 25.

49 Делятинський Р. Станиславівська єпархія... С. 101.

50 До Всечесного Духовенства гр.-кат. Львівської Архієпархії. *Львівсько-Архієпархіяльні Відомости*, 1923. Ч. 1. С. 3.

ординаріат. Відтак він закликав ієреїв ставати на чолі суспільного життя у своїх громадах. Пріоритетними завданнями парафіяльного духовенства мали стати: праця з молоддю в школах, діяльність у місцевих читальнях (уникаючи в них політичної роботи), добродійна діяльність на користь сиріт, убогих, створення сирітських захистів, притулків та дитячих садків⁵¹. Аналіз джерел показує, що серед духовенства не бракувало тих, що жертовно присвячували себе громадській діяльності, надавали різнобічну підтримку українським товариствам⁵². Опікуючись різними напрямками суспільного служіння, душпастирі нерідко обирали один із них як пріоритетний. Так, о. Іван Ковальський, парох у с. Липівці на Львівщині, значну увагу приділяв опіці над військовими і біженцями. Він був членом комітетів для збірки пожертв пораненим і хворим галицьким військовим, Червоного Хреста, товариства галицьких біженців, відвідував хворих у шпиталях, дбав про приміщення для біженців із Галичини, був начальником бюро посередництва праці й безпосередньої допомоги біженцям при Міністерстві для галицьких справ⁵³. Вже згадуваний о. І. Глинський одним із центральних напрямів своєї діяльності зробив опіку сирітським закладом у Тернополі, протягом років постійно допомагаючи йому коштами й продуктами, організовував для підтримки цього товариства продуктів і грошові збірки серед своїх парафіян⁵⁴. Важливо зауважити, що, незважаючи на власне важке матеріальне становище і численні потреби українського народу в Галичині, Церква також організовувала збірки пожертв для підтримки співвітчизників у підрадянській Україні⁵⁵.

Недовіра польської влади до українського духовенства впливала з розуміння, що священники внутрішньо не приймали польського панування в Східній Галичині, вважали його окупаційним. Духовенство ще плекало велику надію на позитивне для українців

51 Там само. С. 3–5.

52 Делятинський Р. Станиславівська єпархія... С. 108–109; ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 159. Спр. 5а. Арк. 1; Спр. 1. Арк. 3–8, 10–14, 16, 24–27, 34–36, 40–42, 49–50, 54–59, 62, 64, 67–68, 71, 74.

53 ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 2а. Спр. 1543. Арк. 5–6.

54 ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 159. Оп. 27. Арк. 39; Оп. 20. Арк. 18.

55 В справі одноразової збірки по всіх церквах для підніпрянських дітей. *Львівсько-Архієпархіяльні Відомости*. 1922. Ч. 2. С. 10.

вирішення питання приналежності Східної Галичини країнами Антанти.

Подією, що яскраво виявила настрої кліру, став перепис населення 1921 р. Намір польської влади включити в державний перепис Східну Галичину викликав спротив в українських колах. В офіційних протестах, скерованих до польської влади та міжнародних інституцій, українські партії наголошували на незаконності цих дій. Адже з точки зору міжнародного права Східна Галичина не була частиною Польської держави. Водночас вони закликали співвітчизників бойкотувати перепис.

Усвідомлюючи, що священники з великою ймовірністю стануть однією з головних сил українського спротиву, влада прискіпливо відстежувала настрої в середовищі духовенства⁵⁶. Перебіг перепису показав, що прогнози польських кіл були небезпідставними. Частина душпастирів вели активну агітацію проти виборів й самі усунулися від участі в них⁵⁷. Були такі, що відмовлялися надавати органам інформацію про осіб, що підпадали під перепис⁵⁸. Ще частина висловили свій спротив польській владі, або не відзначаючи у формулярі перепису свого громадянства, або ж пишучи, що належать до Східної Галичини чи Західної Української Республіки⁵⁹. Відповіддю влади стали арешти й штрафування священників (у середньому від 300 до 1 200 польських марок)⁶⁰. Називаючи такі дії незаконними, священники вислали протести⁶¹. Так, у відповідь на несправедливе покарання його староством у Бережанах, священник Теодозій Петрицький зазначив, що готовий винести підкріпленний фактами протест проти незаконних дій польської адміністрації на рівень європейських держав «...із запитанням доки польська окупаційна влада буде дразнити українське населення Східної Галичини»⁶². На захист підвладного кліру виступала й греко-католицька ієрархія. Так, у відповідь на закид влади на адресу одного

56 Єгрешій О. Місце греко-католицького духовенства... С. 177–178.

57 Делятинський Р. Станиславівська єпархія... С. 99.

58 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1035. Арк. 5; AAN, MWRiOP. Sygn. 474. S. 238–239.

59 Єгрешій О. Місце греко-католицького духовенства... С. 178–179.

60 Там само. С. 179.

61 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1035. Арк. 8.

62 AAN, MWRiOP. Sygn. 474. S. 247–248.

зі священників, що не взяв участі у переписі, Львівська греко-католицька митрополія зазначила, що, згідно з розпорядженням прем'єр-міністра Антонія Поніковського, загальний перепис населення у 1921 р. був добровільним, тож його невиконання не може каратися, а дії місцевих органів влади є прямим надужиттям і суперечать розпорядженням голови уряду⁶³.

Вже незабаром українським священникам довелося пережити ще один виклик – вибори до польського Сейму і Сенату 1922 р. У ставленні до цієї події українське суспільство розділилося. Одні були прихильниками бойкоту виборів, інші ж уважали таку позицію помилковою. Український спротив значною мірою набув форм партизанського руху. В інтересах польської влади було продемонструвати європейським державам, що українське населення Східної Галичини взяло участь у виборах. Тож перед польською адміністрацією краю було поставлено завдання не допустити бойкоту виборів і якнайчисленніше залучити українців до них. Щоб контролювати ситуацію, влада запровадила у краї посилений військовий нагляд, проводила масові арешти українських діячів⁶⁴.

Під прискіпливою увагою влади природно опинилося греко-католицьке парафіяльне духовенство. Слід наголосити, що були деканати, де священники через вибори не зазнали жодного тиску⁶⁵ або ж такий тиск був дуже незначним⁶⁶. Однак для частини кліру період підготовки і проведення виборів став чималим випробуванням. Так, поширеним способом залучення душпастирів до виборів стало самовільне введення їх до складу місцевих виборчих комісій (нерідко на позицію голови). У відповідь священники усувалися від виконання цього обов'язку, що нерідко ставало приводом для накладення на них штрафу (найчастіше 20 тис. польських марок)⁶⁷. Місцями у помешканнях священників відбулися обшуки. Так, із Унівського деканату повідомляли, що в другій половині жовтня 1922 р. провели ревізії практично в усіх священників деканату,

63 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 1028. Арк. 20.

64 Турчак О. Вибори 1922 р. до польського Сейму і Сенату: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. Ужгород, 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 50–51.

65 ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 2а. Спр. 1667, Арк. 45, 54–55.

66 Там само. Арк. 47, 49.

67 Там само. Арк. 36–37, 47, 52.

шукаючи зброї, а безпосередньо перед виборами в деяких пресвітерів шукали антивиборчі брошури⁶⁸. Загострилися підозри щодо антидержавної діяльності кліру⁶⁹. Попри те, що обшуки не давали результатів, священників нерідко арештовували, а після розгляду їхніх справ у суді, з огляду на відсутність доказів, відпускали⁷⁰.

Часом траплялися й зовсім кричущі випадки. Так, парох с. Фалиш (Стрийщина) о. Микола Гошовський повідомляв, що його арештували просто в церкві, коли він відправляв богослужіння, і під військовим супроводом доправили до арешту в Стрий. Священникові закидали намір спеціально затягнути відправу, щоб парафіяни не пішли на вибори, а також вороже ставлення до Польської держави. Через кілька днів о. М. Гошовського відпустили, однак закидів апеляційний суд не скасував. Окрім того, в душпастиря конфіскували худобу за те, що він усунувся від участі у виборчій комісії⁷¹.

Подекуди польські чиновники вмовляли священників, щоб у церкві закликали вірних взяти участь у виборах⁷², лякали населення, що за ухилення від голосування їм загрожує штраф⁷³. У відповідь душпастирі розвінчували залякування, заявляючи, що примушення до голосування є карним та відмовлялися агітувати за участь у виборах, зазначаючи, що церква не є місцем для агітації. Водночас у звіті до митрополичого ординаріату парох с. Ополець (Стрийщина) о. Леонтій Юхнович зазначав, що незадовго до виборів він звернувся до зібраних у церкві парафіян із такими словами: «Багато з Вас запитують мене про пораду, що робити з голосуванням. На це Вам всім відверто заявляю, що я є Українець і голосувати не буду, а ви як хочете»⁷⁴.

Потерпаючи від незаконних арештів та необ'єктивності польського правосуддя, священники закликали духовну владу протидіяти цьому, а також шукати підтримки у Папській нунціатурі⁷⁵.

68 Там само. Арк. 27.

69 Там само. Арк. 13 зв.

70 Там само. Арк. 5, 13, 18, 26, 37; AAN, MWRiOP. Sygn. 474. S. 195–196, 246; Делятинський Р. Станиславівська єпархія... С. 110.

71 ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 2а. Спр. 1667. Арк. 15.

72 Там само. Арк. 1.

73 Там само. Арк. 53.

74 Там само. Арк. 42–43.

75 Там само. Арк. 3–4; 19–21.

Митрополича консисторія 20 грудня 1922 р. зобов'язала деканальні уряди надати інформацію, чи під час виборів щодо священників деканату: здійснювали арешти; проводили обшуки; змушували до участі у виборах і виборчих комісіях; вдавалися до надуживання владою чи забороняли в день виборів відправляти богослужіння. Кожен факт духовна влада просила підтверджувати детальним викладом справи і документами. Також закликала на майбутнє про кожен випадок «надужиття на шкоду нашої Церкви, духовенства і обряду» негайно повідомляти, підкріплюючи це фактами⁷⁶.

Результати виборів показали, що попри всі заходи влади, греко-католицьке духовенство солідарно зі значною частиною українського населення Східної Галичини масово проігнорувало вибори до польського Сейму і Сенату, демонструючи своє несприйняття польського панування та підтримку державницьких аспірацій галицьких українців⁷⁷.

Рішенням Ради послів Антанти 14 березня 1923 р. Східна Галичина була приєднана до Польщі. Повітові староства розіслали греко-католицьким парафіяльним урядам заклики відправити урочисті богослужіння з нагоди «врегулювання східних кордонів Польщі». Очевидно, що рішення країн Антанти стало болісним ударом для української спільноти і її духовенства зокрема. У відповідь на такі заклики староств Станіславівський єпископ Григорій Хомишин заявив, що духовенство не належить до категорії державних урядовців і такі розпорядження є поза межами компетенції світської влади. Натомість владика закликав підвладний клір відправити богослужіння за полеглих українських борців та підтримати видання списку втрат української визвольної війни⁷⁸. Вирішення питання державно-правового статусу Східної Галичини у березні 1923 р. започаткувало новий етап відносин Польської держави і Греко-Католицької Церкви.

Отож, із вибухом у Східній Галичині в 1918 р. української визвольної боротьби значна частина греко-католицького парафіяльного духовенства одразу стали активними учасниками цього руху: одні як капелани української армії, інші – як організатори національних

76 Там само. Арк. 1, 46.

77 Турчак О. Вибори 1922 р. ... С. 51.

78 Делятинський Р. Станіславівська єпархія... С. 111.

адміністрацій на провінції. Душпастирі добре усвідомлювали тягар, відповідальність і небезпеку такої діяльності. До того ж значна частина цих завдань не належала до їх прямих обов'язків. Однак до цього і спонукало переконання, що очільництво національним життям є «батьківським» обов'язком священників щодо свого народу. Довга традиція активної суспільної діяльності сформувала духовенство як могутню національно свідому верству, яка перебувала в епіцентрі національного руху галицьких українців. Не дивно, що з переходом Східної Галичини під владу поляків, духовенство опинилося під постійним прискіпливим наглядом влади. Польські кола не могли позбутися ворожості й упередженого ставлення до українського кліру. Звичним способом нейтралізації пресвітерів стали штрафи, обшуки в їхніх домівках, необґрунтовані арешти. Не можна заперечувати, що українське духовенство вважало польську владу окупаційною. Всіма можливими легальними способами ієреї намагалися підтримувати український рух і сприяти утвердженню української державності в краї. Яскравим виявом такої позиції духовенства було його масове усунення від участі у переписі населення та виборах до польського Сейму та Сенату. Проте, рішення Ради послів Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі розвіяло ці надії.

Ігор Пилипів

Розділ 5

Греко-католицька церква в суспільному житті Другої Речі Посполитої

Адміністративно-територіальна структура Греко-Католицької Церкви. Відроджена Польська держава складалася із земель, які до Першої світової війни належали Росії, Австро-Угорщині та Німеччині, тому була складним конгломератом населення, який різнився за національним і конфесійним складом. На сході переважало литовське, білоруське й українське населення, а на заході (частково у Східній Галичині) було чимало німців. Так, згідно з переписом 1921 р., у Польщі проживало понад 27 млн громадян¹, із яких третина (9 млн осіб) – представники національних меншин. У відсотковому відношенні демографічна ситуація в країні виглядала так: поляки становили 69,2 % (майже 18,8 млн осіб) від усієї кількості, українці – 14,3 % (орієнтовно 3,9 млн осіб), білоруси – 3,9 % (трохи більше ніж 1 млн осіб). Українці та білоруси проживали переважно у східних областях, де становили більшість тамтешнього населення. Євреї (7,8 %, або 2,1 млн осіб) мешкали в містах, головню у центральних, південних і східних воєводствах. Німці (3,9 %, або трохи більше ніж 1 млн осіб) зосереджувалися в Помор'ї, у т. зв. Великій Польщі, та деяких центральних воєводствах. На колишній території Литви проживало майже 175 тис. литовців (приблизно 0,6 %). Інші етнічні групи та національності становили 0,9 % (245 тис. осіб)².

1 Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Warszawa, 1927. S. 56

2 Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. С. 110. Вказана монографія автора стала важливим підґрунтям для написання цього нарису.

За переписом 1921 р., у Другій Речі Посполитій римо-католики становили близько 17,4 млн осіб (63,9 % населення Польщі)³, а за даними перепису 1931 р. – 20,7 млн осіб (64,8 %)⁴. Чисельність греко-католиків (переважно українців) у 1921 р. досягала 11,2 % від усього населення країни (3,1 млн осіб)⁵, а в 1931 р. – уже 10,4 %⁶. Решта 25 % населення належала до православних, протестантських, іудейських, лютеранських та інших віросповідань. Греко-католики переважно становили більшість у трьох воєводствах Східної Галичини. Умови перепису визначали національність за релігійною приналежністю. Греко-католиків ідентифікували як українців. Зокрема, за даними перепису 1931 р., у Львівському воєводстві греко-католики становили 41,7 %, Станиславівському воєводстві – 72,9 %, Тернопільському – 54,5 % від загальної кількості населення⁷. Українське населення Галичини перебувало під духовною опікою Греко-Католицької Церкви (далі: ГКЦ).

Адміністративною структурою ГКЦ в Галичині в першій половині ХХ століття була Галицька митрополія, в яку входили Львівська архієпархія, Перемиська та Станиславівська єпархій. Після світової війни ГКЦ втратила частину адміністративно-канонічної території. У 1918 р. окупована румунськими військами канонічна територія Буковини відійшла з-під юрисдикції Станиславівського єпископа Григорія Хомишина. Місцеві греко-католицькі парафії 1919 р. отримали генерального вікарія, якого призначав Ватикан і який був підпорядкованим єпископові в Марамороші⁸. Унаслідок цього територія Станиславівської єпархії зменшилася на 2 деканати (Чернівецький та Сучавський) площею 180 миль² і чисельністю віруючих майже 25 000 осіб⁹. Галицька митрополія ГКЦ у 1919–1925 рр.

3 Підтрахована за: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.

4 Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Województwo Stanisławowskie. Warszawa, 1938. Tabl. 10.

5 Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. S. XVI.

6 Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Tabl. 10.

7 Stępień S. Obrządki wschodnie Kościoła katolickiego. Kościół katolicki w Polsce, 1918–1939. *Rocznik statystyczny*. Warszawa, 1991. S. 57.

8 Федорів Ю., о., д-р. Історія церкви в Україні /о., д-р Ю. Федорів. Репринт. вид. Львів: Свічадо, 2001. С. 283.

9 Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станиславівської на рік Божий 1925. Річник XXX. Станиславів: Друкарня Льва Данкевича, 1925. С. XXIX.

продовжувала складатися із трьох адміністративно-канонічних одиниць, а юрисдикція Галицького митрополита, незважаючи на його авторитет, штучно обмежувалася до території митрополії.

Конкордат між Польщею і Римським Апостольським Престолом від 1925 р. хоча й не виправдав сподівань на розширення території, все ж до певної міри стабілізував статус Галицької митрополії ГКЦ як у канонічно-правовому, так і в державно-правовому аспектах. За умовами ст. 1 Конкордату, утверджувалася рівність трьох обрядів Католицької Церкви в Польщі – римського, грецького та вірменського¹⁰, а також чітко визначалася їхня адміністративно-територіальна організаційна структура. За умовами ст. 9 Конкордату 1925 р. це була «Львівська церковна провінція греко-руського обряду», до якої належали Львівська архієпархія, Перемишльська і Станиславівська єпархії¹¹.

Кожна єпархія Галицької митрополії поділялася на деканати, які об'єднували в середньому по 18–25 парафій. В 20–30 ті роки ХХ століття Львівська архієпархія налічувала 54 деканати¹², Перемишльська єпархія – 54¹³, Станиславівська – 20¹⁴. В тридцяті роки у Львівській архієпархії налічувалося 1 259 парохій із такою ж кількістю церков, 831 священиком та 1 328 868 вірними¹⁵. Перемишльська єпархія до середини 30-х років ХХ ст. зберегла майже незмінну структуру, яка існувала в ХІХ ст. Вона успадкувала традиційну назву «Злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької». За територіальним принципом вона займала західну частину Галичини й межувала з корінним польським населенням Другої Речі Посполитої. З 1851 р. до єпархії належала греко-католицька парохія в м. Краків, яка знаходилася поза кордонами єпархії. Щодо кількості церков і парафій, то вона займала друге місце після Львівської архієпархії

10 Конкордат між Св. Престолом та Річюпосполитою Польською. *Вістник Станиславівської Єпархії*. 1925. Ч. 9–12. С. 42–43.

11 Там само. С. 46.

12 Шематизм всего клира греко-католицької Архієпархії Львівської на рік Божий 1925. 325 с.

13 Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1928. Перемишль, 1928. 420 с.

14 Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станіславівської на рік Божий 1925. 325 с.

15 Шематизм всего клира греко-католицької Архієпархії Львівської на рік Божий 1931–32. Річник LXXVI. Львів, 1931. 333 с.

і в 1928 р. налічувала 54 деканати із 688 парохіями та 1 284 церквами, у яких правили 832 священники для 1 243 320 греко-католиків. У Станиславівській єпархії в 1935 р. у 20 деканатах налічувалося 419 парохій із 419 церквами, 292 парохами та 1 035 214 греко-католиками. Водночас кількість парохій, церков і вірних постійно змінювалася, що мало об'єктивні причини¹⁶.

У 1934 р. Конгрегація для Східних Церков 10 лютого 1934 р. опублікувала декрет, згідно з яким з-під канонічної юрисдикції Перемишльської єпархії Галицької митрополії ГКЦ вилучено 9 деканатів (Буківський, Дуклянський, Динівський, Горлицький, Грибівський, Короснянський, Мушинський, Риманівський і Сяніцький)¹⁷, із яких створено Апостольську адміністрацію Лемківщини, підпорядковану безпосередньо Римському Апостольському Престолові¹⁸. Адміністративна структура для Львівської митрополії докорінно змінилася після завершення Другої світової війни. Після укладення у вересні 1944 р. у Любліні між прорадянським Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР угоди про обмін територіями та переселенням українців з території Польщі й поляків з території УРСР канонічна територія Перемиської єпархії суттєво зменшилася. В 1947 році внаслідок депортацій українців з південно-східних територій в процесі акції «Вісла було змінено етнічний склад населення регіону, що привело до критичного зменшення українців, які проживали протягом століть на своїх етнічних землях, а в кінцевому підсумку до ліквідації Перемиської єпархії ГКЦ та Апостольської адміністрації Лемківщини. Відповідно до канонічного права, поза межами юрисдикції єпископів-ординаріїв перебували монастирі, які хоча й розташовувалися на території кожної з трьох єпархій Галицької митрополії ГКЦ, все ж підпорядковувалися генеральним настоятелям відповідних чернечих чинів і згро-

16 Пилипів І. В. Розвиток адміністративно-територіальної структури Галицької греко-католицької митрополії (1918–1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2010. Вип. 18. С. 37–43.

17 Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939). Львів: Каменяр, 1995. С. 20.

18 Paul J. Best. *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny (1934–1944). Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*. Przemyśl, 1998. T. 4: *Katolickie Unie Kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość* / pod red. S. Stępnia. S. 249.

мадження¹⁹. Митрополит Андрей Шептицький та єпископи Григорій Хомишин та Йосафат Коциловський сприяли розвитку монаших згромаджень і здійснювали візитації їхніх монастирів у межах своїх єпархій, скріплюючи духовними настановами християнський дух ченців та черниць, покликаних дбати про спасіння не тільки власних душ, а й виконувати суспільні обов'язки. У Галицькій митрополії протягом 1920–1939 рр. діяли чоловічі Чин святого Василя Великого (ЧСВВ), Згромадження святого Теодора Студита (засноване Андреем Шептицьким у 1910 р.), Чин Найсвятішого Ізбавителя, або Отців Редемптористів (заснований у 1913 р.), а також жіночі Згромадження Сестер Василянок, Згромадження Сестер Мироносиць, Сестер Служебниць, Сестер святого Йосифа, Сестер святого Йосафата та Сестер святих Вінкентія і Павла²⁰.

Важливу роль в організаційній структурі Галицької митрополії ГКЦ відігравали богословські освітні навчальні заклади, які готували не тільки священників і богословів, а також сприяли української вихованню української молоді на християнських засадах. Найвідомішою була Львівська духовна семінарія, яка була заснована у 1783 р. декретом австрійського імператора Йосифа II. В період Першої світової війни в результаті воєнних дій та тимчасової та російської окупації Галичини навчання семінаристів було припинено. По завершенню війни, завдяки сприянню митрополита Андрея Шептицького та зусиллям ректорів о. Тита Галушинського ЧСВВ (1918–1924) і о. Йосифа Сліпого (1924–1939) та наполегливій праці викладацькому складу навчальний процес у Львівській семінарії повністю відновлено²¹.

При Перемишльській єпархії ГКЦ працювала духовна семінарія, колектив якої очолювали ректори о. д-р Григорій Лакота (1918–1926), о. Василь Пинило (1926–1929), о. Володимир Дмитрасевич (1929–1935) та о. Іван Кузич (1935–1939)²². Широкою

19 Див.: Патріло І., о. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ. *Нарис історії Василянського Чину Святого Йосафата*. Рим: Вид-во ОО Василян, 1992. С. 332, 341–343, 351.

20 Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького. *Київська Церква*. 2001. № 2–3. С. 36–37.

21 Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944). Львів, 2004. Т. 1. С. 24, 26–27.

22 Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемишльської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939). Львів, 1995. С. 29.

популярністю серед молоді Покуття та Гуцульщини користувалася Станиславівська духовна семінарія, яка була заснована у 1907 р. У 1918 р. вона відновила свою діяльність. Ректорами були о. Михайло Вальницький, після смерті якого у 1923 р. його змінив отець-доктор Авксентій Бойчук²³. Вище духовенство переймалося стабільністю навчально-виховного процесу та якістю підготовки майбутніх священників в семінаріях. 29 вересня 1922 р. на установчому з'їзді Українського богословського наукового товариства у місті Львові спільними зусиллями професорів трьох семінарій було розроблено програми підготовки богословів, а також збільшено термін навчання від 4 до 5 років²⁴.

З метою ширшого залучення української молоді до навчального процесу при Львівській духовній семінарії були створені дві філії – малі духовні семінарії у Львові (ім. св. Йосафата) і Рогатині, які очолювали відповідно о. Яків-Франс Тома Перрідон та Лев Глінка. У 1920 р. А. Шептицький створив греко-католицький богословський факультет при Львівському університеті, але після закриття в 1925 р. Таємного українського університету він вирішив заснувати окремий богословський заклад вищої освіти. У 1928 р. митрополит заснував Львівську богословську академію, ректором якої призначив о. д-ра Й. Сліпого. Вона була першим українським закладом вищої освіти в Східній Галичині. В Перемиській греко-католицькій працював Єпархіальний інститут богословських студій, який очолював правлячий єпископ Йосафат Коциловський²⁵. При духовній семінарії в Станиславівській єпархії з 1921 р. діяв Богословський лицей ім. святого Йоана Золотоустого²⁶. Організаційно-управлінська структура Галицької греко-католицької митрополії у міжвоєнний період в фактично мало чим відрізнялася від початку ХХ століття. Запровадження конкордату 1925 року визначило новий правовий

23 Делятинський Р. І. Станиславівська духовна семінарія у 1918–1925 роках: етапи повоєнного відновлення та її роль у формуванні духовенства нового типу. Івано-Франківськ. 2007. С. 56, 60.

24 Богословія. 1923. Т. 1. Кн. 1. С. 91–93; Нива. 1923. Ч. 10. С. 371–372.

25 Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемиської єпархії... С. 28.

26 Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станиславівської на рік Божий 1925. Станиславів, 1925. С. 279–281; Пилипів І., Делятинський Р. Розвиток богословської освіти в Галицькій греко-католицькій митрополії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2016. Ч. 28. С. 148–155.

статус для Римо-католицької Церкви та Греко-католицької церков в Польській державі. Конкордат визначив основні принципи формування адміністративно-територіальної та управлінської структури ГКЦ що відкрило перспективи для подальшого розширення релігійної і культурно-освітньої праці.

Освітня діяльність. Митрополит Андрей Шептицький та вищий клір Греко-католицької церкви активно сприяли розвитку освіти серед українців шляхом інтеграції духовної та світської освіти. Через освіту церква проводила виховання української молоді на християнських цінностях та національно-патріотичних засадах. До освітянської роботи долучалися не тільки парохі, а й члени Чину святого Василя Великого. Активну роль в сфері освіти здійснювали монахині різних чинів, серед яких сестри-служебниці Непорочної Діви Марії.

Активність ГКЦ в сфері освіти була спричинена жорсткою освітньою політикою польської влади, направленої на полонізацію українського населення. Вона визначала українцям альтернативу: полонізуватися, чи стати на шлях захист рідної мови. Конституція Польщі 1921 р. надавала громадянам країни формальне право на демократичні права й свободи, а національним меншинам – право на культурно-національні права. Використовуючи політичне становище, яке склалося в Галичині на початку двадцятих років та розгубленість частини української громадськості місцеві адміністрації прагнули повністю ліквідувати навчання в школах українською мовою. Лише протягом 1923–1924 рр. в Галичині кількість українських шкіл зменшилася на 1 300 , а пів більше мільйона українських дітей могли з навчатися тільки на польській мові²⁷. Питання школи та освіти ставала інструментом денаціоналізації українців, здатності їх українців до самоідентифікації та ведення суспільно-політичної діяльності.

Українське педагогічне товариство (УПТ) та ГКЦ намагалися координувати зусилля щодо збереження та розвитку національної освіти, Під опікою УПТ На початку двадцятих років ХХ ст. Українське педагогічне товариство координувало діяльність 27 народних шкіл, 10 гімназій та 9 гімназійних курсів. Крім того в інших навчальних

27 Герасимович Г. І. Українські школи під Польською владою. Станиславів: Бистриця, 1924. С. 5.

зкладах здобували освіту 10 тис. дітей²⁸. Звичайно це була невелика частка від усіх українських дітей, які повинні були б здобувати освіту, насамперед початкову освіту. З метою збільшення навчальних закладів УПТ активно співпрацювало з Греко-католицькою церквою, духовенство якого часто виступало ініціатором різноманітних культурно-просвітницьких акцій, а її парохі були засновниками місцевих осередків «Просвіти» та «Рідної школи». Так на з'їзді Українського педагогічного товариства грудні 1923 р. за участю священників, відомий галицький педагог, професор, меценат, церковний та культурний діяч, отець Юліан Дзерович порушив питання про збільшення жертвовності духовенства на освітянські потреби. Доктор Остап Макарушка – відомий педагог, мовознавець та громадський діяч закликав духовенство, враховуючи існуючі реалії долучитися до заснування українських приватних шкіл. ГКЦ послідовно виступала на право українських дітей навчатися у школах рідною мовою. Митрополит А. Шептицький та вищий церковний клір розкритикувало політику польської влади на переведення початкових українських шкіл у так-звані утравквістичні, двомовні школи. У зверненні зазначалося: «Сойм польської держави ухвалив 31 липня 1925 р. закон про школи для непольського населення. Цей закон не є вправді згідний ані з духом міжнародного договору про права національних меншостей, ані з арт. 109 і 110 польської Конституції, бо польські горожани непольської народності не є на полі шкільництва рівно-управнені»²⁹. При цьому про навчання українців рідною мовою у середній та вищій школі зовсім не йшлося. Греко-католицьке духовенство часто було чи не єдиною авторитетною силою в очах польських чиновників, яке завдяки своєму авторитету брало на себе вирішення з владою складних суспільних питань.

Важливу роль в розвитку освіти та культури на селі відіграло товариство «Просвіти», в якому активно працювали греко-католицькі священики. За їх участю в повітах Галичини на великі церковні свята відбувалися дні «Просвіти». У грудні 1923 р. свято товариства «Просвіти» в Делятині розпочалося з відправи

28 Там само. С. 10.

29 Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини... С. 215–216.

Служби Божої, яку провели о. Льонгін Порубальський із Делятина та о. Ізидор Бобикевича із Саджавки. Головою урочистих зборів було обрано о. Ізидора Бобикевича. Доповідачі відзначили роль товариства «Просвіта» за 55 років в житті українського населення Західної України, визначили завдання на перспективу. В листопаді 1937 р. в централі Товариства «Просвіта», на нараді у справі ліквідації неграмотності, узяли участь делегати українських установ та редакцій. Учасники зібрання ухвалили рішення створити при кожній філії «Просвіти» комісію з представників повітових установ і деканатів ГКЦ. Комісії При кожній читальні «Просвіти» пропонувалося створити групи з представників українських місцевих організацій та пароха. З метою активізації роботи комісія для боротьби з неписьменністю, яка працювала у Львові при головному відділі Товариства «Просвіта» підготувала рекомендації «Як створити при філіях “Просвіти” комісії, і при читальнях “Просвіти” – секції боротьби з неписьменністю, та що вони повинні робити»³⁰. Греко католицьке духовенство разом з громадськістю доклали багато зусиль у розвитку українського шкільництва, ліквідації не писемності, що сприяло формуванню української національної свідомості.

Навчання основ релігії у школах. Греко-католицьке духовенство приділяло велику увагу формуванню релігійного світогляду серед молоді. Дієвим засобом було вивчення основ релігії у початковій школі. ГКЦ активно використовувала можливість викладати основи християнської релігії серед українських школярів. Згідно з умовами Конкордату 1925 року від греко-католицьке духовенство церква мало право викладати основи релігії для дітей українців у школах. Митрополит А. Шептицький вважав, що навчати дітей рідною мовою мають вчителі-українці греко-католицького віросповідання. Втілення у життя Концепції «Християнська школа для української молоді», сформованої митрополитом, здійснювалося шляхом катехізації³¹. Катехити отримували довідку з єпископського ординаріату про наявність кваліфікації для ведення таких

30 Див.: Пилипів І. В. Політика Греко-католицької церкви у сфері шкільництва Східної Галичини (1919–1939 рр.). *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 165.

31 Шептицький А. Послання до духовенства з нагоди 25-літнього ювілею священства. *Львівські архієпархіальні відомості*. 1921. 15 липня. С. 14.

занять, затвердженою місцевим єпископом. Ця довідка надавалася місцевому відділу шкільної кураторії, на підставі якої вона ухвалювала своє позитивне чи негативне рішення. Без такого дозволу священник не мав права читати основи християнської релігії в школі. Така практика сприяла належному рівню викладання³².

На катехизацію в школах відводилося від 2 годин на тиждень. Уроки релігії одночасно велися для дітей греко-католицького, римо-католицького та іудейського віросповідань, призначені своїми церковними урядами. Часто викладання у школі створювали труднощі для священників, яким приходилося доїжджати в інше село. Бували випадки, коли уроки з катехизації співпадали з Службами Божими та роботою по парохії, що створювало певні труднощі. У листі Перемишльської єпархії до парафіяльного духовенства Ліського повіту повідомлялося, що на її засіданні 17 жовтня 1932 р. нарешті вдалося врегулювати деякі питання катехизації греко-католицького обряду в школах³³. З метою недопущення обмежень з боку урядових установ та впорядкування читання уроків релігії митрополичий ординаріят вимагав від катехитів виконувати розпорядження шкільної влади щодо складання річних лекційних курсів задля їх узгодження з загальношкільними планами. За основу брали програми, затверджені єпархіями у 1924 р. Далі повідомлялося, що в поточному навчальному році кураторія Львівського шкільного округу виділила на повіт 360 платних годин на вивчення всіх релігій, зокрема іудаїзму – 14 годин, Греко-католицького та римо-католицького обряду – 346 годин³⁴. Перемишльський єпископ Й. Коциловський просив катехитів так укладати уроки релігії, щоби вони не перешкождали викладанню інших предметів. Водночас існувала проблема наявності підручників для вивчення релігії. Часто існуючі підручники, видані греко-католицькими священниками під різними приводами заборонялися до використання. Так, 13 вересня 1937 р. шкільна управа у Белзі заборонила використовувати в українських у школах підручники виданими о. Гірняком. Про що було повідомлено єпископському ординаріату в Перемишлі. Причиною заборони було те, в тому, що вони неapro-

32 Archiwum Państwowe w Przemyślu Zespól. 142; Archiwum Biskupstwa Grecko-Katolickiego w Przemyślu (Далі: APP, Z., ABGK). Sygn. 5615. K. 107.

33 Там само. К. 662.

34 Там само. К. 664–668.

бовані Міністерством релігійних віросповідань і народної освіти Польщі³⁵. Слід зазначити, що така апробація була дуже складною і штучно гальмувалася польською владою. Навчання релігії греко-католицьким духовенством в школах, де навчалися українські діти носила системний та організований характер і сприяла не тільки релігійному а і моральному вихованню української молоді.

Участь ГКЦ у професійній освіті української молоді. Оскільки організація навчально-методичного процесу у фахових навчальних закладах потребувала значно більше зусиль і коштів, особливу роль у цій справі відігравала приватна ініціатива. Саме завдяки їй у с. Шибалині (Бережанщина) виникли приватні рільничо-господарські дворічні курси для хлопців і дівчат. Керівник цього освітнього проекту Микола Васильків після відкриття курсів поінформував Перемишльського єпископа Й. Коциловського про справи у навчальному закладі³⁶. Восени 1934 р. у Стрию о. Йосиф Савицький подав ідею створення професійної сільськогосподарської школи, у якій передбачалось готувати з молоді «добрих господарів» та «борців за віру»³⁷.

Отець-крилошанин Іван Гриник (м. Перемишль) започаткував ремісничу бурсу, яка спочатку перебувала в приміщенні греко-католицької духовної семінарії, а пізніше – у його власному помешканні. Навчальний заклад давав підліткам навик ремісничих професій³⁸.

Напередодні вибуху Другої світової війни завдяки співпраці монастирів сестер-василіянок з товариством «Рідна школа» у Галичині також діяли кооперативний ліцей із трирічним терміном навчання, дві купецькі гімназії (чотири роки навчання), кравецька гімназія (чотири роки навчання), торгівельно-кооперативні курси³⁹. Василіянські навчальні заклади створювали відповідні передумови для культурного розвитку молоді, готували її до вступу у інші навчальні заклади, до участі в громадському житті. Гімназії

35 APP. Zespól. 142. ABGK. Sygn. 5540. Ч. 2. К. 323.

36 APP. Zespól. 142. ABGK. Sygn. 5615. К. 605–606.

37 Відозва повітового комітету праці в Стрию до всечесного духовенства Стрийського протопресвітрату. *Львівські архієпархіальні відомості*. 1933. 15 грудня. – С. 177.

38 Загайкевич Б. Освіта і школа в Перемишлі. *Перемишль – західний бастион України*. Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський видавничий комітет, 1961. С. 246.

39 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 179. Оп. 3. Спр. 1795. Арк. 10, 78.

існували не лише при жіночих, а й при чоловічих монастирях ЧСВВ, у яких навчалися хлопчики. Так, у місті Бучачі при монастирі отців-василіян працювали три гімназійні класи. Перший клас відвідували діти від 11 до 14 років, четвертий – від 14 до 17 років, п'ятий – від 15 до 18 років. У 1928 р. тут навчалось 46 учнів. Значну роль у процесі виховання молодого покоління при монастирях виконували інститути. Окрім утримання, підопічні отримували різнобічне виховання та дбайливу опіку. За фінансової можливості монастир надавав дітям з малозабезпечених сімей пільги в оплаті як із власних фондів монастиря, так і з інших джерел. У 1921 р. василіяни відновили діяльність Місійного інституту в Бучачі, в якому виховувалися юнаки, що готувалися до місіонерської діяльності. На утримання учнів монастир використовував кошти від різних джерел⁴⁰. У 1928–1929 рр. А. Шептицький виділяв кошти на утримання 8 дівчат з інституту сестер-василіянок у Львові на вул. Потоцького, 95, сам монастир забезпечував 23 особи, з доходів фонду столові маєтки митрополії утримувалося 60 осіб. Місячна оплата за особу в інституті становила 90 злотих. Упродовж 1929–1930 рр. на утриманні митрополита перебувало 44 особи, монастиря – 6, із маєтків митрополії користало 32 особи⁴¹.

1928 р. ігумен Климентій Шептицький заснував при Святоїванській Лаврі отців-студитів у Львові Виховно-науковий сирітський інститут. У 1918 р. відновлено Місійний інститут ЧСВВ у Перемишлі. За чверть століття його закінчила 1000 учнів. Поляки через високий патріотизм українських вихованців називали інститут «гніздом шершнів»⁴². Аналогічні інститути створювалися не лише при тих монастирях, у яких функціонували школи з українською мовою навчання. Їх вихованці відвідували також державні школи різного рівня.

Чернецтво теж не стояло осторонь проблеми підготовки фахівців у різних галузях. Заснований 1927 р. сестрами-василіянками

40 Пилипів І.В., Горан Т. Участь греко-католицького духовенства в навчанні релігії шкільної молоді (1919–1939 рр.) Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія – Вип. 1. – Ч. 3. Тернопіль. 2015. – С. 26.

41 ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 1–6, 7.

42 Шкраб'юк П. Монаший Чин Отців Василіян у національному житті України. Львів. 2005. С. 191.

кравецькій школі у Львові навчання здійснювалося за програмами для державних та приватних шкіл. Висококваліфіковані педагоги допомагали ученицям опановувати не лише класичні дисципліни, а й основи моделювання та дизайну. У 1933–1934 рр. у закладі навчалося 78 дівчат⁴³, у 1938–1939 рр. – 115. Таку ж кравецьку школу для дівчат у 1936 р. відкрили й сестри-служебниці в Бориславі⁴⁴. А. Шептицький у 1930 р. подарував земельну ділянку і будівлю львівському монастирю отців редемптористів з метою проживання та виховання в бурсі юнаків, передусім сиріт. Монастир покривав витрати на навчання 30 юнаків столярському, ковальському, шевському, кравецькому, слюсарському, малярському ремеслам. Здібні хлопці вивчали класичні науки і готувалися до вищих студій, насамперед богословських⁴⁵. У заснованій 1922 р. у Жовкві ремісничій бурсі отці-василіяни не тільки щорічно навчали до 50 осіб дітей, а й утримували заклад⁴⁶. У 1935 р. отці-студити заснували майстерні для юнаків з Гуцульщини у селі Дора Надвірнянського повіту Станиславівського воєводства, в яких учні оволодівали теоретичними знаннями та оволодівали навиками шевців, теслярів, кушнірів⁴⁷. У загальноосвітніх школах священики ГКЦ проводили уроки релігії, прилучаючи молодь не лише до християнських цінностей, а й виховували у національно-патріотичному дусі. Значну роль відіграло духовенство і в розвитку фахової освіти, утримуючи власним коштом господарські, ремісничі та інших видів курсів, школи, бурси. Душпастирі опікувалися також студентами вищої школи. Однак незважаючи на всі об'єктивні й суб'єктивні труднощі, Греко-Католицька Церква прагнула створити умови для розвитку національної освіти, дати дітям знання, а молоді – фахові навики, які допомогли би їй в подальшому житті.

Соціальний захист. Воєнні дії на території Галичини спричинили велику кількість жертв цивільного населення. ГКЦ велику

43 Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіянок. Львів, 1934. С. 130–131.

44 ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 685. Арк. 5.

45 ЦДІАЛ України. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 632. Арк. 1.

46 Жовківщина: Історичний нарис / відп. ред. М. Литвин. Жовква; Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. С. 162.

47 Митрополита ординаріатська шкільна рада встановлена. Львівські архієпархіальні відомості. 1935. Серпень. С. 262–263.

увагу звертала на соціальний захист інвалідів, дітей-сиріт і на родини які втратили під час війни своїх чоловіків. Перші такі харитативні товариства виникли в 1916 р. Зокрема, в цьому році за сприяння А. Шептицького та Американського комітету допомоги дітям Герберта Гувера, було створено Український єпархіальний комітет опіки над воєнними сиротами у Львові. Упродовж 1918 р. аналогічні єпархіальні комітети створюються у Перемишлі під патронатом Й. Коциловського і в Станиславові під патронатом Г. Хомишина. У структурі комітетів діяли єпархіальні товариства допомоги, які надавали допомогу жертвам війни, сиротам та вдовам духовенства. Новоутворені фундації займалася патронатом безпритульних дітей, утримуючи кілька захистів у єпархіях. Так, у Львівській єпархії на той час їх було 18, зокрема й «Захист ім. митрополита Андрея Шептицького», у Перемишльській і Станіславській єпархії – по 6 захистів⁴⁸.

При монастирях ГКЦ уже в 1917 р. створюються дитячі сиротинці. Зокрема, 10 вересня 1917 р. за сприяння української діаспори та при Унівському монастирі студитів було засновано Фонд для українських сиріт ім. митрополита А. Шептицького на суму 312 тис. крон. Особисто владика вніс до фонду ще 2 100 000 крон і став його першим фундатором та президентом. 23 березня 1918 р. утворено Товариство «Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові» при монастирі сестер-василіанок. Йому митрополит передав маєток у с. Посіч Станіславівського воєводства та земельну ділянку в с. Зарваниця на Тернопільщині. Відповідно до статуту, метою згадуваного товариства було виховання сиріт, позбавлених батьківської опіки внаслідок смерті чи загибелі або занедбаних вихованням у родинях⁴⁹. Співзасновниками Опікунського товариства стали: єпископ Григорій Хомишин (віце-президент), єпископ Йосафат Коциловський (віце-президент), адвокати Володимир Охримович (третій віце-президент), адвокат і підприємець Степан Федак (голова Крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові), історик Олександр Барвінський (радник), священники Теодозій Лежогубський (рад-

48 Греко-католицька церква і добродійність. Мета. 1931. 5 липня.

49 Лициняк В. Товариство «Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові» (його початок і розвиток по кінець 1925 р.). Богословія. 1926. С. 78–84.

ник), Василь Лициняк (радник), ігумен монастиря отців-студитів Климентій Шептицький та філолог Кирило Студинський⁵⁰.

Упродовж 1918–1920 рр. були створені також інші опікунські організації, наприклад, Український громадянський комітет та Український фонд воєнних вдів і сиріт, які збирали матеріали про наслідки воєнних лихоліття, долі українських полонених та інтернованих, надавали моральну, матеріальну, лікарську допомогу постраждалим. Опікунські структури співпрацювали з чоловічими чернечими згромадженнями Василян, Студитів, Редemptористів, а також жіночими монашими орденами – сестрами Йосафатками, сестрами Службеницями Непорочної Диви Марії, сестрами Милосердя, сестрами Пресвятої Родини та сестрами Мироносицями. Завдяки їхнім проханням до митрополита розбудовано притулки та захисти для дітей сиріт у Кудринцях, Перегінську, Болахові, Рогатині, Гошеві, Залукві, Долині (Станиславівське воєводство)⁵¹, Бережанах, Тернополі, Поморянах (Тернопільське воєводство), Новосілках, Брюховичах, Львові, Убині (Львівське воєводство)⁵² та ін.

Відкриття захоронок потребувало узгодження зі шкільним законодавством, та дозволу шкільної кураторії, яка вимагала різні дозволи та свідоцтва про наявність серед вихователів педагогічної освіти⁵³. З огляду на це, дитячі установи трактувалися владою не як виховні установи, а як гуманітарні опікунські інституції, що надавали моральну і матеріальну допомогу знедоленим⁵⁴.

Незважаючи на фінансово-матеріальні труднощі та перешкоди місцевої влади, 1921 р. у 31 сирітському захисті Львівської архієпархії утримувалося 1 400 дітей-сиріт, а у перемишльській єпархії в 6 захистах – 263 дитини⁵⁵. Більшість опікунських сирітських закладів між-воєнного періоду функціонувала під опікою сестер Службениць. Загалом динаміка вказаних закладів була такою: якщо в 1925 р.

50 ЦДІАЛ України. Ф. 572. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 18.

51 Див.: Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станиславської на рік Божий 1925. Станиславів, 1925. 325 с.

52 Див.: Шематизм всего духовенства греко-католицької Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1927. Львів, 1927.

53 ЦДІАЛ України. Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу, м. Львів). Оп. 5. Спр. 72. Арк. 3.

54 Парохіальні захоронки. *Львівські архієпархіальні відомості*. 1936. Грудень. С. 145–147.

55 ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 582. Арк. 9.

діяло 45 сиротинських закладів (5 549 сиріт)⁵⁶, то у 1939 р. їх було уже 86 (5 580 дітей сиріт)⁵⁷.

Під опікою інших чернечих згромаджень (сс. Йосафаток, сс. Василянок, сс. Милосердя, сс. Студиток, сс. Пресвятої Родини) у Львівській, Перемишльській та Станіславській єпархіях станом на 1937–1938 рр. було 42 захоронки, у яких утримувалося понад 800 дітей-сиріт⁵⁸. Найчисельніша кількість сиріт і бездомних утримувалася у захистах Тернополя 80 дітей, Бережан (Тернопільське воєводство) – 70, Калуша (Станиславівське воєводство) – 38, захоронках Золочева (Тернопільське воєводство) – 60, Дев'ятників (Станиславівське воєводство) – 50 дітей⁵⁹. У захоронках Белза, Жужеля, Волянки, Любелі, Кристинополя, Рави-Руської, Жовкви, Старого Самбора, Угерців Винявських, Ярослава (Львівське воєводство) перебувало по 60 дітей⁶⁰. У 1935–1936 рр. 5 братів-монахів Студитського Чину вели захисти для 40 хлопців в Уневі (Львівське воєводство) та 24 захоронки у Львові⁶¹.

56 Підраховано: Шематизм всего духовенства греко-католицької Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1924. Львів, 1924. 346 с.; Шематизм всего греко-католицького клира злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1924. Перемишль, 1923. 117 с.; Шематизм всего греко-католицької Єпархії Станиславської на рік Божий 1925. Станіславів: Накладом клира єпархіального, 1925. 325 с.

57 Шематизм всего духовенства Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1938. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1938. 114 с.; Шематизм всего греко-католицького клира злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1938/39. Перемишль: Накладом греко-католицької єпископської консисторії, 1938. 168 с.; Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станіславської на рік Божий 1938. Станіславів: Накладом клира єпархіального, 1938. 216 с.

58 Шематизм всего духовенства Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1938. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1938. 114 с.; Шематизм всего греко-католицького клира злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1938/39. 168 с.; Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станіславської на рік Божий 1938. 216 с.

59 Шематизм всего духовенства греко-католицької Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1927. Львів: Накладом священичої кооперативи «Власна допомога», 1927.

60 Шематизм всего греко-католицького клира злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сяніцької на рік Божий 1932. Перемишль: Накладом єпархіального духовенства, 1932. С. 110.

61 Шематизм всего духовенства Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1935/36. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1935/36. С. 358–370.

У травні 1933 р. у Львові відбулися перші загальні збори Товариства «Українська захоронка», які ініціювали створення громадської мережі дитячих дошкільних закладів та їдалень⁶². За сприяння греко-католицького духовенства та монаших чинів у 1937 р. у Галичині налічувалося вже 768 українських дитячих садків, у яких виховувалося 29 885 дітей, які потребували матеріальної опіки. У Львівському воєводстві діяло 383 дошкільних закладів у яких перебувало 14 474 осіб, у Тернопільському – відповідно 201 і 7 345, у Станиславівському в 183 садочках-захоронках під опікою монаших чинів перебувало 8 058 дітей⁶³.

Для утримання таких закладів збиралися пожертви. кошти. Мінімальні витрати захоронки обходилося приблизно в 350 злотих на місяць. Кошти на утримання склалися з членських внесків, дотацій митрополії, українських установ, магістрату, добродійних зборів. Однак, орієнтовно ще 10 тис. дітей-сиріт перебували поза притулками⁶⁴. За таких умов Церква була змушена шукати кошти закордоном. Важлива допомога надійшла після подорожі митрополита Андрея Шептицького країнами Західної Європи, Північної та Південної Америки у 1920–1922 роках.⁶⁵ Особиста участь глави Церкви в нарадах Міжнародного Червоного Хреста сприяла виділенню матеріальної допомоги українським сиротам. Митрополит інформував Тита Войнаровського про своє перебування в Лондоні й Парижі та збір коштів на монастирі й сиротинці. Під час візиту в Голландію і Бельгію він взяв участь у понад 40 конференціях із представниками європейських благодійницьких організацій, збираючи пожертви для сиріт⁶⁶.

Під час візиту А. Шептицького до Риму в 1921 р. Папа Бенедикт XV виділив на порятунок українського населення Галичини 100 тис. лір, із яких 20 тис. лір – для Львівської архієпархії. Глава Ватикану рекомендував варшавському уряду забезпечувати сприятливу соціально-економічну політику щодо українців,

62 ЦДІАЛ України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 2.

63 ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 7.

64 Там само. Арк. 8–9.

65 Кравченко О. Велетень зо Святоюрської гори. Йорктон, Саск: Бібліотека Логосу, 1963. С. 78.

66 Марунчак М. Г. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923. Вінніпег; Едмонтон, 1981. С. 38.

закликав до порозуміння між народами⁶⁷. Долучилися до збирання допомоги представники української діаспори в Америці, яких відвідав галицький владика. Зокрема, 18 вересня 1921 р. єпископ Микита Будка передав митрополитові під час його візиту в Канаду 2 000 доларів, зібраних в церквах французької й англійської діаспори⁶⁸, а також 2 000 тис. доларів від населення Едмонтону для допомоги українським сиротам⁶⁹. У 1923 р. від Американського комітету допомоги дітям надійшли кошти для захоронки сестер Василянок у м. Станиславові. Зокрема кожна дитина на обід отримувала порцію їжі вагою 167 грамів⁷⁰.

Українські ієрархи неодноразово висловлювали свою стурбованість з приводу відсутності належного соціального захисту українських дітей з боку влади. Так, у пастирському листі від 1931 р. правлячий єпископ Станиславівської єпархії Григорій Хомишин ствердив: «Держава нічим не причиняється до удержання установ харитативних, церковних і релігійних. Польські установи більш засібні, в польських установах на многі недомагання дивляться не раз через пальці, а в українських ті приписи є часто притокою заборони»⁷¹. Для підтримки опікунської діяльності єпархіальних комітетів Міністерство праці і суспільної опіки Польщі надавало лише одноразові субсидії. У 1931 р. у Львівській архієпархії налічувалось 16 захистів під опікою чернецтва, 15 із яких не мали державного забезпечення. Джерелами їхнього фінансування в основному були кошти громад, де проживали сироти, а також добровільні пожертви⁷². Наприклад, у 20 деканатах Станиславівської єпархії в 1922 р. для дітей-сиріт було зібрано 344 тис. марок⁷³.

67 Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Філадельфія, 1954. С. 239.

68 Kazymyra B. Sheptyts'kyi and Ukrainians in Canada; Magocsi P. Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi. Edmonton, 1989. P. 343.

69 Марунчак М. Г. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923. Вінніпег; Едмонтон, 1981. С. 12–13.

70 Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2 (Станіславське воєводське управління). Оп. 4. Спр. 48. Арк. 22.

71 Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в Польській державі. *Нова зоря*. 1931. 22 березня.

72 Український комітет допомоги безробітним і убогим. *Львівські архієпархіальні відомості*. 1931. 15 грудня. С. 6–7.

73 Жертви на сироти. *Вісник Станіславської єпархії*. 1922. Ч. 1–3. С. 14.

Миряни Львівської єпархії у 1929 р. зібрали 31 тис. злотих на добродійні заходи, значну частину з яких розподілили між захистами у Долині, Бережанах, Болахові, Вишнівчику, Журавні, Городку-Ягайлонському, Калуші, Кам'янці-Струмиловій, Львові, Сколе, Словіті, Стрию, Тернополі, Якторові. В 1928 р. сума зборів на один захист була в межах 300 – 600 злотих, а в 1929 р. – по 1 000 злотих⁷⁴. Залучалися також додаткові кошти від доходів від вдалих фінансово-господарських операцій із нерухомістю, зокрема церковними наділами, яке здійснювалося через Центральну адміністрацію маєтків греко-католицької митрополії. До них належали земельні й лісові наділи у Перегінську, Галичі, Крилосі, Залукві, Соколі, Посічі (Станиславівське воєводство), Львові, Уневі, Якторові, (Львівське воєводство), Зарваниці (Тернопільське воєводство). Кошти надходили від збуту дерева закордонним партнерам, оренду землі.

Адміністрація митрополичих маєтків, крім фінансової допомоги, надавала безкоштовно будівельний матеріал для дитячих закладів, а також дрова для опалення. Наприклад, у 1934–1935 рр. захисти Студитів у Львові й Уневі та Якторові отримували дерево для виробництва меблів та опалення з митрополичих лісів⁷⁵. У 1937 р. із лісового маєтку в Перегінську отримали дрова стрийський, калуський, долиньський і болахівський захисти⁷⁶. Церква мала доходи і з вкладів кредитно-банкові установи – Земельного банку, «Дністра», Крайового союзу господарських спілок, Народної Торговлі та ін. Кошти регулярно виділялися також з особистих фондів митрополита А. Шептицького, зокрема для утримання кількох сиріт⁷⁷.

Наслідували митрополита єпархіальні єпископи і окремі священники. Наприклад, у 1928 р. Перемишльська єпархія виділила 4 246 злотих на інтернати й захисти, якими опікувалися Василиянки у Дрогобичі, Яворові, Перемишлі та Служебниці – у Кристинополі й Жовкві⁷⁸. На утриманні Перемишльської єпархії перебував захист, який був створений у 1927 р. в Новосілках Дідинських

74 Розділ жертв, збираних в церквах архієпархії на добродійні цілі в рр. 1928 і 1929. *Львівські архієпархіальні відомості*. 1930. 1 жовтня. С. 12.

75 ЦДІАЛ України. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 2331. Арк. 116, 134.

76 ЦДІАЛ України. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 22.

77 ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 1–16.

78 Звідомлення виділу товариства Перемиська єпархіальна поміч. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1928. Ч. 10. С. 153.

(Львівське воєводство) і яким опікувалися сестри Служебниці. Для дітей закладу впродовж 1930–1938 рр. було виділено 8 998 злотих⁷⁹. Напередодні анексії Західної України 1939 р. фонд допомоги Перемишльської єпархії становив майже 1 млн. злотих готівкою⁸⁰. До опікунської праці ГКЦ намагалася долучити також українські товариства.

Діяльність українських опікунсько-виховних закладів забезпечувалася різними шляхами: матеріальною підтримкою зарубіжних організацій і об'єднань української діаспори, збором пожертвувань серед парафіян, з фондів Центральної адміністрації столових маєтків та єпархіальних товариств, «Захисту ім. митрополита А. Шептицького», особистого фонду митрополита та незначними державними дотаціями. Допомога надходила й продуктами харчування, одягом та сировиною з маєтків Галицької митрополії. Отже, добродійна допомога ГКЦ у галузі освіти виявилася у матеріальній підтримці молоді як у Галичині, так і за її межами в українських світських та церковних навчальних закладах різних типів. Кошти, виділені церковними і релігійними структурами, мали важливе значення для виховання молоді в національному дусі.

Незважаючи на складну політичну й соціально-економічну ситуацію та завдяки об'єднанню зусиль громадськості й духовенства відкрито дошкільні, середні, вищі навчальні установи з українською мовою навчання, товариства прихильників освіти. Духовні особи в полонізованому суспільстві вели копітку роботу над формуванням у молоді національної свідомості, християнських чеснот. Опікуючись навчальними закладами та молодіжними парамілітар-

79 Звіт з діяльності виділу П. Є. П. за час від 2 липня 1929 до 16 червня 1930. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1930. Ч. 8–11. С. 127; Звіт з діяльності виділу товариства П. Є. П. за час від 1 червня 1932 до 1 червня 1933. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1933. Ч. 12. С. 133; Звіт з діяльності виділу товариства П. Є. П. за час від 1 червня 1933 до 1 червня 1934. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1934. Ч. 7–8. С. 100; Звіт з діяльності виділу товариства П. Є. П. за час від 1 червня 1934 до 1 червня 1935. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1935. Ч. 10–11; Звіт з діяльності виділу товариства П. Є. П. за час від 1 червня 1935 до 1 червня 1936. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1936. Ч. 7. С. 58; Звіт з діяльності виділу товариства П. Є. П. за час від 1 червня 1936 до 1 червня 1937. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1937. Ч. 11. С. 110; Звіт з діяльності виділу товариства П. Є. П. за час від 1 червня 1937 до 1 червня 1938. *Перемиські єпархіальні відомості*. 1938. Ч. 6. С. 80.

80 Голинський П. Перемиські владика і духовенство в службі церкві і народові. *Перемишль – західний бастион України*. Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 80.

ними організаціями, представники Церкви і світська інтелігенція оберігали молодь від впливу урядової політики унітарної Польської держави та полонізації.

Участь духовенства ГКЦ у патріотичному та духовному вихованні молоді. Церква відіграла помітну роль у реалізації християнських моральних норм через молодіжні структури. У перші післявоєнні роки, незважаючи на утиски польського уряду, майже всі українські товариства, за винятком «Січі», відновили свою діяльність. У березні 1925 р. було створене нове Товариство «Луг», яке продовжувало традиції «Січі», але намагалося бути аполітичним⁸¹. Допомогу в подоланні урядових перешкод у питанні відновлення діяльності та у матеріальному сприянні «Сокола» і «Пласту» надавало греко-католицьке духовенство та особисто митрополит, який у січні 1924 р. надав «Соколу» допомогу для викупу й обладнання спортивно-фізкультурного комплексу⁸².

А. Шептицький великі надії покладав на «Пласт», у якому була добре налагоджена освітньо-виховна праця, до якої долучалися досвідчені педагоги та студенти. Зокрема, для проведення вишколу як новачків, так і пластунів владика подарував просторий будинок-санаторій у Підлютому в Карпатах біля Перегінська та 50 га площі під табір, а також надав допомогу для його облаштування. Саме завдяки цьому навесні 1926 р. розпочав свою діяльність найбільший у Галичині пластовий табір. У 1928 р. митрополит надав просторий будинок-санаторій у Підлютому, де щороку проходили вишкіл до 80 новачків, готуючись стати членами «Пласту»⁸³. Окрім цього, за сприяння о. Тита Войнаровського було засновано пластові табори в урочищі Сокіл біля села Гринькова колишнього Рожнятівського району на Прикарпатті. В оселі священника Теофіла Глібовецького під Чорногорою пластуни неодноразово отримували притулок під час мандрівок Гуцульщиною⁸⁴. А. Шептицький постійно контакту-

81 Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». Івано-Франківськ, 1992. С. 60.

82 Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. С. 523.

83 Бучацький О. Альбом столових маєтків греко-католицької митрополії. Мета. 1932. 21 лютого. С. 13.

84 Савчук Б. Український пласт. 1911–1939. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. С. 219.

вав із головою Верховної пластової комісії та засновником «Пласту» Олександром Тисовським⁸⁵.

Пластове товариство користувалося підтримкою парохіяльного духовенства. Священники виступали в ролі пластових опікунів. У червні 1930 р. у Познані відбувся Перший крайовий євхаристійний конгрес за участю ієрархів Римо-Католицької Церкви ГКЦ, на якому було обговорено хід «Католицької акції» в Польщі⁸⁶. На конференції у Львові 3 січня 1931 р. греко-католицькі та католицькі єпископи затвердили статут «Католицької акції» для її поширення в Галичині. У статуті «Католицької акції» зазначалося, що її метою є «підготовляти, творити і гуртувати католицькі товариства для цілей світського апостольства, для поглиблення та поширення, впровадження в чин й охорону католицьких засад у житті одиниці, родини та суспільства»⁸⁷. Акція мала поєднати як світські, так і релігійні завдання. Ієрархи ГКЦ 1 березня 1933 р. звернулися до духовенства і мирян краю з відозвою, у якій закликали їх взяти активну участь у «Католицькій акції», що мала тривати від 2 квітня 1933 р. до 2 квітня 1934 р., а також у загально-галицькому святі «Українська Молодь – Христові» («УМХ»), запланованому на 6, 7 і 14 травня. Владики закликали духовенство й світську інтелігенцію створювати у парафіях «кружки» «Католицької акції» та проводити підготовку до свята «УМХ», вивчаючи літопис Церкви, життєписи святих, релігійні традиції й звичаї⁸⁸. У заходах 6–7 травня взяло участь понад 60 тис. молодих українців із різних куточків краю. Свято «УМХ» мало суспільно-політичне значення, яке підняло моральний дух українців в умовах польської окупації.. Масовість свята змусила владик надати новоствореній структурі не лише церковно-релігійного, а й світського спрямування. Тому в грудні 1933 р. кружки «Католицької акції» було перейменовано на Католицьку асоціацію української молоді (КАУМ), а також створено координаційну раду – Генеральний інститут «Католицької акції» (ГІКА), до складу якого увійшли релігійні та світські особи.

85 У нашого великого добродія. Молоде життя. 1929. 15 грудня. С. 12.

86 Васків А. Греко-католицька церква і діяльність Католицької Акції в Східній Галичині (30-ті роки ХХ століття). *Історія релігій в Україні: тези повідомлень IV круглого столу*, (м. Львів, 9–10 травня 1994 р.). Київ; Львів, 1994. С. 30.

87 Статут Католицької Акції. *Нова зоря*. 1931. 16 серпня.

88 Нива. 1933. Березень.

Президентом ГІКА за рекомендацією А. Шептицького обрали членом Головного віділу «Просвіти» та УНДО Маркіяна Дзеровича, а директором – Романа Гайдука⁸⁹. За рекомендацією митрополита духовним опікуном КАУМ до квітня 1937 р. був архієпископ Іван Бучко⁹⁰.

Як свідчать документи вказані гуртки виховували новий тип свідомого українця-патріота, який мав уособлювати риси правдивого християнина, кваліфікованого фахівця і зразкового громадянина. Товариство співпрацювало з «Просвітою», «Рідною школою», антиалкогольним товариством «Відродження». «Католицька акція», а особливо свято «Українська молодь – Христові», що відбулося у травні 1933 р., переконливо засвідчили: християнська мораль є тим головним виховним чинником, на основі якого необхідно об'єднати українську молодь.

Створення та діяльність товариства «Орли»-КАУМ. Постійне зростання рядів КАУМ та їхня активна діяльність дали привід до перетворення їх на окреме товариство. Вперше це питання обговорено на соборі єпископату Галицької церковної провінції 23 грудня 1935 р. й отримало схвальну оцінку А. Шептицького. Для цього впродовж 1936 р. проведено організаційні заходи з підготовки і реєстрації статуту, а 14 квітня 1937 р. у Львові відбулися установчі збори новоствореного Товариства «Орли»-КАУМ. Вагому матеріальну, організаційно-кадрову та видавничу підтримку йому надали отці Іван Бучко, Микола Галянт, Василь Лаба, Йосиф Сліпий⁹¹. Товариства прагнуло «згуртувати українську молодь під прапор Христа, опікуватися нею ... виховати її на засадах Христової науки як під релігійним, так і моральним оглядом на характерних, мужніх та діяльних членів суспільності»⁹². Зокрема, «Орли» співпрацювали з Товариством «Відродження» у проведенні заходів із пропаганди здорового способу життя. Члени товариства долучалися до акції товариства «Просвіти» під назвою «Учітеся, брати мої», в ході якої створювалися хати-читальні, бібліотеки, гуртки із ліквідації неписьменності, організовували читання літератури, газет, журналів.

89 Католицька Акція. 1934. Червень.

90 Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації... С. 507–510.

91 Там само. С. 517, 530.

92 Товариство «Орли» починає свою діяльність. *Українське юнацтво*. 1939. Ч. 1. С. 40.

Окрім студентства, «Католицька акція» активізувала діяльність «Марійського товариства», яке поширювало християнську віру, здійснювала благодійну діяльність та сприяла розвитку освіти. «Марійське товариство», патроном якого вважався митрополит Йосиф Рутський (1573–1637), виникло на початку 80-х років ХІХ ст., і до нього належали як автономні одиниці окремі групи («дружини»), зокрема: «Дружини Марійських пань», «Студентка», «Учениці», «Мужська середньошкільна молодь». Кожне з них займалося конкретно ділянкою праці – опікунством сиротинцями, інвалідами, дитячими яслами.

У травні 1937 р. у Галичині діяло 229 марійських осередків, які об'єднали 17 144 осіб⁹³. У січні 1939 р. діяло 189 гуртків «Орлів»-КАУМ, у яких налічувалося 4 979 осіб. «Католицька акція» створила сприятливий ґрунт для виникнення в містах і селах Галичини гуртків КАУМ, які в 1937 р. об'єдналися в «Католицьку асоціацію української молоді» під назвою «Орли»-КАУМ, метою чого було «згуртувати українську молодь під прапор Христа» та активізувало діяльність «Марійських товариств» і студентської «Обнови», в рядах яких на час анексії краю у вересні 1939 р. налічувалося понад 30 тис. осіб⁹⁴.

Діяльність Товариства «Скала». На відміну від митрополита, який вважав, що священники повинні активно працювати в діючих уже світських товариствах і викорінювати там шкідливі для Церкви й людини ідеології, єпископ Г. Хомишин вважав таку лінію хибною, наполягаючи на створенні суто релігійної структури. Особливо його непокоїло поширення в товариствах комуністичної ідеології, про що свідчать Пастирські листи «Про большевицьке переслідування релігії», «Про візантійство»⁹⁵, а також брошура соратника єпископа Т. Галущинського «Царство сатани наступає на нас»⁹⁶.

Важливе значення у протидії комуністичній ідеології владика відводив релігійній пресі. Ще більше переконала його у злочин-

93 Нова зоря. 1937. 2 травня.

94 Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр.: короткий історичний нарис. Івано-Франківськ, 1995. С. 28.

95 Пастирський лист Григорія Хомишина до клиру і вірних Станиславської єпархії про большевицьке переслідування релігії. Станиславів, 1930. 12 с.

96 Галущинський Т. Царство сатани наступає на нас. Львів; Станиславів: Накладом Товариства Безженних священників, 1930. 45 с.

ній суті більшовицька система штучно влаштованим голодомором-геноцидом 1932–1933 рр. на теренах Радянської України, який Верховна Рада України та парламенти понад декілька десятків країн світу визнали геноцидом. У зверненні галицьких ієрархів до духовенства та вірних від 24 липня 1933 р. «До всіх людей доброї волі», а також у своєму Пастирському листі «В справі допомоги Великій Україні» від 17 жовтня, єпископ Г.Хомишин просив усіма можливими способами допомогти голодуючим⁹⁷. Як зазначає відома польська дослідниця Йоанна Карбан Вілінська, єпископ не бачив майбутнього українців у тій суспільно-політичній ситуації без співжиття західних українців із Польською державою. Це єпископ підтвердив у книжці «Українська проблема», вважаючи Польщу єдиною державою, що може допомогти українцям створити соборну Україну. Однак для того, щоб це сталося, українська політика має базуватися на лояльності до Польщі. Водночас владика був переконаний, що тільки через співпрацю можна буде домовитися з варшавським урядом про кращі умови життя для українського народу⁹⁸.

Спільно з Осипом Назаруком владика 1933 р. уклав статут нового релігійного культурно-просвітницького Товариства «Скала», яке дістало офіційний дозвіл на діяльність у серпні 1934 р. Його метою було «підпомагати, поширювати і поглиблювати освіту і культуру українського народу та його релігійно-моральне життя». У парафіях гуртки «Скали» очолювали місцеві парохі, які були підзвітні єпископу і ним же призначалися. Центром просвітницького життя осередку мала бути хата-читальня «Скали», при якій організовувалися мистецькі, фахові, господарські, оздоровчі та інші за напрямками роботи гуртки⁹⁹. Поява нового товариства під патронатом владики викликала неоднозначне ставлення як пересічного громадянства краю, так і політиків. Оскільки «Скала» була близькою за метою, змістом і формами роботи до «Просвіти», то,

97 Католицька Акція. 1934. Червень.

98 Karbarz-Wilińska J. Dęby i Burzany. Ukraińskie organizacje i partie związane z biskupem Stanisławowskim Grzegorzem Chomyszynem (1925–1939). Gdańsk; Warszawa, 2020. S. 192–194.

99 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2 Станіславське воєводське управління, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства. Оп. 3. Спр. 319. Арк. 12–13.

наприклад, орган Українського національного демократичного об'єднання газета «Діло» прогнозувала, що між товариствами невідмінно виникнуть суперечності¹⁰⁰.

У жовтні 1934 р. загострився конфлікт між єпископом Г. Хомишиним та керівництвом «Просвіти», оскільки у своїй відозві «Про організаційні основи католиків» він піддав критиці світські структури, зокрема й «Просвіту»¹⁰¹. Водночас загострилися і взаємини владики з Головним інститутом католицької акції, створеним у грудні 1933 р. з нагоди відзначення «Року Ісуса Христа». У Станиславівського єпископа були свої плани практичного втілення ідей «Католицької Акції», а причина конфлікту, за його словами, крилася тільки в тому, що «Львів зводить нанівець майже всяку добру ініціативу Станиславова, а на те нічого позитивного не створює»¹⁰². Владика не хотів бути залежним від структур, які координували проходження «Католицької Акції» та були підконтрольні А. Шептицькому. 25 листопада 1934 р. у Станиславові за ініціативи Г. Хомишина було створено Головний Виділ «Скали», який за рекомендацією владики очолив голова Української народної обнови д-р І. Волянський. Керівництво «Скали» намагалося прискорити процес закладання організаційних осередків у Станиславівській єпархії. Оскільки Г. Хомишин заборонив духовенству працювати в українських просвітницьких та громадських організаціях через побоювання більшовицької агітації. Фактично «Скала» часто дублювала діючі українські товариства. У Станиславівській єпархії на кінець 1936 року уже діяло 187 читалень, а в товаристві налічувалося 5500 членів¹⁰³.

Заборона духовенству єпархії працювати в українських освітніх товариствах призвела до того, що частина духовенства не бажала створювати в селах осередки «Скали». Критики «Скали» відзначали, що товариство – це та ж сама «Просвіта», «ті ж самі члени, той самий дух... Багато священників не хочуть “Скали”, бо не бачать різниці»¹⁰⁴. Відповідно створювали нові осередки в парафіях скоріше зі «страху», боячись санкцій з боку єпископату, ніж з ідейних

100 Громадський голос. 1934. 15 грудня.

101 ЦДІАЛ України. Ф. 359. Спр. 199. Арк. 5.

102 ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 111.

103 Нова зоря. 1936. 30 травня.

104 ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 111.. Спр. 245. Арк. 6–8.

переконань. Тому значна кількість читалень товариства «Скала» існувала лише у звітах для єпархії.

Критично ставилися до «Скали» і Головний Виділ «Просвіти», яка влітку 1936 р. в Галичині мала 3 071 хату-читальню та 275 тис. дійсних членів¹⁰⁵. Не підтримувала «Скалу» і значна частина громадянства. Наприклад, під час опитування, проведеного в червні 1936 р. у Станиславівському повіті, більшість опитаних вважала: створення «Скали» – це удар по «Просвіті»¹⁰⁶.

Недовіра єпископа Г. Хомишина до світських товариств ледь не розсварила його з керівництвом парамілітарного «Лугу», якому не сподобалися критичні закиди владики на шпальтах «Нової зорі». Тому в листі від 22 березня 1937 р. його риторично запитували: «Для чого сіяти незгоду з Лугами, якщо в “Скалі” працюють голови товариства Лугу». Однак єпископ зазначав, що священникам не годиться бути членами світських організацій¹⁰⁷. Жорстка позиція Г. Хомишина як щодо діяльності «Скали» та участі священників у світських товариствах призвела до того, що у березні 1938 р. він припинив надавати фінансову допомогу «Скалі» і виношував плани створення нового товариства, наближеного за структурою до європейських католицьких структур¹⁰⁸. Розчарування у діяльності «Скали» не означало, що владика хотів взагалі згорнути хід «Католицької Акції». Навпаки, як це відбувалося з християнськими політичними об'єднаннями, владика робив лише чергову спробу його реорганізації, наблизивши за змістом і формою до європейських католицьких товариств. Водночас Г. Хомишин принципово не бажав прилучитися до популяризації на теренах єпархії новоствореного в квітні 1937 р. із благословення митрополита товариства «Орли»-КАУМ, що постало на основі об'єднання осередків КАУМ. Нове товариство за своєю структурою нагадувало заборонений владою 1930 р. «Пласт», тому його ще називали «Католицький Пласт», оскільки основою виховання були християнські цінності. Товариством опікувався А. Шептицький. Принагідно зазначимо, що

105 Нова зоря. 1936. 21 червня.

106 Нова зоря. 1936. 16 липня.

107 Хомишин Г. Про konieczність умертвления і самозаперечення для духовного висвобождения. (Конференція виголошена до безжених священників в часі реколекцій 1937 р.). Станиславів, 1937. С. 9.

108 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 730. Арк. 21.

на початок 1939 р. у рядах товариства налічувалося 4 979 дійсних членів (від 18 до 21 року), об'єднаних у 180 «кружків»¹⁰⁹.

22 листопада 1938 р. Г.Хомишин зареєстрував при воєводському управлінні статут нового релігійно-просвітницького товариства – «Святого Івана Милостивого», яке за завданнями та структурною побудовою нагадувало «Скалу». Основний акцент робився на популяризацію католицької віри. Однак, як і «Скала», новостворене товариство не знайшло підтримки серед молоді й вірних. Однак через вибух Другої світової війни ці плани не реалізовано. Таким чином, різне бачення Г.Хомишиним та керівництвом Галицької провінції ГКЦ ролі релігійно-просвітницьких товариств призвело до напружених відносин владики не лише з частиною кліру, а й проводом українських партій та суспільно-політичних об'єднань. Спроби організувати на теренах єпархії товариства «Єдність», «Скала», «Святого Івана Милостивого», на противагу «Католицькій Акції» та «Орлам»-КАУМ, не увінчалися успіхом, оскільки вони не мали підтримки серед духовенства, вірних та особливо молоді. Така позиція єпископа призвела до того, що серед громадянства та українського політикуму і частини духовенства краю сформувався його імідж як «католика-ортодокса» окцидентальної спрямованості, «угодовця», «розкольника», що шкодило авторитету Церкви як національно-релігійної структури. У міжвоєнні роки ХХ ст. ГКЦ була основною духовною, економічною та політичною опорою для галицьких українців. Греко-католицький єпископат та духовенство співпрацювали з українськими культурно-просвітніми товариствами. Важливими були уроки з катехизації, які проводили священники, що сприяло моральному вихованню особистості. Позитивну роль у підготовці української молоді до життя відіграли створенні при підтримці греко-католицького духовенства професійні навчальні заклади. Священники надавали матеріальну підтримку дітям через систему сиротинців та безплатних освітніх закладів. Митрополит А. Шептицький та ієрархи ГКЦ активно займалися не лише духовною освітою, а й патріотичним вихованням молоді. Через підтримку парамілітарної організації «Пласт» та участь молоді в «Католицькій акції» робота духовенства у товариствах «Просвіти» та «Рідної школи» мала важливе суспільно-політичне значення, яке

109 Українське Юнацтво. 1939. Ч. 1. С. 19.

сприяло моральному зміцненню українців в умовах полонізаційної політики польської влади, створювало ґрунт для національно-духовного єднання українців по обидва боки Збруча.

Взаємини польської влади із ГКЦ нерідко налагоджувалися за посередництва Римо-Католицької Церкви, до заходів якої, зокрема в рамках «Католицької акції» долучалися греко-католицький клір та вірні¹¹⁰. Варшавський уряд прагнув також дерусифікувати Православну церкву, в якій зберігалось чимало пережитків російської імперської доби. У зв'язку з цим центральна влада заініціював підписання 1924 р. Константинопольським патріархом Григорієм VII «Патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу» про визнання Православної церкви в Польщі Автокефальною, що радо сприйняла більшість прихожан української і білоруської національностей¹¹¹. Щоправда, центральна влада та громадськість не зуміли захистити православні святині Холмщини від руйнувань праворадикалів та чиновників наприкінці 1930-х років. А. Шептицький засудив вказану масакру християнських святинь у Польщі¹¹². Водночас митрополит рекомендував політикам якнайшвидше досягати соціальної зрілості й мислити не в категоріях вузькопартійних чи національних, а вселюдських, християнських; критикував тактику індивідуального терору праворадикалів, а також політику тоталітарних режимів Німеччини й СРСР.

110 Горбачевський Т. Взаємовідносини Римо-католицької та Греко-Католицької церков на західноукраїнських землях у міжвоєнний період XX століття. За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2021. С. 343–352.

111 Антошевський Т. Томос 1924 року та його польська й українська "складові": розмова з істориком. URL: https://risu.ua/tomos-1924-roku-ta-jogo-polska-j-ukrayinska-skladovi-rozmova-z-istorikom_n152142 (дата звернення: 18.11.2024).

112 Литвин М. Від реальної політики, соціальної солідарності до національної держави: суспільна місія митрополита Андрея Шептицького в першій половині XX століття. Україна-Польща. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Вип. 16. С. 113.

Олександр Зайцев

Розділ 6

Українське представництво в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939)

Порівнюючи політичне становище українців у складі СРСР та Польщі в міжвоєнний період, слід визнати, що «польські» українці мали щонайменше одну важливу перевагу перед «радянськими»: вони проживали в державі, яка хоч і еволюціонувала від парламентарної демократії до авторитаризму, та все ж не стала тоталітарною. У Польщі вони мали реальне право обирати й бути обраними та могли легально боротися за свої права, зокрема через участь у парламенті. Хоч ця боротьба рідко приносила практичні результати й не захищала від фактичної дискримінації, сама можливість легально протестувати і захищати свою людську та національну гідність вигідно відрізняла українців Польщі від радянських громадян, які могли лише мовчати або дякувати партії та Сталіну за своє «щасливе» життя.

Парламентську діяльність українських партій у Польщі почали вивчати ще у 1920–1930-х роках, і її дослідження тривають досі¹. На початку 2010-х років в Україні інтерес до цього питання зріс, що виявилось, зокрема, в захисті дисертацій, повністю присвячених парламентській діяльності окремих українських партій або ж із значною увагою до українських клубів у парламенті². В історіографії

1 Серед найважливіших праць відзначимо: Papierzyńska-Turek M. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w Sejmie II Rzeczypospolitej w latach 1922–1927. *Z pola walki*. 1975. № 1. S. 29–56; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1928. Kraków, 1979; Biernacek T. Działalność parlamentarna Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w latach 1924–1927. Zielona Góra, 1983; Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie = Wołyńskie Ukrainśke Obiednannia. Lublin, 2002.

2 Боднар О. М. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1935): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2010; Пуйда Р. Б. Парламентська

склалися два основні підходи до цієї проблематики: один підкреслює неминучість польсько-українського конфлікту, інший наголошує на можливості й бажаності порозуміння. Згідно з першим підходом, високу оцінку отримують парламентські фракції, які вели безкомпромісно опозиційну політику щодо Польщі, орієнтуючись на досягнення кінцевої мети – незалежної та соборної України, тоді як прихильників компромісів часто зображають безпринципними угодовцями. Для другого підходу, навпаки, характерне прихильне ставлення до діяльності тих сил і політиків, що виступали за співпрацю з польською владою, та критика українського сепаратизму як шкідливого не лише для Польщі, а й для української меншини. Очікувано, перший підхід більше поширений в українській історіографії, а другий – у польській.

На сьогодні найретельнішим дослідженням, предмет якого частково збігається з темою цієї статті, є монографія Мірослава Шуміла³. Ця дуже ґрунтовна праця охоплює парламентську діяльність Українське національне демократичне об'єднання (УНДО), починаючи з 1928 р. і закінчуючи вибухом Другої світової війни. Одним із найцікавіших аспектів дослідження М. Шуміла є створений ним колективний портрет послів і сенаторів Української парламентарної репрезентації (УПР), які, на думку автора, становили ядро української політичної еліти в Польщі⁴.

діяльність Українського національно-демократичного об'єднання в 1935–1939 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012; Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини (кінець XIX – перша третина XX століть): дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Львів, 2015; Перга Ю. М. Суспільно-політичне життя українців Холмщини та Підляшшя 1918–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2016; Пиріг М. І. Український лівоадикальний рух у Польщі (1918–1939): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016.

3 Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. Warszawa, 2007. Див. також: Szumiło M. *Ewolucja stanowiska Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej wobec państwa polskiego w latach 1931–1935. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. С. 186–197; Szumiło M. *Ukraińcy z Wołynia w Sejmie i Senacie RP pierwszej kadencji (1922–1927). Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Одеса, 2021. С. 142–161.

4 Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna*. S. 68–82; Szumiło M. *Ukraińska elita polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej. Dzieje Najnowsze*. 2002. T. 34. № 3. S. 21–37;

В історіографії донедавна не було комплексного дослідження проблеми, яке охоплювало б усю міжвоєнну добу та діяльність усіх українських парламентських груп. Першим дослідженням, яке охоплювало всю парламентську діяльність українських партій у міжвоєнній Польщі, монографія автора цього нарису, що вийшла у Видавництві Українського католицького університету⁵, однак вона не вичерпала теми, яка потребує дальшого вивчення. Ця стаття є спробою стислого викладу основних положень згаданої праці з урахуванням найновіших досягнень історіографії.

Вибори 1922 року і перша Українська парламентарна репрезентація. Для українців участь у польському парламентаризмі почалася з виборів 1922 р. За задумом уряду, ці вибори мали відіграти вирішальну роль у закріпленні анексії Східної Галичини, приєднаної до Польщі внаслідок українсько-польської війни 1918–1919 рр. Участь українців у виборах мала засвідчити їхню лояльність та прагнення бути частиною Польської держави. Це поставило перед українськими партіями Галичини дилему: брати участь у виборах і фактично визнати польську владу, або бойкотувати вибори, позбавляючи себе можливості використовувати Сейм як платформу для легальної боротьби. Спершу частина місцевих політиків схилилася до участі. Ймовірно, їх надихав недавній ірландський досвід: у 1918 р. ірландська націоналістична партія Шинн Фейн узяла участь у виборах до британського парламенту, проте обрані від неї депутати не поїхали в Лондон, а заснували власний ірландський парламент – Дойл Ерен – і проголосили незалежну Ірландську Республіку, що стало поштовхом до війни за незалежність Ірландії 1919–1921 рр.⁶

У липні 1922 р. голова Української народної трудової партії (УНТП)⁷ Володимир Бачинський поїхав до Відня для переговорів із урядом Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) в екзилі.

zumiło M. Ukraińcy w Senacie II Rzeczypospolitej (1922–1939) – portret zbiorowy. *Przegląd Sejmowy*. 2020. № 4(159). S. 165–187; Szumiło M. Posłowie Klubu Ukraińskiego w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej pierwszej kadencji (1922–1927) – portret zbiorowy. *Przegląd Sejmowy*. 2023. № 6(179). S. 109–128.

5 Зайцев О. Українці в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939). Львів, 2022. 326 с.

6 Маккормак Дж. Історія Ірландії: люди й події, які сформували країну. Київ, 2006. С. 226–227.

7 Див. про неї: Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925). *Україна модерна*. 2002. Ч. 7. С. 69–90.

Він намагався переконати лідера ЗУНР Євгена Петрушевича в доцільності участі у виборах, пропонуючи, щоб обрані депутати не йшли до варшавського Сейму, а зібралися у Львові та створили українську конституанту, що, за його словами, стала б потужною державницькою маніфестацією⁸. Проте Є. Петрушевич відхилив «ірландський сценарій» і переконав В. Бачинського в необхідності бойкоту виборів.

Рішення уряду ЗУНР про бойкот виборів підтримали основні українські партії. Навіть частина розколотої тоді підпільної Комуністичної партії Східної Галичини приєдналася до бойкоту, тоді як інша її частина взяла участь у виборах через легальну Спілку пролетаріату міст і сіл⁹. Все ж унаслідок енергійної діяльності польського уряду у виборчих округах Східної Галичини були виставлені списки українських кандидатів, лояльних до Польської держави. Однак ці кандидати, яких за назвою стрийської групи стали називати «хліборобами», опинилися в ізоляції, бойкотовані більшістю українців.

Вибори до Сейму та Сенату відбулися 5 та 12 листопада 1922 року. Лише 38,2% виборців Східної Галичини взяли участь у виборах до Сейму, а до Сенату – 35,3%. Для порівняння, в етнічно польських воєводствах явка коливалася від 68 до 87%. Зіставляючи ці дані з етнічним складом населення регіону, понад 60% якого були українцями, доходимо висновку, що більшість українців не пішла на вибори. Зі «штрейкбрехерських» українських списків – Української партії праці, Української партії хліборобів та Української аграрної партії – було обрано п'ять послів, а загалом за ці списки було подано 81 039 голосів (3,7% від усіх виборців Східної Галичини). Повної поразки зазнала Комуністична спілка пролетаріату міст і сіл, за яку проголосувало лише 1 506 виборців¹⁰.

Зовсім іншою була ситуація на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі. Бойкот виборів тут вважали недоцільним, адже суверенітет

8 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 271. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 20.

9 Докладніше про суперечки в КПСГ щодо участі у виборах див.: Biernacek T. Spór o taktykę: Komunistyczna Partia Galicji Wschodniej wobec wyborów do Sejmu i Senatu w listopadzie 1922 roku. Zielona Góra, 1985.

10 Підраховано за: Rzepecki T., Rzepecki W. Sejm i Senat 1922–1927. Poznań, 1923 (підрахунки зроблено за територією виборчих округів № 48–55, без урахування Бжозувського і Кросненського повітів, де більшість становило польське населення).

Польщі над цими землями був закріплений Варшавським договором 1920 р. та Ризьким мирним договором 1921 р. Місцеві українські політики вирішили взяти участь у виборах у складі Блоку національних меншин (БНМ) разом із єврейськими, німецькими, білоруськими та російськими організаціями. У Волинському та Поліському воєводствах, а також у східних повітах Люблінського воєводства (Влодава, Холм, Томашів, Грубешів) БНМ набрав 57,3 % голосів на виборах до Сейму і 61,8 % – на виборах до Сенату, отримавши 25 посольських та 6 сенаторських мандатів¹¹. Перемога блоку на Волині була абсолютною: він здобув майже 80 % голосів та всі мандати. За списком БНМ до Сейму пройшли 20 українців (12 із Волині, 4 із Холмщини, 2 з Полісся, 2 з державного списку), до Сенату – 6 (5 із Волині та 1 із Полісся). Також БНМ забезпечив посольські мандати для 6 євреїв та 1 білоруса від Волині, Холмщини і Полісся¹².

Послами й сенаторами від Волині та Холмщини стали відомі українські діячі, колишні члени Центральної Ради, політичних партій та громадських організацій Української Народної Республіки (УНР), а саме: Сергій Козицький, Симон Любарський, Самійло Підгірський, Сергій Хруцький, Михайло Черкавський та інші.

Парламентські вибори 1922 р. – перші, у яких могло взяти участь українське населення – мали для нього неоднозначні наслідки. Бойкот виборів українцями Галичини перешкодив уряду створити ілюзію «добровільного приєднання» регіону та показав, що більшість його населення не визнає польську владу легітимною. Водночас сам факт відносно успішного проведення виборів засвідчив здатність влади стабілізувати ситуацію, що стало підставою для держав Антанти визнати східні кордони Польщі в березні 1923 р. Отже, результат виборів у Східній Галичині виявився радше на користь Польщі. Водночас українські політичні сили Волині, Холмщини та Полісся, виступивши спільно на виборах, завдали поразки польським партіям, підтвердили український характер цих територій і сформували доволі значне представництво в Сеймі та Сенаті¹³.

11 Підраховано за: Rzepecki T., Rzepecki W. Sejm i Senat 1922–1927. Poznań, 1923. S. 217–336, 418–445.

12 Ibid. S. 217–336.

13 Див. також: Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні. *Україна модерна*. 1999. Ч. 2–3. С. 194–205.

Із українських послів і сенаторів, обраних за списком БНМ, було сформовано Українські посольський і сенаторський клуби. Головою посольського клубу обрали Антона Васильчука, його заступниками – Самійла Підгірського і Миколу Пирогова, головою сенаторського клубу – Олександра Карпінського, заступником – Михайла Черкавського. Обидва клуби творили Українську парламентарну репрезентацію, яку нерідко називали просто Українським клубом. УПР налічувала 20 послів і 6 сенаторів¹⁴.

У січні 1923 р. Антін Васильчук зустрівся з новим Прем'єр-міністром Польщі Владиславом Сікорським, який обіцяв голові УПР низку поступок на користь українців, якщо українські послы визнають польську державність і голосуватимуть за державний бюджет¹⁵. Під впливом цих обіцянок більшість УПР спершу сподівалася на компроміс із владою.

Готовність «до співпраці з польським народом» на певних умовах УПР висловила у програмній декларації, яку 23 січня 1923 р. проголосив С. Підгірський під час дискусії в Сеймі над експозе В. Сікорського. Він, зокрема, зазначив: «Ми, представники Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, заявляємо з цієї сеймової трибуни, що прагненням українського народу є відродження незалежної української держави. Але, рахуючись із сучасним фактичним станом речей, заявляємо про свою готовність до співпраці з польським народом і всіма народами, які входять до складу Польської Республіки, на таких умовах... Польська Республіка як держава національно неоднорідна... буде перебудована в такий спосіб, щоби кожна національність, яка входить до її складу, особливо така, що заселяє певну територію, як-от українська людність, мала повну можливість реалізувати своє право на самовизначення; цим було б їй забезпечено повний і вільний розвиток у всіх галузях життя»¹⁶.

Того ж дня свою першу промову в Сеймі виголосив священник Микола Ільків, голова Українського селянського клубу, утвореного

14 Наше Життя. 1922. 26 листопада.

15 Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк 1976. С. 164.

16 Sprawozdanie stenograficzne z 10 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 23 stycznia 1923 r. (далі подається в такому форматі: Spr. sten. z 10 pos. Sejmu, 23 I 1923), tam 65; укр. переклад: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. 1983. Т. 2. [Б. м.]. С. 45. Тут і далі промови українських парламентарів цитую за стенограмами засідань Сейму і Сенату в перекладі сучасною українською мовою.

п'ятьма послами-«хліборобами» зі Східної Галичини. Він твердив, що ідея державної самостійності України зазнала краху з поразкою австро-німецького блоку, а український народ змушений шукати підстави для свого національного життя, спираючись на сусідні держави. «...Змушені обирати між Росією і Польщею, – говорив М. Ільків, – мусимо і воліємо обрати Польщу, оскільки вона як демократична, конституційна республіка дає можливість вільного розвитку для нашого народу, а натомість Росія своїм деспотизмом завжди нав'язувала нам свою мову і віросповідання...»¹⁷.

У лютому обидва українські клуби проголосували за довіру урядові В. Сікорського. Однак незабаром надії УПР на співпрацю з урядом розвіялися, оскільки його політична практика сильно відрізнялася від обіцянок прем'єра: тривали переслідування українців за політичну діяльність, обмеження щодо шкільництва, культурно-освітніх товариств і Православної Церкви¹⁸. У березні Антін Васильчук, який був прихильником співпраці з урядом, зрікся головування в УПР. Її головою став вороже налаштований щодо Польщі С. Підгірський, який так формулював своє кредо: «Ми йдемо з ким хочете, хоть з чортом, аби не з Польщею»¹⁹. Тим часом проурядова більшість не підтримала УПР у найбільшій для українців земельній справі, проголосувавши за 50-мільярдний кредит для військових осадників, які отримували землі на «Східних Кресах»²⁰. Український клуб 26 травня 1923 р. проголосував проти уряду В. Сікорського, доклавшись до його відставки. Відтоді й до кінця роботи Сейму першого скликання УПР перебувала в опозиції до всіх польських урядів, передавши цю естафету й наступним українським парламентарним репрезентаціям.

Можливість мирного співжиття українців і поляків УПР припускала і далі, але тепер тільки за умови надання українцям національно-територіальної автономії. Виступаючи в Сеймі 2 червня 1923 р., С. Підгірський заявив: «Тільки тоді нормалізуються відносини на українських землях, коли Волинь, Полісся, Підляшшя, Холмщина, Східна Галичина разом з Лемківщиною будуть виділені

17 Spr. sten. z 10 pos. Sejmu, 23 I 1923, łam 59.

18 Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska. S. 175.

19 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 392. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 9 зв.

20 Spr. sten. z 31 pos. Sejmu, 24 III 1923, łam 39.

в правно-державну одиницю, коли цим землям буде надано національно-територіальну автономію»²¹. Так українці вперше висунули гасло автономії в Сеймі, ймовірно, під впливом УНТП, яка напередодні прийняла автономістську платформу. Однак національно-територіальна автономія залишалася програмною вимогою УПР лише протягом року. На пропозицію Максима Чучмая 26 червня 1924 р. Український клуб ухвалив таке: «Стоячи на засаді самоокреслення Українського народу, Клуб Український не вносить до польського Сейму жодних устав автономичного характеру і негативно відноситься до таких устав з боку правительства чи яко-будь польського сторонництва...»²². Від того часу і до кінця 1930 р. УПР не порушувала в Сеймі питання про автономію.

Український клуб не був однорідним. Уже в 1923 р. у складі УПР виникло три фракції: соціалістична фракція, група автономістів-федералістів, яка виступала за автономію українських земель у складі Польщі, і група безпартійних, які стояла на самостійницьких позиціях. П'ятеро соціалістів 22 лютого 1924 р. вийшли з УПР, утворивши окремий Клуб Української соціал-демократичної партії, а 7 листопада четверо з них об'єдналися з двома польськими комуністами в Комуністичну посольську фракцію²³.

Члени соціалістичної фракції, які залишилися в Українському клубі, в 1924 р. заснували Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз» (Сельсоюз) як фракцію в УПР, а згодом як партію. Головою фракції обрано Максима Чучмая, головою партії – Павла Васильчука²⁴.

Сельсоюз спершу вів переговори про співпрацю й можливе об'єднання із самостійницькими соціалістичними партіями – УПСР, яка мала свою організацію на Волині, та з галицькою УРП. Згодом, однак, він почав схилитися до орієнтації на СРСР і налагодив зв'язки з Комуністичною партією (більшовиків) України (КП(б У) і Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Замість

21 Spr. sten. z 42 pos. Sejmu, 2 VI 1923, łam 71; Наше Життя. 1923. 24 червня.

22 ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 38.

23 Biernacek T. Działalność parlamentarna. S. 15, 51.

24 Власюк О. Діяльність Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» у 1924–1930 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2011. Вип. 17. С. 151–152.

П. Васильчука головою президії став радянофіл М. Чучмай²⁵. Уже в середині 1926 р. парламентська фракція Сельсоюзу підпорядковувалася вказівкам радника повноважного представництва (повпредства) СРСР у Польщі Михайла Лебединця, проте, виконуючи директиви Харкова, не поривала з правою частиною УПР²⁶.

У жовтні 1926 р. КПЗУ за активної участі М. Лебединця інспірувала об'єднання холмсько-волинського Сельсоюзу з галицькою Партією народної волі (ПНВ), яка складалася з колишніх лівих москвофілів, в Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб)²⁷. З цього часу розгорнулася боротьба за опанування УПР між Сельробом та заснованим 1925 р. Українським національно-демократичним об'єднанням, яка врешті-решт закінчилася перемогою УНДО. У вересні 1927 р. фракція Сельробу вийшла з УПР і оголосила про утворення окремого Парламентарного клубу Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання (Сельроб)²⁸.

Так остаточно розпалася перша Українська парламентарна репрезентація. Не зберіг єдності й Український селянський сеймовий клуб²⁹, у якому наприкінці 1924 р. залишилося тільки два послі. До кінця першої каденції парламенту (листопад 1927 р.) розстановка сил серед українських депутатів і senatorів виглядала так: Українська парламентарна репрезентація (під керівництвом УНДО) налічувала 10 послів і 5 senatorів; Клуб Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання мав 5 послів (включно з С. Підгірським як госпітантом (спостерігачем)) та 1 senatorа; Український селянський клуб складався з 2-х послів. До

25 Там само. С. 157.

26 Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 17–18.

27 Про його становлення і діяльність див.: Radziejowski J. Geneza partii Selrob. *Z Pola Walki*. 1966 Nr 2. S. 47–70; Пиріг М. Становлення та організаційні принципи діяльності «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання» («Сельроб»). *Мандрівець*. 2013. № 4. С. 31–37; Бортнік Т. Участь «Селянського союзу» у створенні Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб»). *Новітня доба*. 2009. Вип. 9. С. 50–62. Про роль М. Лебединця див. також: Соляр І. Я. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 60–65.

28 Papierzyńska-Turek M. Ewolucja ideowo-polityczna...; Зайцев О. Українці в Сеймі та Сенаті... С. 119–122.

29 Про його діяльність див.: Pawlikowski G. Między lojalnością państwową a narodową. *Ukraińsko-Włościański Klub Sejmowy (1922–1927)*. *Polityka i Społeczeństwo*. 2012. № 9. S. 317–335.

Комуністичної посольської фракції входили 4 українці, ще 4 послі залишалися позафракційними³⁰.

Діяльність Української парламентарної репрезентації в 1922–1927 рр. відображала загальні тенденції українського національного руху на приєднаних до Польщі землях. Після початкових надій на компроміс із польською владою українські послі і сенатори, через шовіністичну позицію польської правиці та відсутність конструктивної політики з боку польських урядів, швидко зрозуміли, що співпраця з Польщею є марною. Також цей період позначився розпадом початково єдиної УПР на кілька парламентських клубів. Це було спричинено як політичною диференціацією українського руху, так і діяльністю КПЗУ й радянського посольства у Варшаві, спрямованою на розкол українських політичних сил. Відсутність єдності завадила першій УПР повністю реалізувати свій потенціал. Однак її діяльність мала значний суспільний резонанс, а здобутий досвід став у пригоді після виборів 1928 р., коли парламентська діяльність українських партій досягла найбільшого розмаху³¹.

Вибори 1928 року і друга каденція Сейму та Сенату. Вибори 1928 року мали особливе значення для українських земель у складі Польщі, адже вперше в них взяла участь більшість західноукраїнського населення. У них вбачали своєрідний плебісцит, що мав підтвердити або спростувати правомірність польського суверенітету над територіями, приєднаними силою у 1918–1919 роках.

До виборів долучилися майже всі політичні партії та угруповання. Найбільшу вагу мало УНДО, яке претендувало на роль провідника всього українського суспільства. Ліве крило національного табору представляла Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), а близька до неї група діячів розпущеної Української соціал-демократичної партії (УСДП) намагалася відновити свою діяльність

30 Feliński M. Klub Ukraiński. *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*. Warszawa; Kraków, 1928. S. 330.

31 Про діяльність першої УПР див.: Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 342–356; Турчин О. Український клуб в Сеймі та Сенаті Польщі в 1922–1927 роках: магістерська робота / ВНЗ «Український католицький університет». Львів, 2019. <https://hdl.handle.net/20.500.14570/1379>; Руда О., Піх О. Освітнє питання у парламентській діяльності українських послів у сеймі Польщі (1922–1927). *Український історичний журнал*. 2023. № 2. С. 96–112. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.096>.

навколо газети «Вперед», дистанціюючись від комуністів. Підпільна КПЗУ брала участь через контрольовані легальні організації, особливо через Сельроб. Саме в цей час КПЗУ переживала розкол, спричинений боротьбою між націонал-комуністичними й «імпер-комуністичними» тенденціями в Радянській Україні. Розкол охопив і Сельроб, від якого відокремився т. зв. Сельроб-лівиця³².

Загалом було зареєстровано 6 загальнодержавних і 20 місцевих українських списків³³. Список № 13 – «Робітничо-селянська єдність» – був мішаним, із польськими та українськими комуністами серед кандидатів. Окремі українські кандидати балотувалися за списком № 1 Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ, або ББ), а москвофіли та старорусини зареєстрували список № 20.

За офіційними результатами, у галицьких округах № 48–55 на виборах до Сейму українські списки зібрали 922 тисячі голосів, а польські – 815 тисяч³⁴. Якщо додати до українських голосів також голоси за москвофільський список № 20 та комуністичний список № 13, то вийде 990 тисяч голосів (49,7 % від усіх дійсних голосів у Східній Галичині). Польські списки отримали 40,8 %, єврейські – 9,5 % голосів. Таким чином, українські списки зібрали відносну більшість у Східній Галичині, а на схід від «лінії Керзона» (наближеної до сучасного українсько-польського кордону) здобули абсолютну більшість (близько 52 %), що свідчило про відповідність цієї лінії етнополітичним реаліям³⁵.

На Волині, Холмщині, Поліссі й Підляшші поділ голосів за національною ознакою оцінити складно через мішані списки. Приблизне уявлення про підсумки виборів може дати розподіл сеймових мандатів. На Волині українці одержали 10 мандатів із 16, з них 4 дісталися прихильникам маршала Юзефа Пілсудського зі списку ББСУ.

32 Докладніше про фракційні поділи і розколи в КПЗУ й Сельробі див: Radziejowski J. *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy, 1929–1939. Węzłowe problemy ideologiczne*. Kraków, 1976; Сливка Ю. Ю. *Сторінки історії КПЗУ*. Львів, 1989; Zajcew O. *Podziały frakcyjne w Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy. Elity komunistyczne w Polsce*. S. 103–118; Zajcew O. *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy: od narodowego komunizmu do stalinizmu. W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)* / pod red. E. Kowalczyk i K. Rokickiego. Warszawa, 2019. S. 211–228.

33 *Sprawy Narodowościowe*. 1928. Nr 1. S. 57; Feliński M. *Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej*. Warszawa, 1931. S. 581.

34 *Sprawy Narodowościowe*. 1928. Nr 1. S. 58.

35 Підраховано за тим самим джерелом.

На Поліссі українці здобули 2 мандати, поляки – 5, росіяни – 1, білоруси – 1 (за списком Сельроб-лівіці). На Холмщині й Підляшші українці зазнали невдачі, не здобувши жодного мандата³⁶.

До Сейму було обрано 46 українців із Галичини, Волині та Полісся. Їхню партійну приналежність ілюструє табл. 1³⁷.

Таблиця 1
Розподіл посольських мандатів між списками

Територія	Кількість обраних послів за списками						Всього
	№ 1 ББСУ	№ 8 Сельроб	№ 18 БНМ (УНДО і Сельсоюз)	№ 19 Сельроб- лівіця	№ 22 УСРП	№ 26 Українська партія пра- ці (УПП)	
Східна Галичина	1	–	19	1	6	1	28
Волинь	4	3	1	–	2	–	10
Полісся	–	1	–	1	–	–	2
За державн. списком	–	–	5	–	1	–	6
Всього	5	4	25	2	9	1	46

До Сенату ввійшло 11 українців: 9 з УНДО, 1 з УСРП і 1 з Сельробу (правиці). У Галичині було обрано 8 сенаторів, з яких 7 представляли УНДО, а 1 – УСРП. Крім того, 2 сенатори були обрані з державного списку УНДО, 1 – з Волині (Сельроб)³⁸.

Всі сенатори і 41 посол були кандидатами від українських партій, опозиційних до Польської держави, 5 українців було обрано за списком ББ. Більшість послів і сенаторів належала до самостійницького табору. Український комуністично-радянськфільський рух (обидві фракції Сельробу) представляли 6 послів та 1 сенатор.

Підсумки виборів 1928 р. вважають успіхом українців³⁹. І справді, ні до, ні після цього українцям не вдавалося обрати таке

36 Rzepecki T., Rzepecki K. Sejm i Senat 1928–1933. Poznań, 1928. S. 59.

37 Складено за: Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. Warszawa, 1931. S. 582.

38 Ibid. S. 583.

39 Див., наприклад: Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989. S. 188.

численне парламентське представництво. Вибори ще раз продемонстрували негативне ставлення більшості населення Східної Галичини, Волині й Полісся (але вже не Холмщини) до польської влади. Виборці підтримали партії національно-державницького табору, насамперед УНДО. Однак, незважаючи на успіх, вибори виявили й слабкості в українському політичному русі: розпорошення сил через розбіжності між партіями, навіть близькими за ідеологією, призвели до поразки в кількох округах.

Не надто втішним для українських партій виглядало й порівняння відсотка здобутих ними посольських мандатів із часткою українського населення Східної Галичини і Волині. За підрахунками Степана Макарчука, на території Західної Волині й історичної Галичини в 1931 р. проживало 62,17 % українців⁴⁰, але українські партії змогли здобути там лише 39 мандатів – 52,7 % від загальної кількості⁴¹. Отже, незважаючи чисельну перевагу українців серед виборців, протидія влади, політичні поділи та конкуренція між партіями призвели до того, що загальна підтримка українських політичних сил не відповідала частці українців у населенні регіону.

Розподіл голосів українських виборців між основними політичними партіями на виборах до Сейму мав такий вигляд (разом із анульованими голосами): УНДО (у складі БНМ) – орієнтовно 600 тис. голосів; Блок УСРП і соціал-демократів – 270 591; Сельроб (правиця) – 216 987; Сельроб-лівиця – 160 145; КПЗУ (офіційна) – 10 192; КПЗУ-«васильківці» (тільки у Львові) – 106; УПП – 45 006; УНС – 8 887; Блок русофілів і «старорусинів» – 94 935⁴².

Отже, найбільшого успіху домоглося УНДО, яке отримало 23 мандати в Сеймі та 9 у Сенаті, утім, не спромігшись здобути жодного мандату на північно-західних українських землях. Холмсько-волинський Сельсоюз, співпрацюючи з УНДО, зміг провести 2-х послів до Сейму. Друге місце серед українських партій посіла УСРП, яка забезпечила собі 9 місць у Сеймі (7 членів партії та двоє безпартійних) та одного сенатора⁴³. Вибори також вия-

40 Макарчук С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983. С. 148.

41 Підраховано за: Sprawy Narodowościowe. 1928. Nr 1. S. 58; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych. S. 582.

42 Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy., таблица між с. 224 і 225.

43 Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych. S. 583–584.

вили широку підтримку прокомуністичних організацій, зокрема в українському селі. Об'єднання комуністів і їхніх союзників могло б зробити їх другою за впливовістю політичною силою в Західній Україні після УНДО. Проте розкол у КПЗУ та Сельробі обмежив потенціал комуністичного руху. Вибори 1928 р. ще раз підтвердили переважно український характер Східної Галичини і Західної Волині, хоч політична перевага українських партій в цих регіонах була нестабільною. На Волині вибори зафіксували тенденцію до послаблення впливу опозиційних партій і зростання угодовських настроїв, що вказувало на процес адаптації частини волинян до польської політичної реальності. Водночас вони засвідчили значну полонізацію етнічного пограниччя – Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя – і слабкість там українського національного руху. Найбільшу підтримку серед українських виборців здобували партії, які обстоювали ідеал самостійної Української держави, особливо УНДО, яке підтвердило свою репутацію провідної політичної сили в українському національному русі.

Аналіз виборчої кампанії 1928 р. показує, що участь українських політичних сил могла б бути значно успішнішою, якби не гостра міжпартійна боротьба та розпорошення сил між різними блоками. Незважаючи на це, результати виборів мали позитивний вплив на український політичний рух у Польщі. Після виборів сформувалося найбільше за міжвоєнний період українське представництво в Сеймі та Сенаті, яке стало найавторитетнішим центром українського національно-політичного руху.

Після виборів УНДО, прагнучи зміцнити свої позиції, об'єдналося з білоруськими послами, які були обрані за списком БНМ, та створило Українсько-білоруський клуб у Сеймі. До нього ввійшли 25 українських послів зі списку № 18, 1 посол (Володимир Зубрицький) зі списку № 22 і 4 білоруси – разом 30 осіб. Білоруські послы отримали автономний статус у клубі, що дозволило їм зберегти певну політичну самостійність. Президію клубу очолив Дмитро Левицький, лідер УНДО, його заступниками стали Володимир Целевич і Сергій Хруцький; секретарем призначили Івана Блажкевича. У Сенаті створили Український сенатський клуб, до якого увійшли 9 членів УНДО, один соціаліст-радикал зі списку № 22 (Іван Макух) та два білоруси, разом утворивши групу з 12 сенаторів. Головою клубу обрали

Антон Горбачевського⁴⁴. Це об'єднання мало підвищити вплив українських та білоруських політичних сил у польському парламенті та сприяти консолідації національних меншин для відстоювання своїх інтересів, але проіснувало воно лише кілька місяців.

Окрім Українсько-білоруського, утворилися ще два українські сеймові клуби: Клуб української соціалістично-радикальної парламентарної репрезентації та Клуб Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання. Українці, обрані за списком № 1, увійшли до Клубу ББСУ. Два послы представляли Сельроб-ліввицю, один – УПП. Вже з кінця 1928 р. Український і Білоруський клуби стали діяти окремо, що не заважало їм організовувати спільні акції. Розподіл українських парламентарів за клубами ілюструє табл. 2⁴⁵.

Таблиця 2

Початковий розподіл українських парламентарів за клубами

Назва клубу	Кількість членів-українців	
	у Сеймі	у Сенаті
Українсько-білоруський клуб	26	10
Клуб УСРПР	8	–
Клуб УСРСО (Сельроб)	4	1
Клуб ББСУ	5	–
позафракційні	3	–
Всього	46	11

Програмну декларацію Українського клубу проголосив у Сеймі Д. Левицький 9 березня 1928 р. Він заявив, «що хоч боротьба за самостійну українську державу закінчилася поразкою, найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є незалежна, соборна Українська національна держава на всіх українських землях. Тому всі міжнародні акти, якими споконвічні українські землі – Східну Галичину разом із Лемківщиною, Холмщину, Волинь, Підляшшя і Полісся – передано Польщі, а саме: трактат, укладений у Ризі 18 березня 1921 р., і рішення Ради амбасадорів у Парижі 14 березня 1923 р. як акти, що придушують право української нації на само-

⁴⁴ Sprawy Narodowościowe. 1928. Nr 2. S. 200–201.

⁴⁵ Подано за: Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych. S. 585.

визначення, уважаємо де-юре неправомочними. А вступаючи до польських Законодавчих Палат, будемо і цим шляхом іти до здійснення найвищого права української нації»⁴⁶.

30 березня програмну декларацію свого клубу виголосив у Сеймі представник УСРП Дмитро Ладика. Він заявив: «До польських урядів, незалежно від того, хто стоятиме на їх чолі, ставимося опозиційно і кожен уряд будемо поборювати, доки він не визнає права нашого народу на самовизначення ... Український трудовий народ, прагнучи до повної ріноправності з іншими народами цивілізованого світу, буде невтомно боротися за повне усунення панування над ним колоніальних центрів – шляхетсько-буржуазних Бухаресту, Праги і Варшави та державно-капіталістичної Москви – і за створення Соборної Суверенної Української Соціалістичної Республіки»⁴⁷.

Наступного дня вперше виступили з промовами в Сеймі речники обох Сельробів. Максим Чучмай, голова Клубу Сельробу, та Кирило Вальницький, представник Сельробу-лівиці, різко критикували «фашистський» уряд, звинувачували УНДО й УСРП у прислужництві таборові реакції та фашизму. У своїй декларації Сельроб висував на перший план ідею об'єднання всіх українських земель в єдину соціалістичну державу. Натомість Сельроб-лівиця, хоч і заявляла про право на самовизначення, не згадувала про об'єднання українських земель, акцентуючи на ідеї створення робітничо-селянського уряду в Польщі та солідарності з польськими робітниками і селянами⁴⁸.

Попри ідеологічні розбіжності, спільною рисою програмних заяв усіх українських клубів було негативне ставлення до польського панування над Західною Україною. Водночас українські послі наголошували, що прагнення до самостійної соборної Української держави не суперечить життєвим інтересам Польщі. Д. Левицький риторично запитував: «Чи не час польським державним діям зрозуміти, що польський державний інтерес також вимагає розгляду українського питання як питання величезної міжнародної ваги? Чи не час замислитися над тим, що лише існу-

46 Spr. sten. z 3 pos. Sejmu II kad., 29 III 1928, łam 9–11; Діло. 1928. 31 березня.

47 Spr. sten. z 4 pos. Sejmu II kad., 30 III 1928, łam 21; див. також: Громадський Голос. 1928. 7 квітня.

48 Spr. sten. z 5 pos. Sejmu II kad., 31 III 1928, łam 3–8.

вання незалежної України, і не просто якоїсь української буферної державки., а великої та могутньої української держави, може гарантувати стабільну рівновагу в Східній Європі – рівновагу, зовсім небайдужу для Польщі?»⁴⁹.

Говорячи про ставлення українців до Польської держави, посол Дмитро Паліїв (УНДО) заявив: «Завтрашня Україна, Україна незалежна й соборна визнаватиме, що існування незалежної Польщі є необхідністю... Тому ми стоїмо на єдино раціональній позиції, що Польща, якщо хоче існувати, якщо в майбутньому хоче мати підтримку українського народу, може існувати тільки на засаді самовизначення націй. Ми не вороги польської держави, але ми вороги тієї помилки історії, якою є Польща в сьогodнішніх кордонах»⁵⁰.

Цілком відмінну позицію зайняли українські послы з ББ. Їхній представник Євген Богуславський 30 травня 1928 р. заявив: «На підставі Ризького договору ми перейшли до Польщі, і здоровий, тверезий глузд вимагає від нас пристосування в майбутньому до нових умов життя. Ми не зрікаємося наших ідеалів, але визнаємо сувору дійсність, і ця дійсність вимагає від нас, щоб ми були лояльними громадянами Польської держави і спільно з польським народом будували той дім, де нам судилося жити»⁵¹.

Як і в попередній каденції, в парламенті 1928–1930 рр. українські парламентарі поділялися на три основні «орієнтації». Першу, «орієнтацію на власні сили», представляли УНДО та УСРП. Друга група, з орієнтацією «на Схід», складалася з обох Сельробів та Української партії праці (УПП), які пропагували прорадянські погляди. Третю орієнтацію, «на Варшаву», представляли українські послы з ББ, які підтримували співпрацю з польською владою.

Після повторних виборів на Волині в травні й липні 1930 р. українське представництво зросло до 50 послів і 14 сенаторів⁵². Однак новообрані парламентарі навіть не встигли прийняти посольську присягу. 30 серпня 1930 р. президент Ігнацій Мосціцький своїм декретом розпустив парламент і призначив нові вибори на 16 і 23 листопада.

49 Spr. sten. z 12 pos. Sejmu II kad., 30 V 1928, łam 66.

50 Spr. sten. z 42 pos. Sejmu II kad., 31 I 1929, łam 44–45.

51 Spr. sten. z 12 pos. Sejmu II kad., 30 V 1928, łam 77.

52 Sprawy Narodowościowe. 1929. Nr 2. S. 234–235; 1930. Nr 3–4. S. 379–380; Feliński M. Ukraina w Izbach Ustawodawczych. S. 587.

Між опозицією і «нормалізацією». У 1930 р. режим Ю. Пілсудського перейшов до силових методів у боротьбі з опозицією. В ніч із 9 на 10 вересня поліція арештувала 19 колишніх послів, зокрема 5 українців із УНДО та УСРП, і ув'язнила їх у Берестейській фортеці, яка в той час виконувала роль військової в'язниці. Заарештовані опозиціонери провели всю виборчу кампанію в ув'язненні, де їх піддавали різним знущанням і приниженням⁵³.

Репресії змусили УНДО і УСРП відкласти ідеологічні розбіжності. 18 вересня 1930 р. представники обох партій підписали угоду про створення виборчого блоку, яка передбачала розподіл мандатів між партіями за пропорційною системою на основі результатів виборів 1928 р. За кілька днів до угоди долучилися Українська соціал-демократична партія (УСДП), Білоруська християнська демократія та Білоруський селянський союз. Утворився Український і білоруський виборчий блок⁵⁴.

Тим часом посилювалися антиукраїнські репресії, кульмінацією яких стала пацифікація 1930 р. Використовуючи як привід «саботажну акцію» Української військової організації (УВО) (що насправді не була спланована й підготована цією організацією), уряд розраховував каральними акціями ослабити позиції українських партій у галицькому селі та зірвати їхню виборчу кампанію. Пацифікація стала частиною урядових заходів, спрямованих на придушення опозиції й забезпечення проурядової більшості в Сеймі та Сенаті⁵⁵.

Разом із репресіями проти галицького села уряд вдався до арештів українських парламентарів і партійних активістів. В ув'язненні опинилися 30 колишніх послів (19 із УНДО, 6 із УСРП, 3 з Сельробу, 1 із Сельсоюзу, 1 з УПП) і 3 сенатори (2 з УНДО, 1 із Сельробуєдності). Напередодні виборів український блок фактично залишився без політичного проводу⁵⁶.

53 Witos W. Moje wspomnienia. Paryż, 1965. Т. 3. С. 188–228; На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. 3-тє вид. Нью-Йорк, 1978. С. 76–80.

54 Діло. 1930. 24 вересня; Sprawy Narodowościowe. 1930. Nr 5–6. С. 594.

55 Детальніше див.: Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Львів, 2012. С. 251–256; Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. Київ, 2013. С. 251–256; Висоцький Р. «Частинний виступ» і «пацифікація» Галичини в 1930 році. *Пацифікація Галичини 1930 року. Документи*. Львів, 2019. Т. 1. С. 18–44.

56 Косоноцький В. Укр. Парляментарна Репрезентація. Львів, 1930. Стп. 670; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. S. 141–144.

Питання про участь у виборах викликало дискусію в Організації українських націоналістів (ОУН). Крайовий провідник ОУН у Галичині Зенон Пеленський вважав, що організація мусить узяти в них участь через легальну організацію, яку належало для цього створити. Йому заперечували члени Проводу українських націоналістів Микола Сціборський і Володимир Мартинець, які вважали, що ОУН сама не повинна йти на вибори, але має взяти участь у виборчій кампанії, щоб підтримати «порядних людей» з інших партій, опанувати виборчі комітети і створити через них власну організаційну мережу⁵⁷. Почалися переговори між ОУН і УНДО про спільні дії, але через арешт і вбивство нового крайового провідника ОУН Юліана Головінського, згоди так і не було досягнуто. Тим часом місцеві активісти УВО й ОУН у Галичині рішуче виступили проти участі у виборах, тож від цієї думки довелося відмовитись⁵⁸.

Репресії не могли не вплинути на результати виборів. Список № 11 Українського і білоруського виборчого блоку на виборах до Сейму 16 листопада 1930 р. набрав у Східній Галичині 30,8 % голосів, на Волині – 12,6 %. Усього в Галичині за українські партії (разом із «руськими») голосувало 41,3 % виборців, на Волині – 14 %. На виборах до Сенату 23 листопада за українські списки в Галичині було подано 26,6 % голосів (із них за список № 11 – 26 %), на Волині – 7,1 % (з них за список № 11 – 6,9 %). Кількість голосів, зібраних українськими списками на Холмщині, Поліссі та Підляшші, була незначною⁵⁹.

Список № ББСУ на виборах до Сейму одержав: у Східній Галичині – 52,5 % голосів, на Волині – 79,3 %; на виборах до Сенату: у Східній Галичині – 62,4 %, на Волині – 88,5 %⁶⁰.

Українсько-білоруський блок здобув 21 мандат у Сеймі, зокрема 17 у Східній Галичині, 1 на Волині, 1 на Поліссі (його отримав біло-

57 ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 116–117, 167; Спр. 181. Арк. 12.

58 Книш З. Дух, що тіло рве до бою... (Юліан Головінський, Крайовий Командант УВО.). Вінніпег, 1951. С. 153; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. Т. 1. С. 247–248; Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів. *Євген Коновалець та його доба* / за ред. Ю. Бойка. Мюнхен, 1974. С. 375–376.

59 *Sprawy Narodowościowe*. 1930. Nr 5–6. S. 597.

60 *Ibid.* S. 596.

рус), а також 2 мандати за державним списком. На виборах до Сенату блок одержав 4 мандати у Східній Галичині. Після нелегких переговорів між УНДО й УСРП мандати розподілилися так: УНДО – 17 місць у Сеймі та 3 в Сенаті, УСРП – 3 місця в Сеймі й 1 у Сенаті. За списком ББСУ до Сейму пройшли 6 українців із Волині та 2 «русини» з Галичини (представники Руської аграрної партії). Двоє волинських українців також стали сенаторами за списком ББСУ. Загалом у 1930 р. було обрано 28 українців до Сейму і 6 до Сенату⁶¹. Порівняно з 1928 р., опозиційне українське представництво скоротилося більш ніж удвічі. Однак, зважаючи на складні обставини виборів, цей результат можна вважати задовільним. Іван Кедрин навіть назвав його «чудом української організованості, дисциплінованості та взагалі національно-політичної зрілості»⁶².

Вибори, проведені в умовах репресій, не були вільними й не відображали справжньої волі виборців. Проте і за цих обставин українським партіям вдалося сформувати досить сильне парламентське представництво, яке до 1935 р. зберігало значення провідного центру українського політичного життя.

Після виборів український блок розпався. Обрані за списком № 11 послы утворили в Сеймі 2 окремі клуби. Члени УНДО зформували Український клуб, також відомий як Українська парламентарна репрезентація, який об'єднав 18 послів (серед них білорус Фабіан Єремич) і 3-х сенаторів. Члени УСРП створили Клуб українських соціалістів-радикалів (УСР), до якого ввійшли 3 послы та 1 сенатор. Через ув'язнення голови УНДО Д. Левицького, Український клуб обрав тимчасову президію, яку очолив сенатор А. Горбачевський (голова). Головою Клубу УСР став сенатор І. Макух. До клубу ББСУ приєдналися 6 українців і 2 «русини» в Сеймі та 2 українці в Сенаті⁶³.

Діяльність українців у новому парламенті почалася з протестів проти «пацифікації» та арештів. Сейм 26–27 січня 1931 р. обговорив внесений Українським клубом проект постанови у справі «пацифікації», який передбачав створення надзвичайної сеймової комісії для розслідування справи, покарання винних і відшкодування

61 Ibid. S. 598–599; Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. S. 74–75.

62 Кедрин І. Життя – події – люди. С. 156.

63 Sejm RP. Okres III. Druk 43; Sprawy Narodowościowe. 1931. Nr 1. S. 87.

збитків потерпілим. Сейм не тільки відхилив проєкт, а й визнав дії державної влади «обґрунтованими й необхідними»⁶⁴. Частина керівництва УНДО, вважаючи, що польсько-українська конфронтація веде у безвихідь, стала шукати компромісу з владою. Хоча перші спроби такого компромісу в 1931 р. були невдалими, все ж саме тоді почався процес, який згодом привів до ґрунтовної переоцінки політичних концепцій УПР і УНДО⁶⁵.

На відміну від УПР, волинські послы й сенатори, об'єднані в Українську групу ББСУ, мали значно лояльніше ставлення до польської влади. Провідну роль у цій групі відігравали Петро Певний (голова) та Степан Скрипник, обидва родом з Полтави. За підтримки волинського воєводи Генрика Юзевського група, очолювана П. Певним, ініціювала створення Волинського українського об'єднання (ВУО), яке згуртувало політиків, що підтримували Польську державу. ВУО офіційно утворилося на з'їзді в Луцьку 29 червня 1931 р. У програмній декларації ВУО заявило, що «є вірним тим ідеалам, що присвічували збройній боротьбі народів українського та польського за визволення з-під московської окупації, тим ідеалам, які маршал Й. Пілсудський поклав в основу мирного співжиття народів українського та польського, в основу боротьби “за нашу і вашу волю”»⁶⁶. Головою об'єднання став П. Певний, редактор газети «Українська нива». ВУО діяло як складова частина ББСУ, а її парламентське представництво стало називатися Українською парламентарною репрезентацією Волині.

До початку 1935 року керівництво УНДО остаточно переконалося у безперспективності дальшої опозиційної діяльності. На зміну його політичного курсу вплинули кілька чинників: поступове згортання демократичного парламентаризму в Польщі, що звело нанівець можливість ефективної легальної опозиції; антиукраїнський терор у Радянському Союзі (зокрема Голодомор 1933 р.), який зруйнував надії на еволюцію УСРР у бік національної державності; тиск українського кооперативного руху, що прагнув політичної стабільності для успішної господарської діяльності.

64 Sejm RP. Okres III. Druk 65; Spr. Sten. z 7 pos. Sejmu III kad., 26–27 I 1931. łam 32–46.

65 Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna*. S. 169.

66 Декларація, прийнята на установчому з'їзді ВУО. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк, 2001. С. 175.

Тим часом авторитарний режим у Польщі набув юридичного оформлення. Нова конституція, ухвалена у квітні 1935 р., суттєво обмежила права парламенту, скоротивши його до 208 послів та 96 сенаторів. Сейм фактично перестав бути центром ухвалення політичних рішень, реальна влада перейшла до президента. Доповненням до конституції стали нові виборчі ординації, які практично не залишали опозиції шансів провести до Сейму і Сенату своїх кандидатів⁶⁷.

Напередодні парламентських виборів 1935 р., які мали відбуватися за новими виборчими ординаціями, в УНДО остаточно утвердилася ідея компромісу з урядовим табором. УНДО уклало з ББСУ виборчу угоду, що передбачала взаємну підтримку кандидатів і обрання одного українця та одного поляка в кожному окрузі. Усі українські кандидати були узгоджені з урядом, на вимогу якого до виборчого списку не включили Дмитра Левицького та Мілену Рудницьку⁶⁸. Угода викликала критику як від інших українських партій, так і всередині УНДО. Проти участі у виборах виступили членкиня Центрального Комітету, колишня посолка М. Рудницька та очолюваний нею Союз українок, але більшість ЦК підтримала угоду. До неї приєдналася також Українська народна обнова (УНО) – організація, тісно пов'язана з греко-католицьким духовенством, неформальним очільником якої був станиславівський єпископ Григорій Хомишин. На Волині аналогічну угоду з ББ уклало ВУО. Інші українські партії бойкотували вибори.

Вибори до Сейму, що відбулися 8 вересня 1935 р., виявили низьку підтримку правлячого табору. Внаслідок бойкоту опозиції по всій Польщі в голосуванні, за офіційними даними, взяли участь лише 45,9 % виборців. Завдяки угоді між ББСУ і УНДО відсоток явки у Східній Галичині був дещо вищим – 48,9 %. У 15 округах, охоплених виборчим компромісом, проголосувало 1 122 027 осіб, із них 974 932 підтримали українських кандидатів. У підсумку УНДО отримало 13 місць у Сеймі, УНО – 1. Українці мали отримати ще один мандат, але в сяноцькому окрузі польські виборці не дотрималися угоди й забалотували українського кандидата. До Сенату обрали

67 Ajnenkiel A. *Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1975. S. 335–338.

68 Кедрин І. Життя – події – люди. С. 254; Samuś P. *Wicemarszałek Wasyl Mudryj (1893–1966): ugody polsko-ukraińskiej orędownik daremny*. Warszawa, 2017. S. 306.

3-х галицьких українців (2 від УНДО та 1 від УНО), ще 2-х senatorів від УНДО призначив Президент Польщі. На Волині явка становила 65,6 %, і ВУО здобуло 5 місць у Сеймі та 1 в Сенаті⁶⁹.

Результати виборів були успіхом УНДО та проголошеної ним політики «нормалізації». Незважаючи на бойкот з боку інших українських політичних сил, партії вдалося залучити до участі у виборах майже половину українських виборців, що підтверджувало її позицію лідера в українському політичному житті⁷⁰.

Курс на «нормалізацію» польсько-українських відносин ЦК УНДО закріпив на засіданні 12 жовтня 1935 р, прийнявши відставку Дмитра Левицького та обравши новим головою УНДО і УПР Василя Мудрого. На тому ж засіданні ЦК виключив із партії Мілену Рудницьку, Ольгу Федак-Шепаровичеву та кількох місцевих активістів за «протिवиборчу акцію»⁷¹.

Зближення УНДО з урядовими колами тривало й у новому парламенті. Представники УНДО в Сенаті підтримали надання Президентові Ігнацію Мосціцькому надзвичайних повноважень у питаннях економіки та фінансів. УПР навіть погодилася на створення спільної з поляками територіальної групи послів і senatorів від південно-східних воєводств. Уперше з 1923 р. УПР підтримала урядовий бюджет, включно зі збільшенням військового бюджету, обґрунтувавши це тим, що, з огляду на комуністичну загрозу, сильна польська армія «є в життєвому інтересі українського народу»⁷².

Своєю чергою, польський уряд зробив кілька кроків назустріч українцям: Василя Мудрого обрали одним із п'яти віцемаршалків Сейму⁷³; було оголошено амністію, завдяки якій вийшла на волю більшість українських в'язнів табору в Березі Картузькій; обіцяно підтримку деяким українським фінансовим і господарським установам. Однак Комітет із національних справ при голові Ради міністрів Польщі відхилив кілька важливих вимог, зокрема скасування табору в Березі Картузькій, зміну політики на Лемківщині, вирі-

69 Діло. 1935. 25 вересня; Sprawy Narodowościowe. 1935. Nr 5. S. 453; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. S. 196.

70 Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. S. 197.

71 Діло. 1935. 15 жовтня; Sprawy Narodowościowe. 1935. Nr 5. S. 448.

72 Sprawy Narodowościowe. 1935. Nr 6. S. 622; Spr. sten. z 4 pos. Sejmu IV kad., 5 i 6 XII 1935, łam 102; Діло. 1935. 8 грудня; 1936. 19 січня.

73 Samuś P. Wicemarszałek Wasyl Mudryj. S. 320.

шення питань Православної Церкви, скасування утравізму в школах, впровадження викладання всесвітньої історії рідною мовою, поширення діяльності товариства «Сільський господар» на Волинь і Полісся тощо⁷⁴. Більшість навіть погоджених заходів так і не були реалізовані на практиці, як-от вживання терміна «український», двомовність написів і створення кафедри української літератури у Львівському університеті. У деяких питаннях, як-от парцеляції земель та осадництва, політика уряду прямо суперечила нормалізаційному курсові.

Загалом «нормалізація» не виправдала очікувань керівників УНДО. У липні 1937 року УПР передала уряду пам'ятну записку під назвою «Криза нормалізації польсько-українських стосунків», де на підставі численних фактів показувалося, що польська влада не змінила свого ставлення до українців. УПР наголосила на важливості «нормалізації» для обох народів, підкреслюючи, що її провал може мати трагічні наслідки для Польщі та українського народу. Окрім прагнення до «максимальної політичної мети» — територіальної автономії українських земель, УПР висунула нагальні вимоги, такі як скасування колонізації, фінансова підтримка українських установ, субсидії культурним, освітнім, науковим, господарським і спортивним організаціям, зміна політики щодо Лемківщини, а також прийняття українців на державну службу.

Загалом «нормалізація» не виправдала сподівань керівників УНДО. У липні 1937 р. УПР надіслала урядові пам'ятну записку під назвою «Криза нормалізації польсько-українських стосунків», у якій на підставі численних фактів доводила, що польська влада не змінила свого ставлення до українців. Водночас УПР висловила переконання, що «нормалізація польсько-українських стосунків є для обох народів історичною необхідністю і що банкрутство цієї політики може мати трагічні наслідки і для Польської Держави, і для українського народу». Крім «максимальної політичної мети» — територіальної автономії українських земель, УПР перелічила нагальні вимоги: скасування осадницької колонізації, кредити українським фінансовим інституціям, субсидії культурним, освітнім, науковим, господарським і спортивним організаціям, зміна

74 Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Prezydium Rady Ministrów. Sygn. 64–17. K. 178–191.

політики щодо Лемківщини, прийняття українців на державну службу тощо⁷⁵.

Однак уряд залишався глухим до українських домагань. Тому V З'їзд УНДО (4–5 січня 1938 р.) змушений був констатувати, що «після 1935 р. у висліді “нормалізаційної” тактики настала не нормалізація життя на наших землях і не допущення українського чинника до впливу на державу на ґрунті її законів, устрою, внутрішньої і закордонної політики, отже не політична коляборація обох народів для вищих цілей, лиш навпаки – повне відсунення українського народу від цього впливу і навіть від впливу на власне зорганізоване життя на власній території»⁷⁶.

У 1938 р. УПР утрималася від голосування за урядовий бюджет⁷⁷, однак поки що не наважувалося остаточно розірвати відносини з урядом.

3 червня 1936 року на засіданні УПР Волині було прийнято рішення про усунення Петра Певного з посади голови, причому засідання відбулося за його відсутності. Новим головою УПР Волині, а згодом і ВУО, став Сергій Тимошенко, Олександр Ковалевський зайняв посаду головного редактора газети «Українська нива», а генеральним секретарем ВУО став Степан Скрипник. Пізніше, 27 листопада 1936 року, Головна управа ВУО виключила Певного з об'єднання. Однак зміна керівництва не позначилася на політичному курсі ВУО, яке залишилося на позиціях співпраці з польською владою.

У Сеймі IV каденції (1935–1938) далі діяла Українська парламентарна репрезентація Волині (5 послів і 1 сенатор від ВУО), яку спершу очолював П. Певний⁷⁸. Однак незабаром він посварився з іншими членами керівництва ВУО. 3 червня 1936 р. УПР Волині усунула П. Певного з посади голови, а 27 листопада Головна управа ВУО виключила його з об'єднання. Новим головою УПР Волині та ВУО став Сергій Тимошенко, головним редактором «Української ниви» – Олександр Ковалевський, генеральним секретарем ВУО –

75 Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 491. Арк. 3–25; Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ, 1985. С. 244–245.

76 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 2. С. 394.

77 Spr. sten. z 75 pos. Sejmu IV kad. 23 II 1938, łam. 62–63.

78 Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. S. 141.

Степан Скрипник⁷⁹. Однак зміна керівництва не позначилася на політичному курсі ВУО, яке залишилося на позиціях співпраці з польською владою.

13 вересня 1938 р. Президент І. Мосціцький несподівано розпустив парламент і призначив нові вибори на листопад. Усі опозиційні партії, включно з УСРП і УСДП, знову проголосили бойкот. УНДО, як і попереднього разу, вирішило взяти участь у виборах в порозумінні з проурядовим Табором національного об'єднання (Obóz Zjednoczenia Narodowego – ОЗН), який замінив розпущений ББ. У виборах взяли участь також УНО (у блоці з УНДО) і ВУО. Явка на виборах до Сейму була значно вищою, ніж у 1935 р.: 73,7 % у Східній Галичині та 74,8 % на Волині, що навіть перевищувало середній показник по Польщі (67 %). У Східній Галичині такого результату вдалося досягти здебільшого завдяки голосам польського населення. За чільних польських кандидатів проголосувало 1 837 215 виборців, за українських – 1 282 212. Завдяки угодам УНДО і ВУО з ОЗН представництво українців у Сеймі та Сенаті залишилося на рівні 1935 року⁸⁰.

Виступ В. Мудрого на пленарному засіданні Сейму 3 грудня 1938 р. продемонстрував розчарування УНДО в політиці «нормалізації». Голова УПР ствердив, що протягом трьох років нормалізації у Польщі й далі домінувала тенденція «поборювання всього, що українське», що підважувало можливість успіху цієї політики. Він заявив, що єдиним реальним шляхом вирішення української проблеми в Польщі була б територіальна автономія для всіх українських земель⁸¹.

9 грудня 1938 р. УПР внесла до Сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської Землі», який передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям у межах Станиславівського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського й Поліського воєводств, окремих повітів і гмін Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Законопроект передбачав створення автономного уряду і сейму,

79 Sprawy Narodowościowe. 1936. Nr 3. S. 274; Nr 6. S. 623; Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання. С. 53.

80 Sprawy Narodowościowe. 1938. Nr 6. S. 630–636; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. S. 229.

81 Spr. sten. z 3 pos. Sejmu, 3 XII 1938, łam 48–51; Діло. 1938. 6 грудня.

територіальних збройних сил, а також рівноправність польської та української мов у державних установах⁸². Однак маршалок Сейму навіть не прийняв законопроект до розгляду, заявивши, що він вимагає зміни конституції, а така зміна можлива тільки за ініціативою президента або 1/4 послів Сейму⁸³. Ця відмова стала для українських парламентарів приводом до переходу в опозицію.

24 лютого 1939 р. під час обговорення бюджету В. Мудрий заявив, що УПР не голосуватиме за бюджет. Аналогічну заяву в Сенаті зробив сенатор Микола Творидло⁸⁴. Це означало офіційне завершення «нормалізації» та повернення УНДО в опозицію. Політика порозуміння з польською владою виявилася невдалою.

Востаннє українські послы виступали в Сеймі 2 вересня 1939 р., після початку німецького вторгнення в Польщу. С. Скрипник і В. Мудрий запевняли, що українці готові до боротьби з агресором спільно з поляками. «Тепер не час на взаємні політичні спори, – заявив голова УПР. – Разом з усім громадянством українці виконають обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави»⁸⁵. Однак, на думку Богдана Будуровича, ця декларація була радше кроком, спрямованим на уникнення можливих репресій з боку польської влади чи антиукраїнських акцій, ніж відображенням щирої лояльності⁸⁶. Більшість українців, обділених правами в Польській державі, не відчували потреби захищати її.

Після вибуху Другої світової війни доля українських парламентарів склалася по-різному. У 1939–1940 рр. радянська влада заарештувала десятки колишніх парламентарів, зокрема Дмитра Левицького, Гриня Тершаківця, Остапа Луцького, Володимира Кузьмовича, Михайла Струтинського, Миколу Ількова та інших. Більшість із них загинули у сталінських таборах або були розстріляні. Лише деяким вдалося уникнути смерті: Степан Біляк, відсидівши кілька місяців, був звільнений і емігрував до США, а Гринь

82 Szumiło M. Projekt ustawy o autonomii terytorialnej zgłoszony przez Ukraińską Reprezentację Parlamentarną w 1938 roku. *Res Historica*. 2009. Nr 27. С. 141–154.

83 Діло. 1938. 24 грудня.

84 Діло. 1939. 26 лютого; Національна Політика. 1939. 19 березня; Sprawy Narodowościowe. 1939. Nr 1–2. S. 105–106.

85 Діло. 1939. 5 вересня.

86 Budurowycz B. Polska i problem ukraiński w latach 1921–1939. *Zeszyty Historyczne*. 1983. Nr 66. S. 47.

Тершаківець вийшов на волю в 1956 р., у віці 79 років. М. Творидло, після короткого звільнення, знову був заарештований у 1947 р. і загинув у таборі. Українські парламентарі, які опинилися в німецькій зоні окупації, обрали різні шляхи. Степан Волинець, Роман Лободич, Любомир Макарушка та Дмитро Паліїв приєдналися до дивізії СС «Галичина» (останній загинув у Бродівському «котлі» в 1944 р.). В. Мудрий співпрацював із ОУН (бандерівців) і був обраний віцепрезидентом Української головної визвольної ради в 1944 р. Степан Маківка в роки війни став членом комуністичної «Народної гвардії» у Львові. Павло Васильчук та Іван Пастернак загинули за не до кінця з'ясованих обставин, імовірно від рук польських підпільників. У 1944–1946 рр. радянські органи безпеки знову арештували кількох колишніх парламентарів, зокрема Володимира Зубрицького, Юрія Чукура, Сергія Хруцького, Самійла Підгірського та ін. Вижити вдалося лише Леонтію Куницькому та Михайлові Ганушевському, звільненим за амністією в 1956 р. Останнім серед репресованих став Михайло Матчак, заарештований радянською контррозвідкою у Відні в 1947 р., який помер на засланні. Багато колишніх парламентарів, серед них Степан Баран, Василь Мудрий, Петро Певний, Мілена Рудницька, Олена Кисілевська, Іван Макух та ін., опинилися в еміграції, де деякі з них продовжили активну діяльність, як-от, Степан Витвицький, президент УНР в екзилі в 1954–1965 рр. Із них лише С. Скрипнику (патріарху Мстиславу) вдалося повернутися до України незадовго до смерті (помер у 1993 р. в Канаді)⁸⁷.

Висновки. За 5 каденцій Сейму та Сенату протягом 1922–1939 рр. статус послів і senatorів отримали 129 українців, які в сумі посідали 137 посольських і 36 senatorських мандатів. Саме ці люди сформували ядро політичної еліти української спільноти в Польщі.

87 Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 1–10. Париж; Нью-Йорк 1955–1984; Кедрин І. Життя – події – люди. С. 164–165, 203; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce. S. 354–394; Brzoza Cz. Ukraińska reprezentacja parlamentarna. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Kraków, 1993. Zesz. 1–2. S. 158–159, 161–165; Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: słownik biograficzny. T. 1: A–D / M. Smogorzewska; nauk. red. A. K. Kunert. Warszawa, 1998; T. 2: E–J / M. Smogorzewska; nauk. red. A. K. Kunert. Warszawa, 2000; T. 3: K–Ł / P. Majewski; nauk. red. G. Mazur. Warszawa 2005; T. 4: M–P / P. Majewski; nauk. red. G. Mazur. Warszawa, 2009; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna. S. 285–290, 296–300.

Легальні українські партії, які впродовж усієї міжвоєнної доби відігравали провідну роль у західноукраїнському суспільстві, бачили у польському Сеймі важливу арену національної боротьби, а найвпливовіша з них – УНДО – після успіху на виборах 1928 р. набула рис парламентської партії. Підпільна КПЗУ використовувала сеймову трибуну як допоміжний засіб масової пропаганди. Із провідних українських політичних сил тільки ОУН після невдалої спроби взяти непряму участь у виборах 1930 р. принципово відкинула парламентські методи.

Проте парламентська активність українців була переважно демонстративною: вона зосереджувалась на викритті дискримінаційної політики польської влади та пропагуванні українських національних прагнень. Більшість спроб досягти конкретних змін для української громади не мали успіху в парламенті.

Ідейно-політична еволюція українського парламентського представництва відображала тенденції розвитку всього українського національного руху. Початково згуртований на засадах національної солідарності, Український клуб у Сеймі й Сенаті вже в 1923–1924 рр. розпався на різні угруповання. Частина послів і сенаторів у першій та другій каденціях парламенту стояла на радянофільських позиціях. Однак терор 1930-х років у Радянській Україні спричинив занепад західноукраїнського радянофільства, яке втратило будь-який вплив на парламентську діяльність. Невелика частина парламентарів стояла на платформі співпраці з польським урядом, але провідну роль завжди відігравали політики національно-державницького табору.

Упродовж 1930-х років роль і значення українського представництва у Сеймі й Сенаті поступово занепадали, що було спричинено встановленням авторитарного режиму в Польщі та змінами в позиції УНДО, яке перейшло до співпраці з польським урядом.

Загалом, досвід діяльності українських партій у Сеймі й Сенаті в 1920–30-х роках продемонстрував неможливість вирішити українське питання в Польщі парламентським шляхом. Розчарування в парламентаризмі, з одного боку, і крах радянофільських ілюзій – з іншого, штовхали частину українців, особливо молодь, до пошуку третього шляху, яким стала ідеологія і практика ОУН. Проте до самого кінця 1930-х років УНДО залишалося найвпливовішою

українською політичною силою, що підтвердила виборча кампанія 1938 р.

Незважаючи на обмежені можливості, парламентська діяльність українських партій мала важливі наслідки. Вона сприяла зміцненню національної ідентичності, поширенню ідей державної самостійності й соборності України, збереженню традицій багатопартійної демократії в українському суспільстві, протистояла асиміляційній політиці та певною мірою зменшувала міжетнічну напругу. Крім того, українці зробили поважний внесок і у традицію польського парламентаризму.

Руслана Давидюк, Микола Литвин

Розділ 7

Українська політична еміграція в міжвоєнній Польщі: російсько-радянські виклики

Культурні, мистецькі, громадські маркери еміграційної спільноти. Міжвоєнна українська політична еміграція в Польщі спричинила поразку Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., учасники якої, захищаючи свою свободу й життя, не прийнявши більшовицької влади, вимушено залишили батьківщину. Центрами перебування емігрантів були різні країни Європи, проте з огляду на об'єктивні та суб'єктивні обставини, її основна хвиля була спрямована до Польщі як до союзника.

Початок формування української еміграційної спільноти в Другій Речі Посполитій припадає на 1919 р., а значне її зростання – на 1920 р., тобто час переходу через Збруч армії та урядових інституцій УНР. Питання про кількісний вимір української еміграції на сьогодні залишається відкритим. Симон Петлюра стверджував, що «в одній тільки Польщі нашої еміграції з Великої України не менше ніж 35 тис.»¹. Власне, навколо цієї цифри базуються дискусії як польських, так і українських вчених.

Дослідники розрізняють дві групи українських політичних емігрантів: військові, що перебували у спеціальних таборах для інтернованих, і цивільні, колишні урядовці, співробітники українських державних установ, які разом із армією залишили батьківщину, щоб не наражатися на небезпеку від більшовицької влади. Серед них були люди неординарні, здебільшого громадсько-активні: генерали й солдати, прем'єри й службовці, дипломати й селяни,

1 Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання. *Симон Петлюра. Статті, листи, документи* / ред. кол.: Л. Дражевська, Н. Лівицька-Холодна, Л. Чикаленко. Нью-Йорк: УВАН, 1956. Т. 1. С. 300.

артисти й архітектори, літератори й учені, лікарі й правознавці, священники й учителі².

Емігранти Української Народної Республіки (УНР) проводили зовнішньо-дипломатичні акції, інформуючи світ про Українську державу і необхідність здобуття її незалежності. Розгорнули також нелегальну роботу в радянській Україні, організовували повстанські групи, проводили розвідку. Продовжуючи генерувати національну ідею, ставали організаторами численних культурних, освітніх, театральних, наукових, релігійних, професійних, кооперативних структур. За їх ініціативою чи допомогою закладалися військово-історичні архіви і музеї; поширювались реферати та інша інформація про УНР; випускались журнали, книжки, газети.

Найважливішим центром суспільно-культурного, мистецького, наукового життя української політичної еміграції у Польщі була Варшава, хоча одразу після виїзду з батьківщини більшість емігрантів зосереджувалася навколо офіційних центрів у Тарнові та Ченстохові. Військові емігранти впродовж кількох років (до 1924 р.) перебували у таборах для інтернованих, де розгорнули багату за формами культурно-освітню діяльність: відкриття шкіл, курсів, драматичних гуртків, художніх колективів, видання часописів, проведення лекцій з української мови, історії та географії України тощо. Кульмінацією культурно-освітньої роботи у таборах стало заснування в Ланцуті Українського народного університету, ректором якого став професор Василь Біднов³.

Питаннями опіки цивільних, які часто опинялися ще в гірших умовах, аніж військові, займалось Центральне бюро біженців (ЦББ), яке почало формуватись у другій половині 1920 р. у Тарнові, а офіційно виникло у січні 1921 р.⁴. Філія ЦББ, очолювана Антоном Стрижевським, була закладена у Ченхстохові. За її ініціативою виникла Рада культури, під егідою якої у Ченстохові діяли: українська гімназія (70 учнів), дитячий садочок, Український народний

2 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 462. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 47.

3 Kolańczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP. Przemyśl, 2017. S. 89–92.

4 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń: MADO, 2004. S. 30.

університет, бібліотека з читальнею, хоровий і драматичний гуртки, з'явилося безкоштовне кіно, видавалася преса⁵.

Від квітня 1921 р. всіма справами української еміграції в Польщі почав відати Український центральний комітет (УЦК) у Варшаві, засновниками якого були Андрій Ніковський, Пилип Пилипчук, Андрій Лукашевич. З кінця 1923 р. незмінним очільником комітету став Микола Ковальський⁶. Власне утворення УЦК у Варшаві перетворювало польську столицю на місце осідку багатьох емігрантських організацій. Попри заборону польської влади селитися у великих містах, у Варшаві знаходило прихисток чи не найбільше емігрантів, тут діяло багато товариств і союзів, частина з них мали свої відділи не лише у Варшаві, але й в інших містах Другої Речі Посполитої. Згідно статуту УЦК, зареєстрованого 9 серпня 1921 р. у Міністерстві внутрішніх справ Польщі, головним завданням комітету визначалася юридична, матеріальна, санітарна допомога, духовна опіка над емігрантами на території Польщі. Для цього планувалося відкривати інтернати, кооперативи, видавництва, бібліотеки, читальні, школи, шпиталі, юридичні бюро, різного роду товариства⁷. У своїй організаційній діяльності УЦК досяг значних результатів, адже йому вдалося консолідувати більшість унерівської еміграції в Польщі. Окрім філій УЦК, діяли окремі особи, представники комітету у тих місцевостях, де не було відділів УЦК, а емігранти були розпорошені. Ці представники УЦК перебували у безпосередньому зв'язку з Варшавою. Таким чином, УЦК у Варшаві як орган, що представляв інтереси української еміграції після ратифікації польським сеймом Ризького миру, мав забезпечувати їхні матеріальні і духовні потреби, опікуватися пошуками роботи емігрантам з України на території Польщі.

На основі Бюра біженців у Тарнові та його філії у Ченстохові 9 серпня 1921 р. було зареєстровано Українське товариство допомоги емігрантам з України і їх родинам⁸. Це товариство планова-

5 Павленко М. Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921–1923). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: міжвід. зб. наук. праць Київ, 2000. Вип. 9. С. 91–96.

6 Садовський М. Микола Ковальський (1885–1944). Нью-Йорк; Торонто, 1954. С. 6.

7 Statut Stowarzyszenia p. n. «Ukraiński Komitet Centralny w Rzeczypospolitej Polskiej». Warszawa, 1930. S. 3.

8 ЦДІАЛ України. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–5.

лось як гуманітарна організація української еміграції, а УЦК, поза формально записаним у статуті, мав стати прикриттям політичної діяльності еміграційного уряду. Філії згаданого товариства виникли у місцях найбільшого на той час скупчення емігрантів: у Каліші, Ченстохові, Тарнові, Львові, згодом Тернополі, Гусятині. Скажімо, головою філії аналізованого товариства у Львові став Володимир Дорошенко, одночасно будучи головним уповноваженим УЦК та співробітником різних українських часописів⁹. Відділи УЦК фактично охопили своїм впливом унерівську еміграцію у всій Другій Речі Посполитій.

Завдання еміграції накреслив Симон Петлюра у брошури «Сучасна українська еміграція», яку підписав псевдонімом «О. Ряст». Говорячи про потребу консолідації, Головний отаман зафіксував основні напрями діяльності еміграції, зокрема, представлення своїх

Пам'ятник в Скерневицях (Польща) «Перед Варшавською битвою – Скерневиці 1920–2020»

9 Заїкин В. Володимир Дорошенко. Тризуб. 1926. 1 січня. С. 19–20.

вимог перед світовою громадськістю, наукова, культурна праця¹⁰. Можемо стверджувати, що емігранти зробили вагомий внесок у культурне, театральне, освітнє, наукове, релігійне, господарське життя. Ця робота спонукала до піднесення і поглиблення національної свідомості українців у Польщі. Емігранти впродовж усього міжвоєнного часу на території, де вони проживали, організовували академії, концерти, проводили курси, читання рефератів, видавали газети, консолідувались у творчі осередки, громадські організації. Однак викликів у цій роботі було також чимало: від недостатності коштів до проблем організаційних та внутрішніх розбіжностей.

Від 15 до 18 серпня 1923 р. у Варшаві працював I з'їзд української політичної еміграції у Польщі, учасники якого ухвалили низку постанов і правил щодо об'єднання зусиль еміграції на шляху відстоювання власних інтересів. Обговорювалося питання національного самооподаткування з метою забезпечення економічної бази для перебування емігрантів у Польщі¹¹. Зауважимо, що ця проблема залишалася актуальною упродовж всього міжвоєнного періоду. Після з'їзду, 1923 р. розпочала роботу культурно-освітня секція УЦК, яку очолив Олександр Саліковський (народився на Вінниччині у родині священника, працював у школі, губернському управлінні, член Української Центральної Ради (УЦР), міністр внутрішніх справ уряду УНР)¹². У 1921 р. О. Саліковський організував у Варшаві щоденну демократичну газету «Українська Трибуна» і редагував її до закриття польською владою у березні 1922 р. Після цього редагував тижневик «Українська Справа» і місячник «Трибуна України». Як один із організаторів УЦК, очолив у Варшаві Вищі академічні курси українознавства для емігрантів, прочитав цикли лекцій на тему «З історії українського суспільного руху в кінці XVIII–XIX ст.», виступав з лекціями у таборах інтернованих. Окрім того, О. Саліковський брав участь у редагуванні «Вістей УЦК в Польщі», співпрацював в інших еміграційних виданнях, зокрема львівському альманахові «Дніпро», газетах «Діло» (Львів), «Український голос» (Перемишль) тощо. До своєї смерті у 1925 р. зібрав велику бібліо-

10 Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання. *Петлюра С. Статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 245.

11 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3366.Оп. 1. Спр. 63. Арк. 37.

12 Саліковський О. Автобіографія. Тризуб. 1926. 28 листопада. С. 7–14.

теку, виступав із рефератами про становище українців, їхнє громадське життя¹³.

У 1926–1928 рр. у Варшаві за редакцією Володимира Островського виходив тижневик «Нарід», який передусім поширювали серед населення Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя. У Варшаві виходила газета «Українська нива», яка з 1928 р. була перенесена до Луцька. Полковник Володимир Соломко у 1928 р. видавав часопис «Життя Холмщини і Підляшшя». У 1929–1931 рр. виходило видання УЦК «Шляхом незалежності». Від кінця 1934 до 1939 рр. у Варшаві видавався місячник «За незалежність». Загалом публікація періодичних видань була важливим складником діяльності української політичної еміграції у Польщі: у 1930 р. один емігрантський часопис припадав на тисячу емігрантів¹⁴. Ці видання мали переважно антирадянське спрямування, частина з них виявляла лояльне ставлення до польської влади, отримуючи від неї фінансову підтримку.

Серед української політичної еміграції значну частину становила молодь. Одні з них перервали свою освіту через Першу світову війну і революцію, інші лише планували здобувати освіту. Перебуваючи у таборах інтернованих чи поза ними, молодь зіштовхувалась із великими труднощами. Допомогали їм, окрім інших структур, і студентські об'єднання. Перший осередок студентського українського руху на еміграції виник у лютому 1921 р. у Ченхстохові¹⁵. Утворена у березні 1921 р. на чолі з Тимошем Олексюком (Олесюк) (колишнім комісаром освіти УНР на Берестейщині, студентом правничого факультету Варшавського університету) Українська студентська громада у Варшаві займалася переведенням таборового студентства до академічних осередків з метою відновлення університетського навчання та підготовки до майбутньої праці¹⁶. На першому з'їзді представників студентських громад Польщі у червні 1921 р. було створено Союз українських студентів-емігрантів. На той час на території Польщі було понад 1 000 українських студентів, зокрема

13 Саліковський О. Автобіографія. Тризуб. 1926. 28 листопада. С. 7–14.

14 Детальніше див.: Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1930): історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С. 121.

15 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. S. 199.

16 Липовецький І. Три роки існування. На чужині. 1924. Ч. 1. С. 3–5.

у Варшаві, Кракові, Познані¹⁷. УЦК клопотав за них, звертаючись із проханнями про матеріальну допомогу до влади.

Іван Огієнко (колишній ректор Кам'янець-Подільського університету, міністр культів УНР) налагодив контакти з керівництвом Варшавського і Краківського університетів щодо прийому на навчання емігрантів із Наддніпрянської України із закінченою середньою освітою, опікувався організацією для них житла, безкоштовних обідів¹⁸. Його стараннями у 1928 р. було утворено Товариство допомоги українським студентам високих шкіл у Варшаві, що діяло за пожертви і допомоги від різних організацій та осіб. У 1929 р. це товариство змогло організувати Український студентський дім, що складався з інтернату на 20 місць, читальні, бібліотеки, надавало студентам допомоги, позики¹⁹. Згодом у Польщі виникло ще кілька українських студентських об'єднань, до яких долучалися нові покоління українців, часто діти унерівських емігрантів. Однак серед студентства існували суперечності, спричинені прихильністю до різних політичних поглядів, що зрештою відображало ситуацію у середовищі української еміграції. Гірші, ніж в інших країнах, умови життя, матеріальні проблеми, недостатня та нерегулярна допомога спонукали студентів та інші категорії емігрантів до переїзду з Польщі в сусідні країни Європи, насамперед до Чехословаччини та Німеччини.

Члени Української студентської громади, що навчались у мистецьких школах Варшави, наприкінці 1926 р. утворили студентську секцію мистецьких шкіл, а наступного, 1927 р., у Варшаві виник Український мистецький гурток «Спокій». Гуртківці організовували творчі пленери, експедиції в різні етнографічні регіони України для збору автентичного джерельного матеріалу для своїх творів. Водночас діяльність гуртка містила в собі не лише професійну, але й громадянську та ідеологічну складові²⁰. Серед акти-

17 ЦДАВО України. Ф. 3570. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

18 Рябенко О. Л. Проблеми соціальної адаптації студентів з Наддніпрянщини в країнах Центрально-Східної Європи у 1920-ті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 124.

19 Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. С. 76.

20 Яців Р. «Візія Батьківщини» як ідеологічний вектор діяльності Українського мистецького гуртка «Спокій» у Варшаві (1927–1939). *Народознавчі зошити*. 2021. Ч. 5(161). С. 1096–1103.

вістів були Петро Мегик, Володимир Побулавець, Петро Андрусів, Ніл Хасевич та ін. Членом гуртка був відомий архітектор, член УЦР, очільник Міністерства шляхів урядів УНР Сергій Тимошенко і його син Олександр, які зробили внесок у культурно-освітнє життя Чехословаччини, а у 1930-х роках жили у Луцьку на Волині²¹. Гурток «Спокій» був самоокупний, не користувався субсидіями, живучи за членські внески, вистави, продажі, пожертви артистів і симпатиків. Гуртківцями опікувалася мистецька секція Українського наукового інституту (УНІ), організовуючи конкурси, призначаючи нагороди.

У соціальній структурі української політичної еміграції переважали чоловіки, здебільшого військові, жінки ж становили приблизно 10 %²². Жіноцтво намагалося консолідуватися, зокрема перебуваючи у таборах інтернованих, а згодом у Станиці, де виник Союз українок-емігранток у Польщі²³. У Варшаві в листопаді 1921 р. виникла жіноча підсекція при гуманістичній секції УЦК, яку очолила Олена Лукашевич, що займалася питаннями допомоги для емігрантів, насамперед хворих, безробітних і інтернованих. З часом підсекція перетворилася у секцію, а 1924 р. на «Жіночу громаду» у Варшаві, очолювану Ніною Саліковською. З початку 1927 р. секція реорганізована у Союз (товариство) жінок українок, структури якого діяли при багатьох осередках УЦК²⁴. У серпні того ж року до варшавської централі приєдналися інші жіночі організації й було затверджено статут Союзу українок-емігранток у Польщі, що розширював сфери діяльності жіноцтва²⁵. Від 1929 р. цю жіночу організацію очолила Марія Ливицька за заступництва Ніни Саліковської. Жіноцтво поступово розширювало сферу своєї діяльності, працюючи у секціях: гуманітарній, господарчій, культурно-освітній, феміністичній і зовнішніх відносин. Українські жінки-емігрантки 1932 р. влаштували у Варшаві річні курси сестер-жалібниць, опікувалися вихованням дітей, будівництвом бурси для дівчат у Перемишлі.

21 Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 542.

22 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. S. 10–11.

23 Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі (Вісті УЦК в Польщі). 1925. Ч. 4. С. 76.

24 Там само. 1927. Ч. 8–9. С. 27.

25 Там само. 1927. Ч. 14–17. С. 59, 74–76.

Окрім того, організовували літературні вечори, у яких активну участь брала Наталя Ливицька-Холодна, при союзі діяла драматична секція під керівництвом Наталі Дорошенко²⁶.

У Варшаві з 1930 р. також діяла жіноча секція клубу «Прометей»²⁷, до якої поряд із іншими належали українки, яка поширювала інформацію про різні народи, підкорені Москвою. Зусиллями жінок-емігранток Васси Панченко, Христі Кононенкота ін. 1933 р. у Львові виникла філія варшавського Союзу українок-емігранток у Польщі. Львівська філія займалася винятково питаннями гуманітарного, педагогічного змісту, насамперед допомогою хворим і безробітним емігрантам, опікою і вихованням дітей²⁸. Група жінок-емігранток (Віра Маслово, Олена Ковалевська, Зінаїда Певна, Ганна Білогуб, Оксана Пилипчук, Алла Пашевська, Марія Тимошенко та ін.) ініціювала у 1932 р. утворення Союзу жінок українок громадської праці з центром у Луцьку. Новоутворений союз проводив культурно-освітню роботу серед жінок, займався опікою над дітьми, відстоюючи ідею польсько-української співпраці. Інша група жіноцтва Волині, зокрема емігрантки Параскевія Багринівська, Марія Карпінська та ін., орієнтуючись на галицький Союз українок, утворили Союз українок із центром у Рівному. Між двома волинськими жіночими організаціями, у яких працювали емігрантки, виникали суперечності і розбіжності, адже луцький Союз жінок українок громадської праці орієнтувався на Волинське українське об'єднання (ВУО) і був прихильний до волинської воєводської адміністрації Генрика Юзевського, а рівненський Союз українок ідейно тяжів до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).

У 1924 р. у Варшаві з'явився Український клуб, де емігранти могли зустрічатися на різних вечірках, де виступали літератори, хореографи, митці, відбувалися урочистості, діяла бібліотека-читальня. У приміщенні Українського клубу мали змогу працювати інші українські еміграційні організації²⁹. При Українському клубі у Варшаві наприкінці 1929 р. із ініціативи батьків учнів (Василь Біднов, Левко

26 Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції... С. 294–295.

27 Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ). Ф. 12617. Т. 1. Арк. 410.

28 Х. К. З життя львівської філії Союзу українок емігранток. Тризуб. 1935. Ч. 25. С. 7–8.

29 Вісті УЦК в Польщі. 1925. Ч. 4. С. 59–61; 1926. Ч. 5. С. 28–29.

Лукашевич, Ніна Саліковська та ін.) виникла приватна школа для дітей емігрантів, що складалася з початкової, середньої і курсів українознавства. Школою опікувався УЦК, який налагоджував контакти з освітньою польською владою. Викладали у школі Василь Біднов, Олена Теліга, Левко Лукашевич та ін. Від 1934 р. у Варшаві почала працювати народна школа імені Лесі Українки³⁰, затверджена польською владою, де діти емігрантів здобували освіту до початку Другої світової війни. Подібні Українські клуби, в яких консолідувалися емігранти, наприкінці 1920-х років з'явилися у містах Волинського воєводства – Рівному, Луцьку, Володимирі. Вони працювали під назвою Український клуб «Рідна хата»³¹.

Еміграційні діячі, занепокоєні важкою ситуацією з освітою українських дітей, сиріт утворили наприкінці 1935 р. при УЦК у Варшаві товариство «Українська школа на еміграції». Серед засновників були Павло Шандрук, Петро Шкурат, Іван Шовгенів, Андрій Лукашевич та ін. Товариство складалося з дійсних членів, членів-прихильників і добродіїв, маючи джерелом доходу членські внески і пожертви. Товариство заснувало дві студентські стипендії, утримувало на навчанні кількох учнів у Бурсі ім. С. Петлюри у Перемишлі³².

Від середини 1930-х років своєрідним освітнім центром для емігрантів став Перемишль. Згадана Бурса ім. С. Петлюри розпочала діяльність у вересні 1936 р., урочисте відкриття і посвята її відбулося 18 жовтня 1936 р. Це була подія для всієї еміграції, а для посвяти Бурси прибув із Луцька капелан Армії УНР Павло Пащевський³³. У Перемишлі також діяли державна гімназія з українською мовою навчання, жіноча гімназія Українського інституту, державна 7-класна школа ім. Шашкевича, 6-класна школа Братства св. Миколая, професійна реміснична школа, школа крою і шиття Союзу українок. Іконописну майстерню у Перемишлі відкрив полковник Борис Неїло, у ній працювали Павло Ковжун, Юрій Крих та ін.³⁴

30 За незалежність. 1935. Ч. 4. С. 11.

31 Детальніше див.: Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі... С. 479–482.

32 З життя української еміграції в Польщі. Тризуб. 1939. Ч. 12. С. 14.

33 Бурса імені Симона Петлюри. За незалежність. 1939. Ч. 5–6. С. 25–26; За незалежність. 1936. Ч. 24–25. С. 11–14.

34 Шкурат П. Участь придніпрянців у культурно-суспільному житті Перемишля. *Перемишль. Західний бастион України*. Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 340–345.

Кращі наукові сили емігрантів концентрувалися в Українському науковому інституті (УІН), відкритому 1930 р. у Варшаві. Директором інституту став Олександр Лотоцький, у минулому міністр віросповідань уряду УНР, посол до Туреччини. Після його смерті установу очолив Андрій Яковлів, директор канцелярії УЦР, посол УНР в Австрії. Науковці інституту розгорнули видавничу діяльність, відкрили курси української мови, готували лекції польською і українською мовами, з якими після затвердження польською владою, могли виступати перед студентами чи громадськістю. УІН надсилав книги читальням «Просвіт» у Галичині, підтримував зв'язки з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Досягненням роботи інституту стало видання понад 77 томів різних праць, зокрема повне зібрання творів Тараса Шевченка у 16 томах (вийшло 13)³⁵. При УІН у Варшаві була утворена комісія перекладу Святого письма і літургичних книг на українську мову. У межах цієї комісії діяли дві підкомісії у Луцьку і Крем'янці. У Луцькій підкомісії, очолюваній єпископом Полікарпом, викладали: Євген Богуславський, Павло Пашевський, В. Сочинський, М. Тиравський, В'ячеслав Федоренко, Б. Білецький, прот. Никанор Абрамович, Михайло Тележинський. У Крем'янецькій філії під головуванням архієпископа Олексія та професора М. Кобрини працювали: Н. Вишневський, І. Власовський, Л. Данилевич, Л. Концевич, О. Котович, Ф. Кульчинський, С. Міляшкевич³⁶.

Знанням осередком наукової роботи емігрантів УНР у Польщі був Студіум православного богослов'я при Варшавському університеті, відкриття якого відбулося 8 лютого 1925 р. В установі працювали: Іван Огієнко, який очолив кафедру церковнослов'янської мови і палеографії, колишній директор департаменту Міністерства освіти УНР Павло Зайцев, В'ячеслав Заїкин, Олександр Лотоцький, Василь Біднов, було запроваджено курс української мови. Все засвідчувало тенденцію до посилення українського спрямування закладу, незважаючи на прагнення урядових чинників до полонізації Студіуму і всупереч надіям вищої ієрархії на втримання проросійського статусу закладу³⁷.

35 Детальніше див.: Портнов А. В. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1930). Харків: ХІФТ, 2008. С. 162–182.

36 З діяльності Українського Наукового Інституту у Варшаві. Тризуб. 1932. Ч. 25–26. С. 37.

37 Портнов А. В. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції... С. 127–135.

Товариства уенерівських емігрантів пов'язували свою діяльність з іменем С. Петлюри, загибель якого стала для них великим ударом. Демонструючи вірність ідеям Головного отамана, філії УЦК систематично організовували панахиди його пам'яті, приурочували йому реферати, урочистості. Після вбивства С. Петлюри у Варшаві було утворено Товариство ім. С. Петлюри, завданням якого було формування та висловлення власної позиції щодо вбивства отамана, вияв поваги до його боротьби та вшанування пам'яті³⁸. Філії цього товариства відразу виникли у Каліші, Любліні, Познані, а його осередки формувалися усюди, де існували відділи УЦК³⁹.

Мистецька складова була значимою у роботі еміграції, адже серед наддніпрянців, що опинилися у Польщі, було багато артистів, акторів, співаків, танцюристів. Як наслідок, у кожному таборі інтернованих був окремий, а часто й не один, театральний гурток, хор. Універсальною мобільною формою театральної практики еміграції ставали мандрівні групи. У 1920 р. у Ковелі організувалась група професійних акторів із Наддніпрянщини під орудою Теодори Руденко, яка отримала назву Український Наддніпрянський театр. Поступово збільшуючись, зміцнюючись організаційно, ця еміграційна театральна група, що виникла поза таборами, працювала до кінця міжвоєнного часу, гастролюючи усією територією Польщі⁴⁰.

Українські політичні емігранти активізували театральне життя у різних регіонах Другої Речі Посполитої. У 1920-х роках у м. Сарни ставив вистави генерал-хорунжий флоту УНР Володимир Савченко-Більський, організацією драматичних гуртків поблизу Рівного займався Андрій Дубиновський (колишній ад'ютант Володимир Оскілка), який до того керував театром у таборі Каліша⁴¹. Концертував наддніпрянський бандурист і популяризатор української народної історичної пісні Данило Щербина, згодом разом із бандуристом Костем Місевичем і Дмитром Гонтою. Гастролював

38 Вісті УЦК В Польщі. 1926. Ч. 5. С. 24–25.

39 Детальніше див.: Давидюк Р. Симон Петлюра в пам'яті своїх соратників в період міжвоєнної Волини. *Pamięć i Sprawiedliwość*. Warszawa: IPN. 2018. Nr 2(32). S. 482–501.

40 10-а річниця існування Українського Театру під проводом Теодори Руденкової в Польщі. *Українська нива*. 1932. 30 квітня. С. 8.

41 Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне (ГДА СБУ, м. Рівне). Ф. 5. Спр. 5219-П. Арк. 43.

Український Наддніпрянський театр Ольги Міткевич, театральні трупи Миколи Коморовського, Григорія Березовського, Івана Когутяка, Опанаса Карабіневича, Миколи Орла-Степняка та інших. У театральній комісії львівської «Просвіти» працював Олександр Загаров, який був директором Української драматичної школи, заснованої 1922 р. при Музичному інституті ім. М. Лисенка⁴². Під орудою наддніпрянця Миколи Певного з 1928 р. діяв Волинський український театр (ВУТ), підтримку йому надавало Волинське українське театральне товариство, очільником якого був емігрант Микола Маслов⁴³. Семен Наріжний писав, що у 1937 р. у Польщі було 18 еміграційних театрів⁴⁴.

Українську пісню поширював хор Дмитра Котка, у минулому куратора духових оркестрів Армії УНР, керівника хорового гуртка в таборі інтернованих вояків. Хор виник у 1920 р. у таборі інтернованих Ланцута. Перший склад колективу було дібрано з обдарованих колишніх студентів і випускників музичних навчальних закладів Наддніпрянщини. На початку 1923 р., перебуваючи у важких матеріальних умовах, Д. Котко разом із 16 співаками виїхали з табору, розпочавши гастролі. Однак виступи не були легалізовані, відтак хор зустрічався з багатьма труднощами, легалізацію від польської влади вдалось отримати лише у 1924 р. Наступного, 1925 р., колектив опинився під опікою Українського союзу воєнних інвалідів, який усіляко сприяв його концертам на всій території Польщі під назвою «Український Наддніпрянський хор ім. О. Кошиця»⁴⁵. З допомогою Головної управи УЦК хор отримав залізничний вагон, що значно полегшило його працю⁴⁶. Окрім гастролей усією Польщею, хор виступав на різних національних святах, як-от влаштоване українськими організаціями Кракова «Свято української культури» 8 грудня 1925 р. Вранці у православній церкві відправлено урочисту Службу Божу українською мовою з панахидою за всіма, хто загинув

42 Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції... С. 311, 313.

43 Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 200.Оп. 1. Спр. 2. Арк. 53; Волинське Українське Театральне Товариство. Українська нива. 1932. 7 січня. С. 1.

44 Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 (матеріали, зібрані М. Наріжним до частини другої) /упоряд.: Л. Яковлева, Г. Михайліченко, А. Огінська. Київ, 1999. С. 31.

45 З концертної сали. *Діло*. 1925. 22 жовтня. С. 2.

46 Селезньон П. Хор Дм. Котка. *Дніпро*. Календар-альманах. Львів, 1932. С. 109–113.

зо волю України. Згодом І. Огієнко виступив з лекцією «Українська культура та її вплив на інші слов'янські культури», після чого відбувся великий концерт з участю хору під керівництвом Д. Котка, а також оркестрів і солістів⁴⁷. Колектив Д. Котка у 1926 р. пережив складний період розколу⁴⁸, сили диригента були ослаблені і йому потрібен був перепочинок. Один із учасників Українського Наддніпрянського хору Созонт Кальмуцький, осівши на Волині, започаткував хори при «Просвітянських хатах», був диригентом учнівського хору Рівненської української приватної гімназії. У низці осередків української еміграції, розкиданих по території Польщі, існували хори. Зокрема, у с. Бабин Рівненського повіту при трудовій колонії, яку очолював генерал Армії УНР Євген Білецький, був створений хор, що співав на запрошення парафій у церквах, користувався популярністю та успіхом у селах⁴⁹. Виступав на різних урочистостях у Варшаві Український народний хор ім. Лисенка, очолюваний підполковником Сергієм Сологубом, утворений 1930 р. за сприяння УЦК⁵⁰.

Вагомий вплив на мистецьке життя еміграції мав колектив Українського народного танцю Василя Авраменка⁵¹. Під час виступів артисти вдало поєднували балет, музику, театр, хоровий спів⁵². Шляхом створення пересувної школи Українського народного танцю В. Авраменко сприяв заснуванню її філій у Львові, на Волині, Холмщині. Коли артист травмувався, українська спільнота зініціювала збирання коштів йому на допомогу. Музичне Товариство ім. М. Лисенка у Львові спільно з артистами 5 березня 1924 р. провели концерт для допомоги хореографу, отримавши за це подяку від управи Українського Товариства допомоги емігрантам з Великої України у Львові⁵³. У 1925 р. В. Авраменко продовжив свою творчість за океаном.

47 Свято української культури у Кракові. *Тризуб*. 1926. 1 січня. С. 28.

48 Хор Котка розбився. *Діло*. 1926. 1 серпня. С. 2–3.

49 Організаційні здобутки української еміграції в Польщі (серпень 1923 – червень 1925 р.). *Вісті УЦК в Польщі*. 1925. Ч. 4. С. 42–43.

50 Детальніше див.: Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939... S. 272–276.

51 Авраменко на Волині і Холмщині (Ковель, Луцьк, Рівне, Межиріччя, Кременець, Дермань, Гребінне, Клевани). *Театральне мистецтво*. 1923. Вип. 9–10. С. 26–27.

52 Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 30. Оп. 18. Спр. 810. Арк. 79–80, 82.

53 Подяка. *Діло*. 1924. 13 березня. С. 3.

За участі наддніпрянських емігрантів у Львові впродовж 1922–1927 рр. діяв Гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ), що об'єднував художників, літераторів, архітекторів на чолі з Петром Холодним. Колишній міністр освіти УНР організував малярську майстерню ще будучи у Тарнові. Оселившись у Львові, він малював, реставрував ікони, розписував стіни, проєктував вітражі. До ГДУМ належав емігрант Юрій Магалеvський, художник при штабі Армії УНР, який написав серію портретів діячів УНР, у Львові він розписував церкви й каплиці, писав ікони, редагував альманах «Дніпро». Павло Ковжун, уродженець Житомирщини, займався у Львові книжковою графікою, малярством, театральною декорацією, був редактором і автором мистецтвознавчих праць, сатирично-гумористичного журналу «Гедзь»⁵⁴.

Серед фахових товариств емігрантів виокремимо утворений у 1927 р. Союз інженерів та техніків українців-емігрантів у Польщі, основними завданнями якого було об'єднання інженерів та техніків української еміграції на основі професійних і наукових інтересів; допомога у фахово-наукових студіях; поширення та популяризація технічних і економічних знань, намагання покращити умови праці й побуту своїх членів. Серед членів союзу були агрономи, лісники, меліоратори, гідротехніки, технологи, будівельники, мірники, електротехніки, механіки, економісти. Союз організовував з'їзди, відкрив філії у Білостоці, Кельцях, Кракові, видавав свій пресовий орган «Вісті». До того ж, проводив курси, лекції, вистави, експерсії, створив касу взаємодопомоги, позичкову структуру, заснував стипендії, надавав допомогу незаможним студентам⁵⁵. Членами союзу були: Андрій Лукашевич, Іван Шовгенів, Михайло Теліга, Д. Клекоцький, Л. Панасенко, М. Штанько та ін.⁵⁶.

На початку 1920-х років у Варшаві діяло Українське юридичне товариство, очолюване Андрієм Ливицьким. Члени цього товариства працювали над проєктами юридичних актів, надавали правову допомогу українським еміграційним організаціям⁵⁷. Для задоволення економічних і юридичних потреб української спільноти

54 Голубець М. Павло Ковжун. Діло. 1939. 17 травня. С. 3.

55 Держархів Волинської обл. Ф. 199. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 253.

56 Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939. С. 237.

57 З життя еміграційного суспільства. *Вісті УЦК в Польщі*. 1925. Ч. 4. С. 59.

у Польщі група емігрантів наприкінці 1925 р. утворила Українську кооперативу у Варшаві. До складу Наглядової ради увійшли: Гнат Красножон, Петро Певний, Микола Багринівський, Олександр Виговський⁵⁸.

Популяризаторами кооперативного руху на західноукраїнських землях були: Андрій Жук, Михайло Корчинський, Євген Архипенко, Михайло Пересада-Суходольський, Сергій Бачинський, Платон Доманицький, Олександр Ковалевський, Олександр Калюжний, Дмитро Барченко та інші. Емігранти працювали лікарями, вчителями, літераторами. Скажімо, міністр здоров'я уряду УНР Модест Левицький одночасно працював лікарем і вчителем української мови Луцької української приватної гімназії, організував там музей народної творчості і мистецтва, гурток гри на бандурі⁵⁹. Ветеринарним лікарем у Рівному трудився член УЦР Костянтин Вротновський-Сивошапка⁶⁰, у Винниках, що поблизу Львова, відкрив амбулаторію Іван Липа, у Костополі допомагали хворим подружжя лікарів Ганна і Петро Рощинські⁶¹. Літератори та культурологи Євген Маланюк і Юрій Липа 1929 р. у Варшаві заснували літературну групу «Tank», навколо якої об'єднувалася українська молодь. Цей перелік можна продовжувати, як і характеристику союзів/товариств українських політичних емігрантів у Польщі.

Підсумуємо, що українська політична еміграція в Польщі справила із своїм основним завдання – бути речником ідеалу незалежної Української держави, ідеалу, за який її представники боролися впродовж 1917–1921 рр.: «Незаможна, мало вишколена політично, здана на ласку й неласку сусідів, в нужді й горі, витримала вона суворий іспит, який їй судила доля і не здала – з малими виїмками – своєї позиції, не похилила вниз жовто-блакитного прапора»⁶². Еміграція змогла адаптуватися до нового суспільства, її організаційні структури допомогли сотням і тисячам українських інтелігентів звільнитися від психологічного впливу російської культури, ознайомитися з життям Заходу, скористатися його досвідом для збільшення своїх знань. Утворення різних професійних товариств

58 Листи з Варшави. *Тризуб*. 1926. Ч. 16. С. 27.

59 Дорошенко Вол. Пам'яті Модеста Левицького. *Діло*. 1932. 25 червня. С. 3–4.

60 Вротновський-Сивошапка. *Українська нива*. 1929. 8 квітня. С. 1.

61 Рудик Л. Ганна Рощинська. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1953. Ч. 1. С. 58–59.

62 Великий ісход. *Дніпро*. Календар-альманах, Львів. 1929. С. 1–3.

було ознакою високого ступеня організованості емігрантів у Польщі та їх фахового потенціалу. Емігранти змогли розвинути політичну, громадську, культурно-освітню, наукову діяльність, зберегти і поширювати ідею незалежної Української держави.

Військово-політичний спротив російсько-радянському імперіалізму. Підступні ухвали Ризького миру 18 березня 1921 р. призупинили інтернування Армії УНР у таборах Польщі та Румунії (орієнтовно 20 тис. осіб). Незважаючи на це, український уряд не ліквідував Генеральний штаб й Академічні курси при ньому, а також юнацькі школи, основний апарат семи дивізій, які продовжували бути підзвітними Військовому міністру й Головному отаманові Симону Петлюрі⁶³. Однак Рада республіки УНР, яка діяла у Тарнові, неподалік Кракова, призупинила діяльність. Окремі міністерства переїхали до Варшави, де 1920 р. була відкрита Українська військова місія, яку очолив генерал Віктор Зілінський, якого підтримав Військовий міністр Польщі Казімеж Соснковський⁶⁴. Українські скитальці все ще надіялися на спільну польсько-українську боротьбу за звільнення України від більшовицького панування, спільні плани щодо гасіння пожежі російської революції за Збручем. Для утримання офіційного представництва української військово-політичної еміграції 1921 р. створено УЦК, до якого ввійшли генерали Марко Безручко, Станіслав Дельвіг, Віктор Зелінський, а також поляки-наддніпрянці Станіслав Стемковський, Генрих Юзефський, Йоахим Волошиновський. Новий легальний громадський орган забезпечував зв'язок законспірованого уряду УНР із владою Польщі, підтримував дієздатні структури інтернованої Армії УНР⁶⁵.

Із розформуванням таборів інтернування в Ланцуті, Вадовіцах, Домб'є, Страдомі, Стшалкові, Щейорно, Пйотркові-Трибунальському, Пікуличах під Перемишлем припинено вихід таборової преси, розформовано чисельні суспільно-культурні й фахові структури⁶⁶. На

63 Див.: Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР в Польщі і Румунії. Київ, 1997. 187 с.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 278 с.

64 Centralny Archiwum Wojskowy. SAU. Syg. 308. 399.

65 Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). С. 36–42, 61; Середницький Я. Генерал Павло Шендрук. 1920–1936 роки. Продовження боротьби з російським імперіалізмом за незалежність України. Львів, 2020. С. 13–23.

66 Wiszka E. Prasa emigracyj i uraińskiej w Polsce 1920–1939. Toruń, 2001. S. 283–288.

базі групи військ УНР у Каліші (4 000 вояків; командант Олександр Удовиченко, згодом Олександр Загородський) 1924 р. створено Українську станицю, яку по чергово очолювали генерали Володимир Сальський, Віктор Куц, Микола Ковальський, Іван Омелянович-Павленко, Олександр Загородський, полковник Іван Литвиненко. До станиці насамперед переведено інвалідів, людей похилого віку, генералів у відставці, вдів із дітьми. Там відновлено Українське військово-історичне товариство, створено Українське товариство допомоги інвалідам-емігрантам, Спілку українських емігрантів⁶⁷.

Під егідою напівлегального екзильного уряду діяла військова спецслужба – Розвідча управа Головної команди Військ УНР, а також розвідка і контррозвідка Партизансько-повстанського штабу (1921). З метою виявлення більшовицьких агентів/резидентів 1926 р. створена друга секція Генштабу Військового міністерства Державного центру УНР, яку очолював полковник Микола Чеботарів, а від 1928 до 1938 р. – генерал Всеволод Змієнко (розробив концептуальні засади діяльності розвідки, вважаючи її мозковою клітиною штабу). Свою роботу секція координувала із представниками другого відділу Генштабу Військового міністерства Польщі, головами Товариства колишніх вояків Армії УНР, представництвами Військового міністерства Державного центру УНР у Румунії, Болгарії, Чехословаччини, Туреччини. Партнерськими були її зв'язки з розвідками Румунії, Японії, Франції, Великобританії, насамперед у контексті прометеївського руху. Документи Російського державного військового архіву (матеріали т. зв. Особливого архіву СРСР, що включали документи уже згаданої польської «двуйки») дають можливість встановити масштаби фінансування польською владою структур українського уряду, дипломатії, розвідки і контррозвідки УНР. Зокрема, 1935 р. видано кошти на уряд УНР (2 450 злотих на місяць), його відділення у Франції (4 715 злотих), Штаб Армії УНР, українські комбатанські організації в Югославії (340 злотих), Румунії (240 злотих), Чехословаччини (150 злотих), Каліші (60 злотих), окремо Товариство колишніх вояків Армії УНР (110 злотих), законспіровані українські осередки у Празі (250 злотих), Берліні

67 Колянчук О. За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років. Місця пам'яті в Польщі. Дрогобич, 2018. С. 62–63.

(300 злотих), Львові (50 злотих), українські військово-політичні видання «Тризуб», «Табір», «Гуртуймося», «Ми», «За державність», «Маньчжурський вісник», Український науковий інститут у Варшаві (475 злотих), Український центральний комітет (300 злотих) та ін.⁶⁸

Другій секції Генштабу військового міністерства вдалося створити розвідувальні пункти не лише на прикордонні Польщі (Рівне, Дубно, Борсуки, Острог, Ланівці, Крем'янець, Тернопіль, Гусятин), але й Румунії, Чехословаччині, Туреччині і, ймовірно, у Болгарії та Персії. Одним із організаторів розвідувальної мережі був отаман Яків Орел-Гальчевський⁶⁹. До вказаної розвідувальної роботи Державний Центр (ДЦ) УНР був також залучений Тарас Бульба-Боровець, якого 1940 р. перевербували радянські спецслужби⁷⁰.

Після смерті Ю. Пілсудського і прихильника українсько-польського порозуміння Леона Василевського (1935) у середовищі військової еміграції спостерігалася певна криза, зумовлена опозиційною діяльністю генералів Андрія Вовка, Дмитра Дітченка-Задунайського, Варфоломія Євтимовича, що закликали до фізичної розправи провідників УНР, зокрема Андрія Левицького і Володимира Сальського, яких звинувачено в пропольській позиції. Гострі суперечки проявлялися й в українському еміграційному середовищі Болгарії. Вказані події, а також активізація радянських спецслужб змусили польську Експозитуру № 2 законсервувати свою агентурну мережу в СРСР. У січні 1936 р. військовий міністр В. Сальський⁷¹ призупинив діяльність другої секції Генштабу на чолі з Всеволодом Змієнком (1938 р. він несподівано помер), ймовірно, через ослаблення позицій Варшавського і Паризького центрів екзильного уряду, переходом частини прибічників УНР до Організації українських націоналістів (ОУН), та їх контактами

68 Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території: люди, події, факти (військоворозвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр.). Київ, 2003. С. 50–54.

69 Там само. С. 39, 62–63.

70 Жив'юк А. Антирадянське підпілля УНР на території Західної Волині та Полісся: замисли й висліди (1939–1941). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Вип. 38. С. 121 – 137.

71 Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995. С. 232.

з німецькими спецслужбами, що вимагало невдоволення польського уряду і політикуму⁷².

Як відомо, після 1922 р. галицьких українців («русинів») почали призивати до польського війська (щорічно 20–25 тис. юнаків), хоча чимало з них через політичні погляди не бажали йти на службу, а тому нерідко дезертували⁷³. Вишкіл польської армії у чині старшини пройшов 1928–1929 рр. Роман Шухевич, згодом військовий референт Проводу ОУН, головний командир УПА, Генеральний секретар Української головної визвольної ради⁷⁴.

Польські дослідники стверджують, що в оборонній війні 1939 р. проти гітлерівської і сталінської армій воювало від 110 до 200 тис. українців, із них 7,8 тис. загинуло, 17 тис. поранено, майже 100 тис. потрапили у німецьку неволю, а майже 30 тис. – до радянських таборів⁷⁵. Зокрема, капелан Війська польського Семен Федоренко замордований у Катині, а його два сини В'ячеслав і Орест, підхорунжі Армії Крайової, воювали і загинули у Варшавському повстанні; третій син Олександр – пілот польського дивізіону, який загинув в обороні Великобританії. У згаданому повстанні загинув також капітан (колишній сотник Армії УНР) Іван Митрус-Виговський. Відомо, що орден Віртуті Мілітарі, окрім генерала Армії УНР, полковника Війська Польського Павла Шандрука (відзначився у битвах під Замостям і Лабунем, перейнявши 22 вересня 1939 р. командування 29-ї піхотної бригади), отримали капраль Костянтин Касянчук і посмертно рядові Костянтин Бенюк, Василь Назарук; хрест

72 Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ, 2011. С. 206–209; Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території. С. 57–58.

73 Мрака І. «Свої» чи «чужі»: українці у війську міжвоєнної Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2016. Вип. 52. С. 119–138; Руккас А. Вояки-українці у польській армії (1921–1935). *Військово-історичний альманах*. 2002. № 1. С. 16–20; № 2. С. 54–65; Руккас А. Українські старшини в польській вищій школі. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2023. Вип. 23–24. С. 97–107; Kowalski T. Póbobr mniejszości narodowych dowojnska II Rzeczypospolitej. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1996. № 1. S. 75–76; Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939/ pod. red. Z. Karpusia, W. Rezmera. Toruń, 2001. S. 127–132.

74 Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007. С. 215–216.

75 Torzecki R, Ukraińcy we wrześniu 1939 r. *Zusticzi*. 1990. Nr 1. S. 112; Motyka G. Takbyło w Bieszczadach. Warszawa, 1999. S. 39; Kryska-Karski T. Straty korpusu oficerskiego 1939–1945. Londyn, 1996. S. 510; Rezmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. Warszawa, 1999. T. 4. S. 24.

хоробрості отримали Василь Маланюк, Василь Мотлюк. За проявлений героїзм у захисті Варшави відзначено колишніх старшин Армії УНР – підполковника Михайла Пікульського і полковника Павла Базильського, якого восени 1944 р. органи Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (НКВС) заслали до Сибіру, однак звідти він зумів перебратися до армії генерала Владислава Андерса і продовжити антигітлерівську боротьбу у складі 2-го Корпусу Війська польського⁷⁶.

До німецького полону 1939 р. потрапив майор Яків Гальчевський-Войнаровський – командир батальйону «Бродниця», що діяв у складі 14-го полку 4-ї піхотної дивізії, який відзначився мужністю у боях на берегах Бзури. Після звільнення 1940 р. він включився у діяльність Українських допорогових комітетів на Грубешівщині, що відновлювали українське шкільництво, кооперативи, національне церковне життя⁷⁷. Його життєдіяльність віддавна перебувала у полі зору радянських спецслужб⁷⁸. Чимало вояків-українців знайшли вічний спочинок на військових цвинтарях Польщі, Італії (Монте-Кассіно, Лоренцо), у похованнях масових страт у Катині, Харкові, Старобільську. Як бачимо, вибух нової світової війни, розв'язаний гітлерівським і сталінським режимами, консолідував українську військово-політичну спільноту в боротьбі проти ініціаторів нової агресії.

76 Середницький Я. Павло Шандрук. Вереснева кампанія 1939 року. Тернопіль, 2016. С. 156–157; Stępień S. Słowowstępne. Kolańczuk A. *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP*. Przemyśl, 2017. S. 10–11.

77 Руккас А. Яків Гальчевський – український офіцер у Війську польському міжвоєнного періоду. *Молода нація*. 2000. № 4. С. 93–128.

78 Україна – Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали / упоряд.: Н. Рубльова, О. Рубльов. Київ, 2012. С. 156.

Оксана Руда

Розділ 8

Національна освіта українців у Польщі (20–30-ті роки XX століття): шлях до збереження ідентичності

В умовах пожвавлення взаємин України з сусідніми державами, зокрема з Польщею, значно зріс інтерес українських та іноземних дослідників до спільного минулого. Певну цікавість викликають міжвоєнні роки, коли українське населення, всупереч своїй волі, стало громадянами Другої Речі Посполитої та опинилося в складних політичних і соціально-економічних умовах. Особливу увагу привертають проблеми взаємовідносин польської влади та національних меншин, зокрема українців, а також політика колонізації, яка вплинула на українську освітню систему та спонукала українських громадсько-політичних і релігійних діячів активніше долучатися до розбудови національного шкільництва як запоруки збереження національної ідентичності. Дослідження становища українськомовних навчальних закладів у міжвоєнній Польщі сприятиме висвітленню важливого етапу в історії української освітньої системи, дасть змогу краще зрозуміти вплив національної, освітньої та мовної політики Польської держави на тогочасне українськомовне шкільництво й національно-культурний розвиток українців, а також простежити українсько-польські взаємини і їхній вплив на сучасні відносини.

Освітні ініціативи у польському політикумі (1918–1939).

Перед Другою Річчю Посполитою, яка внаслідок дипломатичних і військових дій сформувалася як поліетнічна держава з територій, що належали до Австро-Угорщини, Росії та Німеччини, постала необхідність розв'язання низки складних національних, соціально-економічних, мовних та освітніх проблем. Ситуацію ускладнювало те, що 35,1 % її громадян становили представники національних

меншин, серед яких переважали українці, які за переписами населення 1921 та 1931 рр. становили 15,2 % та 13,9 % відповідно від загальної кількості громадян, а за підрахунками сучасних українських дослідників навіть близько 14–16 %¹. Проживали вони переважно у Львівському, Станиславівському, Тернопільському, Волинському, Поліському, Любелівському, Краківському воєводствах, а також розпорошено в інших регіонах. Зауважу, що першим правовим актом, який визнав приналежність етнічних українських земель до Другої Речі Посполитої, став Ризький мирний договір між урядом Юзефа Пілсудського та більшовицькою Росією від 18 березня 1921 р., відповідно до якого до міжвоєнної Польщі увійшли Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся². Рада послів Ліги Націй 15 березня 1923 р. ухвалила остаточне рішення про визнання східного кордону Польщі, погодившись на входження до її складу Галичини, де українці становили приблизно 61,4 % від усього населення краю, та Волині, з понад 70 % українського населення³.

Поліетнічність Другої Речі Посполитої урядові кола й польська громадськість помилково сприймали як загрозу суверенітету держави, будучи переконаними, що незалежна Польща може існувати лише як унітарна, моноетнічна держава. Як наслідок, польська влада обрала курс на асиміляцію та полонізацію меншин, відмовляючи їм як у праві на самовизначення, так і в територіально-культурній автономії. Найжорсткішу полонізаційну політику держава провадила щодо тих національних груп, які, як вважалося, могли зашкодити її внутрішній безпеці та цілісності, такими, зокрема, визнали українців⁴. Проте польські урядовці

- 1 Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посіб.: 2-е вид. Київ: Генеза, 2000. С. 187; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1927. R. 5. S. 52; Mały Rocznik Statystyczny. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1939. S. 26.
- 2 Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 93.
- 3 Кубійович В. Національні відносини в різних частинах України. *Енциклопедія українознавства*: в 2-х т. / під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 170.
- 4 Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. S. 21.

простежували значні відмінності між українцями різних регіонів держави. Так, на думку міністра внутрішніх справ Казімежа Млодзяновського, українці Галичини мали численну та національно активну інтелігенцію, усвідомлювали свою національну ідентичність, натомість українське населення Волині – нечисленну інтелігенцію та низький рівень національної свідомості, менші потреби в освітній сфері. Українці Волині, виховані під російськими впливами та з відмінним від галичан віровизнанням, на думку урядовця, не становили суспільної цілісності з українцями Галичини⁵. Щодо бойків, лемків, гуцулів та поліщуків, то, на думку поляків, вони не мали чітко визначеної національної приналежності. Як наслідок, упродовж міжвоєнних років польські урядовці втілювали ідею відмінного трактування українців у різних регіонах держави та заклали її в підвалини регіональної політики, яку реалізували з урахуванням принципів регіоналізації, застосовуючи відмінні методи національної політики для розв'язання українських проблем у різних регіонах – Галичині, Холмщині, на Волині, Підляшші та Поліссі⁶. До реалізації регіональної політики в Західній Україні влада вдалася насамперед із метою перешкодити поширенню «галицького націоналізму» на північно-західні терени. Основними компонентами цієї політики були, по-перше, спроба відродження т. зв. сокальського кордону⁷, по-друге, проведення «волинської програми» воєводи Генрика Юзевського, яка передбачала участь у державному управлінні представників національних меншин, розвиток самоврядування, вирішення культурних та освітніх проблем, надання державної підтримки лояльним до неї організаціям і товариствам, навернення до католицизму місцевого населення, переслідування та заборону опозиційних

5 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zesp. 8. Sygn. 34. K. 479.

6 Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Rękopisów (BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów). Sygn. Rps BJ 8134 III. K. 211–220; Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 pp.). *Український історичний журнал* (УІЖ). 2001. № 5. С. 122; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo PAN, 1968. S. 198.

7 Умовне позначення для визначення адміністративної межі між Галичиною та Волинню і Холмщиною (колишній австро-російський кордон) у період Другої Речі Посполитої, запровадженої польською владою з метою унеможливлення проникнення впливів українських громадських та культурно-освітніх товариств і організацій із Галичини на окреслені території.

угруповань тощо⁸. Загалом урядовцям йшлося про зміну національної структури Волині та Полісся на користь польськомовного елемента, щоб долю цих територій вирішувала місцева польська спільнота, а українці, у яких би сформувалася нова громадянсько-територіальна ідентичність, поступово повністю асимілювалися⁹. Водночас, відповідно до політики трайбалізації, згідно з якою різні етнографічні групи, такі як лемки, бойки, гуцули, поліщуки, а також старорусини й русофіли, не належали до української нації, владою докладалися значні зусилля до штучного формування у них прихильної до Польщі національної свідомості, робилися спроби культурної ізоляції їх від решти регіонів з метою утруднення поширення тут української національної ідеї¹⁰.

З огляду на кількісне переважання українців у Галичині, їх розвинену національну свідомість, польська влада провадила на цих теренах особливу національну, освітню та мовну політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей та асиміляцію українського населення. Так, упродовж 1918–1926 рр., коли домінувала пропагована ендеками концепція національної асиміляції непольського населення, яка передбачала створення мононаціональної держави шляхом примусової асиміляції меншин, колонізації Галичини, обмеження місцевого самоврядування, зміцнення польської складової у всіх сферах суспільно-політичного життя, полонізації українського шкільництва тощо, і після 1926 р., коли офіційною програмою пілсудчиків стала державна асиміляція меншин (пов'язувала розв'язання національної проблеми з принципами толерантного співіснування народів за умови підтримки ними ідеї єдиної сильної Польщі), а після 1935 р., коли урядовці реалізовували т. зв. програму зі зміцнення польськості, і поготів, сутність національної політики залишалася незмінною: збільшення у кожній сфері т. зв.

8 Матвеев Г., Федевич К. Акція навернення українського населення Волині до католицизму у 1937–1939 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1998. Вип. 33. С. 169–170.

9 Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2008. С. 341.

10 Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). С. 122; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 198.

польського стану посідання, полонізація та гальмування розвитку українського руху тощо. Загалом усі політичні та економічні зміни в Галичині спрямовувалися на зміцнення «польськості». Полонізація краю мала врешті-решт завершитися тим, що українське питання «або зовсім перестало б існувати, або ж не поставало у такій гострій формі»¹¹.

Цілковита підпорядкованість освітньої політики національній призвела до того, що вона змінювалася залежно від регіонів держави, національних меншин, політики правлячої партії, а також її реалізації центральними та місцевими органами влади. Загалом у 20–30-х роках XX ст. у польській партійно-політичній системі існувало три табори з принципово відмінними концепціями національної, мовної та освітньої політики щодо національних меншин, зокрема й українців. До першого з них належали представники правих політичних партій, які відстоювали ідею побудови національної держави та прагнули за допомогою відповідної національно-освітньої, мовної й релігійної політики асимілювати слов'янські народи, а євреїв змусити до еміграції. До другого – польські соціалісти та близькі до них політсили, які виступали за надання територіальної автономії слов'янським меншинам, а культурно-освітньої – єврейському населенню. До третього – представники ліворадикального руху, які не заперечували право національних меншин на самовизначення¹².

Серед польських партій правого спрямування чільне місце займав заснований 1919 р. Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy, ЗЛН) на чолі з Романом Дмовським. Від 1928 р. ця політична сила діяла під назвою Національна партія (Stronnictwo Narodowe). Головною у доктрині націонал-демократів була ідея національної держави з панівною римо-католицькою релігією. Визнаючи освіту основним рушієм відродження і поступу народу, у своїй політичній програмі ЗЛН акцентував на національному та релігійному спрямуванні навчальних закладів. Моральну опіку над усім виховним процесом мала здійснювати Римо-Католицька

11 Крasicький О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 pp. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 310.

12 Жерноклеєв О. Національні меншини в Західній Україні в міжвоєнний період. *Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект* / М. І. Панчук, В. А. Вонайлович та ін.; ред. І. Ф. Курас. Київ, 2000. С. 163–164.

Церква¹³. Відповідно до концепції «національного виховання», яку ендеки, перебуваючи при владі, всіляко намагалися реалізувати, школа повинна була не лише навчати, а й виховувати учнів у релігійному дусі, пошані до власної Батьківщини, формувати почуття відповідальності перед державою, національної гідності. Саме пронизані «польським духом» початкові й середні школи та вчителі-поляки мали формувати в дітей і молоді національних меншин польську національну свідомість¹⁴. Відстоюючи ідею захисту польськості та збереження польської національної ідентичності у південно-східних воєводствах, ендеки вважали, що на окреслених теренах не мало існувати непольських державних закладів середньої освіти. Насамперед це стосувалося українських гімназій, які, на думку національних демократів, необхідно було реорганізувати в утраквістичні (польську мову, історію, географію і літературу мали викладати державною мовою) та позбавити права публічності, а педагогічний колектив формувати винятково з учителів-поляків. Натомість у населених пунктах, де переважали поляки, усі навчальні заклади, на їхню думку, мали бути винятково польськомовними¹⁵. Що не лише сприяло б формуванню польської національної свідомості серед польського населення південно-східних воєводств, а й її утвердженню серед національних меншин краю, зокрема українців. Це було б запорукою майбутнього зміцнення польськості на окреслених теренах.

Саме член ЗЛН міністр освіти Станіслав Грабський був одним із розробників шкільного закону від 31 липня 1924 р., який передбачав реорганізацію українськомовних, білоруськомовних та литовськомовних шкіл в утраквістичні зі свідомими учителями-поляками. Такі зміни в освітній сфері мали б призвести до цілковитої колонізації меншин, які, на думку С. Грабського, через свої прагнення до незалежності становили загрозу цілісності та безпеці

13 Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та рецепції: монографія. Львів, 2019. С. 321–322.

14 Polska Akademia Umiejętności w Krakowie. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. K. 344; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1997. S. 50.

15 Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000. S. 140–142.

Польщі, а також формування у них польської національної свідомості. Підґрунтям об'єднання національних меншин і польського народу, на думку міністра освіти, мала слугувати «ідея спільної держави», реалізована шляхом поширення патріотичної та громадянської освіти серед наймолодших українців, білорусів і литовців. Він наголошував, що лише господарська експансія, популяризація польської культури та збільшення чисельності поляків у південно-східних воеводствах забезпечать приналежність окреслених теренів до міжвоєнної Польщі¹⁶.

Подібні до ЗЛН погляди на реформування шкільництва національних меншин висловлювали члени Християнсько-національної партії праці (Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy), Національно-християнської народної партії (Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe) та Національно-християнської сільськогосподарської партії (Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze). У своїх програмних документах ці політичні сили виступали за релігійне, національне та державне шкільництво, яке мало забезпечити кожній дитині здобуття освіти та виховання в громадянському дусі¹⁷. Основна їхня вимога в освітній сфері – «польським і католицьким дітям дати учителя поляка і віруючого католика», щоб унеможливити денаціоналізацію польської молоді в південно-східних та західних воеводствах, де переважали українська чи німецька меншини. Як і ендеки, члени цих політичних сил висловлювалися за колонізацію меншин за допомогою державного шкільництва, наголошували на необхідності ліквідації шкіл із українською мовою навчання, перегляду шкільних підручників, які використовують в українських школах, а також запровадження польської абетки для цих навчальних закладів¹⁸.

Політичною силою, що після «санаційного перевороту» 1926 р. мала вплив на політичне, економічне та освітнє життя міжвоєнної

16 Grabski S. Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski. Warszawa: Nakładem Księgarni Perzyński, Niklewicz i s-ka, 1922. S. 73; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 51.

17 Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини... С. 326.

18 Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині: 1919–1939. Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2007. С. 26; Adamski S. Zasady i dążenia Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy. Poznań: Nakładem Sekretariatu Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy, 1921. S. 25–26.

Польщі, був т. зв. табір санації, який перебував при владі у 1926–1939 рр. Серед низки завдань, які ставила перед собою ця політична сила, було піднесення культури, освіти та національної свідомості поляків, а також згуртування суспільства, зокрема й представників національних меншин, задля зміцнення Польської держави¹⁹. Саме на 1929–1934 рр. припало остаточне оформлення санаційної освітньо-виховної системи. Сформована представниками «табору санації» концепція державницького виховання була реалізована в освітній реформі 1932 р. Ідеї держави як одному з головних елементів санаційного виховання були підпорядковані зміст навчальних програм та методи виховання. Теоретики громадянсько-державницького виховання були переконані, що до цього процесу мали долучитися школа, учитель, учень та його родина і спільно виховувати громадянина, який би цінував власну державу, турбувався за її розвиток і безпеку²⁰. Освітнє законодавство, що підтримувало цю концепцію, зобов'язувало педагогів виховувати дітей і молодь свідомими громадянами держави. Будь-які поширення в шкільництві національних меншин антидержавної агітації чи акцій саботажу мали придушуватися. Адже, як стверджував міністр освіти Славомір Червінський, гасло громадянсько-державницького виховання слугувало всім громадянам міжвоєнної Польщі, без огляду на національність, тому не могло бути знаряддям для денаціоналізації²¹. Однак це не відповідало дійсності.

Освітнє питання займало важливе місце також і в діяльності Польської партії християнської демократії (*Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji*), заснованої 1919 р. Християнські демократи загалом ґрунтувалися на тій самій суспільній базі, що й ендеки, однак цей рух був виразніше клерикальним²². У своїх програмних документах ця політична сила виступила одним із ініціаторів запровадження релігійного шкільництва, покликаного

19 AAN. Zesp. 62. Sygn. 1. K. 2.

20 Ziemnowicz M. Rodzina a wychowanie państwowe. Lwów; Warszawa: Książnica – Atlas, 1932. S. 36–39.

21 AAN. Zesp. 98. Mikrof. 2314/9. Sygn. 71/1-81. K. 23; Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką. Siedlce: WSRP, 1986. S. 35–37, 67.

22 Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави, 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. С. 173.

зміцнити католицизм і польську національну свідомість молоді²³. Оскільки члени партії були тісно пов'язані з польськими націоналістичними угрупованнями, то подібно до них вважали, що саме польська нація має мати вирішальний вплив у державі. Щодо українців, то, як і пілсудчики, вони підтримували ідею їхньої державної асиміляції та формування у них подвійної ідентичності. Стверджували, що на південно-східних теренах поряд зі зміцненням почуття польської державності належну увагу варто приділити також розбудові розгалуженої системи польськомовного шкільництва та збільшенню кількості польських культурно-освітніх установ, які б сприяли формуванню у місцевого населення польської національної свідомості²⁴.

Польська народна партія «П'яст» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast», ПСЛ «П'яст»), яка представляла центр польського політикуму, у своїх програмних документах пріоритетними завданнями в освітній сфері визначила гарантування кожному громадянину права на розвиток власних розумових та моральних здібностей, безплатне навчання у всіх типах державних і самоврядних шкіл, вільний доступ до закладів вищої освіти тощо²⁵. Щодо українців, а найбільше прихильників партія мала серед населення південно-східних воєводств, то партійці висловлювалися за їхню рівноправність із політичного та культурного поглядів²⁶. У своїх політичних

23 Program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalony na II Ogólnopolskim Kongresie Stronnictwa z dnia 31 maja i 1 czerwca 1925 r. Warszawa: Drukarnia Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1926. S. 17–19.

24 Krzywobłocka B. Chadecja. 1918–1937. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. S. 83, 109–110.

25 Program PSL («Piast») (uchwalony na kongresie partii w listopadzie 1921 r., ostatecznie wystylizowany przez Radę Naczelną 29 i 30 kwietnia 1922 roku w Warszawie. *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułożył J. Bećkowski*. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 20–21.

26 Rezolucje Kongresu Zjednoczeniowego «Wyzwolenia» i «Jedność Ludowej» (27 października 1923 r.). Rezolucja w sprawie mniejszości białoruskiej i ukraińskiej. *Bećkowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bećkowskiego; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 244; Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce w latach 1918–1932*. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1981. S. 117.

зверненнях до українців члени ПСЛ «П'яст» наголошували на необхідності створення належних умов для вільного розвитку української нації, забезпечення українській мові рівних прав в адміністративних установах, Церкві та шкільництві²⁷.

Польська соціалістична партія (Polska Partia Socjalistyczna, ППС), заснована 1919 р., у своїх програмних документах висувала такі освітні цілі: запровадження загального, обов'язкового, світського шкільництва з польською мовою навчання та з мовами викладання меншин; безкоштовного навчання у школах усіх ступенів; розвитку позашкільної освіти; забезпечення високого рівня фахової підготовки педагогів; незалежнення шкільної влади від політичної адміністрації; обмеження впливу римо-католицького духовенства на школу тощо²⁸. Упродовж міжвоєнних років члени ППС належну увагу приділяли як відстоюванню освітніх прав польського населення, так і національних меншин. Вони виступали за надання територіальної автономії та гарантування широких громадянських свобод непольському населенню, яке проживало на сході держави; зрівняння у правах громадян усіх віровизнань і національностей; запровадження у життя статей Конституції 1921 р. щодо культурних, мовних та освітніх прав національних меншин; заборону переслідувань за національною ознакою тощо²⁹. Партійці висували вимоги відкриття українського університету у Львові, надання доступу українцям до Львівського університету, припинення переслідувань студентів і викладачів Українського таємного університету у Львові, припинення запровадження утравізму в шкільництві тощо, ці проблеми неодноразово поставали на порядку денному конгресів партії чи під час виступів парламентарів від ППС

27 AAN. Zesp. 9. Sygn. 870. K. 1.

28 Program Polskiej Partii Socjalistycznej (uchwalony na XVII Kongresie Partii w 1919 roku i obecnie obowiązujący. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna* oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 364–365; Program PPS uchwalony na XXIV Kongresie 2 lutego 1937. *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984* / pod red. N. Kołomejczyka, B. Syzdka; wybór i oprac.: J. Jakubowski, A. Kochański, W. Kowalski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1986. S. 246–247.

29 Bäcker R. Polska Partia Socjalistyczna wobec postulatów autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk.: Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 400–402.

у сеймі. Водночас вони також заявляли про необхідність захисту прав поляків, які проживали в південно-східних воєводствах, та формування у них національної свідомості³⁰.

Освітні питання порушувала також заснована 1920 р. Національна робітничая партія (Narodowa Partia Robotnicza), яка у своїй програмі виступала за надання конституційних прав національним меншинам (окрім євреїв, яких не вважала окремою національною меншиною) для вільного національного та культурного розвитку, а також визнавала їхнє право на національно-культурну автономію. Представники цієї політсили висловлювалися за необхідність дотримання засад християнської моралі³¹.

Чітко сформульовану програму у сфері освіти представила Польська народна партія «Визволене» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie», ПСЛ «Визволене»), оскільки серед її членів вагомою була частка вчителів і представників шкільної адміністрації. Партійці вимагали докорінного реформування та демократизації шкільної системи, розбудови мережі вчительських семінарій і професійних навчальних закладів. Водночас вважали навчання релігії у школах одним із найважливіших чинників виховання³². Діячі ПСЛ «Визволене» неодноразово наголошували на тому, що виховання загалом треба спрямувати так, щоб можна було всіх дітей підготувати до праці та суспільного і громадянського служіння Польській державі. На їхню думку, діти національних меншин могли навчатися спільно з польською молоддю, що мало уможливити їхнє зближення з Польщею. Водночас вважали, що діти та молодь національних меншин мають

30 AAN. Zesp. 98. Mikrof. 2314/4. Sygn. 71/1-36. K. 9–17; Ibid. Zesp. 1185. Sygn. 4. K. 13; W. A. Z. O uniwersytet ukraiński. *Dziennik Ludowy*. 1924. 15 września.

31 Program Narodowej Partii Robotniczej, uchwalony na II Kongresie N. P. R. w Krakowie, w dn. 4, 5 i 6 września 1921 roku. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 318–319; Przybylski H. *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia robotnicza w latach 1926–1937*. Warszawa, 1980. S. 81–98.

32 Program Z. P. S. L. («Wyzwolenie» i «Jedność Ludowa»). *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 232–234; Jachymek J. *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1982. S. 19; Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 104.

право навчатися рідною мовою та в дусі власних культурних традицій, закликали до відкриття більшої кількості шкіл для дітей непольської національності, особливо в регіонах їх компактного проживання³³.

Належну увагу проблемам освіти та шкільництва також було приділено у програмних документах Народної партії (Stronnictwo Ludowe), заснованої у березні 1931 р. на базі об'єднання ПСЛ «Визволене», ПСЛ «П'яст» і Селянської партії. Розуміючи, що добробут держави залежить від культурного та освітнього рівня селян, партійці вважали, що початкова школа має давати учням усю повноту знань, як майбутнім працівникам і громадянам держави. Водночас початкова школа мала уможливлювати безперешкодний перехід молоді до закладів середньої, професійної чи навіть вищої освіти³⁴. У Галичині члени партії виступали за забезпечення місцевого польського населення від українізації та створення умов для піднесення національної свідомості поляків краю³⁵. На думку дослідника Максима Гона, підхід цієї політичної сили до розв'язання української проблеми у міжвоєнній Польщі визначався таким форматом – автономія як програма максимум (за умови, що вона не загрожуватиме територіальній цілісності держави) та втілення в життя конституційних засад щодо етнічних прав громадян як програма-мінімум. Водночас від українців вони вимагали визнання факту входження західноукраїнських земель до складу Польщі³⁶. Освітню проблему непольського населення пропонували вирішити наданням національним меншинам мовної, культурної та звичаєвої автономії³⁷.

33 Program Z. P. S. L. («Wyzwolenie» i «Jedność Ludowa»). S. 232–234; Jachymek J. Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931. S. 152–156; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 115.

34 AAN. Zesp. 1248. Sygn. 4. K. 1–2a; Program Stronnictwa Ludowego. 1931 Marzec 15, Warszawa. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / uł.: S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969. S. 302–303.

35 AAN. Zesp. 1180. Sygn. 19. K. 56.

36 Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 113–114.

37 Program Stronnictwa Ludowego uchwalony na Kongresie SL w dniu 7 i 8 grudnia 1935 r. 1935 grudzień 8, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego* / zebrali i oprac.: J. Borkowski, J. Kowal. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. T. 3: 1931–1939. S. 252–253; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 113.

Попри те, що у міжвоєнні роки більшість польських політичних партій у своїх програмних документах чітко формулювали освітні цілі та пропонували різні шляхи розв'язання освітньої проблеми, зокрема національних меншин, вирішального впливу на проведення реформ у сфері освіти вони не мали. Як наслідок, у різні періоди метою школи було національне (пропаговане ендеками) чи державницьке (підтримуване «санаційним табором») виховання.

Освітнє законодавство міжвоєнної Польщі. Після відновлення незалежності Польської держави та остаточного оформлення її кордонів, поряд із ліквідацією неписьменності та створенням нової освітньої системи постало завдання формування в учнів різних національностей патріотичного духу та польської національної свідомості, насамперед шляхом реалізації через систему освіти політики національної асиміляції (проголошеної ендеками) чи державної асиміляції (підтримуваної режимом «санації»), навіть попри взяті Польщею на себе міжнародні зобов'язання щодо ставлення до національних меншин³⁸. Важливі зміни в освітній сфері, спрямовані на уніфікацію шкільної структури, відбулися після ухвалення 4 червня 1920 р. «Закону про тимчасовий устрій шкільної влади», відповідно до якого було сформовано шкільну владу другої інстанції – кураторії шкільних округів на чолі з кураторами³⁹. Відповідно до цього закону, шкільна адміністрація підпорядковувалася Міністерству віросповідань і освіти (МВіО), засновувалися освітні адміністративно-територіальні одиниці, які мали діяти паралельно зі структурами державної адміністрації⁴⁰. На Галичину чинність закону поширилася у лютому 1921 р., саме 8 лютого у краї припинила свою діяльність заснована ще австрійською владою Крайова шкільна рада, натомість було створено Львівський шкільний округ (ЛШО), до якого увійшли Львівське, Станиславівське, Тернопільське,

38 Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини... С. 642.

39 Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej* (*Dziennik Urzędowy MWRiOP*). 1920. R. 3. Nr 18 (38). Poz. 111. S. 204–205.

40 Sobiński S. U progu nowej ery. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. Lwów, 1921. R. 25. Nr 3. S. 87.

а до вересня 1921 р. – ще й Краківське воєводства⁴¹. Кураторію Волинського шкільного округу засновано у травні 1922 р. у Луцьку (згодом перенесено до Рівного)⁴². Поряд зі згаданими шкільним округами упродовж 1921–1922 рр. на підставі розпоряджень міністра віросповідань і освіти розпочали роботу також Поморський, Познанський, Лодзький, Краківський, Варшавський, Віленський, Поліський, Білостоцький, Люблінський шкільні округи⁴³.

Централізацію шкільництва на етнічних українських теренах було здійснено так, що громадський чинник усувався від впливу на освітню адміністрацію, а запровадження польської мови як мови викладання, за одночасного обмеження вивчення української мови, а також заміна українських учителів польськими сприяли колонізації⁴⁴. Так, одними з перших розпоряджень кураторів стали циркуляри, згідно з якими усі без винятку вчителі упродовж двох місяців мали набутися польське громадянство, позаяк із 1 липня 1922 р. їм загрожувало усунення із займаних посад. Саме через неможливість набуття польського громадянства чимало українських педагогів втратили роботу, а на їхнє місце було призначено учителів-поляків, які не знали української мови⁴⁵. Ситуацію з українськими вчителями значно ускладнило й те, що українських педагогів, яких підозрювали в націоналізмі та нелояльному ставленні до держави, переводили в польськомовні школи або на етнічно польські землі (у 1920–1930-х роках приблизно

41 Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze b. Galicji. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U.). 1921. Nr 16. Poz. 97. S. 222–226.

42 Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2011. № 10. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11148/1/%D0%A8%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%96.pdf> (дата звернення: 02.03.2024).

43 Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 4; Pollak M. Organizacja władz szkolnych II instancji w ciągu dziesięciolecia istnienia Polski odrodzonej. *Oświata i Wychowanie*. 1929. R. 1. Zesz. 3. S. 213–219.

44 Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурно-го процесу. 2-ге вид. Київ: Фенікс, 1993. С. 487; Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP. *Nauka*. 2011. Nr 2. S. 114–117.

45 Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

1 500 українських учителів змінили місце праці, а близько 2 500 звільнили з роботи)⁴⁶. У Галичині циркулярами кураторії ЛШО від 12 і 24 вересня, 13 грудня 1923 р. в учительських семінаріях (державних і приватних) та українських гімназіях не лише запровадили обов'язкове вивчення державної мови та низки предметів польською мовою із залученням до цього вчителів-поляків, а й було зменшено кількість годин на вивчення української, також відбувалася заміна українських учителів поляками, що сприяло колонізації⁴⁷. Складнішою ситуація виявилася на Волині, де у 20-х роках XX ст. було закрито три українські учительські семінарії⁴⁸. Наслідком такої політики стало те, що в 1935 р. у Західній Україні українців-учителів серед загальної кількості було лише 21,67 %, натомість поляків – 77,7 %, 0,6 % становили євреї, а 0,03 % – німці. Фактично на одного вчителя-українця припадало приблизно 3 школи, що унеможливило забезпечення нормального навчального процесу в українських школах⁴⁹.

На початку 20-х років XX ст. увагу кураторій шкільних округів привертала також проблема розв'язання мовного питання в шкільництві. Так, на підставі циркуляра кураторії ЛШО від 13 липня 1921 р. в усіх українських початкових школах Галичини з 1921/1922 н. р. було запроваджено навчальні плани, призначені для шкіл із польською мовою викладання. Як наслідок, з третього класу в українськомовних закладах запроваджували обов'язкове вивчення польської мови, а у польських школах – української (що нерідко викликало спротив поляків)⁵⁰. Кількість годин, відведених на вивчення укра-

46 Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 58–59; BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278, Mikrof. 1024. K. 6; Sanojca K. Problem lojalności nauczycieli Ukraińców wobec państwa polskiego w okresie międzywojennym. *Edukacja–państwo–naród w Europie Środkowej i Wschodniej XIX i XX w.* / pod red. A. Bilewicza, R. Gładkiewicz, S. Walasek. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2002. S. 336–337.

47 AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 159; Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 204.

48 Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

49 Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2008. С. 243.

50 Okólnik Kuratorjum do Rad szkolnych powiatowych, Dyrekcyj seminarjów nauczycielskich i Zarządów szkół powszechnych w sprawie wprowadzenia nowych planów naukowych do szkół powszechnych. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. Lwów, 1921. R. 25. Nr 11. S. 303–306.

їнської чи державної мов у цих школах, була внормована 19 квітня 1927 р. відповідним розпорядженням МВіО⁵¹. У державних закладах середньої освіти обов'язкове вивчення української та польської мов запроваджувалося на підставі циркуляра від 11 листопада 1921 р.⁵². Ці нововведення переслідували декілька цілей: зближення польської й української громад у краї задля забезпечення порозуміння між ними; полегшення популяризації «вищої» польської культури серед українців; демонстрацію на міжнародній арені прихильного ставлення влади до національних меншин⁵³. Своїми розпорядженнями від 13 вересня та 30 жовтня 1923 р., 21 березня 1924 р. кураторія ЛШО запровадила польську мову у внутрішнє та зовнішнє урядування державних і приватних закладів початкової і середньої освіти з українською мовою викладання. На підставі цих розпоряджень шкільні інспектори вимагали прибрати зі шкіл портрети Тараса Шевченка, Івана Франка та інших знаних українських письменників, вишиванки, таблиці та схеми з написами українською мовою, погрожуючи закриттям навчальних закладів⁵⁴.

Реалізуючи політику уряду, спрямовану на обмеження прав українців у сферах освіти, економіки та права, зміцнення «польськості», кураторія ЛШО ще на початку 1920-х років вдалася до заборони вживання у навчальних закладах термінів «українець», «український» та заміни їх на «русин», «руський», «русинський». Про заміну в шкільництві терміна «український» на «руський», зокрема, йшлося у циркулярі кураторії ЛШО від 23 березня 1923 р., відповідно до якого у державних і приватних закладах середньої освіти із українською мовою викладання на шкільних печатках, свідоцтвах, та в інших публічних документах, як і загалом в уря-

51 Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 kwietnia 1927 r. w sprawie rozkładu godzin w szkołach powszechnych na obszarze Okręgu Szkolnego z polskim językiem nauczania i obowiązkową nauką języka ruskiego, tudzież w szkołach z ruskim językiem nauczania. *Dziennik Urzędowy MWiOP*. 1927. Nr 8. Poz. 109. S. 223–225.

52 Okólnik Kuratorjum do Dyrekcyj wszystkich gimnazjów państwowych w sprawie nauki przedmiotów nadobowiązkowych. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. Lwów, 1921. R. 25. Nr 19. S. 501–502.

53 Руда. О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини... С. 249.

54 Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie (AZBN w Warszawie). Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki (ATNSz.). Mikrof. 68730. K. 85–87; Ibid. Mikrof. 68732. K. 13–15, 19, 35–36, 39–42, 53–57.

дуванні шкіл, заборонялося вживати поняття «український», яке мало бути замінене на «руський»⁵⁵.

Складною виявилася ситуація з українським національним шкільництвом й на Лемківщині. Влада всіляко підтримувала старорусинські та москвофільські організації як протипагу українським, закривала філії українських культурно-освітніх товариств, натомість створюючи москвофільські читальні, з місцевих шкіл усунула українських учителів, навчання у державних школах проводили лемківською розмовною мовою, тобто в навчальні програми запровадила вивчення лемківської мови з латинським алфавітом на підставі «Лемківських букварів», намагаючись сформувати тут окремих «лемківський народ»⁵⁶.

Основний наступ на українськомовне шкільництво розпочався після ухвалення сеймом 31 липня 1924 р. «Закону про організацію шкільництва»⁵⁷, який регулював права національних меншин на всіх рівнях навчання: у початкових, середніх і професійних школах, окреслював умови відкриття непольських державних одномовних чи утравістичних навчальних закладів, чітко встановлював кількість чи відсоток батьків, на вимогу яких мали організовувати школи для меншин. Загалом головна мета закону полягала у піднесенні статусу державної мови, популяризації польської культури та формуванні польської національної свідомості, обмеженні учнів-українців навчатися рідною мовою⁵⁸.

«Закон про організацію шкільництва» від 31 липня 1924 р., доповнений розпорядженням міністра віросповідань і освіти від 7 січня 1925 р.⁵⁹, був ухвалений з метою створення сприятливих

55 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 85–87; Ibid. Mikrof. 68732. K. 13.

56 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 531–533, 715–716, 1087–1092; Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Д. Великановича у дискусії над бюджетом міністерства освіти в дні 18 січня 1934 р. (докінчення). *Діло*. 1934. 25 січня. С. 4–5; Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 1997. S. 134–137.

57 Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214.

58 Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 pp.). Дрогобич: Коло, 2005. С. 268.

59 Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1925. Nr 3. Poz. 33. S. 26–30.

умов для спільного навчання і виховання дітей різного етнічного походження, які проживали у східних воєводствах (Львівському, Тернопільському, Станиславівському, Поліському, Волинському, Новгородському, Віленському, Гроденському та Волковиському повітах Бялостоцького воєводства). На окреслених теренах основним типом державної школи стала утравістична, яка повинна була виховувати з учнів польської й інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2). Приватні школи національних меншин мали створюватися на тих самих засадах, що й польські (ст. 1)⁶⁰. Стаття 3 зазначеного закону передбачала, що непольські державні початкові школи могли діяти лише на тих теренах, де громада меншини за переписом 1921 р. становила не менше 25 % населення (на цій підставі учні-українці були позбавлені права навчатися в державних школах рідною мовою в Краківському та Люблінському воєводствах), а батьки не менше ніж 40 учнів мали подати про це відповідні прохання-декларації. Але якщо в цій школі було 20 учнів, батьки чи опікуни яких висловилися за польську мову навчання, то заклад ставав двомовним: вже з 1-го класу вводилося читання та письмо державною мовою, а українською викладали лише природознавство, малювання, ручну працю, фізкультуру тощо⁶¹. Покликаючись на цю статтю кураторії нерідко відмовляли українцям у переведенні польськомовної школи на українську мову навчання, аргументуючи своє рішення тим, що на підставі даних перепису населення 1921 р. у конкретному населеному пункті українців проживало менш як 25 %, хоча насправді українців могло бути понад 25 %, позаяк значна частина їх бойкотувала перепис населення.

Принцип необхідності знання державної мови закон реалізував на підставі ст. 4, відповідно до якої у державних і приватних початкових школах із непольською мовою навчання з 3-го класу запроваджувалося вивчення польської мови, учні мали володіти державною мовою на такому рівні, щоб згодом могли навчатися у польських або утравістичних закладах середньої освіти⁶².

60 Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1212–1213.

61 Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 241.

62 Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213.

Щоб навчання у державних професійних школах велося двома мовами – державною та мовою національної меншини, – цього повинні були вимагати батьки учнів польської національності, які мали становити 40 % усіх учнів школи. Засновувати навчальні заклади середньої освіти з українською мовою навчання можна було за умови, що з вимогою про це звернуться батьки 150 учнів, які відвідують польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті. На підставі ст. 6 прийнятого закону кураторії були зобов'язані поступово об'єднувати українські гімназії з польськими, зокрема кураторія ЛШО мала об'єднати в утравістичні гімназії у Львові, Перемишлі та Тернополі⁶³. Однак організовані виступи українців змусили польську владу відмовитися від об'єднання цих навчальних закладів⁶⁴.

Відповідно до аналізованого закону, мову навчання у школах мали визначати шкільні плебісцити. Однак траплялися випадки, коли плебісцити проводили в умовах терору та підкупів, українцям відмовляли у прийнятті декларацій, вийти відмовлялися затверджувати автентичність підписів, переслідували осіб, які складали декларації, штрафували чи ув'язнювали їх за надуманими причинами, обдурювали неписьменних батьків, змушували українських учителів під загрозою звільнення збирати декларації за державну мову навчання тощо. Інколи результати плебісцитів шляхом маніпуляцій і зловживань наперед планували шкільні управи й політичні органи⁶⁵. Мову навчання у школах із української на польську чи утравістичну кураторія інколи змінювала на підставі подання сфальшованих декларацій за державну мову викладання, оскільки за польську школу достатньо було подати декларації лише 20 батькам будь-якої національності й непотрібно було урядово підтверджувати підписи, що неабияк обурювало українців⁶⁶. Унаслідок маніпуляцій із результатами плебісцитів 1925 і 1932 рр. багато

63 О. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. 26 серпня. С. 1.

64 Проти колонізації українського шкільництва. *Діло*. 1925. 2 вересня. С. 1.

65 Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 35–36; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 311–312; Наша школа в ярмі. *Громадський голос*. 1927. 4 червня. С. 5; Шкільний плебісцит. Протести проти надужит. *Нова зоря*. 1927. 25 грудня. С. 1–2; Chałupczak H., Browarek T. *Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. S. 46.

66 AAN. Zesp. 1185. Sygn. 15. K. 38; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69.

українських шкіл були переведені на польську мову або стали двомовними. Лише наприкінці 1930-х років через наростання невдоволення українського населення шкільна влада відмовилася від їх проведення⁶⁷.

На освітню галузь суттєво вплинув травневий переворот 1926 р. та прихід до влади табору «санації» на чолі з Ю. Пілсудським, які критикували освітню політику ендеків як «шовіністичний націоналізм». Як наслідок, концепція національного виховання була замінена концепцією державницького виховання, що проявилось в освітній реформі 1932 р. Вважалося, що під час навчання у школі в учня, як у майбутнього громадянина, треба було формувати такі риси, як лояльність, усвідомлення різноманітних обов'язків перед Батьківщиною. Щодо національних меншин, то їм мали бути гарантовані умови для вільного розвитку національної культури, що слугувало б основою для налагодження відносин між ними та державою⁶⁸.

Закон про шкільний устрій від 11 березня 1932 р., ініційований міністром віросповідань та освіти Янушем Єнджеєвичем, передбачав уніфікацію освітньої системи, яка полягала у наповненні навчальної програми ідеологічно-політичним змістом, який би відповідав потребам влади, а також у встановленні державного контролю над системою освіти. Важливими наслідками реформи 1932 р. для українців стали збільшення кількості національних фахових шкіл і зміна організаційної структури фахового шкільництва, а також зрівняння загальноосвітнього та фахового шкільництва й запровадження доповнювальної освіти (тривала до виповнення учнями 18 років) у формі низки курсів із підвищення кваліфікації, підняття освітнього рівня учителів (хоч навчання і проводилося польською мовою) та надання їм доступу до університетів⁶⁹.

Хоча закон 1932 р. безпосередньо не стосувався шкільництва національних меншин, однак, відповідно до його статей, повний

67 Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 68–73.

68 Juško E. Szkolnictwo powszechne w powiecie tarnowskim w latach 1918–1939. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003. S. 215.

69 Trzebiatowski K. Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. S. 25.

контроль за діяльністю приватного шкільництва було покладено на державу⁷⁰. Ще одним недоліком цього закону було те, що запроваджені на його підставі ліцеї певною мірою слугували підставою для зменшення кількості середніх шкіл із непольською мовою викладання, а запровадження вступних іспитів до ліцеїв обмежили вступ до них дітей із сімей національних меншин, у такий спосіб ускладнивши їм шлях до закладів вищої освіти. Українські державні заклади середньої освіти Галичини – шість заснованих до Першої світової війни гімназій і паралельні класи з українською мовою викладання у Стрию і Бережанах – були перетворені на утраквістичні, зокрема історії та географії в них навчали польською мовою. На Волині, Холмщині та Поліссі українських державних закладів середньої освіти взагалі не було⁷¹.

Значну критику серед національних меншин викликали також положення закону 1932 р., згідно з якими було продовжено заміну вчителів непольської національності поляками. Зокрема, українських педагогів, яких вважали націоналістами та ворогами польського патріотизму і звинувачували в антидержавній діяльності, переводили в західні та центральні польські терени або ж звільняли з роботи, що негативно вплинуло на виховання молоді в національному дусі⁷². Водночас після реформи 1932 р. мовою навчання педагогів стала польська, а українська залишилася мовою викладання у приватних учительських семінаріях і на курсах⁷³.

Попри те, що уряд «санації» декларував запровадження для національних меншин позитивних змін у сфері освіти, однак на ділі для зміни освітньої політики нічого не було зроблено, з одного боку, через інертність державної машини, а з іншого – через тиск з боку польської місцевої адміністрації на етнічних українських

70 Osiński Z. Szkolnictwo prywatne w koncepcjach Janusza Jędrzejewicza. S. 1. URL: http://www.academia.edu/2315745/Szkolnictwo_prywatne_w_koncepcjach_Janusza_J%C4%99drzejewicza (дата звернення: 15.09.2023).

71 Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва... С. 205; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Historia Iagellonica, 2013. S. 46–47.

72 Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 763. Арк. 4–6, 9–15.

73 Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 243; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. S. 71.

теренах. Хоча в другій половині 1920-х років у Галичині й спостерігалось певне призупинення утраквізації шкільництва, однак це робилося лише задля послаблення антипольських настроїв в українському суспільстві⁷⁴. Невдалим виявився й «волинський експеримент», оскільки політика воєводи Г. Юзевського в освітній сфері спричинила масові протести українців. Наступ місцевої адміністрації на розвиток українського шкільництва призвів до того, що, відповідно до звіту воєводи, у 1932/1933 н. р. тут залишилося 5 українських шкіл (із 233 на початку 1922 р.), і лише активна діяльність українських політичних партій стала на заваді їхній полонізації⁷⁵. Загалом з кінця 20-х і до кінця 30-х років ХХ ст. на всій території Польщі активізувалося перетворення початкових національних шкіл на утраквістичні та переведення середнього шкільництва на польську мову навчання⁷⁶.

Становище українськомовного шкільництва у 20–30-х роках ХХ ст. та його роль у збереженні національної ідентичності українців. Полонізація та асиміляція українського населення, розгорнута одразу після приєднання етнічних українських земель до складу міжвоєнної Польщі, провадилася під гаслами захисту державотворчих інтересів і передовсім була спрямована на культурно-освітню сферу, що негативно позначилося на загальному стані українськомовного шкільництва. Так, реалізація шкільного закону від 31 липня 1924 р. призвела до розбудови на етнічних українських територіях польськомовного та утраквістичного шкільництва і закриття навчальних закладів із українською мовою викладання. До прикладу, якщо у 1921–1922 рр. кількість українських державних початкових шкіл у ЛШО становила – 51,7 % від загальної кількості навчальних закладів відповідного типу, то у 1929–1930 рр. – 15,1 %, а у 1937–1938 рр. лише – 6,9 %. Відповідно до урядової статистики, на 1 грудня 1924 р. у ЛШО існувало 2 265 державних початкових шкіл із українською мовою викладання, зокрема, у Львівському воєводстві діяло 1 452 державні

74 Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego... S. 112–117.

75 Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна-Польща: важкі питання: матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»* (м. Варшава, 22–24 травня 1997 р.). Варшава, 1998. С. 21.

76 Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego... S. 112–117.

початкові школи з польською мовою навчання, 942 – з українською та 3 – з німецькою; у Станиславівському – відповідно 365, 796 і 9; у Тернопільському – 832, 527 і 1. Однак у 1936/1937 н. р. у Галичині кількість українськомовних державних початкових навчальних закладів зменшилася до 392⁷⁷. Складною була ситуація з українськими державними міськими народними школами, оскільки у міжвоєнні роки у Львівському, Станиславівському та Тернопільському воєводствах функціонувало лише 6 таких закладів із українською мовою викладання (із них одна семикласна школа у Львові), у той час на цих теренах діяла 491 польська школа⁷⁸.

Щодо польськомовного та утравістичного шкільництва, то у 1920–1930-х роках чисельність навчальних закладів цих типів значно зросла. До прикладу, кількість початкових шкіл із польською мовою викладання у Галичині збільшилася з 1 590 закладів у 1911/1912 н. р. до 2 325 у 1927/1928 н. р. Польсько-українських шкіл із 89 у 1922/1923 н. р. стало 1 462 у 1925/1926 н. р. та 1 934 у 1926/1927 н. р.⁷⁹. Новостворені утравістичні навчальні заклади були спрямовані на асиміляцію українців краю, навчання у них проводили переважно державною мовою, а українська залишилася лише одним із навчальних предметів.

Щодо Волинського шкільного округу, то відповідно до урядової статистики в 1924/1925 н. р. там загалом діяло 1 106 державних початкових шкіл, із яких 682 – польськомовні (61,6 %), 94 – польсько-українські (8,4 %), 301 – українська (27,2 %)⁸⁰. Однак упродовж 1925/1926 н. р. було закрито 301 державну школу з українською мовою викладання, а кількість утравістичних навчальних закладів збільшено з 94 до 366⁸¹. Як наслідок, на Волині не залишилося жодної державної українськомовної початкової школи, а кількість українських приватних шкіл становила 7, це при тому, що українці становили тут майже 80 % місцевого населення. В утравістичних

77 AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 43; Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. S. 55.

78 Федорович К. *Українські школи в Галичині у світлі законів і практики*. Львів, 1924. С. 24.

79 Семчишин М. *Тисяча років української культури...* С. 487–488; Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 69–71.

80 Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 19.

81 Крамар Ю. В. *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія*. Луцьк, 2015. С. 178.

школах 9,5 % від загалу учнів були поляками, а 88,2 % – українцями⁸². Політика воєводи Г. Юзевського, спрямована на польсько-українське зближення, призвела до того, що у 1927/1928 н. р. із 1 185 початкових шкіл 375 були польськомовними, 348 – польськими з українською мовою як навчальним предметом, 417 – утравістичними польсько-українськими, і лише 5 – українськими, це при тому, що там діяли 17 чеських, 12 польських із чеською мовою як предметом, 4 польсько-чеських, 2 польських із чесько-руською мовою, 5 польських із німецькою мовою як предметом. Як зазначив дослідник Юрій Крамар, воєвода Генрик Юзевський у реалізації своєї програми віддавав перевагу відкриттю польських шкіл із українською мовою як навчальним предметом, які, на його думку, найбільше відповідали концепції «державного виховання». Саме школи цього типу мали пробуджувати в учнів-поляків інтерес і повагу до історії та культури національних меншин, а школярі непольської національності через пізнання історії Польщі й пов'язаної з нею історії власного народу мали сприйняти польську культуру та зміцнити у собі почуття приналежності до польської державності. Така політика воєводи призвела до того, що за 1928–1938 рр. кількість польських шкіл із українською мовою як навчальним предметом зросла більше ніж у двічі – від 348 до 853, тоді як польсько-українських від 417 до 520, польських від 375 до 555, а українських від 5 до 8 (лише в 1930/1931 н. р. та у 1933/1933 н. р. їх було 11)⁸³.

На Холмщині, Поліссі та Підляшші польська влада, скориставшись низьким рівнем національної свідомості місцевих українців, ліквідувала всі державні початкові національні школи. Свої дії влада аргументувала тим, що місцеве населення не висувало жодних вимог стосовно української мови навчання, натомість надавало перевагу державній мові, яка відкривала ширші можливості у житті⁸⁴. Загалом упродовж 1922–1926 рр. на території східних воєводств було закрито 2 046 українськомовних шкіл⁸⁵. Як наслідок, наприкінці міжвоєнних років на територіях, заселених українцями, лише 6,9 % загальної

82 Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

83 Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. С. 179, 184–185.

84 Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 21.

85 Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. С. 178.

кількості навчальних закладів були з українською мовою викладання, у них навчалось приблизно 5–6 % учнів-українців⁸⁶. Наявна кількість українських початкових шкіл не відповідала національній структурі населення окреслених теренів, що підтверджується статистикою, відповідно до якої у 30-х роках XX ст. зі 100 українських дітей українські початкові школи відвідувало близько 7 %, утраквістичні – 45 %, а польські – 48 % (українську мову вивчали як окремий предмет)⁸⁷. Ситуацію ускладнювало й те, що більшість українських закладів початкової освіти належали до шкіл I ступеня (одно- та двокласні). Загалом у Галичині шкіл найнижчого ступеня було найбільше – 67 % із усіх (із 4498 – 3354), II ступеня (три- та чотирікласні) – 19,5 % (971). Найменше діяло шкіл III ступеня (п'яти-, шести-, семикласні) – 13,5 % (673)⁸⁸. На Волині ситуація була аналогічна: із 1 185 навчальних закладів 993 належали до найнижчого ступеня, 100 до II ступеня, і лише 92 до III ступеня⁸⁹.

Непродумана та непослідовна освітня політика польської влади негативно вплинула й на розвиток середнього українськомовного шкільництва. Зауважу, що у перші повоєнні роки у Галичині українське середнє шкільництво було представлене шістьма державними гімназіями, заснованими до Першої світової війни (у Львові (дві), Коломиї, Перемишлі, Тернополі, Станиславові), та паралельними класами з українською мовою викладання у Стрию і Бережанах, а також трьома двомовними польсько-українськими (у Рогатині, Яворові, Турці) та сімома приватними гімназіями з українською мовою викладання (у Львові, Перемишлі, Яворові, Рогатині, Чорткові, Долині, Городенці)⁹⁰. На 1 січня 1923 р.

86 Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 76. K. 55, 81–83; Papierzyńska-Turek M. *Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1926*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. S. 259.

87 Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 488.

88 Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина: перевидання в Україні. Київ, 1995. С. 944; Wasyńczuk P. *Kwestia ukraińska w Polsce. Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 10–11. S. 201.

89 Крамар Ю. В. *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*. С. 181.

90 Центральний державний історичний архів України, м Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 179. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 19; Мудрий В. *Передісторія Великого Зриву. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег; Канада: Видав Д. Микитюк, 1958. С. 39.

у державних українськомовних гімназіях навчалося 4 445 учнів, із яких 4 086 греко-католицького віросповідання, 10 – римо-католицького, 339 – юдейського, 10 – інших віросповідань⁹¹. За міжвоєнні роки у Галичині не було відкрито жодної нової державної української гімназії, натомість наявні реорганізовано на утраквістичні, у яких математику, польську та латинську мови, гімнастику, історію, географію та науки про Польщу викладали державною мовою, а вчителі цих предметів були поляками за національністю. На українську і польську мови припадала однакова кількість годин у всіх класах⁹². Влада намагалася так організувати навчальний процес у державних українськомовних гімназіях, щоб випускники цих шкіл стали гідними громадянами Польщі. Зокрема, учні відзначали річниці Незалежності Польщі, Конституції 3 травня, вшановували Президента, влаштовували акції з нагоди іменин чи річниці смерті Ю. Пілсудського тощо⁹³.

Ще складнішою ситуація з українськомовним середнім шкільництвом була на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші, оскільки там взагалі не існувало українських державних закладів середньої освіти⁹⁴. На Волині українці могли здобувати середню освіту лише у трьох приватних українськомовних гімназіях: загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання Товариства ім. Лесі Українки в Луцьку, українській гімназії ім. С. Мілашкевича у Кременці та загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання ім. Т. Пекарського у Рівному. Також діяла одна двомовна польсько-українська гімназія⁹⁵. Водночас на українських теренах активно розвивалося польськомовне середнє шкільни-

91 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 5.

92 AAN. Zesp. 14. Mikrof. B 9188. Sygn. 193. K. 27–27 a; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 379; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 64.

93 Звідомлення про життя і працю в державній гімназії з українською мовою навчання – філії у Львові у 1937–38 шкільному році. Львів: Накладом «Батьківського кружка», 1938. С. 20–21; Chepil M. Ciernistą drogą. Wychowanie narodowe dzieci i młodzieży ukraińskiej w Galicji i II Rzeczypospolitej (1848–1939). Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2011. S. 85.

94 AAN. Zesp. 14. Mikrof. B 9188. Sygn. 193. K. 27–27 a; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 379; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 64.

95 Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. С. 186.

цтво. До прикладу, у міжвоєнні роки у Галичині діяло 39 польських державних гімназій та 11 реальних шкіл, із яких 31 у Львівському, 9 у Станіславівському та 10 у Тернопільському воєводствах. Тут навчалося 19 748 учнів, з-поміж яких 13 482 римо-католицького віровизнання, 1 322 греко-католицького, 4 739 юдейського та 205 інших віровизнань. У ЛШО також діяло 40 польських приватних гімназій, у яких навчалося 8 058 учнів⁹⁶.

Реалізація шкільного закону від 31 липня 1924 р. негативно позначилася й на розвитку українського фахового шкільництва, яке, відповідно до цього закону, було приватним, оскільки державними могли бути лише польські чи двомовні фахово-доповнювальні школи. За таких умов заснуванням та утриманням приватних шкіл цього типу займалися різноманітні організації, зокрема господарські та релігійні. Приватні фахово-доповнювальні школи могли бути зрівняні у правах із державними за умови відповідності їх навчальних програм і рівня підготовки учнів міністерським вимогам⁹⁷.

Позитивний вплив на розвиток українських фахових шкіл і зміну організаційної структури професійного шкільництва мала шкільна реформа 1932 р., що призвела до збільшення кількості навчальних закладів цього типу. До прикладу, у 1932/1933 н. р. у Галичині діяло 9 українських фахових шкіл (6 у Львові, по 1 в Станіславі, Перемишлі та Яворові), де навчалося майже 600 учнів, це 1,5 % від загальної кількості українців, які відвідували школи такого типу, а також 4 українсько-польських (навчали здебільшого українською мовою) та 166 польсько-українських (більшість предметів викладали польською)⁹⁸. Натомість на початку Другої світової війни в краї діяло 18 українських професійних шкіл. Щоправда, єдиним державним ліцеєм, відкритим 1935 р. у Галичині, був Державний рільничий ліцей з українською мовою викладання в Черниці Бродівського повіту⁹⁹.

96 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 5; Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 35, 72.

97 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 123–125.

98 Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. С. 125.

99 Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини... С. 219.

У міжвоєнні роки у складній ситуації перебувало не лише українське державне початкове та середнє шкільництво, а й державні учительські семінарії. Так, на 1 січня 1923 р. у ЛШО діяли 2 державні українськомовні учительські семінарії: у Львові, де навчалося 653 слухачі (із яких 644 – греко-католицького віровизнання, 2 – римо-католицького, 7 – юдейського¹⁰⁰) із 22 учителями-українцями та у Перемишлі з 271 слухачем (із них 266 – греко-католиків і 5 – юдеїв¹⁰¹). Однак уже з 1923 р. розпочався процес ліквідації єдиної українськомовної чоловічої семінарії у Львові. Жіноча українська учительська семінарія незабаром стала двомовною (польською мовою тут викладали історію, географію, науку про тогочасну Польщу, педагогіку, психологію, історію виховання, науку про дитину, а також безпосередньо польську мову). Загалом до 1932 р. українські вчителі мали змогу здобувати освіту у восьми державних утравквістичних учительських семінаріях, коєдукаційних курсах із українською мовою викладання, семи приватних із українською мовою навчання¹⁰². Як зазначали українські громадські діячі, після прийняття шкільного закону 1924 р., який передбачав перетворення учительських семінарій на двомовні, всі семінарії стали «польськими школами по духу, мові і навіть складу учителів»¹⁰³. Водночас попри те, що семінарії були утравквістичними, випускники-українці мали право навчати лише в українських школах, що значно ускладнювало їхнє працевлаштування¹⁰⁴. Подібна ситуація склалася й на Волині, де у 20-х роках ХХ ст. було закрито державні українські вчительські семінарії, які готували педагогів переважно для шкіл із українською мовою викладання: дві чоловічі (в Дедеркалах і Дермані) й одну жіночу (в Зимному)¹⁰⁵. Ліквідовуючи українськомовні семінарії, влада натомість дбала про розвиток польських учительських семінарій, яких, до прикладу, у Галичині діяло 11: 3 чоловічі, 7 жіночих, 1 коєдукаційна, де

100 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 3.

101 BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 26.

102 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 5; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 241, 243; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. S. 71.

103 М. Ч. Виконавчий розпорядок до шкільного закону для «кресів». *Діло*. 1925. 25 січня. С. 1.

104 Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 99.

105 Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 pp.).

на 1 січня 1923 р. навчався 2 271 слухач (з яких 2244 – римо-католиків, 17 – юдейського віросповідання, 10 – греко-католиків)¹⁰⁶.

Після проведення освітньої реформи 1932 р. ситуація з українськомовними учительськими семінаріями ускладнилася ще більше, оскільки мовою навчання педагогів стала польська, а українська до певного часу залишалася мовою викладання в приватних учительських семінаріях і на курсах. Із 1934/1935 н. р. єдиним закладом із українською мовою викладання була вчительська семінарія, якою опікувалися сестри чину св. Василя Великого, у ній навчалися майбутні вихователі дошкільних закладів¹⁰⁷. Якщо у Польщі в 1931/1932 н. р. із 53 педагогічних шкіл було 10 українських (8 приватних), то в 1937/1938 н. р. із 15 педагогічних шкіл (12 державних і 3 приватних) залишилася лише 1 приватна українська¹⁰⁸. Закриття українськомовних семінарій відбувалося в умовах, коли в Польській державі надзвичайно гостро постала проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчували у селах. Так, у початкових школах Волині у 1933/1934 н. р. із 3 304 педагогів поляками були 2 637 (80 %), і лише 447 (13,5 %) були українцями, решта – представники інших національностей¹⁰⁹. Подібна ситуація склалася й у Галичині, де у 1938 р. із 15 197 педагогів 10 125 (67 %) були польської національності, а української лише 2 477 (16 %)¹¹⁰.

В умовах наступу на освітні права українців, перетворення українськомовних навчальних закладів на утраквістичні, у яких влада вбачала засіб виховання польського державного патріотизму, формування в учнів польської національної свідомості та загалом асиміляції непольських народів, зокрема шляхом оточення дитини в утраквістичній школі польськими національними символами (польський герб, портрети керівників держави, співання польського гімну, відзначення державних свят та історичних дат), запровадженням різноманітних предметів, наприклад

106 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. К. 3; Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 28.

107 Сутник М. Українці в Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 75–76; Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 489.

108 Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. С. 945.

109 Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. С. 186.

110 Великанович Д. Учителство в цифрах. *Учительське слово*. 1938. 15 вересня. С. 175.

«патріотичного державницького виховання» тощо, одним із найважливіших завдань українських громадсько-політичних та релігійних діячів, які добре усвідомлювали зв'язок між національною ідеєю, формуванням патріотизму та шкільною освітою, стало надання дітям і молоді доступу до освіти рідною мовою¹¹¹. Адже саме в національних навчальних закладах українці мали змогу вивчати історію України, відзначати урочистості, пов'язані з минулим власного народу, формувати національну свідомість¹¹². Знаний педагог Богдан Заклинський зазначав, що лише національна школа та свідомі вчителі можуть формувати в учнів любов до рідного краю та виховувати нову свідому інтелігенцію¹¹³.

За відсутності необхідної кількості державних навчальних закладів різних типів із українською мовою викладання, члени українських культурно-освітніх товариств особливу увагу зосередили на заснуванні національних приватних шкіл, учительських семінарій, закладів позашкільного виховання, а також різноманітних освітніх гуртків та курсів. Своєю діяльністю товариства намагалися охопити як Галичину, так і Гуцульщину, Лемківщину, Холмщину, Полісся, Підляшшя та Волинь, тобто ті терени, де українське населення опинилося під загрозою денаціоналізації¹¹⁴. Однак спроби українських громадсько-політичних діячів охопити просвітницькою роботою всі етнічні українські землі, що належали до складу міжвоєнної Польщі, стикалися зі спротивом польської влади. Так, Товариство «Просвіта» отримало дозвіл на діяльність лише в чотирьох воєводствах: Краківському, Львівському, Станіславівському та Тернопільському. Заборону розширення діяльності українських товариств, зокрема «Просвіти», «Рідної школи», «Сокола», «Пласту» та інших на решту теренів влада аргументувала тим, що подібні дії мають політичне

111 Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. *Dz. U.* 1932. Nr 38. Poz. 389. S. 639–645.

112 Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 30. С. 234.

113 Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 48. Зак. 76 / п 13. Арк. 6.

114 Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 76 а. Арк. 9; ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3.

спрямування¹¹⁵. З огляду на це, українське приватне шкільництво найактивніше розвивалося у Галичині, а також певною мірою на Волині. Значних зусиль до відродження зруйнованих війною чи заснування нових українських шкіл і впровадження у них рідної мови навчання докладали члени Українського педагогічного товариства (УПТ) (з 1926 р. – «Рідна школа») та «Просвіти», а на Волині ще й культурно-освітнього товариства «Українська школа»¹¹⁶. Свою діяльність вони спрямували на заснування й розвиток початкових і середніх шкіл, господарських, торговельних, ремісничих і промислових навчальних закладів із українською мовою викладання, боротьбу за впровадження української мови у заклади середньої та вищої освіти¹¹⁷. До прикладу, у 1923/1924 н. р. під керівництвом УПТ у Галичині діяли 28 українських приватних початкових та 4 неповних середніх школи зі 129 вчителями та 4 440 учнями¹¹⁸. Однак заборона кураторією ЛШО на відкриття нових українськомовних приватних шкіл, закриття наявних навчальних закладів, зокрема через відмову шкільної адміністрації запроваджувати польську урядову мову в навчальні заклади, звинувачення вчителів-українців у нелояльності до влади й ворожій агітації проти Польщі, стали на заваді розбудові розвиненої мережі приватних українськомовних освітніх закладів¹¹⁹. Як наслідок, до прикладу, у 1938/1939 н. р. «Рідна школа» змогла забезпечити у Галичині функціонування лише 33 початкових шкіл (26 міських і 7 сільських) із 5 343 учнями. Із них у Львівському воєводстві діяло 13, у Станиславівському – 11, у Тернопільському – 9. Зауважу, що значним позитивом цих шкіл було те, що учні у них навчалися не за двома різними програмами – для сільських і міських школярів, як у державних школах, а за єдиними програмами й планами, що значно підвищувало рівень освіти сільських дітей¹²⁰.

115 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 9.

116 Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні у 20–30 рр. XX ст. *Молодь і ринок*. 2012. № 7. С. 8–12.

117 ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3–8; Там само. Спр. 93. Арк. 2–5; Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. С. 70–71, 73–74.

118 Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 45.

119 ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 12; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 413–414.

120 Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 45; Сыг-
нук М. *Ukraincy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 77–79.

Оскільки у міжвоєнній Польщі питання здобуття українською молоддю середньої освіти залишалося невирішеним, «Рідна школа» активно взялася й за організацію приватного середнього шкільництва. У 1928/1929 н. р. згадуване товариство опікувалося 9 приватними гімназіями та 1 гімназійним жіночим курсом, де загалом навчалося 1 836 учнів; 4 приватними учительськими семінаріями зі 772 слухачками та семінарійними чоловічими курсами з 80 учнями; торговельною школою з 211 школярами та 7 фахово-доповнювальними школами із 747 учнями; 31 загально-освітньою школою, яку відвідувало 3 829 дітей і 25 загальними лекціями з 1 003 слухачами. Також це товариство утримувало бурси, організовувало фахові курси та заняття для неписьменного населення, видавало шкільні підручники тощо. Однак початкових і середніх шкіл, а також курсів не вистачало, оскільки під безпосереднім впливом української громадськості у 1933 р. було лише 0,78 % усіх українських дітей¹²¹. З огляду на це, щороку «Рідна школа» намагалася збільшити кількість приватних навчальних закладів та учнів у них. У 1934 р. під її опікою перебувало 12 гімназій із 1 576 учнями, у 1935 р. із 1 835 школярами, 66 класами та 72 відділами¹²². У 1938/1939 н. р. у закладах середньої освіти зазначеного вище товариства, до яких належали 12 гімназій (3 дівочих і 9 коєдукаційних) та 11 ліцеїв (із яких 8 – гуманістичних, 1 – математично-фізичний, 2 – змішаних (гуманістичний поєднаний із природничим)), навчалося 2 499 школярів за програмами державних шкіл. У цьому ж навчальному році право прилюдності одержали 8 гімназій і 2 ліцеї¹²³. У цих навчальних закладах здобувала освіту майже половина від загальної кількості українських дітей, які навчалися у закладах цього типу (у 1935 р. у середніх школах як

121 Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 40.

122 AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 35.

123 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 181; За координацію українського приватного шкільництва. *Рідна школа*. 1939. 1 січня. С. 3; Герцюк Д. «...Вона клала підвалини для будучности українського народу». Історичний огляд діялості товариства «Рідна школа». *Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників»* / упоряд. А. Благітка. Львів: Основа, 1999. С. 13; Курляк І. Діяльність загальноосвітніх гімназій Українського педагогічного товариства «Рідна школа». *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах* / упоряд. і наук. ред.: Д. Герцюк, С. Ярема. Львів: Видавництво Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 84.

державних, так і приватних, навчалося 5 300 українців, із яких 4 300 з українською мовою навчання, і лише 500 – в утравістичних¹²⁴. Зауважу, що у 20–30-х роках XX ст. на Волині діяло 3 приватних заклади середньої освіти з українською мовою викладання, у яких у 1928/1929 н. р. навчалося 537 учнів (що становило 9,7 %) та працювало 36 педагогів, а також одна польсько-українська гімназія із 234 учнями та 14 викладачами¹²⁵.

У початкових та середніх школах, а також учительських семінаріях «Рідної школи» учнів виховували у національному дусі, навчали української мови, ознайомлювали з українською культурою та національними традиціями. Особливу увагу вчителі приділяли вивченню таких предметів, як українознавство, українська мова та література, історія та географія України¹²⁶. Ці заклади забезпечували високий рівень навчання, виховували патріотично свідомих громадян¹²⁷. Формуванню національної свідомості школярів сприяли також підручники, написані чи укладені українськими педагогами, що ознайомлювали школярів із творами українських письменників, які пробуджували національну свідомість, а також подавали найважливіші відомості з минулого українського народу, зокрема про Українську державу, рідний край, історію козаччини, національні свята, у деяких книжках було надруковано національний гімн. Загалом вони стали «початком перевиховання української молоді в національному дусі»¹²⁸. Пробудженню в школярів національної гідності сприяли також численні культурно-освітні заходи, відзначення пам'ятних подій з історії українського народу, ювілеїв видатних українців, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка та Маркіяна Шашкевича тощо¹²⁹. Однак навіть у цих нечисленних

124 Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 89–101; Syrnuk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 68.

125 Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. С. 189.

126 Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.). Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1999. С. 110–114.

127 Час і люди, ідеї й діло. (З приводу двадцятьп'ятьліття Рогатинської гімназії). *Рідна школа*. 1934. 15 вересня. С. 256–257.

128 ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 66-з / п. 12. Арк. 43–44, 62, 68–71, 77.

129 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 210; ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 862. Арк. 7; Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zesp. 1084. Sygn. 28. K. 1.

приватних школах польська влада всіляко намагалася обмежити навчання учнів за українськими підручниками та пильно стежила за дотриманням програми навчання польської мови, польської історії та географії, які передбачали, що педагоги плекатимуть польський національний дух, популяризуватимуть польську історію та культуру¹³⁰.

Належну увагу українські громадсько-політичні діячі також приділяли розширенню мережі українськомовних фахових шкіл, що мало сприяти формуванню освіченої верстви українських промисловців, підприємців, технічних працівників, ремісників, господарів, конкурентоспроможних на ринку праці, вихованню національно свідомої української інтелігенції, яка згодом долучилася б до культурно-освітньої й економічної діяльності на користь самостійної Української держави¹³¹. Не отримавши підтримки від держави, українські громадські організації перебрали на себе створення і фінансування національних фахових шкіл, зокрема сільськогосподарських. Саме у заснуванні рільничих шкіл «Просвіта» убачала шлях виходу українського селянства з важкого економічного становища. Зокрема, у 1925 р. це товариство утримувало українську жіночу школу домашнього господарства в с. Угерці Винявські, торговельну школу у Львові, господарсько-садівничу школу в Милованні та ще кілька подібних закладів¹³². З метою піднесення загального рівня освіти та професійної кваліфікації українського селянства «Просвіта» також провадила короткотермінові сільськогосподарські курси¹³³. Дослідник Іван Зуляк зауважив, що фахові школи та курси «Просвіти» не лише готували фахівців для потреб сільського господарства й української кооперації, а й були визна-

130 Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. С. 948; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 248–249.

131 Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини... С. 496–497.

132 Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 11; Зуляк І. С. Діяльність господарської школи «Просвіти» у Милованні в міжвоєнний період – важливий чинник поступу української кооперації. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 78.

133 AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. К. 18; Дописи. Грималівщина. (Ветеринарно-годівельний курс «Сільського Господаря» у Вікні). *Діло*. 1928. 20 червня. С. 3; Sygnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 70.

чальним чинником формування національної свідомості й суспільної організованості громадсько-культурних сил Галичини¹³⁴.

Значний внесок у розвиток сільськогосподарського шкільництва зробили також члени Товариства «Сільський господар», які, зокрема, у 1933 р. витратили на ці потреби 157 553 зл.¹³⁵. «Сільський господар» заснував власні освітні осередки, зокрема садівничо-господарську школу ім. Т. Шевченка у Скнилові поблизу Львова, в Окшові біля Холма, а також сільськогосподарські курси в Янчині Перемишлянського повіту (за період від 6 листопада до 31 грудня 1935 р. їх прослухали 25 слухачів), інструкторські курси в Тернополі, курси господинських інструкторок у Львові тощо, спрямовані на піднесення фахового та культурного рівня українського селянства¹³⁶. У 1936 р. «Сільський господар» спільно з приватною Рільничою чоловічою школою «Просвіти» в Милованні та приватними коєдукаційними сільськогосподарськими курсами в Шибалині долучився до організації курсів для передовиків II ступеня Хліборобського вишколу молоді тощо¹³⁷. У 1930-х роках «Рідна школа» утримувала купецькі гімназії у Львові та Станиславові, однорічну торговельну школу вищого ступеня та кооперативну школу в Яворові, восьмимісячний торговельний кооперативний курс, адміністративно-торговельну школу у Львові, сільськогосподарську школу поблизу Бережан, ще п'ять фахово-доповнювальних шкіл, із яких дві – у Львові, по одній – у Тернополі, Станиславові, Перемишлі¹³⁸. Визначивши одним зі своїх основних завдань допомогу молоді у здобутті фахової освіти, «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар», «Труд», «Зоря», Ревізійний союз кооперативів, Українське технічне товариство у Львові тощо зосередилися на розбудові широкої мережі приватного фахового шкільництва, сприяли економічному розвитку

134 Зуляк І. С. Діяльність господарської школи «Просвіти» у Милованні... С. 84.

135 ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 19.

136 AAN. Zesp. 1180. Sygn. 26. K. 146–150; За культурний рівень сільського життя. *Мета*. 1937. 23 травня.

137 ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 4; Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств з поширення сільськогосподарських знань в Галичині (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2011. С. 14–15.

138 Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 1881–1931 / упоряд. та наук. ред.: Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів: СПОЛОМ, 2013. С. 135–137.

українського села¹³⁹. Загалом у міжвоєнні роки в Галичині діяло 14 фахових шкіл і курсів. У 1936/1937 н. р. загалом у фахових школах навчалося 1 339 учнів, із них у 7 фахових школах «Рідної школи» було 944 слухачі, а в інших – 395 учнів¹⁴⁰.

У населених пунктах, де влада забороняла відкривати як державні, так і приватні українськомовні школи різних типів, задля піднесення освітнього рівня місцевих українців члени «Просвіти» організовували курси для неписьменних, короткотермінові повітові курси для вишколу організаторів читалень, доповнювальні та підготовчі курси (акцентували на тих предметах, які формували національну свідомість), торговельні, ремісничі, промислові курси, курси домашнього господарювання, видавали букварі з інструкцією для навчання письма, а також різноманітні підручники¹⁴¹. Члени «Рідної школи» при гуртках організовували «збірні лекції» (по 9 дітей у групах), що використовували програму державної школи. У 1934/1935 н. р. згадуване товариство організувало 13 таких лекцій зі 118 слухачами¹⁴². Однак місцева польська влада не лише не надавала «збірним лекціям» офіційного статусу школи, а й переслідувала учнів, накладала штрафи на батьків школярів, а вчителів арештовувала, конфісковувала книжки з учнівських та вчительських бібліотек, карти, портрети Т. Шевченка тощо¹⁴³. Через тиск шкільної чи адміністративної влади частина «збірних лекцій» була закрита, а ті, які продовжили діяти, часто перетворювалися на приватні початкові школи цього товариства, які потребували значного фінансування¹⁴⁴. «Рідна школа» також організовувала т. зв. гуртки доросту – виховні інституції для молоді віком від 14 до 24 років,

139 Палилюлько О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини в організації сільськогосподарської освіти (1919–1939 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2013. Вип. 6–7. С. 49.

140 Пасіцька О. Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки ХХ століття). Львів, 2014. С. 149, 151.

141 ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 20–21; Зуляк І. С. Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *Український історичний журнал (УІЖ)*. 2005. № 6. С. 105–108.

142 AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 35; Герцюк Д. Товариство «Рідна школа» і розвиток української початкової освіти в Галичині. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах / упоряд. і наук. ред.: Д. Герцюк, С. Ярема*. Львів: Видавництво Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 69.

143 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 197–203.

144 AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. K. 91; Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 1881–1931. С. 133.

яка не мала змоги продовжити навчання після закінчення початкової школи. У 1936 р. у 873 таких осередках гуртувалося 6 188 юнаків і дівчат. Доріст сприяв удосконаленню шкільної та домашньої освіти українців, а також опікувався навчанням неграмотних¹⁴⁵. Часто місцева влада ліквідовувала гуртки доросту, мотивуючи це невідповідністю їх діяльності статутіві «Рідної школи» чи законом про товариства. За таких умов члени гуртків доросту активно долучалися до створення при читальнях «Просвіти» «гуртків самоосвіти», які також сприяли піднесенню рівня знань українців¹⁴⁶. Зокрема, у 1934 р. за підтримки просвітян діяло 350 самоосвітніх гуртків¹⁴⁷. Члени «Просвіти» також розповсюджували шкільні підручники, книжки, журнали та газети українською мовою, організовували літературно-музичні акції, просвітницькі віча, концерти, аматорські театральні вистави, відзначали національно-культурні свята, створювали бібліотеки¹⁴⁸. Активну діяльність «Просвіта» провадила на ниві позашкільної освіти та виховання в національному дусі, залучаючи до цієї роботи патріотично налаштованих учителів початкових шкіл і гімназій, лікарів, студентів¹⁴⁹. Члени «Просвіти» та «Рідної школи» щорічно організовували різноманітні урочисті академії, зокрема на честь полеглих під Крутами, Шевченківські вечори, ювілеї Івана Франка, Маркіяна Шашкевича, Михайла Грушевського, національні свята, наприклад Свято матері тощо, які знайомили українців із минулим власного народу, що сприяло збереженню їхньої національної свідомості¹⁵⁰.

У міжвоєнні роки «Рідна школа» та «Просвіта» також долучилися до організації дошкільних закладів. Так, у 1934 р. за підтримки чле-

145 AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. К. 77; Калинович В. Доріст Рідної Школи при праці. *Рідна школа*. 1936. 1 жовтня. С. 271–273; Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 110–112.

146 AAN. Zesp. 1180. Sygn. 32. К. 7–8.

147 AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. К. 54.

148 Детальніше див.: ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 3; AAN. Zesp. 322. Mikrof. В. 18455. Sygn. 2252. К. 26; Ibid. Zesp. 1181. Sygn. 6. К. 3; Люзньак М. Поширення української книги товариством «Просвіта» на Лемківщині у 30-х роках XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 487–492.

149 ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 11–13; Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: «Воля», 2005. С. 201.

150 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 121; Там само. Спр. 1315. Арк. 186–187; AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. К. 12; Ibidem. Sygn. 23. К. 76.

нів «Просвіти» діяло 138 дошкільних закладів¹⁵¹. У 1937/1938 н. р. 604 таких установи «Рідної школи» відвідувало 22 тис. дітей, у яких вихованців не лише забезпечували належною опікою, а й давали основи національного виховання. Дошкільні заклади були «першим і найважливішим щаблем формування в дитини національної свідомості»¹⁵².

Захищаючи права рідної мови в освітній сфері, «Рідна школа», «Просвіта», «Рідна хата» та інші культурно-освітні товариства спільно з українськими політичними партіями національно-демократичного спрямування, зокрема Українським національно-демократичним об'єднанням, Українською соціалістично-радикальною партією, Фронтом національної єдності тощо, долучилися до організації та проведення акцій шкільного плебіситу в Галичині, на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші¹⁵³. Ці акції були започатковані шкільним законом від 31 липня 1924 р., виконавчим розпорядженням МВіО від 7 січня 1925 р., а також розпорядженням Президента Другої Речі Посполитої від 29 листопада 1930 р., яким встановлювався семирічний термін подання декларацій від дня проведення останнього плебіситу¹⁵⁴. Акції шкільного плебіситу відбувалися насамперед у тих повітах, де домінувало українське населення, але переважали польськомовні або утравквістичні навчальні заклади¹⁵⁵. Політичні діячі за підтримки членів товариств та греко-католицького духовенства на місцях організовували різноманітні плебісцитні та вічеві акції, а також із парламентської трибуни висловлювали протести щодо запровадження польської мови в українських навчальних закладах чи ліквідації українськомовного шкільництва¹⁵⁶. Усі ці заходи повинні були створити підвалини для виховання українських дітей і молоді

151 AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 54.

152 Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини... С. 484.

153 Гавришук С. «Рідна школа» в Дрогобичі. *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / за ред. Л. Луціва. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. Т. 1. С. 467.

154 Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. С. 182.

155 ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 159 а. Арк. 2; Як переводять шкільний плебісцит. *Діло*. 1933. 15 січня. С. 1–2.

156 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 261.

у національному дусі та сприяти формуванню в українців Польщі національної свідомості.

У міжвоєнні роки у складному становищі перебувала також та частина української молоді, яка прагнула здобути вищу освіту, оскільки, відповідно до розпорядження МВіО від 14 серпня 1919 р., під час вступу до закладів вищої освіти перевагу надавали тим абітурієнтам, які служили в польській армії чи закінчили польськомовну школу. Попри те, що ці нововведення суперечили міжнародному праву та мали на меті закрити доступ українській молоді та викладачам-українцям насамперед до Львівського університету, відповідне розпорядження діяло упродовж міжвоєнних років¹⁵⁷. Ситуацію зі здобуттям вищої освіти для української молоді ускладнювало й те, що відповідно до ст. 9 «Закону про вищі школи Польщі», ухваленого 13 липня 1920 р., єдиною мовою викладання у всіх закладах вищої освіти стала польська¹⁵⁸. Як наслідок, Львівський університет втратив статус двомовного, тут були закриті всі кафедри з українською мовою викладання та доцентури (за винятком доцентури професора карного права Петра Стебельського). Діяла лише кафедра руської (української) мови та літератури, яку в 1927 р. очолив польський лінгвіст Ян Янув. Щоправда, наприкінці 1933 р. відновила роботу кафедра історії слов'янських літератур під керівництвом Іларіона Свенціцького, однак курс східно-і південнослов'янських літератур викладали польською мовою¹⁵⁹.

Позбавлена можливості здобувати освіту рідною мовою у закладах вищої освіти Польщі українська молодь на з'їзді українського студентства у Львові в липні 1921 р. ухвалила рішення про відкриття таємного університету. Щодо причин заснування цього навчального закладу знаний історик Іван Крип'якевич у своїх спогадах писав так: «Львівський університет під польською владою дістав назву ім. Яна Казимира і був цілком сполонізований; скасовано українські катедри, які з важким трудом ми добули за Австрії; професори-українці не хотіли викладати

157 AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68729. К. 211–214, 263–266; Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект. Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. С. 143.

158 Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich. *Dz. U.* 1920. Nr 72. Poz. 494. S. 1277–1294.

159 Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях... С. 143.

по-польськи і їх позбавлено посад. У перших роках до університету мали вступ тільки студенти, що відбули службу у польським війську, через те українці не могли вчитися в університеті. Наша молодь проголосила бойкот і дала ініціативу до заснування приватного українського університету»¹⁶⁰. Заняття проводили у приміщеннях Академічного дому, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, «Просвіти», Національного музею, закладах «Рідної Школи», підвалах собору св. Юра, у приміщенні «Кола правників» та інших українських організацій, у приватних квартирах викладачів і студентів¹⁶¹. На початку існування в університеті діяли 3 факультети – медичний, філософський та юридичний із 58 кафедр. Згодом створено технічний відділ, на базі якого у 1922–1925 рр. діяла Українська (таємна) висока політехнічна школа. Із 1924 р. розпочалося навчання студентів на факультеті мистецтва під керівництвом Олекси Новаківського. У різні роки ректорами Українського таємного університету були Василь Щурат, Мар'ян Панчишин, Микола Чайковський та Євген Давидяк¹⁶². Випускники цього університету мали змогу продовжувати студії у закладах вищої освіти Чехо-Словацької Республіки, Австрії, Німеччини та Югославії. Однак через постійні переслідування з боку польської влади, заборону службовцям державних установ працювати в університеті, дискримінацію випускників, недостатню матеріальну базу та брак коштів, у 1925 р. університет припинив існування¹⁶³. Подібна доля спіткала й Високу політехнічну школу, яка діяла упродовж 1922–1926 рр. і фактично була технічним відділом Українського таємного університету. Сформована на основі однорічних політехнічних курсів, які розпочали роботу в травні 1921 р., школа спочатку мала три відділи (факультети): загаль-

160 Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 118.

161 Детальніше див.: Редько Ю. Українські високі школи у Львові (1920–1925) (Із споминів колишнього студента). *Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.)*. Львів: Друкарські куншти, 2012. С. 170; Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 101.

162 ЦДІАЛ України. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8.

163 Ворончак І. Шкільництво на Борщівщині: історичний нарис. Львів: ВЕЛАКС, 2003. Ч. 1. С. 47; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 244.

ний, машинний (машинобудівний) і лісничий (лісничо-агрономічний); згодом організовано хімічний і мистецький відділи¹⁶⁴.

Важливе значення для здобуття освіти українською молоддю мала також заснована у 1928 р. із ініціативи митрополита Андрея Шептицького греко-католицька Богословська академія у Львові, що діяла до 1944 р. Педагогічний колектив академії виховував у студентів релігійну та національну свідомість, ознайомлюючи їх із надбаннями української культури та героїчним минулим власного народу. Навчальний заклад був заснований на базі тимчасового теологічного відділу, організованого у Духовній семінарії для студентів Львівського університету після закриття тут українських кафедр. Першим ректором закладу був Йосиф Сліпий. До 1932 р. тут діяв лише теологічний відділ із 12 кафедрами, а з жовтня 1932 р. – філософський із 6 кафедр. Найбільше студентів тут навчалось у 1934–1936 рр. – 365 осіб, найменше – у 1929–1930 рр. – 159¹⁶⁵.

Отже, непродумана та непослідовна освітня політика міжвоєнної Польщі щодо національних меншин негативно позначилася на загальному стані українськомовного шкільництва, призвівши до скорочення кількості державних початкових шкіл із українською мовою викладання, розбудови польсько-українських навчальних закладів чи польських з українською мовою як навчальним предметом, перетворення середніх шкіл на двомовні, а також ускладнивши українській молоді здобуття освіти у закладах вищої освіти. Усі ці заходи лише посилили прагнення українців до забезпечення своїм дітям можливостей для здобуття освіти рідною мовою, культивування національних традицій і розвитку власної культури. Українські громадсько-політичні діячі та греко-католицьке духовенство добре розуміли, що тільки національне виховання та знання власної мови, історії та культури допоможуть зберегти національно-етнічну самобутність. Як наслідок, вони зосередилися на відкритті приватних навчальних закладів початкової і середньої освіти, фахових шкіл, учительських семінарій,

164 Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 107.

165 З життя Духовної Семінарії у Львові. *Мета*. 1933. 5 березня; Іваник О. Митрополит А. Шептицький і розвиток освіти у Галичині першої половини XX століття. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2004. Вип. 1. С. 114–115; Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 110–114.

різноманітних курсів, самоосвітніх гуртків, виданні української друкованої продукції тощо. З одного боку, спроби полонізації культурно-освітнього життя, з іншого – плебісцитні й вічеві акції українських громадсько-політичних діячів та духовенства, зумовили залучення до заходів із підтримки національного шкільництва чималої кількості українців та активізації українського національного руху загалом.

Марина Чебан

Розділ 9

Історична наука у міжвоєнному Львові: протистояння і порозуміння

У період між двома світовими війнами Львів залишався важливим центром наукових досліджень, де взаємодіяли українські та польські вчені. Незважаючи на складну політичну ситуацію у регіоні, напружені відносини між представниками обох народів, історики проводили наукові дослідження, результати яких представляли на міжнародних конференціях, описували у монографіях, публікували у збірниках, часописах і пресі. Поразка українців у національно-визвольних змаганнях не могла не позначитися на взаємовідносинах між польськими й українськими науковцями. Епохальні події наприкінці Першої світової війни були пов'язані з боротьбою за незалежність як Польщі, так і України. Результати виявилися різними для двох народів. Здобуття Польщею незалежності позитивно вплинуло на розвиток національної історичної науки, відкривало нові можливості для польських дослідників – новостворена держава взяла під свою матеріальну опіку історичну науку, створивши умови для її потужного розвитку. Як наслідок, спостерігаємо відкриття нових історичних кафедр в університетах, заснування бібліотек, організацію мережі архівів, що ставали осередками дослідницької діяльності¹. У цей час до Львова переїхали такі знані польські історики, як Адам Шельонговський, Ян Птасьнік, Францішек Буяк, Костянтин Хилінський та ін., які очолили кафедри в Університеті Яна Казимира.

1 Лазурко Л. Проблеми становлення польської історичної науки міжвоєнного періоду на сторінках «Історичного квартальника». *Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях* / за ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерницького. Львів; Жешув, 2006. Т. 4. С. 396–409.

Перспективи розвитку української історичної науки були не такими райдужними через перешкоди з боку влади, яка під гаслами захисту державотворчих інтересів активно розгорнула політику колонізації, спрямовану здебільшого на наукову й культурно-освітню сферу. Згідно з ухваленим 13 липня 1920 р. «Законом про вищі школи Польщі», польська мова стала єдиною і обов'язковою у викладанні. Як наслідок, в Університеті Яна Казимира розформовано всі україномовні кафедри, викладачів звільнено, а на їхні посади призначено поляків². Це сприяло розвитку виключно польської освіти та науки. Українські ж професори змушені були працювати не за фахом, що негативно відображалося на їх науковій діяльності. До початку 30-х рр. ХХ ст. серед викладачів університету не було жодного професора чи доцента українця. Лише у 1933 р. право викладати східно- і південнослов'янську літературу, палеографію та дипломатику отримав етнограф і музеєзнавець Іларіон Свенціцький. У 1928 р. на численні прохання українців в університеті відкрито кафедру руської (української) філології, яку до 1939 р. очолював польський філолог Ян Янів³. Під тиском громадськості Міністерство віросповідань та освіти Другої Речі Посполитої зобов'язувало раду гуманітарного факультету розглянути можливість створення кафедри історії української літератури, однак ректорат зволікав і відкрити її до початку Другої світової війни так і не вдалося. Така урядова політика сприяла неповерненню до Львова з еміграції багатьох відомих науковців, серед яких: Дмитро Дорошенко, Леонід Білецький, Степан Рудницький, Сергій Шелухін, Володимир Старосольський та ін.

Фактично позбавлені можливості викладати та проводити наукові дослідження в університетах Львова українські вчені змушені були шукати професійної реалізації у гімназіях і школах Галичини. Обмеженим став також доступ до університету українського сту-

2 Лаврецький Р. Модернізація історичної освіти у Львівському університеті на тлі освітніх реформ міжвоєнної Польщі. *Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка*: зб. наук. праць. Львів, 2013. Вип. 14. С. 263–272; Юрейко П. Структура навчально-наукових підрозділів медієвістичного спрямування на філософському (гуманітарному) факультеті Львівського університету міжвоєнного періоду (1918–1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2013. Вип. 48. С. 129–151.

3 Вакульчук С. Українські діалекти у дослідженнях польських лінгвістів (I пол. ХХ ст.). *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ, 2011. Вип. 34. С. 377–387.

дентства, частка якого не повинна була перевищувати 15 % від загальної кількості⁴. Важливим кроком до реалізації ідеї автономного національно-культурного життя була спроба відкриття Українського таємного університету, який функціонував нелегально на громадських засадах. Проте регулярні переслідування з боку влади, заборона службовцям державних установ працювати в університеті, дискримінація випускників, недостатня матеріальна база та брак коштів призвели до його закриття у 1925 р. Одночасно із заснуванням світського закладу вищої освіти у Львові інтелігенція мала задум створити також і теологічний. Митрополит Андрей Шептицький 1928 р. відкрив у мурах духовної семінарії приватний навчальний заклад – Богословську греко-католицьку академію, яка мала стати основою майбутнього університету. Її ректор Йосиф Сліпий прагнув, щоб вона не поступалася європейським університетам, тому запрошував до викладання на богословському, а згодом й філософському факультетах найкращих науковців краю. Він запросив до педагогічного колективу відомих світських і церковних істориків, а саме: Івана Крип'якевича, Ярослава Пастернака, Володимира Залозецького, Миколу Чубатого, Юрія Полянського, Костянтина Чеховича та ін. За період існування у 1928–1939 рр. академія значно розширилася – відкрито нові факультети, кафедри, збільшився викладацький склад, розвинуто видавничу справу, сформовано бібліотеку та музей⁵. Проте болуче для українців освітнє питання її існування не вирішувало. Переговори і пошуки компромісу з поміркованими представниками польського уряду щодо створення українського університету у підсумку завершилися провалом. Польська влада, зважаючи на внутрішньополітичну боротьбу та суспільні настрої, виявилася не готовою до реальних

4 Гуль О. Представники національних меншин у Львівському університеті в міжвоєнний період: конфлікти у студентському соціумі. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*. Львів, 2019. Кн. 2. С. 286–295; Руда О. Розвиток освітніх процесів у Львові (1923–1939). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2015. Вип. 16. С. 221–235.

5 Глинка Л. Богословське наукове товариство у Львові в першому десятилітті свого існування (1923–1933). Львів, 1934. 93 с.; Ленчик В. Д-р Іван Крип'якевич як професор Богословської академії у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 569–571.

рішень щодо створення вищої української школи⁶. Потреба науково-культурного функціонування української спільноти вимагала інституційного оформлення освітніх закладів, створення умов для наукової праці чималого прошарку інтелігенції.

Незважаючи на несприятливу освітню політику щодо українців у Львівському університеті ступінь доктора філософії здобули десять молодих науковців – Роман Зубик (1930), Ілля Витанович (1930), Іван-Костянтин Гладилевич (1931), Микола Андрусак (1931), Микита Думка (1931), Іван Карпинець (1932), Маркіян Смішко (1932), Іван Старчук (1931), Євген Завалинський (1936) та Володимир Шаян (1939). Щодо ставлення до українців викладачів немає одностайної думки. Деякі випускники згадували про приязне відношення до них польських професорів, зокрема Францішека Буяка, Станіслава Закшевського, Адама Шельнговського, Теофіла-Еміля Модельського, хоча одночасно вони ж могли пропагувати відверто антиукраїнські настрої⁷.

Існує думка, що Францішек Буяк створював навколо себе багатонаціональне середовище, що, на думку Ярослава Грицака, не було його головною й свідомою метою⁸. Різняться також і думки сучасників щодо ставлення професора до українців. Студент-поляк Юзеф Зелінський характеризував його як толерантне: «У львівському середовищі загалом і в університеті зокрема панувало національне та політичне напруження, однак завдяки особистості Ф. Буяка, на його семінарах панувала атмосфера повного порозуміння, пошани та толерантності між студентами різних націй. Окрім поляків, серед учнів професора було чимало євреїв та українців, а серед останніх, окрім націоналістів (належних до ОУН), ще й комуніст»⁹. Натомість, українець Олександр Домбровський згадував, що «при кафедрі між студентами Ф. Буяка траплялися, зрідка, деякі українці, хоча сам Ф. Буяк був українофобом і творив разом з професорами

6 Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків, 2008. С. 110–112.

7 Чебан М. Українські студенти-історики в Університеті Яна Казимира (1919–1939). *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ – початок ХХІ століть)*. Львів, 2018. Кн. 1. С. 278–293.

8 Грицак Я. Український вимір школи Францішка Буяка. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: матеріали Міжнародної наукової конференції (Мюнхен, 1–3 липня 2012 р.)*. Київ, 2014. С. 190–191.

9 Там само. С. 189.

Станіславом Грабським та Станіслав Гломбінським загальновідому антиукраїнську гакаату в сфері політики польської інтелектуальної еліти, що мало без сумніву значні впливи на тодішні урядово-державні чинники Польщі та головно ендецькі круги польського суспільства»¹⁰.

Популярність лекцій Ф. Буяка пояснюється його новітніми підходами і впровадженням до навчальних програм однієї з наймолодших на той час галузей історичної науки – соціально-економічної історії. На його думку, вона повинна базуватися на ґрунтовних знаннях природних явищ, які впливали на господарське життя краю. Тому він започаткував вивчення стихійних лих, розвитку поселень, міграції населення, історичної географії, історії цін. Паралельно з діяльністю семінару професора дослідження із соціально-економічної історії проводили знані українські вчені, члени Наукового товариства імені Шевченка у Львові (НТШ), що ґуртувалися у Комісії національної економіки, соціології і статистики. З початку діяльності до її складу належали: Станіслав Дністрянський, Микола Залізняк, Степан Баран, Андрій Жук, Омелян Саєвич, Володимир Децикевич, Карл Коберський, Володимир Кубійович та ін., а з середини 1930-х років долучилися молоді історики, зокрема й учні Францішека Буяка: Роман Зубик, Ілля Витанович, Іван Карпинець, Микола Андрусак, Микола Пасіка та ін. Проведення паралельних досліджень із актуального нового напрямку історичної науки свідчить про бажання представників обох народів продемонструвати конкурентоспроможність, першість і оригінальність своїх відкриттів у розширенні знань із зазначеної тематики.

Суперечливі враження справляв на студентів медієвіст Станіслав Закшевський. О. Домбровський згадував: «Керівника кафедри історії Польщі С. Закшевського аж ніяк не можна було назвати приятелем українців. Був певний себе, зарозумілий з певними нюансами аrogанції»¹¹. Він також відзначав, що «на кафедрі знаходилася кузня польської патріотичної історичної науки, звідки виходили молоді кадри суб'єктивно настроєних у відношенні до українства польських істориків. У таких умовах український студент-історик

10 Домбровський О. Іван Карпинець – наш призабутий історик (1898–1954). *Український історик*. 1997. Т. 1–4(132–135). С. 107.

11 Домбровський О. *Спомини* / ред. А. Атаманенко; упоряд. Г. Клинова. Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. С. 82.

міг мати майже нульове знання з історії України після закінчення університетських студій, а деякі фрагменти з нашої історії пам'ятав зі суб'єктивного наświetлювання під час університетських викладів. З метою вивчення рідної історії студенти-українці Львівського університету з ініціативи Коструби організували семінар при НТШ»¹². Протилежну думку висловлював М. Андрусак, який, зокрема, згадував, що професор-медієвіст давав студентам опрацьовувати теми польсько-українських відносин, до того ж українцям переважно з української національної історії¹³.

Сучасники відзначали прихильне ставлення знавця середньовічної історії Теофіла-Еміля Модельського до одного з найздібніших студентів-українців Теофіла Коструби, який за розумом і знаннями перевищував університетських докторантів й, навіть, декого з доцентів¹⁴. Однак повноцінно реалізуватися молодому вченому не вдалося через важку хворобу – туберкульоз кісток. Олександр Домбровський згадував: «Еміль Модельський показав, що вміє відділити науку й професорську справедливість від політики. Згодом він самотній з представників університету взяв участь в похороні Т. Коструби»¹⁵.

З-поміж українців, що у міжвоєнний період захистили дисертацію й здобули науковий ступінь, в Університеті Яна Казимира реалізуватися зуміли лише археологи Маркіян Смішко та Іван Старчук. Їм вдалося спершу влаштуватися асистентами, а згодом ад'юнктами. Однак і в їхній університетській кар'єрі не все було гладко. Траплялися випадки, коли національна приналежність все ж відігравала певну роль. Працюючи на кафедрі праісторії, як і інші археологи, І. Старчук проводив польові дослідження. Для цього необхідно було одержати дозвіл на розкопки, який працівникам університету здебільшого видавали без перешкод. Зокрема, на польовий сезон 1938 р. Едмунд Булянда та Казимир Маєвський отримали його одразу. А щодо кандидатури Івана Старчука, то у начальника

12 Там само. С. 45.

13 Андрусак М. Автобіографія (вересень 1932 р.) / упоряд. Л. Тиміш. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2000. Вип. 4. С. 469–470; Чебан М. Микола Андрусак. Історія історика. Львів, 2015. 356 с.

14 Качмар В. Теофіл Коструба: життєвий шлях і наукові пошуки історика та богослова. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2014. Вип. 50. С. 256–268.

15 Домбровський Олександр. Споми́ни. С. 43.

суспільно-політичного відділу Здіслава Хареви́ча виникли питання. У своїй характеристиці він вказував: «др. Старчук раніше задекларований український націоналіст, сьогодні є з погляду морального і політичного бездоганний і до політики Польської держави лояльний. Однак, в свій час був студентом Українського таємного університету, членом українських націоналістичних студентських організацій». Тому надання дозволу залишив на розгляд воєводських урядів. У підсумку І. Старчук все ж його отримав, однак такі неоднозначні коментарі траплялися впродовж усього часу праці в університеті до 1939 р.¹⁶

Олександр Домбровський згадував, «що Старчук мусів бути добрим фахівцем своєї ділянки знання, якщо Е. Булянда, який не любив українців, взяв його на працю на свою катедру ад'юнктом. Згодом уже за советської окупації д-р Старчук оповідав мені, що Булянда не хотів допускати його як українця до доцентури»¹⁷. Відзначимо, що у міжвоєнний період здобути ступінь професора було доволі важко. Кафедра мала лише одного професора і, звісно, що допустити учнів до професури ніхто з них не хотів. Залишався варіант одержати доцентуру на основі габілітації і чекати слушного моменту, коли в якомусь із університетів звільниться професорське крісло¹⁸.

Іншому українцю – Маркіяну Смішку, після закінчення університету вдалося залишитися на кафедрі на посаді лаборанта-стипендіата, а його «українськість» не дала можливості претендувати на посаду доцента. Незважаючи на наполегливу працю та оригінальні наукові дослідження, вчений зміг читати лекції з основ археології, історії первісного суспільства, етнографії лише після розпаду Польської держави¹⁹. Початок Другої світової війни скоригував плани на майбутнє як польських професорів університету,

16 Булик Н., Гупало В. Місце представників нацменшин в освітньому процесі міжвоєнного Львова (на прикладі археологічного співтовариства). *Освіта національних меншин у Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*. Львів, 2018. Кн. 1. С. 267.

17 Домбровський О. Іван Старчук – видатний класичний археолог. *Український історик*. 2005. Т. 42. № 2/4. С. 229.

18 Булик Н., Гупало В. Місце представників нацменшин в освітньому процесі міжвоєнного Львова... С. 265–266.

19 Цигилик В. Маркіян Смішко як науковець і педагог. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2005. Вип. 8. С. 158–162.

так і випускників та студентів, зокрема українців. У межах політики радянського керівництва щодо реорганізації системи освіти відбулася своєрідна її українізація, унаслідок якої університет змінив свою національну ідентичність.

Окрім освітніх закладів, дослідницьку роботу українські вчені проводили, гуртуючись у недержавних наукових товариствах. У них сформувалося особливе інтелектуальне середовище, що в подальшому впливало на розвиток польської й української науки. Товариства формально не залежали від державного фінансування та не залучалися до виконання урядових програм досліджень, оскільки вирішальне значення при укладанні їх робочих планів мали дослідницькі зацікавлення членів. Завдяки цьому керівництво мало змогу гуртувати найкращі наукові сили Галичини та підняти престиж і значення товариств у розвитку історичних досліджень і науки загалом²⁰. Головними польськими науково-дослідними центрами у Львові у міжвоєнний період були Львівське доісторичне товариство, Польське історичне товариство, Товариство шанувальників минувшини Львова, Товариство дослідження історії оборони Львова, Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства, Геральдичне товариство та ін. Також у місті продовжувало діяти НТШ – перша неофіційна українська академія наук, що гуртувала інтелектуальну еліту. Післявоєнне відродження товариства проходило в умовах адміністративно-політичних утисків та економічної дискримінації з боку польської влади, що призвело до зменшення допомоги меценатів, відходу частини старих кадрів, спаду у дослідницькій і видавничій діяльності. Залишившись без державної допомоги, позбавлене колишніх «привілеїв», серед іншого – звільнення від податків й права видання українських шкільних підручників, що було одним із основних джерел його прибутків й організації університетських курсів для українських студентів – товариство функціонувало фактично за власні доходи з маєтностей і підприємств (друкарні, книгарні та палітурні), яких ледве вистачало на покриття адміністративних видатків. Загальна кількість видань помітно зменшилася, погіршилася їхня періодичність, зокрема нерегулярно почали виходити «Записки НТШ», «Збірники» секцій, «Хроніка НТШ» тощо²¹.

20 Jaczewski B. Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym. Wrocław, 1971. S. 216.

21 Купчинський О. Передмова. *Енциклопедія «Наукове товариство ім. Шевченка»*. Київ; Львів, 2012. Т. 1: А–Біб. С. 15.

З метою заручитися підтримкою польського уряду Виділ товариства 28 травня 1935 р. відрядив до Варшави на зустріч із прем'єр-міністром, міністром освіти і віросповідань та міністром внутрішніх справ делегацію у складі голови Івана Раковського, інженерів Юліана Мудрака та Євгена Храпливого. Вони ознайомили урядовців з діяльністю і досягненнями НТШ, повідомили про його потреби, просили державної фінансової допомоги, а також виступили з пропозицією заснування державного наукового інституту українознавства й українського університету. Іван Раковський згадував: «всі згадані достойники польського правління обіцяли піддержувати наукову діяльність товариства та запевнювали, що будуть старатися заспокоїти всі згадані потреби нашої науки. Так само обіцяли заопікуватися товариством Ю. Єнджевич, дотогочасний міністр освіти та його дружина Цезарія, відома дослідниця на полі слов'янознавства, яка була дійсним членом Філологічної секції НТШ»²². Відзначимо, що подружжя Єнджевичів виконало свою обіцянку й домоглося виділення Міністерством освіти та віросповідань субвенції на видання трьох томів «Записок НТШ» (т. 153–155)²³. Результатом переговорів делегації НТШ із польськими урядовцями також стало виділення матеріальної допомоги у розмірі 12 тис. злотих щорічно²⁴. Хоч ця дотація дещо покращила ситуацію, однак товариству все одно бракувало щонайменше 1 тис. злотих щомісяця. Так і залишилися невиконаними вимоги заснування інституту українознавства й українського університету.

Позиції польських влади та вчених щодо місця українства у сфері науки не були однозначними: одні не визнавали за українцями права на власну науку і тим більше наукове партнерство, інші – ставилися прихильно. Одним із проявів співпраці між науковцями було обрання їх членами авторитетних наукових товариств. Так, за заслуги у дослідженні актуальних проблем українсько-польського пограниччя у міжвоєнний період дійсними членами НТШ

22 Раковський І. Спомини про Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 92–93.

23 Романів О. Польські вчені в Науковому товаристві ім. Шевченка. *Варшавські українознавчі записки*. Варшава, 1998. Т. 6–7. С. 205–206.

24 Савенко Т. Міжнародна наукова діяльність членів НТШ у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 40–45.

обрано 11 польських вчених – філологів Цезарію Єнджевич, Яна Лося, Казимира Мошинського, Казимира Нітша, Генріка Улашина, Станіслава Шобера; істориків Людвіга Кубалью, Освальда Бальцера; етнографа Пшемислава Домбковського; природознавців Мар'яна Ломницького, Августа Штекля²⁵.

У 1920-х роках польський історик права, директор Архіву актів гродських і земських О. Бальцер почав налагоджувати контакти з українськими вченими й інституціями. У 1926 р. він став дійсним членом Історично-філософичної секції НТШ, що засвідчило його лояльність до українців. Хоча вчений і не публікував у «Записках НТШ» результати своїх наукових досліджень, однак українські науковці Михайло Грушевський, Степан Томашівський рецензували на його сторінках праці Освальда Бальцера та популяризували їх в українських академічних колах²⁶.

Водночас деякі українські вчені співпрацювали із польськими науковими товариствами. До керівництва заснованого у 1932 р. Львівського доісторичного товариства, одного з відділень Польського доісторичного товариства у Познані, поряд із польськими вченими Тадеушем Сулімірським, Леоном Козловським, Казимиром Мичковським, належали й українські археологи Ярослав Пастернак та Маркіян Смішко²⁷. Сходознавець-тюрколог Євген Завалинський був єдиним членом українцем (1939) Польського сходознавчого товариства, заснованого у 1923 р. у Львові. У міжвоєнний період головою товариства та редактором його друкованого органу «*Rocznik Orientalistyczny*» був відомий вчений Владислав Котвич, дійсними членами – Анджей Гавронський, Зигмунт Смогожевський, Мойсей Шорр та ін.²⁸. Відзначимо той факт, що

25 Романів О. Польські вчені в Науковому товаристві ім. Шевченка. С. 205–209.

26 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів). Оп. 1. Спр. 372 (Книга обліку дійсних членів товариства). Арк. 15; Члени чужинці. Освальд Мар'ян Бальцер. *Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. 1926–1930*. Львів, 1930. Ч. 69–70. С. 97; Руда О. Громадська діяльність Освальда Бальцера. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2014. Вип. 7. С. 41–43.

27 Масик Р. Діяльність Львівського доісторичного товариства (1932–1939). *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2009. № 5(96). С. 58–61.

28 Фелонюк А. Євген Завалинський – призабутий тюрколог (3 історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років). *Український археографічний щорічник*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 298–323; Козицький А. Львівські сходознавці першої третини ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія*

Є. Завалинський у 30-х роках ХХ ст. не був членом НТШ, хоча відвідував бібліотеку цього товариства. Це, а також відсутність праць українською мовою під власним прізвищем, доводить, що до 1939 р. вчений свідомо дистанціювався від українського наукового середовища. Очевидно він прагнув зміцнити свої позиції серед польських колег-сходознавців і влаштуватися на роботу в університет, а надмірне ангажування в українське наукове й культурно-освітнє життя Львова в тогочасних реаліях польської дискримінаційної політики щодо української інтелігенції ускладнило б це²⁹.

Позиція Євгена Завалинського була свідомим вибором, натомість інший український історик, уродженець Харківщини, В'ячеслав Заїкин усіляко прагнув налагодити контакти та увійти до львівського історичного середовища. Тому 25 січня 1927 р. він звернувся до І. Крип'якевича з проханням посприяти прийняттю його в дійсні члени НТШ. Секретар історично-філософічної секції підтримав ініціативу В. Заїкина і схвалив його вступ до НТШ³⁰. Однак не всі впливові члени НТШ підтримали пропозицію І. Крип'якевича. Звинувачення у варшавській пресі загалом негативно вплинули на громадську думку про В. Заїкина, тому врешті-решт на початку червня 1927 р. йому відмовили. Як згодом відзначив Іван Крип'якевич, у матеріалах до словника українських істориків, проти нього виступив Кирило Студинський, який закидав йому співпрацю з «царською охранкою» (мали знайтися жандармські матеріали, які це доводили). Василь Сімович охарактеризував Мирону Кордубі В'ячеслава Заїкина як «провокатора», «а провокаторів не можна впускати в товариство»³¹.

Неоднозначно прийнятий українським науковим середовищем, В. Заїкин почав налагоджувати контакти з польськими вченими, у 1939 р. його обрали членом Польського наукового

історична. Львів, 2010. Вип. 45. С. 389–410; Dziekan Marek M. Polskie Towarzystwo Orientalistyczne 1922–2013 i jego dorobek naukowy i popularyzatorski. *Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie* / red. nauk. Z. Kruszewski. Warszawa, 2013. T. 1. S. 64–80.

29 Завалинський Євген. Тюркологічні студії. Листування. Матеріали / упоряд. А. Фелюнюк. Львів, 2022. С. 22–28.

30 Крип'якевич І. Біографічний словник моїх знайомих / упоряд. та автор передмови І. Мороз. Київ, 2017. С. 44.

31 ЦДІАЛ України. Ф. 358 (Шептицький Андрей). Оп. 1. Спр. 271 (Листи Кладочного О. до Шептицького А. 1928–1938 рр.). Арк. 20.

товариства³². На зібранні Секції суспільної і господарської історії 17 лютого 1939 р. він виголосив реферат «Niewola i przytwierdzenie do gleby na ziemiach rosyjskich», який прослухали польські історики Францішек Буяк, Пшемислав Домковський, Войцех Гейнош, Станіслав Гошовський, Е. Томашевський та українські – Теофіл Коструба, Омелян Пріцак, Роман Зубик.

Співпрацювати з колегами з обох історичних середовищ намагався талановитий історик та археолог Богдан Януш. Хоч йому і не вдалося закінчити університет, однак він зумів налагодити контакти з дослідниками минушини й органічно увійти до львівської інтелектуальної еліти. Ще на початку ХХ ст. із невідомих причин він розірвав контакти з українськими вченими, перестав брати участь у діяльності НТШ та одночасно почав працювати в редакції львівської щоденної газети «Kurjer Lwowski». Знову зблизився з українцями у 1920-х роках, коли на противагу польському Товариству приятелів Львова створено Кружок любителів Львова. До складу цього гуртка увійшли Іван Крип'якевич, Степан Шах, Іларіон Свенціцький, Микола Голубець та ін. Члени гуртка розробляли екскурсійні маршрути Львовом та готували путівник. Богдан Януш досліджував найстаріші церкви Львова, зокрема св. Миколая та св. Онуфрія. Відзначимо, що праці, написані українською мовою, дослідник підписував Василь Карпович. Однак співпраця з українським історичним середовищем тривала недовго, гурток проіснував лише два роки і наприкінці 1925 р. був ліквідований поліцією. Паралельно Б. Януш займав державну посаду, виконував обов'язки консерватора львівського округу у новоствореному Державному об'єднанні Консерваторів доісторичних пам'яток. Прагненням розвиватися, мати можливість займатися науковими дослідженнями й одночасно професійно реалізовувати себе та заробляти кошти пояснюється тісна співпраця Б. Януша з українською і польською науковою спільнотою Львова. Він намагався бути «своїм» в обох наукових середовищах. Можливо, саме це лавірування стало причиною його трагічної загибелі. «Богдан Януш і Василь Карпович – це була, одна, велика й ціла людина, викована з одної брили граніту, а її трагедія

32 Zakłyn W. Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Lwów, 1939. R. XIX. Z. 1. S. 88–91.

лежала в тому фатальному складі обставин, які примусили покійника жити подвійним життям і ховати своє справжнє обличчя під маскою»³³.

У міжвоєнний період тривала співпраця із Польським історичним товариством. Серед його членів та дописувачів часопису «Kwartalnik Historyczny» відзначимо С. Томашівського, М. Кордубу, І. Свенціцького³⁴. Микола Андрусяк – єдиний із представників молодшого покоління українських істориків, обраний звичайним членом Польського історичного товариства у міжвоєнний період, очевидно за рекомендацією свого університетського професора Станіслава Закшевського. Він регулярно отримував запрошення на засідання, збори, наукові лекції у 1931–1938 рр., де мав змогу ознайомитися з науковими здобутками польських колег, однак сам із доповідями не виступав. Починаючи з 1933 р., на сторінках часопису зазначеного товариства регулярно з'являлися рецензії Миколи Андрусяка на праці польських та українських колег Владислава Томкевича, Казимира Левицького, Януша Волінського, Мирона Кордуби, Ілька Борщака й інших із історії козащини та церковної унії³⁵. Визнання вагомості доробку українських істориків була публікація в окремому томі «Kwartalnika Historycznego», присвяченому огляду здобутків найвагоміших європейських історіографічних шкіл, нарису про тогочасну українську історіографію М. Андрусяка³⁶. Хоча співробітництво між науковцями обох народів було епізодичним і базувалося на особистісних взаєминах, все ж популяризувало українську історію та культуру серед польської громадськості. Редакція часопису, дотримуючись принципу науковості,

33 Булик Н. Життя і діяльність Богдана Януша в контексті інтелектуального середовища Галичини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2014. Вип. 18. С. 342–368.

34 Лазурко Л. Співпраця українських учених з Польським історичним товариством (львівський період). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka*. Rzeszów, 2007. Т. 5. С. 251–252; Лазурко Л. Часопис «Kwartalnik Historyczny» і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття. Дрогобич, 2010. С. 180–181.

35 Чебан М. Микола Андрусяк. Історія історика. С. 97–102.

36 Andrusiak M. Historiografia ruska (ukraińska) w latach 1921–1930. *Kwartalnik Historyczny*. 1934. S. 57–64.

продовжувала зацікавлено відслідковувати появу праць українських авторів і давати їм належну фахову оцінку³⁷.

Заснований у 1932 р. часопис «Biuletyn Polsko-Ukraiński» («ВРУ») мав на меті зближувати позиції польської та української сторін «ВРУ» мав у доступний спосіб поширювати об'єктивну та різносторонню інформацію про польсько-українські відносини, що допомогло б полякам краще пізнати історію, культуру й політичні прагнення українського народу. Водночас видання мало подолати негативне ставлення українців до поляків і Польської держави, схилити їх до співпраці. Аби створити враження незаангажованості та відкритості часопису, редакція дотримувалася достатньо ліберальної політики, що контрастувало з рештою видань, які виходили у Польщі³⁸. На його сторінках виходили друком статті українських і польських авторів – представників різних ідеологічних і політичних поглядів, які іноді могли не співпадати з редакційною лінією часопису. Активними дописувачами «ВРУ» з польського боку були Леон Василевський, Пьотер Дунін-Борковський, Станіслав Папроцький, Володимир Бончковський, а з українського – Микола Андрусак, Іван Кедрин-Рудницький, Дмитро Дорошенко, Павло Шандрук, Павло Зайцев, Роман Смаль-Стоцький, Мирон Кордуба, Володимир Кубійович, Володимир Дорошенко й ін.³⁹. Активний дописувач «ВРУ» І. Кедрин-Рудницький у спогадах зазначав: «Звичайно, писати у польських часописах не було легко – не тільки з уваги на питання доступу туди, як ще більше – на спосіб писання. Писати так, як український громадянин, зокрема український журналіст, звик писати в українській газеті для українського читача – було неможливо, бо і цензура була б скреслила і, з погляду

37 Лазурко Л. Співпраця українських учених з Історичним товариством у Львові (1886–1939 рр.). *Українські та польські інтелектуали в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.: співпраця, конфлікти, рецепція* / за ред. В. Тельвака. Херсон, 2019. С. 49–71.

38 Walkowiak A. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 1932–1938 jako głos w kwestii ukraińskiej. *Sprawy Wschodnie*. 2005. Nr 2–3(9–10). S. 103–115; Бурдєра Т. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 1932–1938 як відображення спроби українсько-польського порозуміння. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. Львів, 2011. Вип. 35. С. 126–137; Осадчий В. Концепція історії України на сторінках «Польсько-українського бюлетеня». *Київські полоністичні студії*. Київ, 2011. Т. 18. С. 52–57.

39 Піх О. Мирон Кордуба – історик і бібліограф. *Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (За матеріалами картотеки Мирона Кордуби)* / упоряд.: О. Піх, О. Руда. Львів, 2009. С. 15–16.

доцільности, психологічний підхід до польського читача мусив бути інший. Трудність була в тому, що український автор не міг вирікатися ані свого українського “я”, ані теж тієї української тематики, яка його боліла та яку польська сторона примітивізувала, чи просто не визнавала»⁴⁰.

Однак «ВРУ» не був часописом суто публіцистично-політичним, редакція дбала також про те, щоб у кожному номері друкували матеріали з української історії та культури, переклади поезії та прози, художні репродукції, біографії та портрети відомих людей. В окремих рубриках подавали інформацію про життя української меншини у Польщі й інших європейських країнах, аналізували ситуацію у радянській Україні. Регулярно друкували огляди преси, що виходила в Польщі, зокрема української, а також закордонної. На сторінках «ВРУ» з'являлися публікації про діяльність українських наукових і суспільно-культурних товариств та інституцій⁴¹.

Українські історики долучилися також до науково-видавничого проекту Польської академії знань у Кракові – «Polskiego Słownika Biograficznego». Ідея створення такого довідника виникла ще у XIX ст., однак втілити цей задум вдалося лише у 1935 р., з публікацією першого тому. Спочатку планувалося створити ювілейне видання на відзначення десятиріччя незалежності Польщі, яке б охоплювало період від поділів Речі Посполитої до початку XX ст., однак згодом виникла ідея почати від найдавніших часів. Восени 1931 р. ухвалено основні принципи його укладання – до словника подавали біографії осіб, що вже померли, які активно діяли у польському національному, культурному та державному житті у межах Польської держави різних часів; поляків, що діяли в чужоземному середовищі; діячів, що не були поляками за походженням, але брали певну участь у справах польського народу і держави. Тому серед постатей, згаданих у словнику, є чимало осіб, що мають безпосереднє відношення до української історії та культури. До редакційного комітету видання увійшли Владислав Конопчинський, Олександр Біркенмаєр, Францішек Буяк, Оскар Галецький, Марцелій Гандельсман, Станіслав Кот, Казимир Тишковський,

40 Кедрин І. Життя–події–люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 136.

41 Піх О. Українсько-польські наукові відносини в міжвоєнний період. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23. С. 509–516.

Гелена Полячківна та ін. Для збирання матеріалів створено місцеві комітети у Кракові, Варшаві, Львові, Познані, Вільно та інших містах⁴². Серед українських авторів, задіяних у цьому проєкті, відзначимо Мирона Кордубу, Іларіона Свенціцького, Йосафата Скрутера, Миколу Андрусяка та В'ячеслава Заїкина.

Автори словника мали дотримуватися об'єктивності, утримуватися від політичних, соціальних і інших оцінок певного діяча. Листування М. Андрусяка з редакцією засвідчує ретельність підготовки видання: отримані статті опрацьовували, звіряли й за невідповідності тематиці видання могли не прийняти. Дописувачів також закликали, щоб поклики за обсягом не перевищували саме гасло⁴³. У словнику опубліковано життєписи церковнослужителів, культурних діячів та гетьманів Діонісія Балабана, Тихона Байбуза та Якова Чалого, що написав Микола Андрусак; Памви Беринди авторства Іларіона Свенціцького; Івана Брюховецького, Михайла Ханенка, Богдана Хмельницького – Мирона Кордуби; Юрія Булгака, Прокопа Хмелевського – Йосафата Скрутеня; Атанасія Дрогойовського – В'ячеслава Заїкина.

У цей же час українські науковці працювали над виданням тритомника «Українська загальна енциклопедія» (1935). Іван Раковський очолив та сформував авторський склад видавничого колективу, до якого увійшли понад 50 науковців. Серед них – Володимир Кубійович, Богдан Лепкий, Михайло Рудницький, Михайло Возняк, Кирило Студинський, Іларіон Свенціцький та ін. Не відомо, чи польських науковців запрошували до співпраці у рамках цього проєкту, однак серед авторів жодного з них немає⁴⁴.

Важливими осередками, де перетиналися інтереси українських і польських науковців були архіви та бібліотеки, адже неможливо написати дослідження без використання неопублікованих джерел і фахової літератури. Однак серед працівників найбільших польських книгозбірень та архівів Львова у міжвоєнний період не

42 Романова Н. Польський біографічний словник («Polski Słownik Biograficzny»). Принципи побудови. *Ukrainica. Українська біографістика*. Київ, 1996. Вип. 1. С. 175–200.

43 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 388. Оп. 1. Спр. 50 (Листування з Польською академією знань про прийняття участі у виданні «Польського біографічного словника». Арк. 1–80.

44 Черниш Н. Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939). Київ, 2006. С. 155–171.

зустрічаємо українців. Фахового українського історика та бібліографа Богдана Барвінського, який у 1908–1919 рр. працював в одній з найбільших книгозбірень – бібліотеці Львівського університету, звільнили з посади через відмову скласти присягу на вірність Польщі. Не було українців і серед працівників найпотужнішої наукової інституції країни – Національного закладу ім. Оссолінських. Неоднозначним було ставлення науковців до Оссолінеуму – українська інтелігенція відвідувала інституцію та користувалася її цінними книжковими та рукописними фондами. Водночас, вона розглядала Заклад ім. Оссолінських як «польську національну установу» та «польську бібліотеку й музей». Її національним аналогом для українців була бібліотека НТШ. Москвофіли ж вважали «свою» бібліотеку Народного Дому і дистанціювалися від Оссолінеуму⁴⁵. Подібна ситуація була й з працевлаштуванням українців у найбільших архівних установах – Архіві давніх актів, Державному архіві, Земському архіві й Архіві карт.

Важливим місцем перетину дослідницьких інтересів українських і польських вчених було представлення здобутків, відкриттів і напрацювань для європейської наукової громадськості на міжнародних конференціях, симпозіумах, з'їздах. Зауважимо, що зібрання відбувалися на державному рівні, що ускладнювало позиції та участь у них недержавних слов'янських націй. Активний учасник таких наукових форумів філолог Ярослав Рудницький зазначав: «Ці міжнародні імпрези не завжди дотримуються принципу міжнародності, часто з'їзд бере за основу державну приналежність, тобто на ділі він міждержавний, а не міжнародний. Це дошкульно б'є по т. зв. меншинах, недержавних націях, в тому числі і українцях, оскільки вони не мають змоги формально виступити як окрема група»⁴⁶. Так, українські історики Львова належали до складу наукових делегацій Другої Речі Посполитої і представляли НТШ та Національний музей. Виділ НТШ делегував до участі у конференціях істориків – Мирона Кордубу, Івана Крип'якевича, Миколу Чубатого, Романа Зубика, Ярослава Пастернака, філологів – Філатера Колессу, Ярослава Гординського, географа Володимира Кубійовича,

45 Кравець Д. Зв'язки українських науковців із Національним Закладом ім. Оссолінських у Львові. *Galicja. Studia i materiały*. Rzeszów, 2017. Т. 3: 200 lat Ossolineum. С. 211–213.

46 Я. Р. Міжнародний мовознавчий конгрес і українці. *Новий час*. 1936. 24 жовтня.

представником від Національного музею був філолог і етнограф Іларіон Свенціцький. Незважаючи на скрутне фінансове становище НТШ, проблеми з виготовленням закордонних паспортів та отриманням віз, пошуки коштів на далекі закордонні подорожі, поодинокі українські вчені разом із польськими колегами у 20–30-і роки ХХ ст. представляли здобутки вітчизняної науки на Міжнародних конгресах істориків, Конгресах слов'янських географів і етнографів, Міжнародних конгресах візантологів, З'їздах бібліотекарів і архівістів, Міжнародних конгресах історії мистецтва, З'їздах слов'янських філологів та інших заходах.

Попри спільну участь у міжнародних наукових форумах, вчені практично не брали участі у заходах, організованих іншою стороною. Зокрема, українці ігнорували Загальні з'їзди польських істориків, що відбувалися раз на п'ять років у найбільших містах Другої Речі Посполитої – Познані (1925), Варшаві (1930), Вільно (1935). Польський медієвіст С. Закшевський 30 травня 1925 р. писав до голови НТШ К. Студинського з проханням надати йому список українських вчених, яким би він міг надіслати запрошення на IV з'їзд польських істориків у Познані. Він також наголошував, що «за те, щоб реферати були друковані мовою авторів»⁴⁷. Втім українські вчені запрошення не прийняли, про що свідчать протоколи цього і наступних з'їздів⁴⁸. Польські вчені не брали участі у наукових заходах, організованих НТШ.

На наукових з'їздах не обходилося без конфліктів. Так, під загрозою зриву був II з'їзд всеслов'янських географів і етнографів, що проходив 2–12 червня 1927 р. Господарі конгресу, польські вчені, до оргкомітету на чолі з Євгеніушем Ромером запросили також і членів НТШ Філарета Колессу, Івана Зілінського, Івана Раковського. Однак участь українців була формальною, «видно було, що польські вчені хочуть бути виключними господарями конгресу, надаючи йому специфічну польську закраску», – згадував дописувач «Діла»⁴⁹.

47 У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Київ: Наукова думка, 1993. С. 458.

48 Pamiętnik IV powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925 r. Protokoły. Lwów, 1927. 254 s.; Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28 listopada – 4 grudnia 1930 r. Protokoły. Lwów, 1931. 412 s.

49 Славянське наукове єднання. Діло. 1927. 17 червня.

Напередодні з'їзду оргкомітет підготував та видав для ознайомлення наукової громадськості програму – «Przewodnik kongresowy» зрефератами доповідей. Думки польського історика та архівіста Олександра Чоловського про листопадові події у Львові, представлені у рефераті, викликали обурення українських учених, бо вони «незгідні з дійсністю і не відповідні у виданні, призначеному для людей науки, є важкою обидою нашого українського народу у його визвольних змаганнях»⁵⁰. Тому Виділ НТШ вирішив відкликати своїх делегатів із оргкомітету, ставив під питання участь українських вчених у з'їзді та висунув низку умов для ліквідації конфлікту. По-перше, привселюдне вибачення на інавгураційному засіданні конгресу; по-друге, текст заяви-вибачення мав бути видрукований, розданий всім учасникам і внесений у протокол; по-третє, щоб у програмі конгресу вилучили сторінку з некоректним висловлюванням польського вченого. Тільки за таких умов представники НТШ погоджувалися брати участь у заході. Оргкомітет прийняв усі вимоги, 5 червня 1927 р. на інавгураційному засіданні у Варшаві Є. Ромер перепросив українців і зазначив, що в ході підготовки з'їзду виникло непорозуміння⁵¹. Як наслідок делегація на чолі з І. Раковським все ж таки взяла участь у конгресі, свої наукові відкриття представили Олександр Колесса, Філарет Колесса, Дмитро Дорошенко, Вадим Щербаківський, Юрій Полянський, Лев Биковський, Володимир Кубійович⁵².

Неоднозначно ставилися до співпраці та «загравання» з польськими вченими і самі українські науковці. Прикладом цього можуть бути закиди у львівській пресі щодо участі Іларіона Свенціцького у VII Міжнародному конгресі історичних наук у Варшаві у 1933 р. та його виступу на ньому польською мовою. Як відомо, офіційною мовою міжнародних форумів була французька, нею виголошувалося більшість доповідей, друкували реферати, видавали конференційні збірники. Водночас допускалися на нарадах і національні мови членів-учасників. На сторінках «Мети», «Нової Зорі», «Вісника» Р. Зубик та М. Кордуба дорікали І. Свенціцькому, що той виступив польською та назвав себе «gente ruthenus, natione polonus»⁵³.

50 Там само.

51 Там само.

52 Р. П. Славянське наукове єднання. *Діло*. 1927. 18 червня.

53 Р. З. Міжнародний конгрес історичних наук і Конференція Федерації словянських істориків. *Мета*. 1933. 10 вересня.

У гумористичному журналі «Комар» опубліковано образливу карикатуру на нього⁵⁴. Колеги засудили такі висловлювання вченого на засіданні Філологічної секції НТШ. Натомість сам директор Національного музею у Львові так пояснював ситуацію: «для конгресового збірника необхідно було вказати національну приналежність, “подав я *Ukrainion de la Pologne*”. На що одержав письменний запит з Секретаріату конгресу, чи я походжу з Радянщини чи з Польщі на що я відповів по німецьки, що з роду і по мові я з української народности, а державній приналежності – громадянин Польщі (*Polnischer staatsbürger*)»⁵⁵. І. Свенціцький також відзначив, що у складі комісії, де він виступав було п'ятеро поляків, а також чех, угорець і румун, тому для загальної зручності він виступав польською⁵⁶.

Участь у міжнародних з'їздах та конференціях сприяли обміну думками, репрезентували наукові досягнення на міжнародному рівні. Важливим здобутком участі українських вчених у міжнародних наукових форумах було нав'язування дружніх контактів із дослідниками з цілої Європи, зацікавлення їх національною історією та українськими справами, що безперечно мало значний вплив на подальший розвиток національної науки.

Малодослідженими залишаються особисті контакти та взаємне листування між польськими і українськими вченими. Цьому аспекту взаємозв'язків варто присвятити окреме дослідження, адже аналіз листування дасть змогу глибше зрозуміти та відтворити відносини в історичному середовищі, висвітлити причини приязного ставлення та протистоянь, розкрити дослідницькі дискусії і плани. Прикладом такого аналізу є публікація епістолярію М. Кордуби і С. Закшевського⁵⁷.

Складні взаємини між українськими і польськими науковцями упродовж всього міжвоєнного періоду вирізнялися як позитивними

54 *Комар*. 1933. 1 жовтня.

55 ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 94 (Звіт директора Національного музею у Львові І. Свенціцького про роботу VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві і XIII Міжнародного конгресу мистецтвознавців в Стокгольмі). Арк. 4.

56 Там само. Арк. 1 зв.

57 Тельвак В., Поліщук Ю. Листи українського вченого Мирона Кордуби у фондах відділу рукописів Бібліотеки національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві (Польща). *Архіви України*. Київ, 2020. № 1 (322). С. 243–250.

прикладами, так і негативними моментами. Представники обох народів знаходилися у нерівних умовах через урядову політику, спрямовану на захист державотворчих інтересів та полонізацію науково-освітньої сфери. Тому взаємини, а тим більше співпраця між вченими були проблематичними, адже суспільство сприймало її неоднозначно, часто як національну зраду. Важливу роль відгравало також трактування минулого двох сусідніх народів.

Польський уряд намагався вибудовувати національну політику, йдучи на певні поступки українцям, однак не вирішив однієї з найактуальніших тогочасних проблем у науково-освітній сфері – заснування українського університету, що сприяло б культурному розвитку та формуванню наукового потенціалу українців. У цій діяльності він ґрунтувався на тій частині польських інтелектуалів, які прихильно ставилися до налагодження діалогу з українцями. Залучаючи українських науковців до викладання у Варшавському університеті, створюючи наукові інституції, спонукаючи до контактів представників українських і польських інтелектуальних кіл у діяльності ліберально-публіцистичних часописів та наукових комісіях, польська влада прагнула продемонструвати свою демократичність, не вирішуючи, по суті, важливих українських проблем. Однак така політика все ж мала певні позитивні наслідки для українських науковців, створивши сприятливі умови науково-дослідної праці загалом, яких вони часто були позбавлені на еміграції.

Неабияку роль у налагодженні співпраці відіграло також матеріальне становище і наукові амбіції українських вчених. Поодинокі контакти відбувалися переважно на особистісному рівні, а спроби їх налагодження часто зводилися нанівець. Взаємини на рівні наукових установ, через загострення міжнаціональних відносин, теж були мінімальними, тому науковці все більше замикалися у своїх національних середовищах й співіснували автономно.

Володимир Комар

Розділ 10

Советознавчі й українознавчі дослідження у міжвоєнній Польщі¹

Підписання Ризького мирного договору 1921 р. між Польською і советськими республіками Росії та України не зупинило їх взаємного протистояння, а перемістило його у сферу ідейно-політичної боротьби. Створений у 1922 р. Радянський Союз успадкував ідею «експорту більшовицької революції в Європу». Відроджена Польща під керівництвом Юзефа Пілсудського, прагнучи ослаблення СРСР, й надалі вважала східний напрямок пріоритетним у своїй зовнішній політиці. Визнаючи, що федераційна концепція «похована раз і назавжди»² у Ризі 1921 р., більшість політиків-пілсудчиків разом із Ю. Пілсудським наголошували на тимчасовості рівноваги у відносинах із Радянською Росією й наполягали на постійній бойовій готовності Польщі³. Так, в умовах посиленої конспірації на базі пілсудчиківської газети «Пшимеже» («Союз») сформувалася концепція прометеїзму, яка була спрямована на розчленування Радянського Союзу на окремі національні республіки з перспективою їх об'єднання у федерацію з Польщею. Порівняно з федераційною програмою, яка передбачала об'єднання Польщі з Україною, Литвою і Білорусією, нова концепція прометеїзму передбачала залучення в орбіту впливів Варшави значно більше поневолених народів. Серед них передусім українці, народи Південного Кавказу: грузини, азербайджанці, вірмени; численні представники народів Північного Кавказу; кримські й поволзькі татари; народи Середньої Азії; козаки; представники західної Фінляндії: карели та інгерман-

1 Поданий текст є доопрацьованим варіантом параграфу монографії автора: Конденція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.

2 Kutylowski B. Pokój ryski. *Przymierze*. 1921. 17 kwietnia. S. 1–3.

3 Hołówko T. Skarb najwyższy. *Przymierze*. 1921. 27 lutego. S. 1.

ландські фіни⁴. Так звані прометеївські народи, які репрезентували прометеївський рух, мали творити об'єднаний антирадянський фронт на чолі з Польщею.

Ключова роль у формуванні нової системи федеративних договорів й протистоянні політиці СРСР відводилася Україні. Цю тезу переконливо аргументував один із керівників нового політичного руху, редактор і публіцист Володимир Бончковський: «Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна та інші, утворюючи так званий прометеївський фронт, представляють собою потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак ключем до розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил є Україна...»⁵. У складному процесі реалізації концепції прометеїзму були створені наукові структури, які розробляли концепцію і пропаганду т. зв. прометеївської ідеології, вивчали суспільно-політичне життя у новій сталінській імперії, а також можливості використання потенціалу великої України й українців.

Головна роль у розбудові міжнародного прометеївського руху належала *Східному інституту (CI)*, який було створено у Варшаві 1926 р.⁶ для моніторингу міжнародного становища та економічного захисту Польщі, що вимагали системного вивчення «сходу», починаючи від підрядянських республік України й Білорусі⁷. Інститут виник завдяки об'єднанню перших прометеївських структур – Союзу зближення відроджених народів (1921) та Польсько-азійського товариства (1922)⁸, насамперед ініціативі Станіслав Корвін-Павловський та членів-засновників – відомих науковців та

4 Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (Od. II Sz. Gł.). Sygn. I.303.4.5561. K. 8 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

5 Bączkowski W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej. *Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U)*. 1932. Nr 1. S. 11.

6 Korwin-Pawłowski S. Z Instytutu Wschodniego. *Wschód-Orient*. 1930. Nr 1. S. 29–31; Maj I. Instytut Wschodni w Warszawie – zarys działalności. *Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki*. Warszawa, 2002. Rok XI. Z. 1–2(21–22). S. 141.

7 Archiwum Akt Nowych (AAN). Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ). Sygn. 8409. Mf. B24896. K. 3 (Odczyt Instytutu Wschodniego w Warszawie i Towarzystwa przyjaciół Reduty).

8 Biuletyn Instytutu Wschodniego. 1929. Nr 2. R. 2. S. 2.

й політиків⁹. Однак, як свідчать документи польської розвідки, реальними засновниками СІ стали співробітники Відділу ІІ Генерального штабу (ГШ) і Міністерства закордонних справ (МЗС) Польщі¹⁰. Починаючи від 1929 р., із фондів МЗС було призначено щомісячну квоту на фінансування Східного інституту в розмірі 10 тис. злотих¹¹. Патронат над СІ було доручено начальникові Східного відділу МЗС Тадеушу Голувці, але реальну опіку здійснював чиновник вищеназваного відділу Ян Гавронський¹².

Східний інститут вирішував двоєдину мету: поширення у польському суспільстві інформації про народи на східному прикордонні Польщі, а також пропаганду прометеївської концепції. Водночас СІ розробляв пропагандистські акції для поглиблення та зміцнення ідей і політики прометеїзму. Водночас він ставав ідеологічним центром політики прометеїзму, що продукував засоби для прометеївських організацій та пропагандистської діяльності на зовнішньополітичній арені, вишколював молодих прометеївських діячів¹³.

Керівництво Польської держави відчувало потребу володіти об'єктивною інформацією про сусідні країни на сході Європи. Станіслав Седлецький як колишній активний учасник прометеївської групи Союзу Зближення Відроджених Народів (СЗВН) і редактор газети «*Przymierze*», ставши директором Інституту, поділив народи на загарбницькі й войовничі, які становили потенційну загрозу польському мирному співіснуванню; й миролюбні, до яких належали насамперед поляки. Водночас, на його думку, перспективною була соціально-економічна співпраця, завдяки якій могла розвиватися господарка Польщі. Варшавське керівництво після здобуття незалежності було зацікавлене у стабілізації внутрішньополітичного життя, основою якого мали стати союзницькі міжнародні відносини¹⁴. Інститут також намагався необхідність ство-

9 Biblioteka Polska w Paryżu (BPP). Akta Władysława Pelca (AWP). Sygn. 6. K. 1 (W. Pelc. Paryż. 5.08.1985 r.).

10 Drymmer W.-T. Wspomnienia i relacje. *Zeszyty Historyczne*. Paryż. Nr 29. S. 157–186.

11 AAN. MSZ. Sygn. 5272. K. 28–29 (Nacz. WW MSZ T. Hołówko do Dyr. Departamentu Administracyjnego).

12 Gawroński J. Dyplomatyczne wagary. Warszawa, 1965. S. 148–149; Maj I.-P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939. Warszawa, 2007. S. 55.

13 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5406. K. 58–59 (S. Siedlecki. Cel założenia Instytutu Wschodniego).

14 Ibid.

рення оборонної ліги супроти можливих експансій сусідніх держав, насамперед СРСР. Реалізація цих завдань проводилася одночасно з активізацією етнополітичних досліджень. Згідно з розпорядженням міністра релігійних визнань і освіти Польщі, 30 вересня 1930 р. СІ одержав ліцензію на вивчення східних мов¹⁵. Цього ж року тут турецьку мову вивчало 14 осіб, китайську – 9, японську – 8, литовську – 1, татарську – 4. Розпочато періодичне видання «Biuletyn Instytutu Wschodniego» («Бюлетень Східного Інституту»), готувалися статті, присвячені орієнталістичній тематиці, організовувалися лекції за участю сходознавців. Навколо інституту гуртувалися представники еміграції неросійських народів СРСР. Щоправда, не увінчалися успіхом спроби керівництва СІ залучити до його діяльності представників провідних університетів країни. Чимало польських вчених, відчуваючи певну політичну заангажованість інституту, бажали залишитися осторонь й займатися академічними студіями.

Керівництво інституту намагалося налагодити взаємини між польським і т. зв. східними народами шляхом політичної, економічної та культурної співпраці. Для цього було створено польсько-китайське, польсько-японське, польсько-кавказьке, польсько-тюркське товариства¹⁶. Польсько-китайське товариство очолив Вацлав Серошевський¹⁷. За дорученням Експозитури № 2 загальне зібрання членів Східного інституту від 13 грудня 1929 р. прийняло ухвалу про організацію згаданих товариств. Серед емігрантів були запрошені: Й. Салакая, Р. Казбек, Й. Накашидзе, М. Векілі, Б. Хурш, С. Метзук, Б. Байтуган, М. Чукуя (не вдалось розшифрувати імена). Подальший напрямок діяльності цих товариств був узгоджений з Т. Голувком¹⁸. У травні 1931 р. у Варшаві проведено загальні збори членів польсько-японського товариства, до правління якого запрошено підсудчика – полковника Вацлава Єнджеєвича. Під егідою товариства відбувалися виставки японських художників.

15 Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 249. Л. 1 (Dr Olgierd Górka w MWR i OP. Warszawa, 15.VI.1934 r.).

16 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5422. K. 2 (Odpis wyjątku z protokołu Walnego Zgromadzenia członków Instytutu Wschodniego z dn. 13.XII.1929 r.).

17 Z życia Tow. Polsko-Chińskiego w Warszawie. *Wschód-Orient*. 1932. R. 3. Nr 1–2(5–6). S. 90.

18 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5406. K. 58–59 (Iwan.11.III.1930 r.).

Для глибшого розуміння психології японського народу читали лекції, зокрема на тему «Культ дитини в Японії»¹⁹. Студентський гурток друзів Туреччини був створений за ініціативою керівництва Орієнталістичний гурток молоді (ОГМ) влітку 1931 р.²⁰. Його члени пропагували ідеї польсько-турецького порозуміння, які були зумовлені геополітичним становищем двох держав.

Генеральним секретарем СІ став С. Корвін-Павловський, авторитетний спеціаліст із проблем Кавказу й культур народів Близького Сходу²¹. Незважаючи на матеріальні труднощі й обмеженість фінансування з боку держави, він на належному рівні зумів налагодити роботу СІ. Однак його ідейна орієнтація, яка була близькою до націонал-демократичного табору Польщі, не влаштовувала кураторів з Відділу II Генерального Штабу. До того ж політичні погляди С. Корвін-Павловського відрізнялися від світоглядних орієнтирів керівництва прометеївського руху: він вбачав розвиток інституту в наукових дослідженнях, не вдаючись до антирадянської політичної діяльності, зокрема щодо підтримки білоруської, української й кавказької політичної еміграції²².

У листопаді 1931 р. новим генеральним секретарем інституту став доцент Університету імені Яна Казимира у Львові Ольгерд Гурка²³. Він народився в 1887 р. у Раві-Руській, навчався в гімназіях Львова, Самбора й Золочева. Закінчив Львівський університет. Докторат із всесвітньої історії та історії Польщі захистив 18 грудня 1909 р. Протягом 1911–1912 рр. проходив наукові стажування у Парижі. Із призначенням О. Гурки відбулася певна активізація роботи установи – організовано курси східних мов і залучено до його діяльності провідних польських учених²⁴.

19 Z Towarzystwa Polsko-Japońskiego w Warszawie. *Wschód-Orient*. 1932. R. 3. Nr 1–2. S. 91.

20 Akademicie Koło Przyjaciół Turcji. *Wschód-Orient*. 1932. R. 3. Nr 1–2 (5–6). S. 90.

21 Bączkowski W. *Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich*: Biuletyn Polsko-Ukraiński. *Niepodległość*. Nowy York; Londyn, 1986. T. 19. S. 117.

22 Korwin S. *Wspomnienia. Wyścig z życiem*. Warszawa, 1966. T. 2. S. 51.

23 AAN. MSZ. Sygn. 5302. K. 68 (Radca Ambasady RP w Moskwie dr Tadeusz Jankowski do P. Wicedyrektora DP MZS Tadeusza Kobylańskiego).

24 AAN. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWR i OP). Sygn. 2692, K. 12 (Referat Komisji Historycznej w sprawie mianowanie profesorem tyt. U.J.K. Dr Olgerda Górke. Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, dnia 27 października 1933 r.).

В інституті було організовано цикл публічних сходознавчих лекцій для широкої громадськості. Їх читали професори: Марцелій Гандельсман «Східне питання в політиці Польщі XIX ст.», С. Арнольд «Торгівля зі Сходом в давній Речі Посполитій», Ольгерд Гурка «Польсько-румунські відносини в сучасній історіографії» та інші²⁵. Окрім того, СІ організував серію науково-популярних лекцій, які виголосили діячі прометеївської еміграції, зокрема Аяз Ісхакі, Мемед Емін Расул-Заде. Кожний перший четвер місяця у приміщенні інституту відбувалися товариські зібрання за участю послів і консулів держав Східної Європи й Азії. У 1931 р. при установі відкрито Сходознавчу школу, у якій організовано вивчення іноземних мов: російської, румунської, сербохорватської, угорської, арабської, турецької, перської, грузинської, китайської, японської, запроваджено курс «Географія та історія Далекого Сходу»²⁶.

Незважаючи на деякі успіхи в роботі СІ, призначення О. Гурки, з погляду військового керівництва, виявилось невдалим. Вони вказували на необхідність його реформування: «Організаційний стан Інституту вказує, що один з його керівників – генеральний секретар О. Гурка, незважаючи на те, що є відомим ученим, за сім років не зумів на належному рівні поставити роботу у Сходознавчій школі й не може надалі керувати цією інституцією»²⁷.

На переломі 1938–1939 рр. розроблено проєкт реорганізації установи. Експозитура № 2 намагалася використати потенціал працівників інституту на випадок війни з СРСР, особливо в союзних і автономних республіках. Пропагандистська діяльність мала відійти на другий план, поступаючись місцем диверсійним акціям, які відрізнялися специфікою в кожній з республік. Зміни мали проводитися у контексті реорганізації товариства «Прометей». Прометеївський рух у своїй діяльності повинен був ґрунтуватися на наукових установах, які були покликані обґрунтувати й поглибити ідеологію прометеїзму, а також напрацювати необхідний матеріал для пропагандистських й агітаційних заходів. Реорганізований

25 O. G. [Olgiard Górka]. Z Instytutu Wschodniego. *Wschód*. 1932. R. 3. Nr 3–4(7–8). S. 136.

26 Z Instytutu Wschodniego. *Wschód-Orient*. Październik 1932 – maj 1933. R. 4. Nr 1–2. S. 97.

27 РГБА. Ф. 308/к. Оп. 1. Д. 40. Л. 7–8 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencje u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.).

інститут планували перетворити в «академію прометеїзму» і проводити акції на міжнародній арені²⁸.

Східний інститут повинен був очолити В. Бончковський, якому й доручено розробку проєкту реорганізації установи. Йому мали допомагати колишній військовий аташе в Москві, начальник штабу Табору національної єдності (ТНЕ)²⁹ підполковник Ян Ковалевський разом із політиками, що групувалися навколо нього, а також військові публіцисти: підполковник Моссор, майор Заторський, капітан Тесляр (не вдалось встановити імена). Однак керівництво СІ формально мало залишатися у руках цивільних. З боку Міністерство Закордоних Справ проєктом реорганізації займалися директор політичного департаменту Тадеуш Кобилянський і радник Пйотр Курніцький.

Друкованим органом інституту був кварталник «Wschód» (наклад 2 000 прим.). Його розповсюдження створювало чималі проблеми для редакції часопису, бо зацікавлення з боку читачів було незначним. Експозитура № 2 і МЗС, які фінансували видання, намагалися зробити його доступним для широкого загалу в Польщі та закордоном, зокрема за сприяння посольств Польщі у Фінляндії, Естонії та Єгипті³⁰.

Складні проблеми національної політики Польщі у контексті концепції прометеїзму розробляв також *Інститут досліджень національної політики (ІДНП)*, який за ініціативою Т. Голувко відновив роботу у 1926 р. в Варшаві³¹. Насамперед аналізувалося становище національних меншин, вивчалися теоретичні підвалини розв'язання національних проблем непольських народів держави³². Президентом ІДНП став Леон Василевський, визна-

28 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5693. K. 9 (L. Uwagi o kwestii reorganizacji pracy prometeuszowskiej w Paryżu.1936).

29 Адам Коц як голова ТНЕ був обраний почесним членом товариства «Прометей».

30 AAN. MSZ. Sygn. 5229. K. 12 (Do Pana Bronisława Wyszyńskiego w Helsinkach. Warszawa, sierpień 1932 r.); Ibid. K. 22 (Poselstwo Polskie w Kairze do MSZ w Warszawie w sprawie czasopisma «Wschód». Kair, 11.I.1933 r.); CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5539. K. 34 (Kolportaż «Wschodu» w Estonji i informacje o Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie. 21.XI.1932 r.).

31 Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski / wybór pism. oprac. J. Kloczkowski, P. Kowal. Kraków, 2000. S. 88–89.

32 Kornat M. Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. *Zeszyty Historyczne*. Paryż. 2002. S. 63–68.

ний авторитет з питань східної політики й міжнаціональних відносин³³. У діяльності інституту брали участь інші прометеїсти: Марцелій Гандельсман і Станіслав Стемповський, а пізніше – його генеральний секретар Станіслав Юзеф Папроцький³⁴. Це було прямим свідченням діяльності ІДНП як структурної ланки у прометеївському русі.

Науковці інституту готували матеріали на запити Відділу II ГШ. Зокрема, Віктор Орміцький укладав мовно-конфесійної карти населення Польщі. Найбільш опрацьованими у цьому аспекті виявилися південно-східні окраїни держави. Національний та конфесійний склад населення Поліського воєводства й Холмщини досліджував В. Бончковський, який готував пропозиції щодо вирішення міжнаціональних відносин на територіях, заселених громадянами непольської національності³⁵. Ці матеріали узгоджувалися з інформацією, що надходила від командувачів військових округів. Військовиків насамперед турбували проблеми, пов'язані з існуванням Православної Автокефальної Церкви Польщі, вірними якої були переважно українці й білоруси³⁶. Після опрацювання матеріалів представники Відділу II ГШ виробляли власну стратегію й тактику щодо національних меншин, яка не завжди збігалася з урядовою.

На базі ІДНП протягом 1927–1939 рр. видавався двомісячник «Sprawy Narodowościowe» за редакцією С. Папроцького³⁷, в якому актуалізувалися проблеми національної політики Польщі, міжнаціональним відносинам у СРСР. Чимало уваги присвячувалося українській проблематиці, зокрема у статтях: М. Фелінського, А. Крисінського, Л. Василевського, В. Томкевича та інші. Водночас

33 10-lecie działalności IBSN 1922–1932. Warszawa, 1932; Dziesięcioletni jubileusz istnienia IBSN w Warszawie. *Droga*. 1931. Nr 6; Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1921–1936. Warszawa, 1936. 49 s.

34 Maj I.-P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939... S. 30.

35 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5722. K. 1 (Wyznaniowy i narodowościowy skład woj. Poleskiego, Chełmszczyzny oraz rozważania na temat stosunków narodowościowych na terenie etnicznie mieszanych. 10.05.1937); Ibid. K. 2 (Instytut Badań Spraw Narodowościowych do Sztabu Głównego. 23.05.1938); Ibid. K. 4 (Materiały informacyjne z Białoruskiego i Ukraińskiego okręgu wojskowego. 13.II.1937).

36 Ibid. Sygn. I.303.4.5729. K. 1 (Polski autokefalny Kościół Prawosławny).

37 Boruta M. Instytut Badań Spraw Narodowościowych (1921–1939). Z dziejów polskich badań naukowych nad problematyką etniczną. *Przegląd Polonijny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1985. Rok XI. Z. 2(36). S. 72.

друкувалися розвідки Михайла Ковалевського (постійний співредактор Мирона Кордуби, Олександра Лотоцького, Романа Смаль-Стоцького, Павла Сулятицького, Степана Томашівського та ін.

Прометеївські структури намагалися співпрацювати. При Інституті досліджень національних питань діяв Семінар національностей, на базі якого в 1935/1936 н. р. читали лекції: Леон Василевський, Микола Ковалевський, Богдан Лепкий, Сергій Папроцький³⁸. Генеральний директор ІДНП С. Папроцький особисто виступав посередником у фінансуванні прометеївських установ у Вільно. З цією метою на його адресу надходило щомісяця 1 тис. 100 зл. Натомість контакти Відділу II ГШ, який був джерелом фінансових ресурсів, повністю законспіровано³⁹.

Науково-дослідний інститут Східної Європи у Вільно (НДІСЕ) вважався одним із найважливіших осередків прометеївської акції, головна увага якого зосереджувалася на дослідженні народів СРСР, Туреччини, Північної Європи та Прибалтики⁴⁰. Його створення було зумовлене слабкою поінформованістю про дійсний стан справ у більшовицькій Росії, на що звертав увагу В. Бончковський⁴¹.

У Вільно в 1930 р. був організований НДІСЕ. Головою правління став відомий юрист, історик, знавець стародавнього литовського права, професор Стефан Ергенкройц (1880–1945), автор організаційної структури інституту. Членами-засновниками НДІСЕ стали відомі польські політики, громадські діячі, вчені: Леон Василевський, Пйотр Дунін-Борковський, Януш Енджеєвич, Ян Кухажевський, Станіслав Мацкевич, Станіслав Папроцький, Йоахім Волошиновський та ін. Статут НДІСЕ було ухвалено 19 лютого 1930 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що метою НДІСЕ є дослідження історії, географії, економіки, культури народів

38 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3532. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 73 (Plan wykładów Seminarium Narodowościowego przy IBSN za rok Szkolny 1935/1936); Там само. Спр. 4. Арк. 7, 82.

39 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5539. K. 1zw. (Technika wysyłania dotacji dla Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. 14.VI.1935 r.).

40 Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski / wybór pism. opr.: J. Kloczkowski, P. Kowal. Kraków, 2000. S. 89.

41 Bączkowski W. Grunwald czy Piławce? Warszawa, 1938. S. 37.

і земель, які знаходяться між Чорним і Балтійським морями, а також поширення відомостей про згадані території і народи⁴².

Науково-дослідна робота інституту зосереджувалася в п'яти секціях: історико-юридичній, економічній, історії літератури й мовознавства, етнографічній та культурно-освітній. У межах секцій діяли спеціальні відділи, якими керували провідні доценти: Віктор Сукенніцький займався питаннями державно-правового устрою, Станіслав Свяневич досліджував соціально-економічні відносини у СРСР⁴³. Національні питання, зокрема білоруської й української меншини, належали до сфери наукових інтересів Северина Вислоуха. Працівники видавали «Річник» і журнал «Baltico-Slawika»⁴⁴, організовували з'їзди вчених і наукові екскурсії. Доцент В. Сукенніцький у складі делегації інституту гостював у наукових установах СРСР. Інститут формував власний науковий архів і бібліотеку, яка складалася здебільшого з перевиданої советологічної літератури. Видавалися також монографії провідних советологів. Зокрема, у 1930 р. С. Свяневич опублікував книжку під назвою «Ленін – економіст»⁴⁵. У квітні 1934 р. на базі НДІСЄ розпочала роботу літня школа, учасниками якої стали 17 офіцерів із Естонії⁴⁶.

На постійній основі в НДІСЄ було організовано навчання. Тут виступали з лекціями провідні дипломати, вчені інституту та інших польських закладів вищої освіти. Серед них: Владислав Нойман – посол Польщі в Норвегії, Віктор Орміцький – доцент Ягеллонського університету та ін. Значна увага приділялася

42 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5538. K. 260 (Sprawozdanie z ogólnego zebrania członków Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie z dnia 9 czerwca 1936 r.); Ibid. Sygn. I.303.4.5539. K. 36 (Statut stowarzyszenia «Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie». 21.XI.1932 r.).

43 Ibid. Sygn. I.303.4.5539. K. 4 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w okresie od 1 kwietnia 1934 r. do 31 marca 1935 r.).

44 Було надруковано лише три томи журналу «Baltico-Slawika» у 1933, 1936, 1938 рр. Вони були присвячені дослідженням з етнології, мовознавства, історії літератури, археології, зокрема й української.

45 Swianiewicz S. Lenin jako ekonomista. Wilno, 1930. S. 148.

46 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5539. K. 8 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w okresie od 1 kwietnia 1934 r. do 31 marca 1935 r.); AAN. MSZ. Sygn. 5219. Mf. B21473. K. 148 (Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie).

також українському питанню. З лекціям виступили відомі фахівці з української проблематики: інженер Єугеніуш Гловінський – «Економічна основа незалежності України»; професор Мирон Кордуба – «Козаччина»; професор Богдан Лепкий – «Про українську літературу», «Тарас Шевченко», «Про мазепу і мазепинців»; професор Олександр Лотоцький – «Релігійні проблеми в СРСР»; професор Роман Смаль-Стоцький – «Історія української націоналістичної думки»⁴⁷. Згадані лекції, завдяки професіоналізму лекторів, були схвально сприйняті слухачами.

Наукові студії в інституті сприяли формуванню основ зовнішньої політики Польщі, тому МЗС насамперед опікувалася цим закладом. Від його керівництва надходили замовлення до НДІСЄ на дослідження політичної та соціально-економічної ситуації в Радянському Союзі. Завдання МЗС стосувалися теоретичних питань, зокрема: етапів становлення радянської держави у контексті реалізації ідей марксизму-ленізму; порівняльного аналізу ідеології соціалізму й комунізму; соціалізму як офіційної доктрини СРСР. Окрім того, розглядали питання й практичного змісту. Керівники МЗС Польщі намагалися зрозуміти мотиви активізації «стахановського руху» та його вплив на фінансово-господарську ситуацію в СРСР; роль фінансів у радянській економічній системі; оцінку реальних зусиль більшовицької влади у розбудові господарства країни; ефективність розрекламованої сталінською владою теорії економічної самоокупності СРСР⁴⁸.

Починаючи з 1931 р., при НДІСЄ почала функціонувати *Школа політичних наук (ШПН)*. Її викладачі давали слухачам базові знання для самостійного вивчення питань політики, економіки, соціології й культури європейської частини СРСР і балтійських країн. Диплом школи давав можливість займати посаду чиновника 1-ї категорії на державній службі⁴⁹.

47 Ibid. K. 20–23 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w roku 1931/1932 Prezesa Zarządu Instytutu Profesora D-ra Stefana Ehrenkreutzja); Dr M. A. Ukrainika w «Baltikosławika». *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. R. 3. 4 marca. Nr 9(44). S. 8–9.

48 AAN. MSZ. Sygn. 5218. K. 440 (MSZ do Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie).

49 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5538. K. 265–268 (Sprawozdanie z ogólnego zebrania członków Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie z dnia 9 czerwca 1936 r.).

Першим директором ШПН при НДІСЄ був Я. Єнджеєвич, якого незабаром призначили міністром релігійних визнань і освіти. 3 листопада 1931 р. вакантну посаду зайняв Владислав Вельгорський, який, будучи відомим вченим, вже багато років співпрацював з Відділом II ГШ⁵⁰. У 1931/1932 н. р. у ШПН на постійній основі працювало 30 викладачів і навчалося 150 студентів.

Окрім основних предметів з права, економіки, географії, історії, культури й політики, у ШПН вивчали іноземні мови: російську, українську, білоруську, латвійську, литовську, естонську, турецьку⁵¹. Спеціальні курси склалися з 15 предметів, які давали вичерпну інформацію про суспільно-політичну ситуацію в СРСР. Вони обіймали такі сфери: наука та мистецтво, виховання та навчання, релігійне та національне питання, політика та економіка, зокрема: «Доктрина економічного комунізму в СРСР», «Матеріалістичний світогляд і його відображення в культурі СРСР». Слухачі спеціальних курсів обов'язково вивчали дві іноземні мови: одну слов'янську (російську, білоруську або українську) і або литовську, або латвійську, або турецьку.

Восени 1932 р. на навчання до ШПН вступило 93 особи, середній вік яких становив 30 років. Тоді ж начальник ГШ Польщі підписав угоду з директором ШПН Владиславом Вільгорським, за якою начальник Віленського гарнізону мав делегувати щорічно на навчання 10 офіцерів⁵². Відділу II у ШПН було заброньовано певну кількість місць для кадрових офіцерів Війська польського. Починаючи з 1937 р., Відділ II мав відправляти щорічно на навчання 20 офіцерів, які готувалися для використання на східному напрямку у разі можливих військових дій. Тому до ШПН щомісячно надходили субвенції у розмірі 1 100 зл. на місяць⁵³. За дорученням начальника Відділу II зв'язок з ШПН відбувався через Експозитуру № 2 і директора ІДНП Станіслава Папроцького.

50 Ibid. K. 261.

51 Ibid. Sygn. I.303.4.5539. K. 34zw. (Kolportaż «Wschodu» w Estonji i informacje o Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie. 21.XI.1932 r.).

52 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5538. S. 162 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie za rok akademicki 1931/1932 i początek roku akademickiego 1932/1933 do dnia 1 grudnia 1932 r.).

53 Ibid. Sygn. I.303.4.5573. K. 43 (Stypendia dla oficerów wschodoznawców w 1933/1934 w Szkole Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie. 1933 r.).

Загалом школа політичних наук перебувала під контролем військових, які вимагали звітів від викладачів і ретельно їх перевіряли. Зокрема, у переліку видань НДІСЄ за звітний період увагу офіцера, який здійснював перевірку, привернула назва праці др-а Турської «Генеза польських мовних островів на Віленщині». Здивуванню офіцера не було меж, і він позначив слова «польських островів» та «Віленщині» знаками запитання⁵⁴. Не вникаючи у суть наукової проблеми, він робив висновки: якщо у 1919 р. Ю. Пілсудський захопив Вільно, то це польська земля, і які, на його думку, можуть бути «мовні острови» поляків на польській землі?

Зважаючи на очевидну політичну заангажованість, НДІСЄ став об'єктом посиленої уваги з боку польської громадськості. У 1931 р. редактор газети віленських консерваторів «Слово» С. Мацкевич розпочав пресову кампанію проти НДІСЄ і ШПН, критично аналізував його роботу інституту, закидаючи йому відсутність наукового спрямування, а також перебільшення у трактуванні скромної бібліотеки як наукової⁵⁵. Його закиди також стосувалися низького рівня викладання у цих установах, що шкодило, на його думку, інтересам держави. Викладання советологічних предметів для молоді, яка не вивчала історії європейського права й навіть не знала історії рідного краю, на думку С. Мацкевича, сприяло поширенню більшовицької агітації. Він стверджував, що завдяки існуванню цих закладів Вільно перетворилося у центр виховання комуністичної молоді й поширення негативного впливу на всю Польщу. Окрім того, С. Мацкевич критикував надмірну переважаність навчальної програми советологічними дисциплінами, що відбувалося завдяки іншим фаховим предметам⁵⁶. Із ним polemизував директор Науково-дослідного інституту Східної Європи Владислав Велгорський, який заявляв: школа повинна захищати польський національний інтерес на Сході⁵⁷. З метою уник-

54 Ibid. Sygn. I.303.4.5540. K. 26 (Sprawozdanie z działalności Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie w okresie od 1 kwietnia 1936 r. do 31 marca 1937 r.).

55 Mackiewicz St. O Instytucie, którego nie ma. *Słowo*. 1931. 16 lipca.

56 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5538. K. 273 (Sprawozdanie z ogólnego zebrania członków Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie z dnia 9 czerwca 1936 r.).

57 W służbie życia Polski na Wschodzie. Skróty przemówienia Dyrektora Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie W. Wilgorskiego na inauguracji roku akademickiego szkoły 7 listopada 1934 r. *Kurjer Wileński*. 1934. 9 listopada. S. 1–2.

нення широкого резонансу в суспільстві було створено комісію за участю представників Міністерства релігійних визнань і освіти, МЗС і Відділу II ГШ Польщі, яка 30 липня 1936 р. розпочала свою роботу. Чинownik МЗС Т. Перковський (не встановлено ім'я), підсумовуючи діяльність комісії, вніс пропозицію, щоб викладачі ШПН підготували реферати про методи радянської пропаганди і актуальні завдання зовнішньої політики СРСР, оскільки слухачі ШПН нерідко стають жертвами цієї пропаганди. Ситуація, що виникла навколо діяльності НДІСЄ і ШПН, стала предметом аналізу керівника Відділу II під час ґрунтовної ревізії комплексу прометеївської діяльності у жовтні 1936 р.⁵⁸ Ініційована редактором газети «Słowo» С. Мацкевичем полеміка, стала предметом жвавої дискусії, у яку було втягнуто громадкість не лише Віленщини, а й всієї Польщі⁵⁹.

До дискусії долучилися представники місцевої влади й викладачі. Віленський воєвода, зокрема, вважав недоцільним утримувати на пограниччі навчальний заклад, який займається советознавчими дослідженнями⁶⁰. Він побоювався, що це зумовить негативну реакцію з боку СРСР. Один із чиновників воєводської адміністрації звинувачував у радянофільських поглядах дружину доцента В. Сукенніцького, яка виступала адвокатом в суді, коли розглядалася справа «диверсантів і комінтернівських агентів»⁶¹. Окрім того, голова місцевого апеляційного суду заявив: навчальний процес у ШПН сприяє підготовці спеціалістів не для польських державних установ, а для радянської адміністрації. У цьому контексті висловлювалися серйозні претензії морального й фахового змісту

58 РГВА. Ф. 308. Оп. 1. Д. 40. Л. 8 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencje u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.); CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5538. K. 22zw. (Szkola Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie – stosunek Sztabu Głównego do jej programu i ducha nauczania. 1937 r.).

59 Proces «Liewicy Akademickiej». Dalsze zeznania świadków. *Słowo*. 1936. 11 stycznia; Proces «Liewicy Akademickiej». Oskarżenia i świadkowe. *Słowo*. 1936. 11 stycznia; Proces «Liewicy Akademickiej». Dalsze zeznania świadków. *Słowo*. 1936. 11 stycznia; Asystenci i studenci U.S.B. oskarżeni o komunizm przed sądem Apelacyjnym w Wilnie. *Słowo*. 1936. 19 maja; Proces komunistyczny. *Słowo*. 1936. 9 stycznia.

60 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5538. K. 207 (Rozmowa z p. Wojewodą Wileńskim p. płk. Bociańskim. 1936 r.).

61 Ibid. K. 209 (Rozmowa z naczelnikiem wydziału społeczno-politycznego urzędu wojewódzkiego w Wilnie p. Jasińskim. 1937 r.).

щодо окремих викладачів⁶². Причини низького рівня викладання, на їхню думку, крилися у відхиленнях від навчальних програм, що було поширеним явищем у ШПН⁶³.

Після завершення роботи комісії й аналізу діяльності НДІСЕ і в ШПН у квітні 1937 р. Міністерство релігійних вірувань та освіти затвердило новий проєкт навчальних програм. Він не лише зменшував кількості годин, присвячених відомостям про СРСР, але й запроваджував нові предмети, наприклад: «Антидержавна діяльність комуністичного Інтернаціоналу в Польщі», «Національна політика СРСР», які мали поглибити у слухачів переконання про трагічну долю народів, поневолених сталінською тоталітарною системою. Зміст навчальних програм сприяв вихованню прометеївських кадрів в антирадянському дусі.

Важливою структурою прометеївського руху став *Український науковий інститут у Варшаві (УНІ)*. Ідея створення української наукової установи в Польщі мала свою історію. Українські намагання відкрити національний університет у Львові або Станиславові викликали побоювання з боку польської влади, яка виступила з контрпропозицією створити освітній заклад для українців поза межами Східної Галичини – у Кракові⁶⁴. У 1924 р. керівництво Ягеллонського університету проводило консультації на цю тему з Р. Смаль-Стоцьким, який був неофіційним послом Української Народної Республіки (УНР) в Англії⁶⁵. Запрошення від імені польського уряду йому переказав посол Польщі в Лондоні Костянтин Скірмунт. Від імені Українська Народна Республіка 3 вересня 1924 р. Р. Смаль-Стоцький підписав у Варшаві договір про наміри, за яким передбачалося створення українського університету в Кракові⁶⁶. Однак внаслідок загострення польсько-українських відносин на

62 Ibid. K. 212–215 (Rozmowa J. Skarżyńskiego z Prezesem Sądu Apelacyjnego w Wilnie p. Przyłuskim dnia 25.II.1937 r.).

63 Ibid. K. 216–217 (Rozmowa z Dr Swianiewiczem, prof. Szkoły Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie, odbyta dnia 25.II.1937 r.).

64 Potocki R. *Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930–1939) – jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej i polskiej. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* / pod red. S. Kozaka. Warszawa, 1998. Nr 6–7. S. 257.

65 Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922). Чернівці, 2007. С. 326.

66 Zięba A. Andrzej. Smal-Stocki Roman. *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków, 1999. T. 39/1. Z. 160. S. 180–184.

початку 30-х років XX ст. цей проєкт не було реалізовано. У цих умовах Т. Голувко запропонував використати приклад державної асиміляції емігрантів із Наддніпрянщини для пропагандистської роботи з українцями Галичини й Волині. Він також висловився за перенесення на територію Польщі з сусідньої Чехословаччини українських наукових осередків. Однак польська влада обмежилася лише переїздами поодиноких помітних постатей української еміграції. Ще 1925 р. до Варшави з Праги переїхав Роман Смаль-Стоцький⁶⁷, а з Берліна до Кракова – Богдан Лепкий; 1928 р. до Варшави прибув Олександр Лотоцький⁶⁸, а 1929 р. – Василь Біднов і Дмитро Дорошенко⁶⁹.

Попередником УНІ стали Вищі українознавчі курси – серія лекцій, організованих культурно-освітньою секцією Українського Центрального Комітету під егідою комісії у складі Олександра Лотоцького, Василя Біднова і В. Краснопільського (не вдалось встановити ім'я). Лекції з історії, етнографії, географії, української мови, військової справи, що їх виголошували Олександр Лотоцький, Василь Біднов, Левко Чикаленко, Іван Шовгенів, Микола Ковалевський, Мирон Кордуба, Роман Смаль-Стоцький, Павло Шандрук, відбувалися щонеділі у приміщенні СІ⁷⁰. Вищі українознавчі курси стали основою наукової установи, щоправда, позбавленої права дидактики. Український науковий інститут у Варшаві не одержав статусу навчального закладу, а став науково-дослідним інститутом⁷¹.

67 Кедрин-Рудницький І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат. *Збірник на пошану сімдесятиріччя уродин Романа Смаль-Стоцького*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1963. С. 27. (У 1925 р., після стажування в Лондоні, Р. Смаль-Стоцький на пропозицію прем'єра УНР А. Лівницького переїхав до Варшави, де проживав (і працював) до 1939 р. Крім роботи на посаді професора Варшавського університету і в Українському науковому інституті, Р. Смаль-Стоцький був активним діячем Державного центру УНР в еміграції. Спочатку як посол УНР при польському уряді, згодом як віце-міністр закордонних справ, міністр культури, віце-прем'єр і міністр закордонних справ УНР).

68 Козак С. Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик. *На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 361.

69 Портнов А. В. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. С. 159–162.

70 Там само. С. 162.

71 Z działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowego. *Wschód-Orient*. 1932. R. 3. Nr 1–2. S. 89.

Українську ініціативу щодо створення інституту підтримала група видатних державних діячів Польщі: Тадеуш Голувко, Януш Єнджеєвич, Станіслав Папроцький, Маріан Свеховський, Генрик Сухенек-Сухецький, Казімеж Світальський, Аугуст Залеський, Тадеуш Шаецель, а також відомі польські вчені: професор Варшавського університету Марцелі Гандельсман⁷² і професор Ягеллонського університету А. Кжижановський⁷³. Унаслідок цього було видано розпорядження Ради міністрів Польщі від 7 лютого 1930 р. про створення Українського наукового інституту у Варшаві⁷⁴. Він підпорядковувався Міністерство релігійних Рвірувань і освіти, звідки й одержував фінансування. Все це відбувалося в період, коли прем'єр-міністром Польщі був відомий професор математики Львівської Політехніки Казімеж Бартель.

Відповідно до урядового розпорядження, Міністерство релігійних вірувань і освіти 13 березня 1930 р. затвердило Статут УНІ, на підставі якого створено відділення: українського економічного і суспільного життя; політичної історії України, історії української культури та її сучасного стану (мова, література, духовні течії); історії Церкви⁷⁵. Керівництво УНІ очолили наддніпрянські українці-петлюрівці⁷⁶. Директора і вченого секретаря призначало Міністерство релігійних вірувань і освіти. Директором від початку існування професор О. Лотоцький, водночас завідувач кафедри

72 BPP. Archiwum Zygmunta Lubicz Zaleskiego. Sygn. 3842 (Dr. Tytus Komarnicki «Wspomnienia o Śp. Prof. M. Handelsmanie», 1946 r., masz.). K. 3 (Dr. Tytus Komarnicki «Wspomnienia o Śp. Prof. M. Handelsmanie»). Марцелі Гандельсман (1882–1945) був піонером у Польщі в царині дослідження міжнародної політики. У сферу його наукових зацікавлень входили дипломатичні зусилля поляків в еміграції після поразки «листопадового» повстання 1830–1831 рр. й польський національно-визвольний рух міжвоєнного періоду. Він був професором Варшавського університету в 1915–1939 рр., найвидатнішим біографом князя Адама Єжи Чарторийського (1760–1861). Професор М. Гандельсман, як стверджував Др Титус Комарницький, вважав місію історика – суспільною місією.

73 Łotocki A., Smal-Stocki R. Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1930–13.III.1935. Warszawa, 1935. S. 2.

74 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1930 r. w sprawie Ukraińskiego Instytutu Naukowego. *Dziennik Urzędowy*. 1930. Nr 3. Poz. 28; CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5476. K. 33 (Prof. A. Łotocki do MWR i OP. 30.XI.1934 r.).

75 Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego 13.III.1930–13.III.1935. Warszawa, 1935. 22 s.

76 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń: Wydawnictwo MADO, 2005. S. 217.

історії права та духовних течій. Обов'язки вченого секретаря виконував професор Р. Смаль-Стоцький – завідувач кафедри філології, який одночасно викладав у Варшавському університеті. До складу Наукової колегії інституту, яку творили професори і доценти, належали талановитий поет, доцент Богдан Лепкий – завідувач кафедри історії літератури, і професор Валентин Садовський – завідувач кафедри економічних наук⁷⁷. В УНІ працювали також інші відомі українські вчені – історик Мирон Кордуба, філолог Іван Зілінський і гідротехнік Іван Шовгенів.

Інститут готував випускників закладів вищої освіти з числа наддніпрянських українців для служби у державній польській адміністрації. Офіційні державні чиновники Польщі покладали на керівництво і колектив УНІ завдання, що полягали у проведенні досліджень соціально-економічного життя, культури та історії українського народу, а також у наборі з середовища української військово-політичної еміграції відповідних кадрів для вивчення різноманітних аспектів життя українців у СРСР⁷⁸. Науковці інституту готували лекційні курси польською й українською мовами, які за згодою відповідних органів могли бути прочитані перед студентами закладів вищої освіти або інших наукових організацій Польщі. Окрім того, організовувалися постійно діючі курси українською мовою у Варшаві та інших містах.

Український науковий інститут у Варшаві розгорнув широку видавничу діяльність⁷⁹. Серед опублікованих праць: Дмитро Дорошенко «Історія України». Т. I.; Олександр Доценко «Зимовий похід 1920 р.»; Іван Івасюк «Кредитна кооперація в Україні»; Олександр Лотоцький «Автокефалія» і його ж «Сторінки минулого», а також археографічний збірник «Матеріали до історії війни 1920 р.». У царині української літератури й літературознавства до найцінніших публікацій УНІ належать повне зібрання творів Тараса Шевченка у шістнадцяти томах (вийшло тринадцять), редактором

77 На службі Клію... С. 362; Портнов А. Наука у вигнанні... С. 159–162.

78 *Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie. Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. Nr 2(2). S. 44–46; Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polityki wschodniej państwa (Część 1). *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna)*. Warszawa, 1958. Nr 2. S. 134.

79 *Z Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie. Wschód-Orient*. Październik 1932 – maj 1933. R. 4. Nr 1–2(9–10). S. 98–99.

якого став Павло Зайцев, головою редакційної комісії – Олександр Лотоцький, секретарем – Роман Смаль-Стоцький⁸⁰.

Водночас УНІ підтримував зв'язки з культурно-освітніми установами українців у Чехословаччині й Галичині. У списку жертводавців до Музею визвольної боротьби у Празі зазначався Український науковий інститут у Варшаві, організація «Прометей» і професор Р. Смаль-Стоцький. Загальна сума пожертви була незначною – 110 злотих, або на той час 3 тис. 500 чеських крон, але важливою була солідарність українців у вивченні та підтримці українського визвольного руху⁸¹. Український науковий інститут надсилав літературу читальням «Просвіта» в селах Сопів, Тисменичани, Балинці Станиславівського воєводства⁸², а також підтримував зв'язки з Науковим товариством імені Шевченка у Львові⁸³.

Професори УНІ, зокрема О. Лотоцький, Е. Гловінський, Г. Лазаревський, Р. Смаль-Стоцький, виступали з лекціями на польському радіо. Перша лекція з циклу українських радіопередач, яка була прочитана О. Лотоцьким на тему «Українське друковане слово», відбулася 20 січня 1934 р. 14 квітня було заплановано лекцію Р. Смаль-Стоцького «Діяльність Українського наукового інституту у Варшаві»⁸⁴.

З метою організації українсько-польської наукової співпраці у галузі історії, літератури і мови у грудні 1933 р. при УНІ в Варшаві було створено спеціальну Комісію з досліджень польсько-українських проблем, яка об'єднала польських і українських професорів Варшавського університету удвох секціях: історичну й філологічну. Керівниками комісії були: голова – Марцелій Гандельсман; заступники – Олександр Лотоцький і Станіслав Шобер, секретар – Роман Смаль-Стоцький. Історичною секцією керував професор Варшавського університету Оскар Галецький, заступник – Мирон Кордуба. Мовно-філологічною секцією керував Станіслав Слонський, заступник – Роман Смаль-Стоцький. Під керівництвом

80 Zbiorowe wydanie dzieł Szewczenki. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. R. III. 4 listopada. Nr 44(79). S. 2–4.

81 ЦДАВО України. Ф. 3532. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 23.

82 Там само. Арк. 55, 60, 251.

83 Там само. Спр. 4. Арк. 106.

84 Z życia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. R. 3. Nr 6(41). S. 7.

професора О. Галецького 22 лютого 1934 р. відбулося перше засідання історичної секції, на якій з доповіддю виступив професор М. Кордуба⁸⁵. Комісія приготувала до друку «Антологію української поезії і прози» у перекладі на польську мову. Професори Р. Смаль-Стоцький і Б. Лепкий зверталися до МЗС з проханням виділити 2 500 зл. для друку цього видання⁸⁶. Активним членом комісії був відомий пілсудчиківський теоретик Л. Василевський. У рамках співпраці польських учених із УНІ були видані дві монографії: Л. Василевського «Українське питання як міжнародна проблема»⁸⁷ і М. Гандельсмана «Українська політика князя Адама Чарторийського», рукопис якої зберігається у Польській бібліотеці в Парижі⁸⁸.

Незважаючи на факти співпраці польських і українських професорів у рамках УНІ, більшість відомих вчених відмежовувалися від прометеївського руху⁸⁹. Неприйняття науковими колами діяльності УНІ вилилося на сторінки преси. З цього приводу відбулася публічна полеміка на сторінках газети «Dziennik Popularny». У надрукованому огляді української преси від 2 лютого 1937 р. йшлося про те, що «...уряд УНР пана Лівицького користується підтримкою тих польських кіл, старанням яких створений УНІ, що є нічим іншим, як його міністерством пропаганди...»⁹⁰. Професор М. Гандельсман висловив протест, який було оприлюднено у тій же газеті від 13 лютого 1937 р., де містився матеріал про винятково наукове спрямування інституту⁹¹. У наступному номері газети анонімний дописувач гостро критикував аргументи професора, звернувши увагу на політичну заангажованість керівництва УНІ.

85 Z życia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie. *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 1934. R. 3. 18 lutego. Nr 7(42). S. 9; Ukraińsko-Polska współpraca naukowa. *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 1934. R. 3. 4 marca. Nr 9(44). S. 9.

86 AAN. MSZ. Sygn. 5321. K. 121 (Instytut Wschodni do MSZ 28.II.1939 p.).

87 Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa: Druk. P. Pyz, 1934. 146 s.; CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5540. K. 18 (Spis wykładów i grono nauczające w roku akademickim 1936/37. Wilno, 1937. 23 s.).

88 BPP. Akta Marceli Handelsmana. Sygn. 4190 («Polityka ukraińska ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krzyską». Rps.), (Cz. 1, 2, 3).

89 Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1). *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej. Seria historyczna*. Warszawa, 1958. Nr 2. S. 134.

90 Przegląd prasy ukraińskiej. *Dziennik Popularny*. 1937. 2 lutego.

91 *Dziennik Popularny*. 1937. 13 lutego.

Поряд із чисто науковою метою створення, УНІ мало й політичну складову – не лише нейтралізувати німецьку й чеську антипольську пропаганду в українському еміграційному середовищі, а й створити видимість того, що Варшава дбає про розвиток української культури. Існування УНІ давало можливість зацікавленим польським колам бути компетентними в українських справах і реалізувати власні етнополітичні завдання⁹².

На думку президента УНР А. Лівичького, директор УНІ О. Лотоцький, несповна відповідав займаній посаді. Він скаржився, що професор не виправдав високого довір'я і «завів роботу закладу в теоретично-абстрактійно-мемуаристично-професорські бездоріжжя», що у підсумку робило неможливим виконання тих важливих завдань, які йому поставила польська влада. А. Лівичький просив міністра релігійних визнань і освіти відправити О. Лотоцького у відпустку до кінця ректорської каденції, а на його місце призначити Р. Смаль-Стоцького, який політично більше підходив на цю роль⁹³.

Політика прометеїзму й діяльність окремих прометеївських організацій, наприклад УНІ, викликала нищівну критику в СРСР. Керівник самостійного реферату «Росія» 22 червня 1934 р. одержав рапорт Генерального консульства Польщі в Харкові з інформацією про те, що в українській пресі СРСР звучали брутальні висловлювання про діяльність Українського наукового інституту в Варшаві⁹⁴. В одній із центральних радянських газет, зокрема, повідомлялося, що «...під гучною назвою "українського наукового інституту в Варшаві" прихована одна з філій польської охранки». Наукового співробітника інституту професора Б. Лепкого у статті названо «ундо-фашистським спецом у справах святкування Шевченка», а інших його колег – «ундо-петлюрівцями»⁹⁵. Як бачимо, спецслужби Радянського Союзу були добре обізнані з ідеологічною складовою діяльності УНІ, а гострі нападки у пресі свідчили про перебіг московсько-варшавської інформаційної війни, яка в латентній формі

92 AAN. MSZ. Sygn. 5315. K. 112 (Kwestia ukraińska a Polska. 17 stycznia 1928 r.).

93 Ibid. Sygn. 5321. K. 111 (Pismo A. Liwickiego do Dyrektora 2.XI.1938 p.).

94 CAW. Od. II Sz. Gł. Sygn. I.303.4.5622. K. 21 (Sprawy polskie w prasie ukraińskiej. 12.VII.1934 r.).

95 К. Л. Варшавський балаган. *Віснм*. 1934. 1 квітня. С. 3.

продовжувалася весь міжвоєнний період, затухаючи і спалахуючи, залежно від зміни міжнародної політичної ситуації.

Отже, у межах прометеївського руху під керівництвом державних структур Польщі, передусім Генштабу і МЗС, функціонували наукові установи, які займалися советологічними й українознавчими дослідженнями. Вони були покликані здійснювати ідеологічне забезпечення реалізації політики прометеїзму. Серед них, зокрема, Східний інститут та Український науковий інститут у Варшаві, Науково-дослідний інститут Східної Європи та Школа політичних наук у Вільно. Однак світова геополітика, розвиток міжнародних відносин і політичної кон'юнктури у Польській державі не сприяли реалізації концепції прометеїзму. Це позначилося передусім на недостатньому фінансуванні і, як наслідок, неефективній діяльності прометеївських організацій. Концепція прометеїзму так і не стала офіційною доктриною зовнішньої політики Польщі, але вона залишила слід у свідомості еліт й суспільно-політичній думці міжвоєнної Польщі.

Роман Голик

Розділ 11

Дихотомії міжвоєннє: польська й українська культура 1920–1930-х років

Після Першої світової війни та відновлення Польщі як держави різниця між традицією і модерном у польській літературі й культурі стала ще більшою. З одного боку, постав «Скамандр» з уродженцем Вінничини, мандрівником Наддніпрянщиною й пізнішими секретарем Мацея Ратая Ярославом Івашкевичем. Він часто звертався до українських топосів, а загалом від авангардної поезії згодом перейшов до драматичної «Матері Йоанни від ангелів» (написаної ще під час Другої світової війни, а виданої й екранізованої вже після неї). «Скамандр» асоціювався також із колишнім представником Пресового бюро Юзефа Пілсудського, «пікадорцем» і культурним аташе міжвоєнної Польщі в Парижі Яном Лехоном та його «Кармазиною поемою». Особливо виділявся на цьому тлі представник польсько-єврейського літературного середовища, скамандрит Юліян Тувім, у доробку якого згодом залишилися і вірші для дітей, і демонологічні тексти («Чари й чорти польські та чорнокнижні виписки»), і відома скандальна книжечка «Прихильники грубої Берти» (відома також як «Wiersz, w którym autor grzecznie, ale stanowczo uprasza liczne zastępy bliźnich, aby go w d...ę pocałowali»). Ця сатира, що згодом навіть була меморіалізована в скульптурі як виклик суспільству і його моралі, згадувала також і галицькі реалії («бориславських нафтовертів», «ізраелітських докторків» зі Стрия). Нові культурні віяння підтримувала також і варшавська «Квадрига» (зокрема, Константи Льдефонс Галчинський), і краківські авангардисти (наприклад, учасник польсько-української війни за Львів і Галичину 1918–1919 рр., вчитель у Сокалі й тимчасовий львів'янин (1939) Юліан Пшибось. Футуристи Александер Ват і стра-

чений у Москві польсько-російський поет Бруно Ясенський – Віктор Зисман із його «Ножем в животі» пропонували творити «іншу», радикальнішу літературу. Модернізм, який охопив також живопис і архітектуру, спочатку у вигляді «арт деко», згодом – функціоналізму, змінював і Галичину. Звідси, з одного боку, тексти математика й авангардиста, художника, колишнього пілсудчика Леона Хвістека, який захоплювався давньоукраїнським іконописом із галицьких колекцій як зразком художньої краси. З іншого боку, на цей час припав розквіт неординарної Львівсько-Варшавської філософської школи, яку неформально очолював Казимир Твардовський, а підтримували Казимир Айдукевич, Тадеуш Котрабінський, Ян Лукашевич, у якій, певною мірою, опонував ще один філософ-новатор – Роман Інгарден із його феноменологією світу та художнього тексту. Свою роль у деконструкції науки й культури міжвоєнного часу відіграла також Львівська математична школа, з Гуго Штейнгаузом і Степаном Банахом та логіко-математичними парадоксами «Шотландської книги». Відомими були й інші польські вчені, які працювали в умовах польсько-українського фронтиру Східної Галичини, наприклад, хімік професор Львівської політехніки і Президент Польщі Ігнаці Мосціцький¹.

Натомість у письменницькому світі особливу нішу займали представники єврейсько-польського письменства – дрогобичанин Бруно Шульц та уродженка Бурштина й львів'янка Дебора Фогель. Польськомовний магічний світ «Санаторію під клепсидрою», «Цинамонових крамниць» із вулицями Крокодилів був великою метафорою і Дрогобича, і якогось іншого, анти-Дрогобича². Натомість радикалізм «Ідолопоклонної книги» поділяв читачів на тих, хто сприймав Б. Шульца як митця, і тим, хто його повністю відкидав. Водночас мотив манекенів споріднював Б. Шульца з Д. Фогель, яка творила свій світ, світ акацій і монтажів/колажів³. Складним

1 Зрештою, на Тернопільщині, в Бережанах народився також інший керівник міжвоєнної Польщі – знаний пілсудчик, військовик, маршалок Польщі та головнокомандувач Війська Польського Едвард Ридз-Смігли (*Edward Rydz-Śmigły*).

2 Фіцовський Є. Регіони великої ереси та околиці. Бруно Шульц і його міфологія / пер. з пол. А. Павлишина. Київ, 2010.

3 Фогель Д. Фігури днів. Манекени / пер. з їдишу Ю. Прохаська. Київ: Дух і Літера, 2015; Фогель Д. Акації квітнуть. Монтажі / пер. з пол. Ю. Прохаська. Київ: Дух і Літера, 2018; Szymaniak K. Być agentem wiecznej idei. Przemyślenia poglądów estetycznych Debory Vogel. Kraków: Universitas, 2006.

було й сприймання таких постатей, як львівський творець горорів, прихильник бергсонізму й містики Стефан Грабинський із його «Демоном руху»⁴. Одночасно значна частина польських письменників залишалася при давніх парадигмах. Отож, польський читач мав вибрати між експериментом і патріотизмом зразка ХІХ ст.

Певною мірою, польський модернізм та функціоналізм вплинули і на українських авторів міжвоєнного часу: від Ярослава Цурковського, чиє мислення в чомусь перепліталось з мисленням пізнішого Тадеуша Котарбінського, до Святослава Гординського й Богдана-Ігоря Антонича, з одного боку, та письменників-вісниківівців (Дмитро Донцов) і «пражан» (Євгена Маланюка, Олени Шовгенів – Теліги, Олега Ольжича – Кандиби) – з іншого. Водночас, наприклад, «вісниківівців» Д. Донцова сприймали як представників опозиційного Польщі інтегрального націоналізму, а, скажімо, С. Гординський, як інші ліберали, був налаштований, радше, теж не пропольськи. «Листопадовий зрив», «Великий чин», Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) були лейтмотивами української галицької міжвоєнної літератури майже так само, як міф львівських орлят/львівських дітей, «оборона Львова й Східної Малопольщі» – у польським письменстві. Винятками ставали частково, наприклад, поезії Б.-І. Антонича, які часом зараховують навіть до сфери контактів між українською й польською літературою⁵. Ці контакти були безсумнівними, бо поет вчився і жив у середовищі, де знання польської мови й літератури стало обов'язковим. Проте Б.-І. Антонич був співцем Лемківщини, який якраз намагався уникати тих рис лемківського говору, які зближували його з польською мовою, і орієнтувався на мову українську. У своєму поетичному поганстві/язичництві він був у чомусь близьким до подібних експериментів серед інших слов'янських письменників. Однак його «Зелена Євангелія», як і урбаністична поезія, є по-своєму оригінальною. Антоничів міфологічний світ не схожий ані на світ Болеслава Лесьмяна із його богом, що зникає серед цвіту природи, ані на поетичний універсум інших авторів.

4 Majewska J. *Demon ruchu, duch czasu, widma miejsc. Fantastyczny Grabiński i jego świat*. Wrocław: Ossolineum, 2018.

5 Стефановська Л. Антонич. Антиномії. Київ: Критика, 2006. Пор.: Ільницький М. Богдан-Ігор Антонич. Нарис життя і творчості. Київ: Радянський письменник, 1991.

У чомусь цей світ переплітався із дещо заплутаним світом іншого виходця з Лемківщини, творця народного примітиву Никифора Єпіфанія Дровняка, якого польська сторона вважала Нікіфором Криницьким – репрезентантом мистецтва між польським та українським культурними просторами⁶. Складна й неоднозначна психіка митця давала змогу йому бачити реальність інакше, не зовсім у категоріях національного чи раціонального. Це давало можливість інтелектуалам з обох сторін – польської й української – по-різному «відкривати» Н. Дровняка, який часто не вмів себе чітко ідентифікувати. Хоча персонажами й локаціями його мистецтва були люди й місця (зокрема костели), пов'язані з Польщею та польською культурою й підписані польською мовою, однак вони були візіями лемка-українця і художника-творця зі специфічним поглядом на світ. Він був незвичайною людиною, замкненою в собі між різними культурними реальностями та суспільствами. (Недарма ж згодом у польському фільмі «Мій Нікіфор» його образ втілила польська акторка, уродженка Львова Кристина Фельдман). Водночас Н. Дровняк вписувався в парадигму українських народних митців та мисткинь, частина яких, як родина різьбярів Шкрібляків з Яворова на Косівщині, була відомою також і в Австрії та Польщі⁷. Інша частина, як пізніше Параска Плитка – Горицвіт, залишилися в світі Гуцульщини, натомість уродженки Центральної й Східної України Марія Примаченко/Приймаченко з її фантастичними тваринами і Катерина Білокур з її квітами (меншою мірою – Ганна Собачко-Шостак) стали відомими й поза межами УРСР/України. Ще одним феноменом обох культур стали народні оповідачі, як, наприклад, наділена феноменальною пам'яттю українка Явдоха Зуїха (Євдокія Сивак) у міжвоєнній УРСР, чи письменники, як, наприклад, польський селянин – аскет і водночас народний політик Пьотр Борови з політичними текстами і «Судом грішника над самим собою» у міжвоєнній Польщі. Його українським галицьким аналогом став активний громадський діяч, посол до сейму Петро Шекерик – Доників з «Дідом Іванчіком», написаним гуцульським говором. Амбівалентною «руською» стигмою в польській

6 Поп.: Nikifor / red. pod kierun. J. Zanozińskiego. Warszawa, 1967; Лесич В. Никифор з Криниці. Мюнхен, 1971; Скрійка П. Никифор (Єпіфаній Дровняк). Рисунки олівцем. Краків, 2010.

7 Захарчук-Чугай Р. Родина Шкрібляків. Київ, 1979.

культури міжвоєннтя залишилася постать народного пророка Іллі Климовича – селянина з польсько-українсько-білоруського помежів'я на Підляшші, який ввійшов у конфлікт із православним духовенством, став дотримуватися радикальних релігійних поглядів, та почав творити власну церкву – секту з апокаліптичною доктриною, яка згодом занепала⁸. Натомість, з погляду західноукраїнської міжвоєнної суспільної думки, неоднозначними в цей час були постаті таких інтелектуалів, як львів'янин, згодом варшав'янин, один із представників Львівсько-Варшавської філософської школи українець видатний психолог Степан Бaley, який написав і видав значну частину своїх праць із психології польською, чи галицький педагог Іван Кухта, який фігурував також як Ян Кухта і публікував свої роботи та переклади з педагогіки польською⁹. Така лінія поведінки була сприйнята в українській спільноті неоднозначно.

Водночас активно розвивалася й українська мандрівна література, покликана наблизити український дискурс із дискурсами інших народів та культур і мала також риси практичної етнології народів світу для інтелігенції та масового читача. Ця література в Західній Україні мала риси також і феміністичного письменства, як у випадку Софії Яблонської з її «Далекими обріями», «Чаром Марока», «В країні рижу і опію», і чоловічих оповідей про подорожі (як Степан Левинський з його книгами «Від Везувія до пісків Сахари», «Схід і Захід»). Певно, вони не мали тої слави, що книжки польських мандрівників, ані тої, яку отримали, наприклад, репортажі уродженця Бродів Йозефа Рота в німецькомовному світі. Проте хоч українці також стежили за довколосвітніми перельотами та рекордами польських пілотів Францішка Жвірки та Станіслава Вігури, однак саме подорожі Польщею їх симптоматично мало приваблювали. Це стосувалося й зацікавлення польською мовою, літературою, культурою, етнографією й фольклором. Галицькі українські автори добре їх знали зі шкільної чи університетської лави, але

8 Pawluczuk W. Wierszalin, reportaż o końcu świata. Kraków, 1974.

9 Надрага М. До сильвети др. Івана Кухти – директора Державної центральної педагогічної бібліотеки у Львові 1933–1945 рр. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені Стефаника*. Львів, 2010. Вип. 2(18). С. 659–673; Надрага М. Іван (Ян) Кухта – львівський дослідник психології та соціології читання 20–30-х років ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2011. Вип. 6. С. 109–115.

через етнополітичне протистояння не захоплювалися полоністикою у різних її виявах.

Загалом західноукраїнський науковий дискурс будувався, певною мірою, на налагодженні контактів зі східноукраїнським (Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) – Всеукраїнська академія наук (ВУАН)), і з аналогічними польським інституціями/товариствами (НТШ – Академія знань у Кракові (Polska Akademia Umiejętności), але одночасно на протигагу польським установам. Тут праці польський вчених здебільшого не публікували. Проте не можна забувати також інших українських наукових і культурних осередків у різних містах Польщі, зокрема й у Варшаві, Каліші тощо, куди, як і в Галичину, частково була перенесена книжна культура центральноукраїнських політичних емігрантів після поразки Визвольних змагань¹⁰. Саме у видавництві варшавського Українського наукового інституту вийшли такі помітні праці тогочасних українців, як «Українські джерела церковного права» та «Сторінки минулого», «Автокефалія» Олександра Лотоцького, «Нарис історії України» Дмитра Дорошенка, «Філософія Г. С. Сковороди» Дмитра Чижевського. Ці публікації містили статистичні та економічні розвідки про «українську людність СРСР» та «працю в СРСР», кредитну кооперацію в Україні, роботи про народну освіту в Радянській Україні (Степан Сіропалко), лінгвістичні студії про палаталізацію приголосних (Микола Пушкар) та про карту говорів української мови (Іван Зілинський), публікацію діаріуша Пилипа Орлика тощо. З іншого боку, тут друкувалися праці польських авторів, які мали символізувати українсько-польське поєднання чи тенденцію до нього, наприклад «Українське питання як міжнародна проблема» Леона Василевського – відомого своїми проукраїнськими працями батька прорадянської письменниці Ванди Василевської; «Землі Чернігово-сіверські під владою Литви» медієвіста Стефана Марії Кучинського, «Українська політика кн. Адама Чарторийського перед Кримською війною» Марцелі Гандельсмана тощо. Водночас частину праць вихідців зі Східної України публікували галицькі видавництва. (Наприклад, праці Івана Огієнка,

10 Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008; Каталог видань Українського Наукового Інституту в Варшаві 1930–1939. Варшава, 1939.

який у тій же Варшаві випускав місячник «Рідна мова» і там, як і в Каліші, опублікував низку своїх монографій, проте вони друкувалися також і у василіанській Жовкві). Ще одним прихистком для Наддніпрянської української еміграції та її культури стала Волинь, де застосовувалася особлива модель українсько-польського діалогу як союзу й взаємодоповнення¹¹, у чомусь протиставлена галицькій моделі, де польська й українська мова, література, культура розглядалися радше у контексті протистояння, аніж взаємодії.

Проте українська література й культура 1920–1930 років розвивалася здебільшого в протиставленій до Польщі УРСР/УСРР, тобто у своїй радянській формі. На хвилі Червоного Ренесансу й українізації/коренізації вони швидко розвивалася, що створювало ілюзію вільного розвитку (на противагу еволюції української культури в Галичині та на Волині, що перебували у складі Польщі). «Коренізація» виявилася, зокрема, у спробах ліквідувати масову неграмотність з допомогою української книги. Українізація писемності проявилася й у формі самобутнього варіанта радянської літератури. Її сліди були помітні у футуристичних та панфутуристичних словесних експериментах. Особливо помітною на цьому тлі була незвична ігрова візіопоезія чи поезомалярство Михайла/Михайля Семенка, де вірші ставали геометричними фігурами, таблицями, у яких були вписані літери («Каблепоема за океан», «Моя мозаїка» тощо)¹². Поруч із ними розвивалися спроби конструювання різних напрямків нової (пролетарської чи селянсько-пролетарської) літератури й лектури у прозових, поетичних та драматургічних текстах Василя Еллана-Блакитного, Андрія Хвилі, Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Дмитра Загула, Євгена Плужника, Майка Йогансена, Володимира Сосюри, неокласика Михайла Зерова та однодумців (Михайла Драй-Хмари, Максима Рильського, Павла Филиповича), прозі Григорія Косинки, «енгармонійній» поезії раннього Павла Тичини.

Ця література певний час була спрямована на Європу, хоча, на думку радянських письменників, ця Європа мала бути комуністичною, а не капіталістичною. Тому навіть після радянсько-польської

11 Давидюк Р. З поляками за Україну. Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. Рівне: ПП ДМ, 2014.

12 Див. також: Inytkyj O. Ukrainian Futurism 1914–1930. A Historical and Critical Study. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1997.

війни 1920 р. у комуністичній Україні видавали переклади роману представника підсудчиків Юліуша Кадена-Бандровського «Чорні крила», бо то був твір на робітничу тему, який показував «буржуазну експлуатацію». Загалом, польську літературу (твори Адама Міцєвича, Юліуша Словацького, Теодора Томаша Єжа, Стефана Жеромського, Габрієлі Запольської, Марії Конопніцької, Казімежа Пшерви-Тетмаєра) тут знали й публікували. Так, наприклад, був виданий «Пан Тадеуш» А. Міцєвича у перекладі вихідця з польсько-українського середовища М. Рильського¹³. Там теж розвивалася література мандрів, навіть подорожів через Польщу, які здійснив Валер'ян Полішук зі своїм «Рейдом у Скандинавію». Тут він, до речі, емоційно змальовував картину тогочасного Львова як «чудесного західного нашого міста, яке не подає зовні майже жадних ознак українськості. Ще року 1920 на вокзалі, на вулицях можна було бачити написи трьома мовами: німецькою, польською, українською – тепер ніде й літери української не побачите. Витравили, вишкребли, перемалювали своєю насильницькою зверхністю третю столицю України, – і гадають, що все вже зроблено, що той “польський” острів серед густого українського галицького моря встоїть? Марні надії. Бо коли вилізти на копець Унії і зверху глянути на простори ... всюди чується сіроока наша Західна Україна, стиснута обставинами, але як пружина завжди готова до чину»¹⁴. Водночас він характеризував Львів як «жіноче» й « цілком західне місто», чистіше за Варшаву¹⁵. Проте письменник називав копець Люблінської Унії твердиною польського імперіалізму, відразу ж вказував на особливість західноукраїнського літературного мовлення («шепеляве мовлення» з правильною будовою фраз), що для нього було знаком полонізації; зазначав, що галичани використовують усюди польську, а не українську мову через відчуття її меншовартості¹⁶. На цьому тлі навіть львівський пам'ятник «пломенистому польському генію» А. Міцєвичу здавався В. Полішуку чимось штучним, навіть відразливо-натуралістичним. Сам польський та український Львів, на думку радянського літератора, був провінційним, так що

13 Див.: Мілош Ч. Історія польської літератури / пер. з пол. А. Шкраб'юк. Перемишль, 2021. С. 681–692.

14 Полішук В. Рейд у Скандинавію. Харків, 1931. С. 8.

15 Там само. С. 9.

16 Там само. С. 10.

навіть постановки місцевих польських режисерів здавалися йому «паршивими», українські середовища нагадували «клубки мудрих вужів», які потай служать Ю. Пілсудському, а місцеві гімназії нагадували поетові в'язниці. Лише позитивні враження від барокових скульптур на ранньомодерних (хоча польських) будівлях і позитивні емоції від полотен Олекси Новаківського, а також від діяльності прокомуністичних «Вікон», зокрема Степана Тудора і Петра Козланюка, якимось розвіювали враження від полонізованої України (до якої входило і Дубно), яку, на думку письменника, кордон «відрізає по живому» від УРСР¹⁷. Натомість сама Польща, зокрема Варшава, у візії В. Поліщука була як синтезом польської воєнщини, націоналізму і «католицизму» (sic!) з «апендиксом парламентаризму», культурним відгомонам деканадсу, так і простором, в якому хотілося б жити¹⁸. Втіленням цієї іншої Польщі для письменника, який репрезентував радянську культуру, ставала постать «поета й революціонера» Владислава Броневського¹⁹ – того самого комуністичного автора, який у 1939 р., хоч і колаборував із радянською владою в Західній Україні, написав вірш «Польський воїн», у якому приховано не радів приєднанню Галичини до УРСР.

Проте вже на українізаційному етапі література та лектура Радянської України вже була роздвоєною. Одну її частину склали тексти українських письменників та переклади закордонних класичних творів. Іншу формували пропагандистські матеріали, зокрема антирелігійна та антикапіталістична, а згодом – і антинаціоналістична чи «антифашистська» література. У 1930-х роках замість українізації керівництво УРСР стало запроваджувати доктрину русифікації, а відносна множинність інтерпретацій поступово замінилася повним домінуванням комуністичної ідеології. Це суттєво вплинуло на літературний репертуар: його ідеалом тепер стали соцреалістичні тексти на зразок «Бур'яну» Андрія Головка. Натомість образ відродженої Польщі залишався ворожим, «фашистським», її зображали потенційним плацдармом нападу реакційних сил на СРСР, особливо після згортання українізації, репресій, які знищили представників «Розстріляного Відродження»

17 Там само. С. 20–28.

18 Там само. С. 35, 37–38.

19 Там само. С. 42.

1920-х – поч. 1930-х років й посилення радянізаційних та русифікаційних тенденцій в УРСР кінця 1930-х років. Образ СРСР, як і сусідньої Радянської України, у міжвоєнній Польщі теж видавався ворожим та загрозливим як реальний плацдарм для нападу на Польську державу. Водночас, як не парадоксально, ця держава, яка де факто усунула ЗУНР і поглинула західноукраїнську державність, у 1930-х роках стала однією з тих територій, де українська культура, література й суспільно-політичне життя змогли розвиватися у відносно демократичних умовах, у державі, яка набувала авторитарних, але не тоталітарних рис.

Роман Яців

Розділ 12

Інтелект, генерований болем: культурно-мистецьке життя української еміграції Варшави 1920–1930-х років

У динаміці міжкультурних взаємодій українців у першій половині ХХ ст. польський фактор був найбільш плідним і багатим на організаційні форми. Після Львова структурованістю наукового, освітнього та мистецького життя вирізнялася Варшава, столиця Другої Речі Посполитої – у 1920–1930-х роках місто, насичене дієвими різнопрофільними інституціями, а з ними і значимими подіями. Попри складну політичну кон'юнктуру після завершення Першої світової війни тут рік за роком нагромаджувалися такі духові ресурси, які дали змогу «зшити» у єдиний громадсько-культурний організм різні середовища української еміграції та сформулювати ідейні напрямні розвитку для всієї національної спільноти. Складовими цієї комунікативної мережі були громадсько-політичні, наукові, видавничі, культурно-мистецькі та інші професійні інституції і товариства. Важливу координаційну роль у цьому процесі відігравав Український центральний комітет (УЦК), який сприяв організаційним ініціативам української спільноти адміністративно-правовою, а в окремих випадках і матеріальною підтримкою. До найбільш мобільних та добре організованих структур належала Українська студентська громада у Варшаві (УСГВ), що була заснована 15 березня 1921 р. та об'єднала велику кількість новоприбулої з таборів для інтернованих вояків Армії Української Народної Республіки (УНР). На Загальних зборах УСГВ були присутніми 89 осіб¹. Управа громади налагодила контакти з різними «допо-

1 Липовецький І. Три роки існування. Нарис з історії Української Студентської Громади у Варшаві. *На чужині. Неперіодичний орган вільної думки Українських студентів-емігрантів у Польщі*. 1924. Ч. 1. С. 3–4.

моговими» та урядовими (українськими, польськими та іншими іноземними) організаціями, підтримуючи українську молодь у її прагненнях активної самореалізації в різних напрямках освіти та професійної діяльності. До ключових ідей УСГВ належало гасло: «Пробити шлях на Захід, об'єднати студентів не тільки в Польщі, але об'єднання всього українського студентства на еміграції».

Українська студентська громада у Варшаві на початку 1920-х років мала вагомий авторитет у середовищі української еміграції. Майже 100 українців налічувалося на студіях у вищих школах польської столиці станом на вересень 1921 р.² На час вступної кампанії найбільше записувалися до Університету та Політехніки, менше – у Комерційний інститут та Вищу школу політичних наук³. За словами одного з дописувачів до часопису «Українська Трибуна», більшість українського студентства проживала в інтернаті на околиці Варшави в доволі поганих умовах. Поза тим, що частину опіки над студентським побутом взяла на себе міжнародна організація YMCA (Young Men's Christian Association – Християнська асоціація для юнаків), рівень побуту був просто катастрофічним⁴. До того ж бракувало коштів на одягу, харчування і на підручники. Водночас українська молодь навіть за цих обставин намагалася реалізовувати певні культурні заходи, зокрема проведення лекційних курсів із українознавства, іноземних мов, облаштовувати бібліотеку, проводити невеликі концерти і вистави. Як зазначали лідери УСГВ, «...наше студен[т]ство старається витворити з нашої Громади загальну студен[т]ську організацію, старається затерти ті психологічні різниці, які накинули нам окупанти. І на цій zasadі є можливість повного розвитку ідеології студентів із різних земель України: Наддніпрянщини, Галичини, Буковини та Бесарабії»⁵.

Один із активістів УСГВ Іван Липовецький писав, що 1922 р. «вивів життя Української Студентської Громади з рівноваги»⁶, оскільки вона перетворювалася в свого роду «етаповий пункт»: чимало молоді обирало собі дальший шлях до Чехії, Німеччини,

2 Кучерявий М. Наше студен[т]ство у Варшаві. *Українська Трибуна*. 1921. 29 вересня.

3 Там само.

4 Там само.

5 Звіт з діяльності Української Студентської Громади у Варшаві за акад. рік 1926–1927. *Студенський вісник*. 1927. Ч. 10–12. С. 38.

6 Липовецький І. Три роки існування... С. 6.

Українська студентська громада у Варшаві. 1927

Франції чи навіть Великої Британії. За його даними, у Польщі було до 1 000 студентів, «Варшава їх вмістити не могла»⁷. Упродовж 1922–1924 рр. відбулася низка чергових з'їздів українських студентів-емігрантів у Польщі, на яких активісти змушені були шукати ефективні організаційні рішення для підтримки української молоді в критичних умовах їх життя. Відзначаючи історичну роль УСГВ у цей початковий період діяльності, І. Липовецький писав: «Це був той маяк, який світив українському студентству у Польщі, той маяк, який манив до себе в теміні чужої, холодної ночі; той маяк, на світло якого йшов студент, при світлі якого, приглянувшись до бурхливого життєвого моря, – пускав свій човен в певному напрямку. / Це був той етаповий пункт, який переніс на собі весь тягар перетранспортування українського студентства з Польщі на Захід, який на чужині давав першу поміч при відправленні студентства в далекий світ по дорозі з табору до вищої школи»⁸.

Окрім цієї місії, УСГВ відіграла вагомую роль в активізації тієї частини української молоді, яка залишилася на навчання в польській столиці. Саме в цій спільноті народжувалися нові цікаві організаційні ініціативи – створювалися гуртки за інтересами, відбувалися найнеобхідніші для потребуючих освітні курси, вечірки з лекціями на актуальну тематику, святкування Щедрого вечора, андріївських

7 Там само.

8 Там само. С. 10.

«концертів-балів». Спільно з іншими українськими інституціями Варшави студентська громада відзначала свято Самостійності Української держави, Шевченківські дні тощо. У колах УСГВ розпочинали свою громадську активність і студенти творчих навчальних закладів Варшави, зокрема Школи образотворчого мистецтва (від 1932 р. – Академії мистецтв). Одним із активістів громади був Петро Мегик – майбутній голова Українського мистецького гуртка «Спокій» (УМГ «Спокій»).

Наймасовішими майданчиками для обміну інформаціями та ведення дискусій про перспективи розвитку молодшої частини української еміграції у Варшаві та в цілій Польщі була студентська преса. Першими постали видання «Студен[т]ський Вісник» і «На Чужині», які існували недовго. У квітні–травні 1927 р. вийшло перше число органу вільної академічної думки «Студентський Голос», у якому детально інформувалося про насичене життя української університетської молоді. Окремі публікації мали виразну ідеологічну скерованість, апелюючи до активного державотворчого чину. Однією з таких була стаття «За нарід і для народу (міркування над завданням студентства в сучасний момент)» ще Юрія Косача, який свій молодечий ціннісний імператив сформулював таким чином: «...український народ, як оден з великих, якого історія гремить яскравими моментами у минувшині світа, який так недавно пережив свій величній анабіоз і феєричним метеором визвольних змагань освітив європейський схід, не повинен остатись назаду, не повинен заглохнути, а розвинути свій геній у всіх проявах у всіх проявах своєї творчості: культурнім, суспільно-політичним, науковим і мистецьким, повин[ен] вирватись з під ярма шкідливих чинників, накиненого своїми й чужими, вирватись з неволі дилетантизму, з усіх пут, що сковують його психику»⁹. Інший дописувач Євген Чехович, наводячи статистику щодо регіонального представництва емігрантської молоді в УСГВ, апелює до необхідності формування цілісного національного світогляду: «Чи ми, українська молодь, яку навчили досвід і помилки наших батьків, не повинна створити собі нового світогляду, світогляду, який абсолютно негував би т. зв. "провінціональний

9 К.Ю-ч [Косач]. За нарід і для народу (міркування над завданням студентства в сучасний момент). *Студенський голос*. 1927. Ч. 1. С. 20.

Вольське кладовище м. Варшава.
Могила Олександра Саліковського.
Світлина Р. Яціва

патріотизм»¹⁰. «Хочемо зберегти і передати молодшим поколінням нашої академічної молоді створені нашою минушиною наші традиції» – так сформулювала одне зі своїх завдань Редакційна колегія «Студен[т]ського Голосу»¹¹.

Українська студентська громада у Варшаві від 1926–1927 рр. досягла певної системності у своїй роботі, завдячуючи належно вибудованим національно-культурним пріоритетам. Поглиблення змістовного рівня подій, які відбувалися у приміщеннях УСГВ та «Українського Клубу», відповідали рівню інтелектуальних запитів молоді, що в аудиторіях різних університетських закладів та фахових шкіл розбудовувала високі якості української інтелігенції. Студентська громада на той час уже мала велику бібліотеку (за даними одного з лідерів УСГВ Петра Мегика, вона налічувала понад 1 000 одиниць книжок і журналів)¹². На щосуботніх сходах громади можна було почути виклади знаних науковців і мистців на теми з різних напрямків знань: «Українські народні думи» (М. Вигінний (не знайдено точну ідентифікацію імені)), «Міжнародна суспільність», «Права національних меншостей» (обидва – Євген Чехович), «Радіотехніка», «Триязична ересь», «Українське мистецтво ХVІІІ в.», «Критика мистецтва», «Життя і творчість Миколи Лисенка», «Микола Лисенко і українська пісня», «Що ж далі?»¹³, «Україна в освітленні

10 Чехович Є. В єднанні сила. *Студентський голос*. 1927. Ч. 1. С. 5.

11 Від редакційної колегії. *Студентський голос*. 1927. Ч. 1. С. 3.

12 Мегик П. Бібліотека У. С. Г. *Студентський голос*. 1927. Ч. 2. С. 34–35.

13 З життя Варшавської Громади. Культурно-суспільний відділ. *Студентський голос*. 1927. Ч. 1. С. 35–36.

чужинців»¹⁴, «Донщина, її минуле, сучасний стан та відношення до України» (В'ячеслав Заїкин), «Про життя українського студентства в Чехословаччині» (Тиміш Олексіук), «Життя і настроїв українських емігрантів у Франції і Чехословаччині» (Володимир Сальський)¹⁵, «Церков Св.Юра у Львові» (Юліян Ліщинський), «Волинь в її минулому, сучасному і майбутньому» (Юрій Косач), «Наша школа в Петербурзі» (Павло Зайцев), «Братанням чи силою» (Андрій Лівницький) та ін.¹⁶.

Українська студентська громада у Варшаві, завдячуючи ентузіазму своїх лідерів та деяких рядових членів, відіграла визначну роль у консолідації української молоді після поразки національно-визвольних змагань, на противагу матеріальній скруті та психологічному дискомфорту. Тут ґартувалися майбутні індивідуальності у різних сферах суспільно-політичного, науково-освітнього і творчого життя. Поряд з УСГВ у столиці Другої Речі Посполитої функціонували українські інституції – товариства, гуртки та інші об'єднання за різними професійними профілями.

За даними Українського статистичного річника (1938)¹⁷, станом на 1936–1937 рр. у Варшаві діяли Українська студентська громада, Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), Українське економічне бюро, Українська студентська корпорація «Запоріжжя», Спілка українських інженерів і техніків на еміграції, видавництво «Варяг», Український науковий інститут, Український клуб, Союз українок-емігранток, Товариство прихильників Української господарської академії, товариство «Українська Школа» на еміграції, Український національний хор імені М. Лисенка, «Гуцульське Мистецтво» (філія – склад килимів), Український мистецький гурток «Спокій» та ін. Частина з них розташовувалася на вул. Вільчій (Wilcza), 45, тіснилася у помешканні № 3. Поміж їхньою діяльністю була постійна координація, про що свідчать новинні розділи української варшавської періодики.

14 Є.Ч-ч [Чехович] Україна в освітленні чужинців (Україна у викладах проф. А. Суйковського в Високій Торговельній Школі у Варшаві). *Студентський голос*. 1927. Ч. 2. С. 13–14.

15 Тризуб. 1927. 6 лютого. С. 30.

16 М. В-ий [Вигінний]. Звіт культурно-освітнього відділу за літній семестр 1928 р. *Студентський голос*. 1928. Ч. 5. С. 14.

17 Детальніше див.: Український статистичний річник. 1936–1937 / ред. комітет: др В. Кубійович, Л. Лукасевич, інж. Є. Гловінський. Варшава; Львів, 1938.

Безпосереднім попередником заснованого 1930 р. у Варшаві Українського наукового інституту (УНІ) були Вищі українознавчі курси, організовані УЦК. Вклади на цих курсах здійснювали авторитетні вчені, здебільшого гуманітарії – Олександр Лотоцький, Василь Біднов, Мирон Кордуба, Роман Смаль-Стоцький, Лев Чикаленко, Микола Ковалевський, Іван Шовгенів та ін.¹⁸ УНІ у Варшаві, за твердженням Дмитра Дорошенка, був створений за прикладом Українського наукового інституту у Берліні, а ініціатор і майбутній директор Олександр Лотоцький вважав його місією «... плекати ділянки української науки, які не знаходили собі умовин для вільного розвитку на советській Україні»¹⁹. Інститут плідно працював до самого початку Другої світової війни, видавши понад 70 томів різнопрофільних наукових видань. Основною формою діяльності УНІ був випуск серій видань (праць) наукового (академічного) жанру: історичних, історично-літературних, статистичних, економічних, філологічних, правничих, педагогічних, мемуарних, підручників, праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, Комісії для дослідження українського руху, перекладів Святого Письма та Богослужбових книг.

Окрім того, що УНІ не міг розраховувати на жодну державну програму наукової роботи, його співробітникам вдалося реалізувати вагомі дослідницькі проєкти, що суттєво збагатили українську історіографію. До найбільш значимих належать: серія праць і джерел із історії України Дмитра Дорошенка, монографії «Олександр Потебня, український мислитель лінгвіст» Костянтина Чеховича, «Фільософія Г. С. Сковороди» Дмитра Чижевського, «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності» Бориса Крупницького, «Українсько-московська війна 1920 р.» за редакцією Володимира Сальського, повне видання творів Тараса Шевченка за редакцією Павла Зайцева (окремі томи – за редакцією Богдана Лепкого та Романа Смаль-Стоцького), а також численні збірники з історії, економіки, демографії, мовознавства, церковного права тощо. На думку Андрія Портнова, УНІ став «найповнішим втілен-

18 Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. С. 162.

19 Дорошенко Д. Український Науковий Інститут у Варшаві. *Сьогодні й минуле*. 1949. Ч. 1–2. С. 90.

ням інституційної організації наукового життя української еміграції в міжвоєнній Польщі»²⁰.

Українське воєнно-історичне товариство у Варшаві об'єднало українських військових істориків. Засноване 1920 р. у Каліському таборі для інтернованих, воно стало базовою інституцією з документації національно-визвольних змагань. До його складу належали здебільшого представники військової еліти (Володимир Сальський, Микола Юнаків, Марко Безручко, Всеволод Змієнко та ін.). У статуті його діяльності визначено, що УВІТ «збирає, студіює, опрацьовує й видає друком матеріяли, як то книжки, листівки, пам'яткові відзнаки, портрети і т. п., дотичні історії війська українського з часів визвольної боротьби в останній добі, як також і з часів минулих. / Дбає про впорядкування і охорону пам'ятників лицарів українського війська, що життя своє поклали в боротьбі за волю і державність України»²¹. Свої військово-історичні дослідження члени УВІТ друкували в науковому збірнику «За державність». Як і співробітники УНІ, представники цього товариства часто виступали з лекціями серед української спільноти польської столиці.

Більшість зі згаданих інституцій сформувалися завдяки організаційним зусиллям УЦК та УСГВ, навіть за умови, що ці координаційні органи української еміграції у Варшаві не мали потенційних лідерів у певних напрямках роботи. Жодна з відповідних структур не могла «скластися» без особистостей, які уже володіли різними фаховими навиками і «горіли» прагненням плекати втрачену Батьківщину у доступних їм формах громадської, наукової чи культурно-мистецької праці. Поза сумнівом, що початки такої цілеспрямованої праці були закладені ще в таборах для інтернованих із розлогою культурно-просвітньою роботою. Так, на ідейно-програмному рівні можна вбачати певні паралелі між літературними і мистецькими об'єднаннями Варшави з товариствами «Мистецтво», «Вінок», а потім «Веселка» у каліському таборі, у складі лідерів яких були Євген Маланюк і Юрій Липа, співорганізатори літературної групи «Танк», а активним учасником видавничих та виставкових проєктів Петро Омельченко, майбутній член УМГ «Спокій». «Було б національним злочином тільки

20 Портнов А. Наука у вигнанні... С. 155.

21 Статут Українського Воєнно-Історичного Товариства. Варшава, 1936. С. 1.

обсервувати, тільки нотувати явища літературного й мистецького життя на Батьківщині. Ні для кого не секрет ті заходи, що робить ворог, щоб опанувати душу України, щоб затруїти її духове життя. Кожному, хто слідкує, впадають в очі хоробливі й отруйні елементи духової творчості української під Росією. Вони загрозливі й небезпечні для майбутнього. Їх треба нищити – звідціль, через кордони, без перерви постачаючи дезінфекційні і імпульсуючі середники, безперервно тримаючи духове життя України під ударами нашого активізму», – пристрасно писав 1929 р. до альманаху заснованої у Варшаві літературної групи «Танк» Є. Маланюк. – «Хто ж як не поети й малярі, музики й журналісти мають бути духовим штабом національного руху! / Українець-мистець не може, не сміє не бути воїном!»²². Цими словами видатний поет якби синтезував ідейний клич свого покоління українських інтелектуалів поза Батьківщиною до масштабної націєтворчої роботи. Означений вектор творчої роботи підтримала одна з найактивніших культурно-мистецьких інституцій української еміграції міжвоєнного двадцятиліття – УМГ «Спокій».

Серед професійних інституцій із офіційним юридичним статусом, які системно репрезентували українську культуру поза Батьківщиною у міжвоєнний період історії, був УМГ «Спокій» у Варшаві. Його діяльність тривала до самого початку Другої світової війни, а деякі його члени продовжували активну творчу працю і після її завершення, здебільшого в інших культурно-мистецьких центрах світу, а також в Україні. Витоки УМГ «Спокій» беруть початок від перших організаційних кроків української молоді, яка приступила до студій у високих школах Варшави після поразки національно-визвольних змагань. У 1920 р. у порваній шинелі військовика Армії УНР до Варшави переїхав П. Мегик. Невдовзі він склав іспит до Школи образотворчого мистецтва (від 1932 р. – Академія), спричинивши цим цілий прецедент (представлене абітурієнтом свідоцтво про середню освіту з Кам'янця-Подільського було скріплене печаткою з тризубом). Дискусії адміністраторів школи щодо легітимності документа вирішилися позитивно, і П. Мегик став першим українцем, що у такому офіційному статусі розпочав свій академічний мистецький вишкіл (формальний

22 Маланюк Е. Група «Танк». *Статті про Танк*. Варшава, 1929. С. 6–7.

відлік студій тривав від 21 грудня 1922 р.)²³. За його ж словами, «за кілька місяців добився до Варшави втікач з табору, різьбар *Володимир Побулавець* – киянин. Оба ми ходили в рештках військового однострою й ні слова не вміли по польськи. / А потім з'явилися інші: *Омельченко*, *Жук*²⁴, тощо, які при емігрантській “Українській Трибуні” намагалися творити нове мистецьке життя. Жило це братство ... повітрям і надією, ночами працювало по друкарнях, рубало дрова, а вдень засідало університетські аудиторії. Тоді вже Побулавець мріяв про гурток. Але гурток повстав щойно тоді, коли в Варшаві появилася наша молодь із Волині, Галичини. Все це трапляло на чужий ґрунт, в сферу чужих впливів. Треба було *рятувати таланти*. І так з глибокої сердечної туги, з бажання власного мистецького чину, серед застрашуючої своєї дилетанщини і виключного культу вишиваного рушника народився “Спокій”, що по кількох роках дочекався статutowого затвердження владою»²⁵.

Статут УМГ «Спокій» (польською – дві редакції: Stowarzyszenie Ukraiński Mystecki Hurtok «Spokij» – юридичний еквівалент з мови оригіналу, а також Ukraińskie Stowarzyszenie Artystyczne «Spokij» – згідно зі стандартами культурно-мистецької комунікації в Польщі) державну реєстрацію набув одразу після заснування, натомість був перереєстрований 27 вересня 1933 р. У цьому важливому юридичному документі вказано, що метою товариства є «поглиблення фахової освіти, виховання традиції українського мистецтва, рівно ж як активна праця на ниві українського мистецтва», а задля досягнення цієї мети товариство влаштовує, з врахуванням юридичних приписів, «виставки, реферати, відчити, курси, виклади і мандрівки; закладає майстерні, бібліотеки і читальні; видає книжки, репродукції, денники і т. п., що має зв'язок з українським мистецтвом»²⁶. Шостим параграфом зазначено, що «Спокій» є товариством аполітичним, вилучаючи зі своєї внутрішньої і зовнішньої

23 Згідно з записами в архівному документі, заяву на вступ П. Мегік написав 21 грудня 1922 р., а прийнятий до Академії 11 березня 1923 р. Першим його професором був Кароль Тіхи. Див.: Albumy studentów. № 43. Megik Piotr. Zapisy na Studja. *Archiwum ASP w Warszawie*.

24 Йшлося про Анатолія Жуківа.

25 (-НН-). Десятиліття мистецького гурту «Спокій». *Літературно-науковий додаток «Нового Часу»*. 1937. 1 листопада. С. III.

26 Statut Stowarzyszenia p. n. Ukraiński Mystecki Hurtok «Spokij». Warszawa, 1935. S. 3–4.

діяльності будь-яку партійну політику²⁷. У розділі «Склад товариства» прописано структуру членства у «Спокої»: реальних (дійсних) співробітників, прихильників та почесних. Реальними членами та співробітниками могли бути особи, які мають фахову мистецьку освіту і працюють на полі українського мистецтва. Членами-прихильниками – ті особи, яким «на серці лежить добро українського мистецтва» (у польському оригіналі «Członkami wspierającymi mogą być osoby, którym na sercu leży dobro Sztuki Ukraińskiej») ²⁸, а почесними – особи, які «мають великі заслуги на ниві українського мистецтва, а також люди, які зробили внесок у розвиток Товариства та його діяльність»²⁹. Юридичною адресою гуртка став будинок 45 на вулиці Вільчій, де знаходився ще низка українських установ. Тереном діяльності, відповідно до Статуту, передбачена уся Польща. Це, як і інші статутні норми, керівництво «Спокою» сповна використовували, про що буде свідчити хронологія подій – виставкова активність, творчі пленери та етнографічні практики, видавнича діяльність, лекторій, дружні вечірки тощо. В аспекті задекларованої норми аполітичності у гуртківців була єдина ідейно-ціннісна установка: ідеал Української держави та національний світогляд, в усьому комплексі цих понять.

Членами-основоположниками УМГ «Спокій» були Петро Мегик, Петро Андрусів, В'ячеслав Васьківський, Ольга Мариняк, Володимир Побулавець, Ніл Хасевич та Микола Щербак³⁰. На перших загальних зборах головою було обрано Петра Мегика, який став незмінним лідером гуртка до самого завершення його інституційної діяльності. Самій організації передувало чимало зусиль, які докладали П. Мегик і гроно його колег щодо формування спільної платформи для розвитку українського мистецтва в умовах вимушеної еміграції. Петро Мегик, молодий буковинець, щойно опинившись у Варшаві, одразу ж став активістом Української студентської громади, а коли до Школи образотворчого мистецтва вступили ще інші недавні військовики петлюрівської армії (Анатолій Жуків, Петро Омельченко, Микола Щербак), при громаді зав'язалася

27 Ibid. S. 4.

28 Ibid. S. 5.

29 Ibid.

30 Андрусів П. Петро Мегик у 80-ліття. *Андрусів П. Мистецтво – найміцніша зброя. Статті, промови й огляди*. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1987. С. 174.

Графічний паспорт часопису Наша Бесіда. 1926

творча група. На неї випало навантаження з оформлення вечорів, ілюстрування журналів, читання лекцій. Як співробітник журналу «Наша Бесіда» та газети «Українська Трибуна», П. Мегик здружився з українськими літераторами, став їх гуртківцем. З появою у школі нового поповнення з України – В. Побулавця, О. Мариняка, П. Андрусіва, Н. Хасевича, В. Васьківського – організоване життя українських мистців перейшло у нову фазу. Творчі взаємини краян П. Мегик задумав оформити в гурток, назву якого запропонував В. Побулавець. Коментуючи її змістовий ключ, П. Мегик наголошував, що «динаміку зусилля і творчости треба вкладати у зміст

Петро Мегик. Графічний паспорт для часопису. 1926

наших праць, а не у назву ... “Спокій” не значить застій ... розуміємо у символі того українського рідного слова сам ритм, такт, порядок, акорд, ту гармонію, що панує у справжньому мистецтві всіх епох і народів і що є вічною, незмінною у нашому мистецтві»³¹.

Осердям УМГ «Спокій» були випускники і студенти Варшавської школи образотворчого мистецтва та Варшавської академії мистецтв. За офіційною статистикою слухачів школи українці посідали друге місце (після самих поляків) із числа усіх студентів, які навчалися тут упродовж тривалого періоду. Про це свідчить офіційна статистика – щорічно оновлювані таблиці, т. зв. «Statystyka sluchaczów». Так, за даними 1936–1937 академічного року з загального числа записаних на курси студентів та вільних слухачів (413), за розділом рідної мови з польською значилося 383 особи, з українською – 12 осіб, з єврейською (żydowski) – 10 осіб, з німецькою – 1 особа, з іншими мовами – 7 осіб. У розділі «Віросповідання» 339 осіб було католиками, 36 – «мойсеєвої віри», 17 євангелістів, 12 православних (здебільшого волинян) та 8 греко-католиків³². Деякі з вихідців з України досягали помітних успіхів, до того ж не лише в навчальному процесі. Нагороди за успіхи в навчальному процесі фіксувалися у звітах професорських класів (кафедр). Так, у звіті за 1936–1937 академічний рік серед відзначених за успіхи студентів професора Тадеуша Прушковського фігурують імена українців Олексі Шатківського, Якова Федосюка, Богдана Доманика, Вітольда Манастирського. Відзнаки, зокрема грошові, мали й інші українські студенти, про що свідчать записи в їх особових справах. Такими записами рясніє розділ «Нагороди і відзнаки» у справі Петра Мегики, Теофіла Ізидора Кузьмовича, Петра Андрусіва, Наталії Тищенко, Петра Холодного-молодшого та ін.

Натомість не кожен студент або ж випускник Варшавської школи, а від 1932 р. – Академії мистецтв – записувався до гуртка. Збережені на сьогодні архівні матеріали, опубліковані джерела, спогади діячів культурно-мистецького життя української еміграції у Варшаві 1920–1930-х років не дають можливість відтворити всю повноту кількісного і якісного складу УМГ «Спокій». Окремі випус-

31 [-НН-]. Десятиліття мистецького гурту «Спокій». С. III.

32 Ця інформація подається згідно з архівними справами українців – студентів АМ у Варшаві. Відповідні документи опрацьовані автором. Зберігаються в Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie.

ники – вихідці з України – швидко асимілювались або ж не проявляли активності в індивідуальному творчому житті. Зате членами гуртка ставали деякі мистці, які отримали мистецький вишкіл поза академією, зокрема в студії Герсона, Варшавському університеті (педагогічні курси), Міській школі малярства і прикладного мистецтва тощо. Поза тим, відмінності у баченнях мистецької проблематики не заважали гуртківцям узгоджувати свої позиції в головному – плеканні національного виразу в багатьох творчих спеціалізаціях.

Тож на підставі усіх доступних ресурсів (архівних джерел, мемуарних текстів, епістолярних матеріалів і, найперше, каталогів виставок) вдалося здійснити наукову реконструкцію загальної структури членства в УМГ «Спокій». До основного, т. зв. професійного (згідно з термінологією Статуту – реального) складу УМГ «Спокій» належали (за абетковою послідовністю): Микола Адамчук, Петро Андрусів, Володимир Баляс, Варвара Безядовська, Борис Борковський, Микола Букатевиц, Леопольд Бучковський,

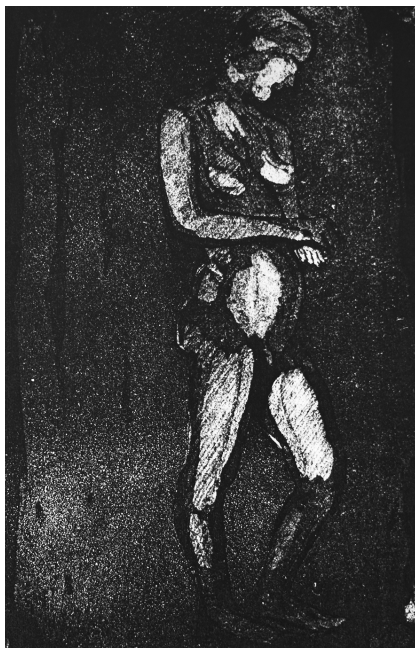

У середовищі гуртка. Зліва направо Д. Дунаєвський, М. Щербак, Б. Монкевич, П. Кршовський, Н. Хасевич. 1930-і рр.

В'ячеслав Васьківський, Петро Грегорійчук, Степан Дричик, Дмитро Дунаєвський, Анатолій Жуків, Василь Зварич, Галина Кабайда, Олександр Карпенко, Преслав Каршовський, Артемій Кирилюк, Ярослав Кириленко, Олена Ковалевська, Ольга Костюк-Урбанович (Костюківна), Теофіль-Ізидор Кузьмович, Іван Курах, Юліян Ліщинський, Вітольд Манастирський, Ольга Мариняк, Леонід Маслов, Петро Мегик, Михалевич (не маємо достатньо документальних відомостей, щоб встановити ім'я), Юрій Миц, Петро Омельченко, Петро Павлючук, Григорій Пазюк, Володимир Побулавець, Федір Стадничук, Степан Стеців, Сергій та Олександр Тимошенки, Наталія Тищенко, Юрій Трохимчук, Яків Федосюк, Ніл Хасевич, Петро Холодний-молодший, Олекса Шатківський, Микола Щербак, Олександр Якимчук.

Водночас близькою до середовища УМГ «Спокій» була група української молоді, яка студіювала у варшавських закладах (крім АМ – у школах та університеті) та тяжіла до ідеології діяльності гуртка і потенційно могла стати його членами. До таких постатей

найперше належали художники, які були учасниками національно-визвольних змагань, що потрапили до Варшави з бажанням навчатися на художника безпосередньо з таборів для інтернованих: Анатолій Жуків (Жуков, Żukow) – уродженець Петербурга, вільний слухач Школи образотворчого мистецтва у 1922–1926 рр., Михайло Золотар-Золотаренко – уродженець м. Івангород Чернігівської губернії, вільний слухач Школи

Ольга Мариняк. Стояча оголена натура. 1930-і рр. Офорт, акватинта

образотворчого мистецтва (1923–?). У Варшаві у той же час навчалися Ольга Нойман, уродженка м. Охтирка на Харківщині, Всеволод Ісаїв, уродженець с. Георгієвське біля Уфи в Росії, Костянтин Денисюк, уродженець Києва, студент Школи образотворчого мистецтва у 1922–1929 рр., Василь Войтович, уродженець с. Чорноріки, повіт Кросно, студент Школи образотворчого мистецтва від 1925 р., Степан-Роман Дольницький, уродженець м. Станіславів, студент Варшавської академії мистецтв від 1934 р., Людмила Корнецька, уродженка Києва, Євгенія Поліщук, уродженка м. Ковель, студентка Школи образотворчого мистецтва у 1923–1924 рр., Іван Гущик, уродженець с. Старо-Солтава на Харківщині, студент Варшавської школи декоративного мистецтва (1936–1939). До такої категорії осіб належали також і члени Групи молодих Асоціації незалежних українських мистців у складі Ярослава Гаврана, Романа Ганкевича, Федора Галиша, Богдана Доманика, Вітольда Манастирського, Андрія-Івана Петрушевича, Романа Шостака, Богдана Яцкевича, а також Іван Кейван, Омелян Ліщинський, Любомир Роман Кузьма, Яків Гніздовський, Сергій Борецько, Савина Сидорович, Олексій Дурченко та ін.

Відзначаючи роль лідера УМГ «Спокій», необхідно звернутися до деяких характеристик, наданих йому близькими колегами. Петро Андрусів згадував, що відомий військовий діяч, генерал Олександр Загородський у розмові з ним зазначив: «Коли б в часі наших визвольних змагань ми мали кілька тисяч таких Мегиків, ми напевно охоронили б свою державу»³³. Скульптор В. Побулавець висловив про свого приятеля схожу думку: «Поляки мають тим часом перевагу над нами, бо виховали собі більше від нас Мегиків. Німці будуть завжди силою в Європі, бо мають найбільше Мегиків»³⁴. Продовжуючи, П. Андрусів навів цікаві відомості про саме психоемоційну обстановку в середовищі української мистецької молоді на початках діяльності Гуртка: «Річ зрозуміла, що трудні обставини життя, різноманітність характерів та не завжди зрозумілі проблеми не могли творити ідил[ію]. Вибували конфлікти, непорозуміння, часами виразне бунтарство. Не завжди і не всі навіть[ь] до

33 З промови П. Андрусіва на урочистому вечорі з нагоди 80-річчя Петра Мегики. 24 листопада 1979 р. Рукопис. *Архів автора*.

34 Там само.

нині погоджуються з усіма поглядами Мегики. Але нераз доводилося почути: “Я з Мегиком не погоджуюся і не конечно його люблю, але біда в тому, що на кінці той Мегик найчастіше має рацію”. / Великий і безпретензійний знаток людських характерів, Мегик зумів нас – молодих, розгублених і трохи заляканих чужиною студентів зв[']язати вузлами якоїсь родинної атмосфери. Навчив нас цінити себе, свій побут, та дорібок культури свого народу, на яку ми стали горді. / Він став нам розумним дорадником, зичливим старшим товаришом, моральною підставою, духовим осередком, який нам на чужині ставав домом. / В тяжкі дні студій давав нам моральну піддержку і слова заохоти: “Нілка, видержжи! Петре, не здавайся! Васька, нужда не вічна, працуй!” / Ми слухали, видержжували і поволі виходили на світло»³⁵.

На початках інституційної діяльності спершу невелика група членів УМГ «Спокій» із відповідальністю готувалися до своєї першої колективної виставки, відкриття якої відбулося у неділю, 29 квітня 1928 р. у приміщенні УЦК. Її офіційно відкрив професор Р. Смаль-Стоцький, який «в короткій промові вітав організаторів вистави і підкреслив значіння мистецтва у визвольній боротьбі української нації»³⁶. Серед тих, хто виступав, були представники УСГВ (Є. Чехович) та Українського Клубу (І. Липовецький). На думку репортера з цієї події, новостворений гурток «...ставить собі досить симпатичні завдання: організувати молоді мистецькі сили, оберегти їх від чужого впливу, поширити мистецьку національну свідомість своїх членів і свого оточення і т. д. Тяжкі умови існування і творчості, відірваність від джерел народнього мистецтва, від українських культурних осередків – не стають на перешкоді праці молодих малярів»³⁷. На цьому першому показі свої твори показали лише шестеро гуртківців: П. Мегик, П. Андрусів, О. Мариняк, Н. Хасевич, В. Васьківський та Ю. Ліщинський. Від цієї дати розпочався великий і плідний шлях колективу ентузіастів, творчі програми яких суттєво збагатили історію українського національного мистецтва та етнографії.

Від самого початку організаційної діяльності гурток взяв напрям на подолання «провінціалізму» у мистецтві. Лідер та

35 Там само.

36 Перша вистава мистецького гуртка «Спокій». *Тризуб*. 1928. 25 травня. С. 52.

37 Там само.

Вячеслав Васьківський. Автопортрет.
1930-і рр. Дереворит

ідеолог групи П. Мегик для себе й колег вбачав завдання «відробити затрачений час і стати нарівні з культурою та здобутками цивілізацій інших країв». Втім, повністю позбутися наслідків колоніального минулого українського мистецтва не вдавалося. Толеруючи професіоналізм, членизасновники гуртка все ж не відгороджувалися від тих варшавських українців, які не набули академічного мистецького вишколу, але горіли бажанням спричинитися до відродження української культури. Творчі й ідейні позиції збігалися в тих пунктах програми, у яких наголошувалась важливість зближення з українським народним мистецтвом. Не маніфестуючи своїх ідейних принципів, члени УМГ «Спокій» неодноразово наголошували на засадничих мотиваціях своїх творчих зусиль. Вперше сформульовані вони були у вступному слові П. Мегика до каталогу виставки «Український мистецький гурток “Спокій”: 5 літ праці» (травень 1933 р.). Ось ключові тези лідера згадуваного товариства: «Український Мистецький Гурток “Спокій” це об’єднання молодих працівників на полі Мистецтва ... Об’єднує їх однакове розуміння ваги Мистецтва та його здобутків для української культури. Підставою їх мистецьких зусиль є народне мистецтво українського народу, – це мистецтво, яке є так багате різноманітністю форми і кольору. Це єсть підставою їхньої творчості, їх близького стосунку до національної української культури. Не акробатична вібрація в «безпредметних» абстракціях, але здобуття здорового ґрунту для своєї праці ... Ціллю Гуртка є, аби серед своїх членів розвинути якнайбільше заінтересовання для здібничого Мистецтва, для Мистецтва призначеного для всіх. А підставою до праці мають бути: досліді народного Мистецтва і новочасні конструктивні змагання для створення нових форм, згідних з великими традиціями

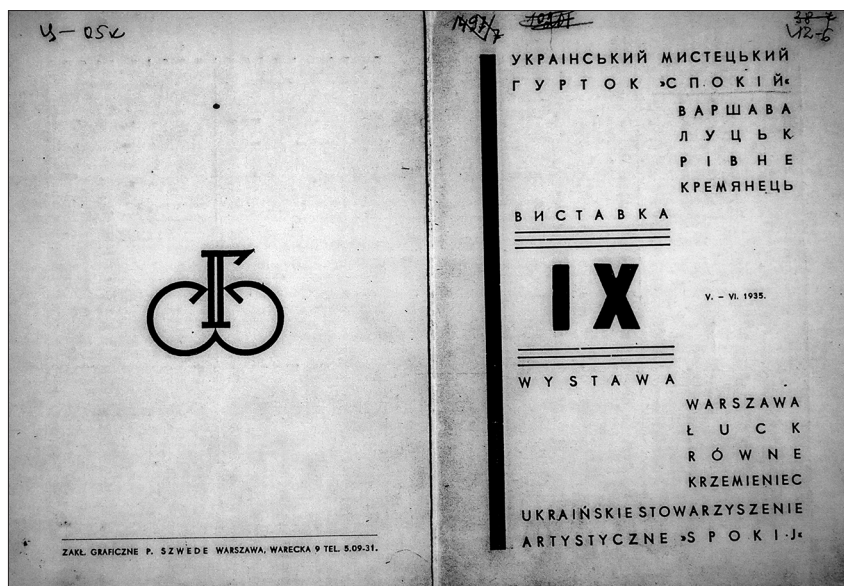
українського Мистецтва, згідних з вимогами матеріалу, в якому праця має бути виконана»³⁸.

Ця лінія загалом не загублювалася навіть у тих ділянках, де важко заяскравити якісь етнічні моменти мистецького фаху. Так, у станковому малярстві гуртківці здебільшого балансували між настроєвим імпресіоністичним та реалістичним малюванням з натури. Більшість краєвидів «спокійці» створили за покликом серця, у тих середовищних точках Волині, де найбільше відчувалася краса української землі. Деякі виїзди на пленер були колективними і здійснювалися у режимі організаційних заходів гуртка. У нечисленних поліхроміях для волинських церков автори – Петро Мегик та колеги – намагалися підтримувати ту стилеву лінію, яку свого часу започаткував Михайло Бойчук. У станковій графіці творчі завдання здебільшого збігалися з малярською галуззю, за тією різницею, що поодинокі автори (як В. Васьківський чи Я. Кириленко) знаходили свої тематичні «паспорти» й більш-менш послідовно розбудовували образно-поетичну програму своєї творчості. Основний масив графічної галузі виконувався в техніці деревориту (рідше офорту, літографії чи оригінальними техніками). Помітних успіхів у ксилографії досягнули П. Холодний-молодший та Н. Хасевич, лауреати престижних міжнародних оглядів графіки. Натомість основне скерування їх творчості – прикладна галузь. Книжкові знаки, обкладинки книжок, шрифтові заставки тощо – сфера, у якій українці Варшави широко розкрили свій професійний хист.

Прикладна графіка була складовою програмної орієнтації членів «Спокою» на «здібниче» (ужиткове) мистецтво взагалі. Фронт цієї роботи був справді широким, враховуючи те, що серед членів гуртка були й вишколені архітектори. Більшість мистців, на заклик П. Мегика, спробували себе в проєктуванні великих і малих архітектурних форм, декорацій інтер'єрів, ескізуванні конструкцій меблів, орнаментів тканин тощо. Загалом ця робота співпадала зі стратегією навчання у Варшавській академії мистецтв, де був особливий культ ужиткових мистецтв, але в українців знаходилися свої цікаві аргументи в користь цього мистецького руху.

38 Мегик П. Мистецький гурток «Спокій». *Український мистецький гурток «Спокій»: 5 літ праці* [Каталог виставки]. Варшава, 1933. С. 3.

Виїзди в села Волині та Галичини, з метою замальовування автентичних побутових, архітектурних та мистецьких пам'яток, пересувні виставки по містах і містечках цих регіонів (Луцьк, Рівне, Кременець, Тернопіль, Львів, Холм) заступали ті ділянки роботи, які б за інших обставин відповідали практиці державної опіки над актуальними питаннями культурної політики. Цілі цикли зарисовок етнографічних і мистецьких артефактів сіл Волині, Гуцульщини, Бойківщини створили П. Мегик, Н. Хасевич, О. Шатківський та ін. Найпопулярнішим серед гуртківців був пейзажний жанр, у якому створені проникливі образи природи Волині (Н. Хасевич, О. Шатківський, В. Васьківський та ін.). Каталогист виставок УМГ «Спокій» із наведеними назвами творів, а також, в окремих випадках, репродукціями творів, дають можливість систематизувати жанрово-тематичну та ідейно-сміслову палітру залишеної творчої спадщини. Вона є вартісною як у художньо-естетичному, так і в народознавчому (етнокультурному) аспектах. В експозиції виставок потрапляли не лише ті твори, які готувалися спеціально

Каталог десятої виставки УМГ «Спокій». 1935

під певні консолідуючі теми, а й рядові навчальні вправи гуртківців, які ще студіювали у Варшавській академії мистецтв. Найчастіше це були твори графіки, а саме студії окремих естампних технік (деревориту, офорту, рідше літографії чи меццо-тинто). За тематикою вони відповідали завданням із композиції, які ставили перед ними академічні професори – оголена жіноча натура, голова натурника, натюрморт. Вони виявляли більшу чи меншу майстерність студентів, але подекуди ставали базовими у виробленні авторських концепцій пластики. Жодних світоглядно-смыслових установок авторів вони не виражали.

Відповідно до заданої Статутом програми виховання традиції українського мистецтва першочергове значення для гуртківців мали жанри, якими документувалися або осмислювалися етнографічні артефакти – дерев'яні церкви, дзвіниці, обстава храмів, сільські хати, стодоли, комори, кам'яні та дерев'яні хрести на сільських кладовищах, різні предмети щоденного народного побуту. Найбільш цілісно такі тематичні групи творів були показані на третій і четвертій виставках УМГ «Спокій» у червні та грудні 1930 р. відповідно. У каталозі четвертої виставки так і було зазначено, що експонується блок «Народне мистецтво (будівництво церковне, будівництво світське, надгробники і здібництво)». Водночас потрібно наголосити, що за жанровою специфікою тут домінувала документальна графіка, здебільшого олівцевий рисунок, а також вугіль, акварель, менше олія. Ще однією важливою особливістю цих, як і інших виставок, на яких демонструвалися твори, інспіровані етнографією, була широка географія охоплення етнографічних регіонів: крім Волинського Полісся – це частина Гуцульщини, Покуття, Західного Поділля, а також Бойківщина.

Четверта виставки ввібрала у себе матеріали експедиції, яку провели гуртківці влітку 1930 р. Тоді П. Мегик, Н. Хасевич, Д. Дунаєвський, О. Мариняк створили великі графічні цикли, об'єднані темами народного будівництва та інших артефактів української етнорегіональної традиції. Рисунки з точним (на рівні технічної документації) відтворенням специфіки архітектурних споруд здійснював Л. Маслов, автор наукових досліджень відповідних історичних пам'яток. Водночас окремі з мистців (найбільше П. Мегик, Н. Хасевич і В. Зварич) на основі автентичних джерел виконали окремі предмети ужиткового призначення (дерев'яна

Ніл Хасевич. Церква
у с. Постійне. 1932

попільничка, декоративна тканина, проекти оформлення громадських інтер'єрів, а також внутрішнього облаштування церков) із концептуальним вирішенням стилістики. Найактивніше у цьому напрямку працювала невелика група архітекторів-членів гуртка: Л. Маслов, С. та О. Тимошенки.

Ще однією жанрово-типологічною групою творів членів УМГ «Спокій» був пейзаж. Він розрізнявся за структурно-образними особливостями – від документально-видового (П. Холодний-молодший, Д. Дунаєвський, О. Мариняк) до «лірично-екзистенційного» (Н. Хасевич, В. Васьківський, О. Шатківський, Н. Тищенко, О. Якимчук та ін.). Чимало творів із цієї групи були студійними (етюдними), причиною чого було не стільки творча установка авторів, як брак вільного часу (спричинений потребою заробляти на життя на різних місцях «непрестижної праці») і матеріальна скрута (брак коштів на малярські матеріали).

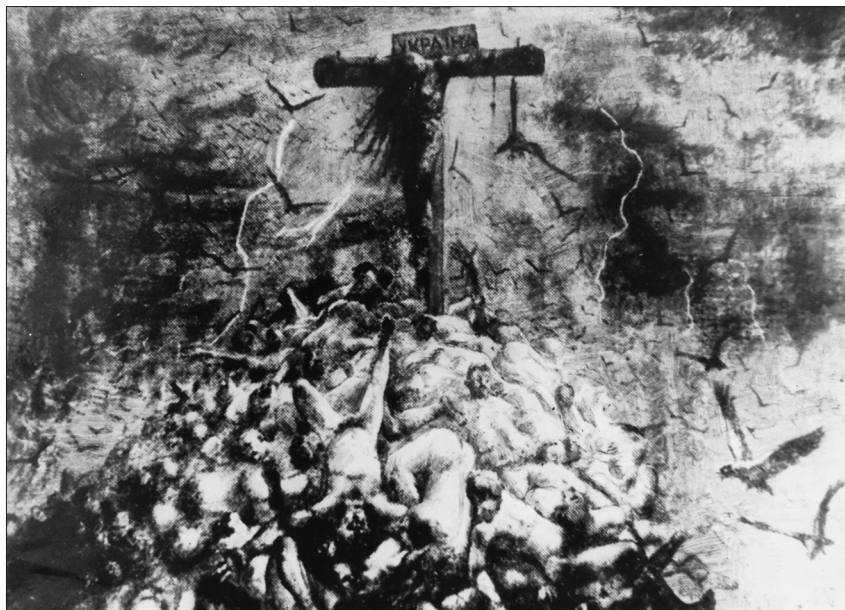
Окремою групою творів членів УМГ «Спокій» був портрет. У кількісних показниках він поступався іншим жанрам малярства і графіки, натомість суттєво збагачував тематично-смысловий вектор розвитку діяльнiсної програми гуртка. До портретування мистці зверталися або під час етнографічних експедицій (це було притаманно для О. Шатківського, П. Мегики, Н. Хасевича), або у безпосередній студійній роботі з натурою. Важливими мистецькими пам'ятками історії всього українського емігрантського середовища Варшави міжвоєнного двадцятиліття стали портрети

члена-прихильника УМГ «Спокій» Ю. Липи, співробітника УНІ у Варшаві П. Зайцева, генерала Армії УНР М. Безручка, які створив Д. Дунаєвський.

Жанрово-видовий склад і тематично-сміслові наповнення виставок «Спокою» з року в рік збагачувалися. Розвивалися нові, сучасніші, форми репрезентації національно-культурної програми. До естетично новаторських належали прикладні жанри графіки, зокрема газетно-книжковий дизайн та екслібрис. Лідерами цих напрямків були, крім П. Мегика, Н. Хасевич, П. Холодний-молодший, В. Васьківський. Цим художникам вдалося виробити таку синтетичну мову графіки, коли внутрішнє відчуття етнонаціональної традиції інтегрувалося в оригінальну композиційну структуру з віртуозною технікою виконання. Такою комбінацією національного та універсального володіють їх графічні твори малих форм у дереворитній техніці, що були відзначені на польських та міжнародних показах. Не менш вартісними були праці Ніла Хасевича, Петра Мегика та Петра Андрусіва в аспекті варіативності необарокового стилю, у руслі мистецької спадщини Георгія Нарбута.

Цікаві свідчення про реакцію глядачів на виставки гуртка 1938 р. залишив в інтерв'ю для львівського часопису П. Мегик: «Як вам мабуть відомо, в травні і червні ц. р. зорганізував «Спокій» свою десятую мандрівну виставу сучасного українського мистецтва по містах Волині. Це вже наша третя волинська ескапада, закінчена – як завжди – матеріальним недобором, але зате виповнена й нагороджена щерть моральними успіхами. Наша перша ціль: зацікавити відірване від рідної культури волинське українське громадянство – цілковито переведена в життя. Щоб ви знали, як наші люди на Волині тужать за своєю справжньою культурою. Молодь просто не виходила із виставових саль; потопаючи з konieczності у просвітянині інтелігенція не вірила, що є «свої, правдиві малярі», що малюють не тільки ліричні місячні ночі й соняшники, але різьблять, займаються літерництвом, дереворитами, архітектурою і взагалі своїм українським мистецтвом. / Може не повірите, але коли наша маленька вистава викликала справжній ентузіазм серед глядачів, коли й чужинці признавали, що наше мистецтво має свої відрубні, інші, незалежні національні форми, один з мистців-«комісар» вистави писав мені дитинно-патетичного листа, що за

Петро Андрусів. Голгофа України – 1933 рік. 1938. Полотно, олія

частину того народного ентузіазму, для свого національного мистецтва – варто би віддати усі академічні лаври і медалі світа»³⁹.

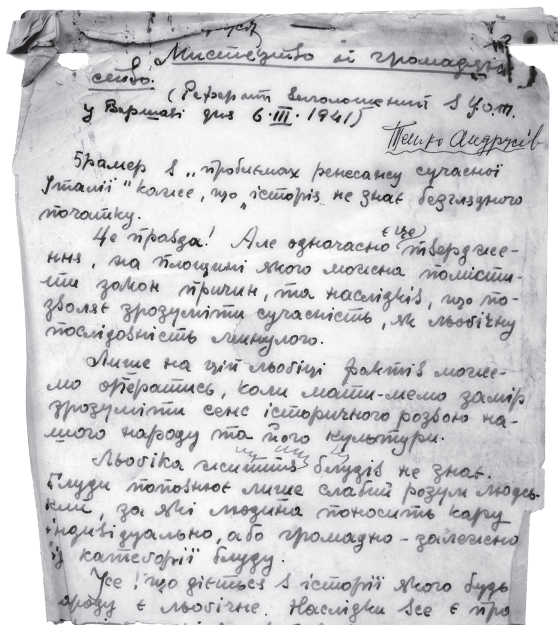
Особливо значимими творами членів гуртка стали картини на національно-патріотичну тематику. Це найперше живописне полотно П. Андрусіва «Голгофа України» на тему Голодомору в Україні, а також картина Н. Хасевича «Над могилами борців за волю» (друга назва – «Спіть, хлопці, спіть»)⁴⁰. Творча та етнографічна діяльність УМГ «Спокій» задокументована каталогами виставок (11 колективних), друкованими листівками з репродукціями творів гуртківців, альбомом дереворитів, бібліофільським виданням із екслібрисами Н. Хасевича, монографією архітектора Л. Маслова про народне мистецтво Волині; десятками робіт із розписів церков та оформлення інтер'єрів, графічною оздобою низки видань українських видавництв, традиційними недільними

39 (-НН-). Десятиліття мистецького гурту «Спокій». С. III.

40 Один і другий твір на сьогодні вважаються втраченими.

зібраннями та лекціями й диспутами навколо гостроактуальних питань мистецтва, традиційної культури, політики та ідеології.

Упродовж всього періоду діяльності УМГ «Спокій» вів активну комунікацію з різними громадсько-культурними та науковими інституціями Варшави та інших міст, що належали на той час до складу Другої Речі Посполитої, а також із великими українськими емігрантськими центрами у Європі: у Празі, Берліні, Парижі. Це позначилося на широкому форматі Почесних членів і членів-прихильників УМГ «Спокій». У цьому колі були: Дмитро Антонович – громадсько-політичний діяч, організатор мистецької освіти, історик мистецтва і театру; Наталія Дорошенко – актриса, учасниця театральних студій у Празі і Варшаві, дослідниця української костюмології; Гліб Лазаревський – публіцист, співробітник УНІ, дослідник українських шляхетських садиб; Юрій Липа – учасник українських національно-визвольних змагань, поет, прозаїк, культуролог, автор низки поетичних збірок, прозових книжок, наукових історіософських праць, професійний лікар (часто виступав на вечірках УМГ «Спокій» із рефератами); Марія Липовецька – громадсько-культурна діячка; Іван Липовецький – військовий діяч, публіцист, активний популяризатор діяльності гуртка; Наталія Лівицька-Холодна – поетеса, представниця «празької групи» українських поетів, дружина художника, члена УМГ «Спокій» П. Холодного-молодшого; Петро Лістовський – військовий діяч, активний пропагандист діяльності УМГ «Спокій» після Другої світової війни; Олександр Лотоцький – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, засновник і директор УНІ у Варшаві; Євген Маланюк – учасник українських національно-визвольних змагань, поет, публіцист, культуролог, у 1930-х роках працював інженером у Варшаві, співзасновник літературного угруповання «Тапк»; Дарія Мегик – громадсько-культурна діячка, дружина члена УМГ «Спокій» П. Мегика; Борис Монкевич – сотник Армії УНР, співробітник варшавського журналу «Наша Бесіда», наближений до УМГ «Спокій», відомий авторськими «артистичними подушками», розмальованими олійними фарбами на шовку і сатині, або аквареллю на шовковому оксамиті; Володимир Островський – прозаїк, публіцист, редактор періодичних видань «Духовна Бесіда», «Українська Громада», «Наш Світ», «Нарід», де друкувалися статті окремих членів УМГ «Спокій»; Петро Герасимович Певний – учасник укра-

Сторінка 1 рукопису реферату Петра Андрусіва.
Варшава, 6 березня 1941 р.

їнських національно-визвольних змагань, директор «Земельного Банку» у Луцьку, посол Польського Сейму, громадсько-політичний діяч, редактор часопису «Українська Нива», у якому друкувалися статті окремих членів УМГ «Спокій»; Наталія Семіон-Андрусів – випускниця Варшавської державної консерваторії, співачка різних класичних та естрадних жанрів, дружина члена УМГ «Спокій» Петра Андрусіва⁴¹; Степан Скрипник (згодом – Патріарх Української Автокефальної Православної Церкви Мстислав) – учасник українських національно-визвольних змагань у статусі старшини з особливих доручень Головного отамана Симона Петлюри, його рідного дядька, працював у кооперативних установах Волині, посол до Польського Сейму; Роман Смаль-Стоцький – філолог-славіст,

41 Після Другої світової війни, еміграції у США, Н. Семіон-Андрусів мала численні сольні концерти в багатьох містах з українським та зарубіжним пісенним репертуаром.

Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), педагог, державний діяч, автор низки монографій із різних аспектів мовної проблематики, у Варшаві спільно з Іваном Огієнком видавав серію видань «Студії з української граматики»; Станіслав Цехомський – мистецтвознавець; Лев Чикаленко – археолог, Дійсний член НТШ, автор низки книжок з археологічної проблематики; Андрей Шептицький – Митрополит Галицький, Архієпископ Львівський, предстоятель Української Греко-Католицької Церкви, церковний і громадський діяч, богослов, історик мистецтва, меценат науки, освіти, культури і мистецтва⁴².

Закладена на самих початках заснування програмна установка на «досліди народнього Мистецтва і новочасні конструктивні змагання для створення нових форм, згідних з великими традиціями вкраїнського Мистецтва»⁴³ розкрилася у широкому форматі осмислення етнічної спадщини та розкриття її питомих рис у малярстві, графіці, декоративно-ужитковому мистецтві, дизайні. Хвилюючими були слова Н. Хасевича з приводу змісту останньої колективної виставки гуртка у травні 1938 р.: «Поручаючи ласкавій увазі одинадцяту свою виставку, просимо ш[ановних] відвідувачів поставитись і цим разом до наших зусиль прихильно, зі зрозумінням обставини, часу й умов, серед яких працюємо і творимо. Просимо вибачити нам евентуальні недотягнення, а представлені праці просимо вважати за переходові, молодих більше чи менше заавансованих, скромних працівників українського мистецтва»⁴⁴.

В усьому комплексі інституційної діяльності УМГ «Спокій» маніфестував національний вимір своїх культурно-смыслових домагань, скеровуючи енергетику індивідуальних темпераментів не лише на формування «візії Батьківщини», але й на ствердження націєтворчого імперативу на дальшу історичну перспективу.

42 Митрополит Андрей Шептицький підтримував фінансово навчання П. Андрусіва у Варшавській АМ.

43 Мегик П. Мистецький гурток «Спокій». С. 3.

44 Хасевич Н. Перед XI виставою Українського Мистецького Гуртка «Спокій» (ненадрукована передмова до каталогу XI виставки). *Тризуб*. 1938. 26 червня. С. 17.

Юрій Романишин

Розділ 13

Свої чи чужі? Особливість функціонування періодики на території Другої Речі Посполитої

Процес модернізації перших десятиліть ХХ ст. (розвиток залізничного, автомобільного та авіаційного сполучення, радіозв'язку, телеграфу) посилив комунікаційні зв'язки населення, преси, партій, влади¹. Чимало редакцій газет відкрили корпункти закордоном, які почали подавати щоденну кореспонденцію. Цей час став чи не піковим у розвитку періодичних видань – влади, громадських організацій, кооперативних та церковно-релігійних структур. Завершення Першої світової війни та маркування нових кордонів визначили ухвали Паризької конференції, Ризького мирного договору 1921 р., ухвали Ради послів Антанти 1923 р. Відтак до складу Другої Речі Посполитої увійшли 162 тис. км українських земель і 11 млн осіб (третина території держави)². Хоч умови Ризького мирного договору отримали у Варшаві неоднозначну оцінку, проте більшість польських політичних партій схвалили його результати. На думку польського уряду, Ризький мир забезпечував йому визнання анексії Східної Галичини й залишилося тільки домогтися формального підтвердження цього факту Найвищою Радою Антанти. Польські консерватори на сторінках газети «Cas» стверджували, що лінія Ризького кордону впливатиме на міжнародне вирішення проблеми східних кордонів Речі Посполитої: «Не визнання цього мало б фатальні наслідки для Європи, було б перекресленням Ризького

1 Аркуша О., Шандра В. Україна в ХІХ столітті: доба модернізації. Київ, 2022. С. 165–233.

2 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 455–456; Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915–1923. *Літопис Червоної Калини*. 1938. Ч. 10. С. 16–17; Українсько-польські відносини. Новітня доба / відг. ред. М. Литвин. Львів, 2017. С. 122–132.

трактату і зруйнуванням опертого на ньому миру по цілій лінії кордону». Представники партії «П'яст» і польського Стронництва людowego «Визволенє» стояли на позиції, що Ризький мир «відкриває дорогу до миру і добробуту», а включення до складу Польщі українських земель поширить польську колонізацію на східні території. Ризький мир засвідчив перемогу в Польщі інкорпораціоністської програми та курсу на національну асиміляцію українців і білорусів³.

Відродження Польщі оживило видавничий рух – появу нових видавництв і часописів (фахових, громадських, релігійних). Утім, кількість нових видавництв, які почали свою діяльність на території Польщі, була нерівномірною. Так, на підросійських територіях чисельність потроїлася, а на колишніх підавстрійських територіях – подвоїлась. Зокрема, мережа видавництв у Кракові зросла на 30 %, а у Львові – на 40 %. Порівняно з довоєнним періодом, кількість польських видавництв збільшилася удвоє і становила 1 053 видавництва⁴.

Територіальний розподіл центрів преси на карті Другої Речі Посполитої був дуже нерівномірним. Головними чинниками, які впливали на розташування мережі видавництв, були показники зайнятості/заможності населення, інфраструктура (книгарні, бібліотеки, товариства, заклади освіти), яка впливала на розповсюдження часописів та вміння читати. Кількість людей, які не вміли читати, змінювався – від 33,1 % у 1921 р. і до 23,1 % у 1931 р. Беручи до уваги 1931 р., кількість населення, яке не вміло читати, становила: у західних воєводствах – 3,1 %, у воєводствах центральних і південних – 24–26 %, у східних воєводствах – 42 %, а у деяких навіть більше (Поліське – 48 %, Волинське – 47 %). Була різниця й у невмінні читати між селами (24,9 %) і містами (10 %)⁵.

Головний відділ статистики Польщі 1 липня 1922 р. почав формувати статистичні дані про вихід періодичних видань, які реєструвалися у Міністерстві внутрішніх справ. Підставою опрацювання статистики слугував реєстр Бібліографічного інсти-

3 Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина*. 2002. № 8. С. 93.

4 Grzegorzczuk M. Prasa polska w ostatnim dwudziestolecu. *10 lat pracy polskiego związku wydawców dzienników i czasopism 1928–1938*. Warszawa, 1939. R. 5. № 2. S. 10.

5 Kolasa W. Kierunki badań nad historią prasy polskiej 1918–1939. *Rocznik historii prasy polskiej*. Kraków, 2012. T. 15. Z. 2. S. 77.

туту при Бібліотеці Народовій (1929–1930), який прийняв від Міністерства внутрішніх справ функцію реєстру обов'язкового примірника. Окремі дані також публікувалися у Статистичних річниках Речі Посполитої 1922–1930 рр.⁶. Зокрема, періодичних видань у Польщі було зареєстровано: 1922 р. – 1 255 назв, 1930 р. – 2 349 назв. У Львівському воєводстві: 1922 р. – 162 назви, 1930 р. – 253 назви; у Тернопільському: 1922 р. – жодної, 1930 р. – 16 назв; у Станиславівському: відповідно 4 і 34 назви. Статистичні дані щодо мови: загальна кількість періодичних видань – 2 349 назв (1930), із них: польською мовою – 1 972, українською – 80, білоруською – 12, німецькою – 106, єврейською (їдиш) – 122, івритом – 16, російською – 13, литовською – 6, іншими – 22. Зокрема, Львівське воєводство у 1930 р. – 253 назви (вийшло 7 878 прим.), із них: польською – 185, українською – 61, німецькою – 3, їдиш – 3, латинською – 1; Тернопільське воєводство – 16 назв (211 прим.), з яких польською – 13, українською – 3; Станиславівське воєводство – 34 назви (548 прим.), з них: польською мовою – 23, українською – 6, німецькою – 1, жидівською – 4. У Львові видано 208 назв періодики (6 947 прим.), із них польською – 148 (4 944 прим.), українською – 55 (1 649 прим.), німецькою – 2 (51 прим.), їдиш – 2 (301 прим.), латинською – 1 (2 прим.).

Через рік (1931) офіційна державна статистика повідомляла, що у Львівському воєводстві виходило 253 періодичних видань (7 878 прим.), із них щоденно – 15 назв, 2–4 рази на тиждень – 4, раз на тиждень – 49, 2–3 рази на місяць – 27, один раз на місяць – 112, раз на 3 місяці – 23, нерегулярно – 9, періодичність не вказана – 14. Тернопільське воєводство – 16 назв (211 прим.), із них: раз на тиждень – 4, 2–3 рази на місяць – 2, один раз на місяць – 4, один раз на 2 місяці – 1, нерегулярно – 3, періодичність не вказана – 3. Станиславівське воєводство – 34 назви (458 прим.), із них: раз на тиждень – 12, 2–3 рази на місяць – 8, один раз на місяць – 11, один раз на три місяці – 1, періодичність не вказана – 2⁷.

На різних територіях Польщі діяли різні Положення про видавництво періодичних видань. Це залежало від традиції підпорядкованості

6 Statystyka Druków. = Statistique des Imprimés. Warszawa: nakładem Biblioteki Narodowej, 1930. S. 11–12.

7 Ibid. S. 48–52.

території. Для уніфікування видавничого процесу Рада Міністрів Польщі 1923 р. розробила «Статут Пресовий», у якому були регламентовані редакційні й видавничі вимоги. Так, у розділі 5 «Про часописи» зазначалося, що видання повинні мати одну назву і нумерацію в порядку зростання; виходити хоча б один раз на місяць; бути підписані відповідальним редактором, який є мешканцем Польщі, має більше 21 року, не позбавлений громадянства, а також постійно проживає у Польщі; особи, позбавлені волі, не могли виконувати обов'язки відповідального редактора. Редакторами не могли бути послы до Сейму, сенатори. Бажаючий видавати періодичне видання повинен подати до місцевої адміністрації дані про періодичне видання (назву, терміни виходу, місцевість, адресу редакції і адміністрації, прізвище та місце проживання редактора, відповідального редактора, назву друкарні). Якщо періодичне видання через суд буде закрито, то відповідальний редактор, видавець не мають права упродовж 6 місяців від моменту вироку започатковувати нові видавництва⁸.

Згідно з статистичними даними за 1927 р., у Польщі виходило – 1 961 назв часописів, перестало виходити – 515, нових зареєстрованих – 541, після тривалого часу відновили вихід – 164. У 1927 р. виходили польською мовою – 1 579, їдиш – 136, німецькою – 96, українською – 85, білоруською – 22, іншими мовами – 43. Найбільше часописів виходило у Варшавському воєводстві – 651 (1/3 всіх видань Польщі), Познань – 263, Львів – 232, Краків – 148, Лодзь – 109, Вільно – 83, Помор'є – 81. Натомість найменше виходило періодики у східних воєводствах: Станиславівському – 23, Поліському – 20, Тернопільському – 7. За періодичністю виходу у 1927 р. щоденних часописів – 175, двічі на тиждень – 121, тижневиків – 506, двотижневиків і часописів, які виходять тричі на місяць – 249, місячників – 636, інших, які виходять нерегулярно, або не рідше ніж один раз у місяць, – 274⁹. За офіційною статистикою 1937 р. поза Варшавою (де друкувалося 1 504 періодичні видання) найбільше назв було у Львові (243), Познані (212), Кракові (31),

8 Uchwała Rady Ministrów z dnia 2.10.1923. *Przegląd Graficzny i Papierniczy*. 1923. R. 451. S. 420–421.

9 *Czasopisma w Polsce. Przegląd Księgarski. Tygodnik. Organ Związku Księgarski Polskich* / pod red. A. Szymański. 1928. Nr 32. S. 511.

Катовіцах (104) і Лодзі (69). Одноразові накладі всіх друкованих видань у Польщі становив 179 млн примірників¹⁰.

У 30-х роках ХХ ст. економіка Польщі переживала фінансово-господарську кризу. Закриття видавництв і друкарень, редакцій часописів спричинило масові звільнення працівників. Статистика органу об'єднаних польських видавців «Prasa» свідчить про зменшення кількості українських часописів – від 99 (1928) до 80 (1930)¹¹. У 1930 р. у країні зареєстровано 215 тис. безробітних¹². З огляду на це, почали виникати протести працівників друкарень і редакцій газет. Зокрема, 22 грудня 1930 р. працівники львівської друкарні «Kresowej» (власник – Едвард Павловський, директор «Drukarni Polskiej» в Познані), вимагали покращити умови праці, чого, однак, не відбулося¹³.

Після кризи промисловий розвиток у Польщі дещо відновився. У 1933 р. у 559 друкарнях працювало 10 921 робітників, 2 346 осіб розумової праці: у 30 літографіях – 547 працівників і 39 працівників розумової праці; у 18 цинкографіях – 118 працівників і 13 осіб розумової праці; у 62 палітурних майстернях – 617 працівників і 42 особи розумової праці¹⁴.

У 1930 р. у Другій Речі Посполитій виходило 1 817 назв журналів, закрилися – 512 назв, відновлено – 71 назву, зареєстровано нових – 461 назву. Такі статистичні дані свідчать про нестабільність економічного стану у державі, який відбивався на виході періодичних видань¹⁵.

Починаючи з 1932 р. кількість часописів, які побачили світ, починає зростати. Так, у 1932 р. виходив 1 831 часопис, у 1933 р. – 1855, у 1934 р. – 1859. Із них: щоденно у 1932 р. – 334 назви, у 1933 р. – 353, у 1934 р. – 334; 2–3 рази на місяць у 1932 р. – 221, у 1933 р. – 218, у 1934 р. – 217; місячників у 1932 р. – 691, у 1933 р. – 724, у 1934 р. – 713; кварталників у 1932 р. – 124, у 1933 р. – 109, у 1934 р. – 107 назв; інших у 1932 р. – 293, у 1933 р. – 295, у 1934 р. – 336 назв. Зокрема, польською мовою виходило: у 1932 р. – 1 544 періодичних

10 Uchwała Rady Ministrów z dnia 2.10.1923. S. 78.

11 Dane statystyczne. *Wiadomości graficzne*. 1936. Nr 9. Wrzesień. S. 5.

12 Czytelnictwo w Polsce. *Wiadomości graficzne*. 1930. 15 października. S. 1–2.

13 Strajk niezwiązkowców we Lwowie. *Wiadomości graficzne*. 1931. 5 stycznia. S. 3.

14 Dane statystyczne. S. 2.

15 Czasopisma w ostatnim trzyleciu. *Wiadomości graficzne*. 1931. 25 marca. S. 4.

видання, у 1934 р. – 1 567, а українською мовою у 1932 р. – 64, у 1934 р. – 72 назви. Загалом у післякризовому 1934 р. у країні видано періодичних і неперіодичних видань – 11 348 назв накладом 38 700 тис. примірників, серед яких переважали розважальні часописи – 4 052 тис. прим¹⁶.

Серед українських переважали інформаційні часописи – 36,8 %, а культурно-освітніх і літературних видавалося 19,3 %, дитячо-молодіжних – 12,8 % видання¹⁷. Українська преса становила менше 5 % періодики Другої Речі Посполитої і займала третє місце серед кількості назв після преси єврейської та німецької. Найбільші наклади були у львівського «Діла», яке мало своїх кореспондентів та інформаторів у багатьох країнах світу. Його видавали за сприяння українських фінансово-господарських структур, а також Українського національно-демократичного об'єднання, яке мало своїх послів у Сенаті та Сеймі Польщі¹⁸. Через брак інформації щодо поліграфічного рівня української преси в Польщі її порівняння у цьому аспекті є неможливим. Наклади видань та їх поліграфічний рівень залежали від фінансових можливостей видавців. Фрагментарні дані, які, зокрема, стосуються української преси загалом, засвідчують, що наклади не були стабільним. Цей висновок підтверджують невисокі наклади, численні заклики регулярно виконувати зобов'язання перед редакцією, виплачувати пожертви на пресовий фонд та припинення аудиту через фінансові причини¹⁹.

Серед усього загалу української преси, виданої в Польщі, переважали часописи, які випускалися рідко – місячники (32,6 %), тижневики (18,4 %) і двотижневики (15,5 %), тільки невеликий відсоток становили щоденники (2,6 %) та часописи, які виходили кілька разів на тиждень (1,6 %). Значна група часописів (17,9 %) виходила нерегулярно. Особливою прикметою української преси було її коротке життя. Пересічну тривалість існування українського часопису можна приблизно окреслити в 3 роки. Ефемерність була постійним явищем – у першому році випуску зникало з пресового

16 Dane statystyczne. S. 3.

17 Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 121.

18 Див. статтю Зайцева О. «Українське представництво в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939)» у вказаній праці.

19 Вішка О. Преса української еміграції... С. 121–122.

ринку 45,2 % часописів²⁰. З-посеред 68 місцевостей, де друкувалася українська періодика, найбільше часописів виходило у Львові (53 %), Коломиї (7,1 %) і Варшаві (5,5 %)²¹. Зрозуміло, що українські часописи змушені були подавати інформацію про діяльність польської центральної та регіональної влади, призначення окремих чиновників на високі посади. На жаль, інформацію з критикою польською влади нерідко конфісковували цензори, відтак частини накладу часописів виходили із порожніми колонками²². Натомість не заборонялося висвітлення українського культурно-освітнього життя²³, зокрема за участю військово-політичної еміграції Української Народної Республіки, яка загалом толерувала польську державну політику. Доцільно зазначити, що поза увагою цензорів нерідко залишалася нелегальна періодика праворадикальної Організації українських націоналістів, а також радянофільських сил – Компартії Західної України і «Сельробу», які функціонували на кошти, що надходили з СРСР.

Значно вільніше працювали польські редакції, які співпрацю із Польським телеграфним агентством (ПАТ) – засноване 31 жовтня 1918 р. як урядова пресслужба зі штаб-квартирою в Кракові, Львові, а пізніше у Варшаві. Натомість редакції польських суспільно-політичних часописів дуже часто ігнорували політичне життя українців. Щоправда, не оминали факти терору з боку українськи праворадикалів, зокрема на Східних торгах у Львові та ін. Водночас публікувалися матеріали про українське культурно-освітнє життя, комомеральні заходи²⁴.

У 1926 р. ПАТ складалася з двох підрозділів: відділу інформації і відділу оголошень та реклами. Щороку структура розвивалася, відкривалися нові відділи. Вже у 1927 р. було створено кіновідділ, а в 1930 р. – кіно- та фотокабінет, а у 1935 р. було створено автономний підрозділ – кіноінститут. У 1935 р. був створений інформаційний відділ, який складався з 5 спеціалізованих редакцій:

20 Там само. С. 122.

21 Там само. С. 123.

22 Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa 1918–1939. Kraków, 2012. S. 961–962.

23 Див.: Ретроспективна виставка в Національному Музеї. *Діло*. 1939. 7 січня. С. 20; Співаки заповідають сильніше темпо. *Діло*. 1939. 3 січня. С. 4.

24 Demonstracja ukraińska na cmentarzu Łyczakowskim. *Kurjer Lwowski*. 1935. 18 czerwca. S. 8.

політичної, економічної, художньо-культурної, спортивної та провінційної. Іноземна редакція була окремою редакцією. У середині 30-х років XX ст. у ПАТ працювало 250 кореспондентів по всій території Польщі та закордоном. У 1939 р. у ПАТ працювало орієнтовно 100 працівників; вони видавали 13 щоденних бюлетенів («Monitor Polski», «Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej», «Zbiór Wyroków Najwyższego Trybunału Administracyjnego», «Rocznik polityczny i gospodarczy PAT», «Biuletyn Giełdowy», «Wiadomości portu gdańskiego», «Arkady» та ін.), надавали фото- та кіноматеріали у користування. Національна мережа ПАТ мала 14 підрозділів у містах: Білосток, Бидгощ, Гдиня, Грудзондз, Катовіце, Краків, Люблін, Львів, Лодзь, Луцьк, Познань, Сосновець, Торунь та Вільнюс²⁵. Вказане агенство оперативно надсиало інформації в регіони²⁶.

Більшість видань надходила до споживачів поштою, яка мала у своєму підпорядкуванні мережу листонош. З огляду на відкриття нових поштових відділень, кількість листонош зросла у 1928–1938 рр. від 2 614 до 7 537 листонош. Зростання кількості листонош дало можливість для редакцій часописів надсилати свої видання до найвіддаленіших куточків держави. Якщо в 1928 р. пошта доставила адресатам 147,4 млн періодики, то у 1938 р. – 264,7 млн. Частину накладів, зокрема у 1937 р. – 2,2 млн примірників часописів, пошта продала²⁷.

Українську пресу Польщі створювали або з нею співпрацювали приблизно 1 000 осіб – науковців, літераторів, художників, військовиків, партійно-політичні діячі. Преса загалом відображала настрої українського політикуму, кооперації, окремих церковно-релігійних структур, але її невеликі наклади не завжди впливали на громадську думку держави, зокрема її західноукраїнського регіону.

25 Польське телеграфне агентство. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Polska_Agencja_Telegraficzna (дата звернення: 29.06.2021).

26 Sprawa obsługi informacyjnej prasu. *10 lat pracy polskiego związku wydawców dzienników i czasopism 1928–1938*. Warszawa. 1939. R. 5. № 2. S. 40.

27 Współpraca poczty z prasą. *10 lat pracy polskiego związku wydawców dzienników i czasopism 1928–1938*. Warszawa, 1939. R. 5. № 2. S. 82–84, 118–120.

Микола Литвин

Розділ 14

Культурно-освітнє та громадське життя українців у міжвоєнному Кракові

Зв'язки галицьких українців із конкурентом Львова – Краковом мають тривалу історичну традицію. Наприкінці XIX ст. у місті сформувалася велика українська громада, що об'єднала студентів, службовців, церковнослужителів та ін. Особливо багато було студентів-медиків, яких у Львівському університеті до 1894 р. не готували. На перших загальних зборах українських студентів (36 осіб) 22 жовтня 1887 р. обговорили можливість заснування у Кракові «Академічної громади»¹. Головою «Академічної громади», що офіційно почала діяти у травні 1888 р. за адресою вул. Миколайська, 13, обрали фольклориста Івана Колессу². Зустрічалися громадівці здебільшого у відомій краківській кав'ярні Кіяна на Ринку. Студенти налагодили зв'язки з Науковим товариством імені Шевченка (НТШ) у Львові, від якого отримали томи «Русько-української бібліотеки» для новоствореної бібліотеки. Через Михайла Драгоманова надійшли книжкові дари від Міністерства народної освіти Болгарії. Було встановлено контакти з «Академічною громадою» Львівського університету. Організовувалися лекції на фольклорно-мовознавчі, природничі, правно-політологічні теми, Шевченківські й Шашкевичівські вечорниці за участю хору НТШ. В одному з Шевченківських вечорів співали знаменитий Олександр Мишуга і хор львівського товариства «Боян» під диригуванням Анатолія Вахнянина. Студенти вітали Івана Франка на вічі

1 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 58. Спр. 467. Арк. 11.

2 Трегуб М. Василь Стефаник і «Академічна громада». (На основі маловідомих рукописних матеріалів). *З історії книги та бібліографії* / відп. ред. М. Лізанець. Київ, 1990. С. 81–90.

12 листопада 1893 р., проводили агітаційні збори за «мужицьких послів» від Русько-української радикальної партії, листувалися з її лідерами – Михайлом Павликом, Іваном Франком, Кирилом Трильовським. Від імені НТШ студент медичного факультету Краківського університету Василь Стефаник 16 грудня 1894 р. виголосив привітальну промову у Львові на вечорі, присвяченому Михайлові Драгоманову. Акції громадівців відвідували молоді поляки, литовці, болгари. Щоправда, з відкриттям медичного факультету у Львівському університеті діяльність краківської громади поступово почала згортатися, 1897 р. довелося навіть передати бібліотеку львівській «Академічній громаді»³.

На околицях Кракова в 1914–1921 рр. у таборі № 1 Домб'є (нині – в межах міста) перебували тисячі українських полонених вояків, інтернованого цивільного населення і військовики Галицької армії. Наприкінці 1918–1919 рр. серед майже 10 тис. інтернованих і полонених військово-політичних діячів Української Народної Республіки–Західноукраїнської Народної Республіки УНР–ЗУНР утримувалися генерал Всеволод Агапів, отаман Володимир Оскілко, полковники Гнат Порохівський, Борис Бракер, а також плеяда творчої інтелігенції – професор Кирило Студинський, художниця Олена Кульчицька, учений-хімік і летун Галицької армії Петро Франко, художник Лев Ёец, доктори Володимир Старосольський, Володимир Загайкевич, майже всі члени Перемишльської Національної Ради ЗУНР. Ставлення до вчорашніх союзників-петлюрівців було не завжди толерантним⁴. Щоправда у таборі дозволено відкрити українську школу (керівник – Ольга Ціпановська), мішаний хор, (керівник – Сергій Полуянов), артистичний гурток «Муза» (режисер – Гнат Порохівський), Спілку письменників (керівник – о. Михайло Дороцький), школу малярів (керівник – Лев Ёец, підготу-

3 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 296. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 28, 31; Спр. 5. Арк. 1, 22; Спр. 6. Арк. 2; Народ. 1890. № 11; 1895. № 1–2, 13–14; Діло. 1893. 3 листопада; Трегуб М. Василь Стефаник і «Академічна громада»... С. 85–89.

4 Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1988. С. 48; Перемишль і Перемиська земля протягом віків / упоряд.: С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2001. С. 53, 58; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. С. 85–86; Колянчук О. Українці в Кракові. Між сусідами. Краків, 1993. С. 97–100; Краків в очах українців на зламі століть. Там само. С. 18–21.

вала альбом «Домб'є»), військову організацію (керівник – Григорій Трух; гурток; записували спогади доби Першої світової війни та Визвольних змагань). У другій половині 1919 р. із табору було звільнено інтернованих і полонених галичан, а більшість наддніпрянців відправлено групами до збірної станиці в Ланцуті. У листопаді 1919 р. у Домб'є залишалося 239 січовиків і 2 288 інтернованих цивільних галичан. Дещо пізніше сюди відправили групу наддніпрянців, запідозрених у співпраці з Гетьманатом, а також українців російської армії Михайла Бредова. За різними даними, у таборі (закритий у грудні 1921 р.) та краківських шпиталях померло майже 2 500 полонених та інтернованих. Лише на Раковицькому цвинтарі (поля № 71 і 72 на площі 759 м²) поховано 2 000 українців (встановлено прізвища 1 253 осіб)⁵. У 1999 р. на їх могилах було споруджено, а 2000 р. освячено пам'ятник, у відкритті якого взяв участь Прем'єр-міністр України Віктор Ющенко⁶. Після ліквідації в 1923–1924 рр. таборів чимало молоді вступило в Товариство українців-іммігрантів, а також два десятки інших національних культурно-освітніх товариств, що діяли в місті.

Український студентський рух у Кракові знов активізувався в середині 1920-х років, насамперед після ліквідації у Львові Українського (таємного) університету (1921–1925), де навчалося орієнтовно 1 500 студентів, і кількарічного бойкотування українцями вищих польських шкіл. Українці все ще надіялися, що згідно з ухвалами Найвищої ради у Парижі від 14 березня 1923 р., Варшава надасть Східній Галичині автономію та відкриє протягом двох років державний український університет у Львові чи Станиславові⁷. В урядових колах розглядалася можливість заснування у Кракові

5 Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). St. G. Kr. Sygn. 50. K. 747; Колянчук О. Українська військова еміграція... С. 87–90, 62–64; Колянчук О. За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Місця пам'яті в Польщі. Довідник. Дрогобич, 2018. С. 169.

6 Kolańczuk A. «Umarli, aby zmartwychwstała Ukraina». Miejsca pamięci Ukraińców-uczestników walk niepodległościowych w latach 1917–1921 w Polsce. Przemyśl, 2007. S. 49–51.

7 Поляки та українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ, 1993. С. 211–214; Історія Львова: у 3 т. / гол. редкол. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. Т. 3. С. 82; Tomaszewski J. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wobec projektu utworzenia Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Kraków, 1993. Zesz. 103. S. 115–124.

«Руського інституту». Декілька професорів Ягеллонського університету, зокрема Владислав Семкович, Тадеуш Синко, вважали політику офіційної Варшави щодо українців хибною, а заборону відкриття українського університету у Львові пояснювали браком доброї волі й нещирістю польської влади⁸.

Повоєнний Краків став своєрідним молодіжним пересильним пунктом між Подєбрадами, де діяла авторитетна Українська господарська академія, і Львовом. У 1924/1925 н. р. у Ягеллонському університеті студіювало 218 українців⁹, у наступному – 339 (7,7 % загальної кількості студентів), найбільше – 164 особи – навчалися на філософському факультеті, 96 – на правничому, 62 – на медичному¹⁰. У 1925 р. відкрито новий факультет – Слов'янську студію з двома кафедрами україністики: мови і літератури, що, на думку польсько-української сеймової комісії, мали стати зародком нового українського університету. Богдана Лепкого, який у 1925 р. повернувся викладати в гімназію до Кракова з Берліна; у 1927 р. його призначено керівником кафедри літератури Ягеллонського університету. Кафедру мови очолив професор Іван Зілінський – директор Слов'янської студії. За відсутності українського університету україністика у Кракові залишалася єдиною на території Польщі до 1939 р.

У чисельному вимірі українці становили невелику частку (лише 1 %) кількасоттисячного Кракова. На початку ХХ ст. серед 85 тис. мешканців міста було майже 1 тис. 500 українців. Згідно з інформацією слідчого відділу Команди державної поліції Кракова від 17 червня 1937 р., у місті мешкало лише 109 чисто українських і 435 мішаних польсько-українських родин, що мали 70 дітей; усього – 2 036 українців, зокрема 8 викладачів вишів, 3 священники, 11 учителів, 65 учнів, 11 лікарів, 15 інженерів, 16 шоферів, 54 працівники торгівлі, 167 ремісників, 388 робітників, 109 пенсіонерів і майже 500 працівників обслуги, 214 студентів вишів¹¹. Більшість українців опинилися у Кракові після поразки Визвольних змагань 1917–1921 рр., інтернування Армії УНР та створення

8 Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків, 2008. С. 111.

9 Kronika uniwersytetu Jagellońskiego za rok szkolny 1924/25. Kraków, 1927. S. 7.

10 Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków. 1989. S. 289–290.

11 Archiwum Państwowe w Krakowie. Kom. WPP w Krakowie. Sygn. 138.

в 1921 р. у сусідньому Тарнові еміграційного парламенту – Ради Республіки¹². Восени 1939 р. українська громада поповнилася ще на 600 осіб утікачами із заходу України, який захопив вир сталінської «радянiзації»¹³.

Назагал краківська громада українців віддзеркалювала ті соціально-політичні та етнокультурні процеси, що відбувалися на західноукраїнських землях. Майже ідентичною була політична структуризація суспільно активного населення. Більшість дотримувалася центристських поглядів і тому надавала перевагу культурно-освітній діяльності у «Просвіті», створеній ще в 1894 р. і відновленій після Першої світової війни в 1922 р. Одним із її лідерів і багаторічним головою був доцент Ягеллонського університету Володимир Кубійович. Будинок «Просвіти» на Ягеллонській, 10 став другою домівкою й для інших інтелектуалів, насамперед для поета і літературознавця Богдана Лепкого (жив у Кракові з 1899 р.), історика Степана Томашівського, ученого-металурга професора Івана Феценка-Чопівського (у 1921 р. був обраний головою Ради Республіки – еміграційного парламенту), астронома університету генерал-поручника Армії УНР Миколи Коваль-Медзвецького, скульптора Сергія Литвиненка, художника Лева Перфецького, мовознавця Івана Зілінського¹⁴.

Просвітяни (понад 300 осіб) здавали добровільні місячні членські внески (25–50 грошів), завдяки яким працювала власна бібліотека (влада неодноразово переглядала її фонди, повністю конфісковуючи історичні твори Дмитра Дорошенка і Миколи Аркаса). Популярними серед українців були просвітянські курси української мови і гуцульської різьби, Шевченківські свята, академії пам'яті Івана Франка. Чимало акцій Товариства, зокрема зеленосвяточні походи на Раковецький цвинтар, панахиди на честь загиблих 1932 р. Василя Біласа і Дмитра Данилишина, за Січових стрільців, полеглих у боях із більшовиками. Хорові концерти проводилися спільно з адміністрацією греко-католицької церкви св. Норберта, насамперед о. Павлом Хрущом, капеланами – православним

12 Феценко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки-Предпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. Львів; Республіка Комі; Дубно, 2002. С. 18–57.

13 Протокол ширших сходин української еміграції в Кракові з дня 15. X. 1939 (копія). *Архів автора*.

14 Archiwum Państwowe w Krakowie. St. G. Kr. Sygn. 138 K. 252–445.

Степаном Рудиком і греко-католицьким Василем Кузьмою. Під впливом і дахом «Просвіти» перебувала низка інших традиційних громадських товариств – Союз українок, Українське педагогічне товариство, «Рідна школа», що організовували «численні освітні курси і дитячі забави, антиалкогольні акції»¹⁵.

У 1923/1924 н. р. 60 юнаків і дівчат об'єдналися в Українську студентську громаду (УСГ), статут якої, затверджений у 1927 р. сенатом Ягеллонського університету, передбачав взаємодопомогу, підтримку хворих, захист національно-культурного життя. Студентською громадою керувала Рада виділова, головами якої в 1924–1931 рр. були Юрій Винницький, Михайло Лятишевський, Василь Витвицький, Олександр Гайдукевич, Володимир Ничай, Володимир Кобільник, Іван Красник. За дозволом влади шкільне приміщення використовувалося для дискусійних зборів. У 1925 р. було утворено окрему культурно-освітню секцію, в якій діяли фахові гуртки (після зміни статуту 1926 р. гуртки перейменовано на секції). Нові статутні положення уможливили вступ до УСГ студентів інших вишів – Гірничої академії, Академії мистецтв, Вищої торговельної школи, Державної педагогічної школи. З 1925 р. при УСГ діяла Студентська самопоміч (у 1926 р. перетворилася в економічний відділ), яка надавала членам короткотермінові позики, заснувала «кухонний фонд» для власної їдальні, а в 1925/1926 академічному році виділила кошти на закупівлю 116 книг для власної бібліотеки, яка в 1930 р. налічувала 454 томи, головню з історії, економіки, мовознавства. Було організовано курси англійської мови, хор під керівництвом М. Лятишевського. У 1926 р. видано два числа журналу «Краківські вісті», у 1930 р. – Науковий збірник географічної секції при Українській студентській громаді в Кракові, у 1931 р. – Альманах українського студентського життя в Кракові. Громадську діяльність УСГ координували секції: географічна, технічна, медична, музична, правнича, україністів, педагогічна, спортивна, пластова, господарсько-кооперативна, студенток, а також секція студентів Волині, Підляшшя і Холмщини (створена в 1929 р.), що об'єднувала молодь за територіальним принципом¹⁶.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Вішка О. *Українські студентські організації у міжвоєнній Польщі (до 80-ліття Центрального союзу українського студентства)*. *Український альманах 2002*. Варшава, 2002. С. 211–219.

Краківська громада встановила, як свідчить поліцейний звіт, тісні контакти з Центральним союзом українських студентів (ЦЕСУС) у Празі, українськими студентами у Подєбрадах, Гданську і навіть СРСР (цього домогалась у 1927 р. сильна ліва опозиція), німецькою студентською громадою. Студенти та їх духовний провідник Б. Лепкий брали участь у зеленосвяточних походах на Раковецький цвинтар, організовували академії на честь Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Марка Черемшини, Симона Петлюри, полеглих під Крутами українців, представляли реферати про Українську національно-демократичну революцію, Листопадовий чин 1918 р. у Галичині, проблеми кооперації, стан освіти української молоді¹⁷.

Особливо цікавими були виступи перед молоддю Богдана Лепкого, який саме у Кракові переклав польською мовою «Слово о полку Ігоревім», низку творів Тараса Шевченка, а українською – твори Марії Конопницької; водночас досліджував і популяризував творчість Василя Стефаника та Маркіяна Шашкевича. У секретному донесенні Відділу безпеки Краківського воєводського уряду кураторові шкільного округу від 2 вересня 1932 р. стверджувалося, що «др. Богдан Лепкий, що мешкає в Кракові на вулиці Сенаторській 19, з морального погляду не має застережень, в політичному житті участі не бере. Натомість активний у руських освітніх установах»¹⁸.

Українська студентська громада координувала діяльність корпорації студентів «Сян» (заснована в 1927 р., у 1928 р. об'єднувала 40 вихідців із Надсяння), «Пласт» (у 1928 р. налічував 40 осіб), туристичної агенції «Тур» (створена в 1932 р.), намагалася співпрацювати зі Спілкою українських студентів-емігрантів, при якій діяв стипендійний фонд ім. Симона Петлюри (ним опікувався І. Фещенко-Чопівський). Саме за його підтримки інтерновані Микола Дубовицький, Андріан Муращенко-Богдановський, Микола Чирський, Володимир Дідковський, Стефан Новосельський вступили до Гірничої академії, М. Дубовицький згодом став її професором¹⁹. Корпоранти «Сяну» і пластуни впорядковували українські

17 Archiwum Państwowe w Krakowie. St. G. Kr. Sygn. 138. K. 2–51.

18 Портнов А. Наука у вигнанні... С. 164–165.

19 Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. XX ст. у Польщі. Львів, 2003. С. 121, 135.

могили в Домб'є, за прикладом Львова ініціювали створення у місті філії Товариства охорони воєнних могил.

У 1920-х роках також існували малочисельні студентські організації. Створене в 1927 р. незалежне об'єднання українських студентів «Пролом» дотримувалося прокомуністичних поглядів, контактувало з «Сельробом», товариством «Жице», громадськими організаціями в СРСР, поширювало комуністичну пресу. Праворадикальне товариство «Чорномор» (засноване в 1928 р.) співпрацювало з місцевим осередком Української військової організації та іншими націоналістичними організаціями у Гданську, Львові, Варшаві та Познані, збирало кошти для політв'язнів, організовувало військовий вишкіл юнаків (діставало з підпільної лабораторії в Гданську вибухові матеріали). Близькими до цього товариства були корпорації «Хортиця» (заснована в 1930 р.) та «Запороже» (засноване в 1929 р.)²⁰.

Звіти поліції засвідчили, що в середині 1930-х років у місті діяла неструктурована прогетьманська група, яку очолював поручник Армії УНР Аркадій Зілінський (народився 1898 р. у Києві). Майже непомітним у суспільно-політичному житті було польсько-руське товариство «Згода» (у 1930 р. нараховувало 40 членів), яке виступало за польсько-українську згоду в межах Польської держави. Аполітичною прагнула бути жіноча корпорація «Заграва» (створена в січні 1932 р.). Одним із посередників у польсько-українських взаєминах було Товариство допомоги українським емігрантам, яке в 1924 р. у Варшаві заснували польські громадсько-політичні діячі Норберт Барлицький, Станіслав Тугут, Леон Василевський. Таку ж місію виконував Український науковий інститут у Варшаві, з яким співпрацювали Іван Фещенко-Чопівський, Богдан Лепкий, Степан Томашівський, Роман Смаль-Стоцький²¹.

Старше покоління, головно наддніпрянці, гуртувалися навколо Товариства українських політемігрантів, яке в 1930-х роках очолював асистент Гірничої академії Степан Суходол. Його зібрання були спорадичними та нечисленними, бо офіс знаходився у приватному

20 Archiwum Państwowe w Krakowie. St. G. Kr. Sygn. 138. K. 50–330; Вішка О. З життя українських студентів у міжвоєнний період у Познані. *Наше слово*. 2001. 28 жовтня; Вішка О. Українські студентські організації у міжвоєнній Польщі... С. 211–219.

21 Потульницький В. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939). *Український археографічний щорічник*. Київ, 1999. Вип. 3–4. С. 356–369.

помешканні голови (вул. Громадська, 91). Близьким до нього була заснована навесні 1928 р. краківська філія Товариства інженерів і техніків українських емігрантів (орієнтовно 20 членів), яку очолювали Юрій Тимошенко (голова) і Степан Суходол (секретар). Члени товариства надавали колегам правові й технічні поради, підтримуючи контакти з варшавським осередком і наддніпрянською еміграцією у Франції²². Створено фонд, із якого 120 злотих щомісячно виділяли одному студентові Гірничої академії.

Для впорядкування українського некрополю на Раковецькому цвинтарі площею 800 м² 27 травня 1928 р. у Кракові засновано філію Товариства опіки над військовими могилами. Наступного року випускник Академії мистецтв Сергій Литвиненко, колишній вояк Армії УНР, виготовив проєкт цвинтарного пам'ятника. Хоча Товариство зібрало відповідні кошти, воно так і не змогло добитися від влади згоди на його встановлення²³. Отож, протягом довгих років єдиними ознаками українських поховань були два скромні хрести. Після Другої світової війни і вони зникли. Нині, як зазначалося, меморіальні поля частково відновлено.

Координувати суспільно-політичний рух і національно-культурне життя краків'ян-українців у міжвоєнний період намагався від 1925 р. місцевий відділ Українського центрального комітету (створений у 1923 р. за участю діячів УНР). Ця громадська організація вважала себе, згідно зі статутом 1928 р., «головною установою, яка репрезентує українську політичну еміграцію в Польщі». Першим головою відділу обрали Івана Феценка-Чопівського, секретарем – В. Конопатського. У 1927 р. головою відділу став Степан Суходол, а секретарем – Олександр Маркович (у 1928 р. його замінив інженер Михайло Феценко-Чопівський. У 1928 р. С. Суходол представляв краківську колонію на II з'їзді української політичної еміграції у Варшаві. Інформацію про місцеву еміграцію висвітлював Бюлетень Краківського відділу Українського Центрального Комітету, а також варшавські «Вісти УЦК». Краківський відділ орендував бюро в готелі «Вікторія» (вул. Свєржинського, 6), до якого неодноразово навідувалися представники воєводської влади,

22 Там само.

23 Філяр Т. Безіменні українські могили на Раковецькому цвинтарі. *Між сусідами*. Краків, 1993. Вип. 3. С. 15–16.

різних українських організацій, Донського козацтва. Головні акції відділу, зокрема урочистості з нагоди проголошення незалежності України 22 січня 1918 р., проходили в актовому залі університету, менші – у залах Музичного товариства (вул. св. Анни, 2). Відділ мав читальню, якій 1928 р. подаровано радіоприймач. Краківські активісти збирали кошти на Бурсу ім. С. Петлюри в Перемишлі, допомагали безробітним (на цю акцію відділу краківський воевода у 1927 р. виділив 400 злотих). У листопаді 1931 р. за ініціативи Аркадія Жилінського, К. Ліневича, Степана Суходола, Миколи Чижевського, Гаврило Базильського у Кракові проведено урочисту панахиду на честь розстріляних під Базаром 1921 р. українських повстанців. На панахиді у православній каплиці були представники воєводства, староства і Війська польського²⁴. Однак поєднати різновекторні національно-політичні сили цьому відділу не вдалося.

Головним досягненням організованого українства Кракова стало збереження серед співвітчизників історичної пам'яті про Визвольні змагання 1914–1923 рр., національне державотворення УНР–ЗУНР, активний вступ до руху Опору 1940-х років. Наприкінці 1939 р. на базі відділу Українського Центрального Комітету було створено Український допомоговий комітет, який у квітні 1940 р. трансформовано в Український центральний комітет на чолі з В. Кубійовичем, що представляв українців на території Генеральної губернії перед німецькою владою.

Більшість українських діячів міжвоєнної та повоєнної доби поховано на уже згадуваному Раковицькому цвинтарі, серед них: історик Степан Томашівський (1875–1930), учений-металург Микола Чижевський (1890–1951), вчений у галузі сільсько-господарських наук Юрій Корогода (1900–1992), поет Богдан Лепкий (1879–1941), художник Лев Гець (1896–1971), публіцист Осип Назарук (1883–1940), військовики Армії УНР Йосип Білевич (1863–1942), Олександр Доценко (1897–1941), Дмитро Переверзєв (1868–1928), Адріан Марущенко-Богданівський (1892–1940), Олекса Чалий (1896–1929), Степан Новосільський (1884–1966, батько художника Юрія Новосільського) та ін²⁵. На честь відомих українців у місті встановлено пам'ятні таблиці, зокрема, Богдану

24 Wiszka E. *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Toruń, 2005. S. 484–498.

25 Колянчук О. За нашу і вашу свободу... С. 162–169.

Лепкому, Андрею Шептицькому, який навчався в Ягеллонському університеті. Український спадок міста досліджували студенти і викладачі кафедри україністики вказаного університету, а також науковці Львівського національного університету ім. І. Франка. Від 1935 р. Польська академія знань у Кракові видає Польський біографічний словник, у якому презентовано чимало біографій українців – діячів науки, культури, Церкви. Із представниками вказаної академії (істориками та археологами) підтримують контакти науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У місті активно працює Генеральне консульство України, а також український бізнес – енергетики, металурги, представники сфери обслуговування, туристичні агенції.

Анатолій Шваб

Розділ 15

Формування засад еміграційної політики міжвоєнної Польщі та її втілення на західноукраїнських землях

Засади польської еміграційної політики серед громадських діячів та науковців почали обговорюватися ще до проголошення незалежності Другої Речі Посполитої. Частина з них дотримувалася думки, що новостворена Польська держава зможе не лише забезпечити належний рівень життя своїм громадянам, а й створить умови для повернення розпорошених по світу сотень тисяч польських заробітчан. Більш виваженою була позиція тих, хто вважав, що еміграція і надалі відіграватиме важливу роль в економічному житті Польської держави. Відомий дослідник еміграційної проблематики та державний діяч, який до 1923 р. брав активну участь у формуванні польської еміграційної політики, Юзеф Околович ще в грудні 1917 р. писав: «Немає жодного сумніву, що визволена Польща доти буде охоплена еміграційним рухом, доки не зникнуть причини, які його породжують. Доти, доки розвиток промисловості не підніметься до такого рівня, щоб перевищити темпи натурального приросту населення, доки польське село, перенаселене малоземельним і безземельним пролетаріатом, буде величезним резервом робочих рук, які не мають відповідного попиту на внутрішньому ринку, врешті, доки заробітки польських робітників будуть відрізнятися від заробітків у сусідніх державах, доти питання еміграції не перестане бути актуальним для Польської держави»¹.

На думку Юзефа Околовича, польська еміграційна політика мала виробити кілька пріоритетних напрямів: регулювання емі-

1 Шваб А. Еміграція із західноукраїнських земель у контексті національної політики II Речі Посполитої. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. Луцьк, 2011. № 21(218). С. 90–91.

граційного руху і зведення його до меж, корисних для держави та суспільства; відмову від заборони й обмеження еміграції як засобу запобігання нелегальній еміграції; завоювання довіри потенційних емігрантів, допомога й сприяння їм у процесі облаштування за кордоном тощо².

Становлення незалежної Польської держави й розпочаті урядом реформи живили сподівання, що масову заробітчанську еміграцію, яка набула широкого розмаху наприкінці XIX – на початку XX ст., вдасться зупинити. Більшість політиків розуміла, що ліквідувати причини заробітчанської еміграції здатні повноцінна аграрна реформа та розбудова промисловості. Проте для реалізації намірів не вистачало ні політичної волі, ні економічних можливостей. Праві та центристські політичні кола були зацікавлені в збереженні наявних суспільно-економічних відносин і вираженню їх реформуванню. Натомість ліві, представлені в Сеймі Польською соціалістичною партією (ПСП) (з пол. *Polska Partia Socjalistyczna*, PPS), Народною робітничою партією (з пол. *Narodowa Partia Robotnicza*, NPR), Польською селянською партією «Визволення» (з пол. *Polskie Stronictwo Ludowe «Wyzwolenie»*, PSL «Wyzwolenie»), висували гасла радикальних реформ, але не мали потрібної більшості. Тому еміграційна політика Другої Речі Посполитої в 1918–1926 рр. поволи еволюціонувала в напрямку сприяння та посилення заробітчанської еміграції³.

Після порозуміння бельведерського табору з ендеками й правим Польським національним комітетом у Парижі було створено новий уряд Ігнація Яна Падеревського, який серед засобів послаблення суспільного напруження в країні важливу роль відводив швидкому відновленню заробітчанської еміграції. Уже на початку 1919 р. Міністерство праці і соціальної опіки (МПіСО) вимагало переведення в державну власність посередницьких представництв і агенцій, які займалися продажем мореплавних білетів, укладанням

2 Шваб А. Геополітичні та соціально-економічні чинники еміграції з Волині у 20-х рр. XX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 176–177.

3 Maryański A. Migracje na świecie od połowy XIX wieku. *Polska emigracja* / pod red. A. Paszkowskiego, B. Puszczewicza. Warszawa: Wydawnictwa Nauczycielskiego Uniwersytetu Radiowo-Telewizyjnego, 1990. Cz. 1. S. 9.

еміграційних конвенцій з окремими країнами та іншими, пов'язаними з еміграцією справами⁴.

У середині лютого 1919 р. МПіСО вислало до Парижа свого делегата, доручивши йому порозумітися з Польським національним комітетом і з'ясувати можливості працевлаштування польських робітників у Франції та Бельгії. Французька сторона 3 вересня 1919 р. підписала текст еміграційної конвенції – першої міжнародної угоди, якою запроваджувалися взаємні принципи узгодження норм охорони праці в імміграційній країні, гарантування свободи еміграції, яку може регулювати тільки вільний ринок, забезпечення рівних прав і свобод⁵ тощо.

Під час парламентських дебатів у жовтні 1919 р. підтримку конвенції, окрім правих, висловили центристські партії на чолі з Польською народною партією «П'яст» (ПНП «П'яст») (з пол. Polskie Stronictwo Ludowe «Piast», PSL «Piast»). Із критикою конвенції виступили представники Польської соціалістичної партії, проте й вони погодилися з представниками правоцентристських партій щодо важливої ролі еміграції як засобу вирішення економічних питань. Проти заробітчанської еміграції висловилися представники Національного робітничого союзу (з пол. Narodowy Związek Robotniczy, NZR), які обстоювали ідею розширення публічних робіт. Значною більшістю голосів польсько-французьку конвенцію 3 вересня 1919 р. прийняв Сейм.

Гостра критика угоди звучала з боку Польської комуністичної робітничої партії (з пол. Komunistyczna Partia Robotnicza Polski, KPRP), яка попри те, що не була парламентською партією, активно звинувачувала уряд у спробі позбутися безробітних. Позицію комуністів поділяли робітничі союзи, керовані Центральною комісією професійних спілок (з пол. Komisja Centralna Związków Zawodowych, KCZZ), та частина спілок, які перебували під впливом Національного робітничого союзу⁶. Селянські партії надавали підтримку уряду

4 Janowska H. Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1964. S. 60–68.

5 Шваб А. Вплив імміграційної політики європейських країн на характер та динаміку міграційних процесів у Польщі в 1918–1931 рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2012. Вип. 11. С. 148–150.

6 Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. S. 79.

в ратифікації конвенцій з огляду на те, що еміграція, на їхню думку, сприятиме зменшенню безробіття серед сільських і міських робітників. Водночас вони не підтримували заробітчанської еміграції селян, оскільки сподівалися на швидке й ефективне проведення аграрної реформи.

Протилежною була позиція ендеків. Виступаючи з гострою критикою земельної реформи, вони вважали, що еміграційна політика МПіСО впроваджується надто пасивно, дуже багато уваги приділяється опіці над емігрантами, нехтуються інтереси держави. Представники урядових кіл, які були пов'язані з правими партіями в Сеймі, щоразу сміливіше лобіювали питання заморської колонізації. У травні 1921 р., з ініціативи Казімежа Вархаловського, в Польщу прибув француз польського походження Ян Дибовський, який озвучив пропозицію щодо колонізації польськими селянами деяких французьких колоній в Африці. Ця думка викликала невдоволення лівих партій. Побоюючись реакції села, уряд відхилив пропозицію. Політична ситуація в країні, затягування – через позицію правих партій – з аграрною реформою змусили уряд до обережних формулювань принципів еміграційної політики⁷.

Право вільної еміграції кожному громадянину гарантувала ст. 101 березневої Конституції (1921 р.). Еміграцію обмежували або забороняли окремим категоріям громадян, зокрема призваним до війська, особам, яких переслідував суд, малолітнім, самотнім жінкам, людям похилого віку, неповносправним особам та ін.⁸

Для скерування еміграційного потоку до країн – підписантів конвенцій (чи положень) уряд запровадив обов'язкові паспорти й максимально понизив їх вартість. На території країни заборонялося проводити еміграційну агітацію іноземним корабельним компаніям і нелегальним агітаторам. Влада декларувала власне намагання впливати на напрямки й еміграційну активність своїх громадян. Насправді ж потік заробітчанської еміграції з Польщі фактично регулювали імміграційні країни, які зважали передусім на свої інтереси. Їх політика вмотивовувалася власними

7 Sprawozdanie stenograficzne z 233 pos. Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 VI 1921 r., tam 27–28.

8 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. 1921. Nr 44. Poz. 267.

економічними потребами і лише незначною мірою зусиллями слабкої Польської держави⁹.

Тим часом певні політичні зміни, як, наприклад, об'єднання селянських рухів навколо ПНП «П'яст» проти урядового потрактування земельної реформи чи спадання соціального напруження після листопадового загального страйку, посилили зацікавлення парламентських партій можливостями еміграції. Ендеки і навіть «П'яст» убачали в еміграції спосіб забезпечити селян землею, якої бракувало в самій Польщі. 8 квітня 1924 р. посол від ПНП «П'яст» Малік терміново виніс на розгляд Сейму пропозицію скасувати оплату за закордонні паспорти, а ПСП «Визволення» і ПСП виступили за звільнення емігрантів від фінансових обтяжень на користь держави. Як наслідок, 28 серпня 1925 р. з'явилося розпорядження Міністерства фінансів, згідно з яким заробітчани могли отримувати паспорти безкоштовно¹⁰.

Гострі дискусії серед парламентських партій наприкінці 1924 р. викликав проєкт закону, що його підготувало Міністерство промисловості й торгівлі, про скерування еміграційних потоків лише через польські порти. Уряд планував отримати додаткові доходи для розбудови польського морського флоту. Проте більшість послів звинуватили авторів проєкту в порушенні прав емігрантів і в можливому посиленні експлуатації та зловживання щодо них.

Доопрацьований проєкт 9 червня 1925 р. було подано на розгляд Сейму. Дискусія знову виявила значні політичні розбіжності у поглядах правих і лівих політичних сил. Представники селянських партій виступали проти проєкту, звинувативши приватний капітал, інтереси якого відстоюють у Сеймі праві, у позбавленні селян права на землю і права працювати на ній, а тепер ще й в отриманні зиску від еміграції¹¹. Як аргумент наводилися приклади, що мореплавні компанії, які організовували переїзд із Гданська, мали

9 Шваб А. Міжнародно-правове врегулювання еміграції з Польщі до європейських країн у міжвоєнний період. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2013. № 5(118). С. 56–57.

10 Шваб А. Напрямки, характер та структура континентальної еміграції з Польщі в контексті еміграційної політики польської влади 1920-х років. *Наукові записки Національного університету. «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 214–222.

11 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939): монографія. Луцьк: ВМА «Терен», 2014. С. 168–169.

малі, непридатні для довготривалих перевезень кораблі. Подорож на таких суднах, із пересадками, тривала майже 16 днів, тоді як переїзд із закордонних портів тривав 7–8 днів. Серед аргументів вони називали також прагнення польської буржуазії, прикриваючись патріотизмом, примножити свої статки й угамувати соціальне невдоволення на селі. Закон ухвалили сеймова та сенатська більшість правих і центристських партій¹².

На початку 1925 р., після завершення політичних дебатів довкола аграрної реформи, партії, представлені в Сеймі, та особи, пов'язані з регулюванням питань еміграції, разом з урядом посилили роботу над виробленням програми еміграційної політики. Напередодні затвердження урядом проекту аграрної реформи, 29 січня 1925 р., на спільному засіданні сеймової еміграційної комісії та Міністерства закордонних справ (МЗС) міністр праці й соціальної опіки Францішек Сокаль представив уряду програмний проект еміграційної політики. Він відзначив, що можливості еміграції дедалі зменшуються. Країни імміграції не лише протидіють напливу «небажаних елементів», а й прагнуть їх асимілювати. Міністр висловив переконання, що високий приріст населення й складна економічна ситуація змушують Польщу розширювати еміграцію; пропонував шукати такі еміграційні ринки, де умови й оплата праці могли би бути кращі, ніж усередині країни, де були б перспективи створення самодостатніх господарств, існували б можливості забезпечення національних і культурних потреб, а також гарантувалися громадянські права. Міністр, передбачаючи в найближчій перспективі цілковите припинення еміграції до Франції, пропонував розвивати переселенські процеси до Південної Америки, головню до Бразилії¹³.

Засади еміграційної політики, що їх озвучив напередодні прийняття закону про земельну реформу міністр праці і земельної реформи, сигналізували про те, що значна частина польських селян не отримує землі. Оголошені програмні принципи не мали великих перспектив бути реалізованими. Як показав час, уряд Польщі не зміг гарантувати своїм громадянам належних умов праці й життя за кордоном. Уряд не мав коштів для ведення повноцінної

12 Там само.

13 Wychodźca. 1925. Nr 6. 2 lutego.

еміграційної політики, принаймні такої, якою вона задумувалася на папері. Еміграційну програму МПіСО підтримали ліві та центристські партії.

Праві політичні сили активно просували ідею сприяння еміграції національних меншин і створення колонізаційних анклавів, скупченого проживання польських емігрантів у Європі (Югославії, Франції, Німеччині, європейській частині Туреччини), в Північній Америці (США, Канаді), у Південній Америці (Аргентині, Уругваї, Перу, Чилі, особливо Бразилії), в Азії (Туреччині, Голландській Індії, Маньчжурії), на островах Тихого океану та Африці (Анголі, Алжирі, Марокко)¹⁴.

По суті, ми маємо справу з польськими імперіалістичними ідеями. Густав Заленцький у виданій 1925 р. праці зазначав, що потрібно переселити від 8 до 10 млн осіб упродовж 10 років. Лише в бразильському штаті Парані, на його думку, можна було поселити від 2,5 до 3 млн польських колоністів. Так, Парана могла б стати першим польським штатом у Бразилії, звідки розпочалася б подальша колонізація цієї країни, а після неї Парагваю, Перу, аж до берегів Тихого океану¹⁵.

Ідею боротьби за колонії для Польщі виношували й інші політики. Вони менше говорили про еміграцію в Німеччину чи Францію, більше – в Парану. Навіть закликали реемігрувати поляків із Франції в Бразилію¹⁶.

Питаннями еміграції дедалі більше цікавилися представники національних меншин Другої Речі Посполитої. Після впровадження низки імміграційних обмежень деякими країнами, особливо США, в єврейському середовищі стали відчутні впливи сіоністських організацій, що пропагували еміграцію до Палестини, особливо після того, як «Єврейське коло» в Сеймі очолили сіоністи. Еміграцію до Палестини підтримували також деякі організації єврейського пролетаріату. Проте найвпливовіша партія – Бунд – висловлювалася проти усунення євреїв від польського політичного життя, як і проти проєкту створення єврейської держави в Палестині. Українські та білоруські політичні організації не пропагували трудової еміграції.

14 Wychodźca. 1925. Nr 15. 12 kwietnia; Wychodźca. 1925. Nr 18. 3 maja.

15 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 169–170.

16 Wychodźca. 1925. Nr 15. 12 kwietnia; Wychodźca. 1925. Nr 18. 3 maja.

Керована Польською соціалістичною партією та Бундом Центральна комісія професійних спілок ще в 1924 р. наголошувала, що потрібно поліпшити становище польських заробітчан через укладання міжнародних угод, які б гарантували їм рівні права з місцевими робітниками. У цей період Комісія утворила Еміграційний відділ, визначивши його завданням надання інформації й допомоги особам, які виявили бажання покинути країну, переважно польським і єврейським робітникам. На початку 1926 р. профспілкова делегація, під час відвідин еміграційних пунктів у Вейхерові й Гданську, обговорювала питання про зменшення оплати за морські перевезення, щоб уможливити еміграцію до Канади незаможним селянам. У 1925 р. Центральна комісія професійних спілок, указуючи на зменшення можливостей еміграції до європейських країн, висловила побажання, щоб польський уряд узявся за пошук нових територій для еміграції у країнах Південної Америки, Канаді та Австралії¹⁷.

Навесні 1926 р. Польща увійшла в період доброї економічної кон'юнктури, яка вплинула на збільшення промислового і сільськогосподарського виробництва, на зростання кількості зайнятих поза сільським господарством осіб, що зменшувало безробіття. Сприятлива економічна ситуація в розвинутих країнах подавала надії на вирішення питання аграрного перенаселення Польщі завдяки позитивному еміграційному клімату, що там утворився.

Підвищенню ефективності впроваджуваної Польщею еміграційної політики та діяльності еміграційного апарату сприяло прийняття 1927 р. цілісного еміграційного закону. Тривалі багаторічні дискусії довкола його основних положень значно активізувалися від початку 1925 р. Остаточний варіант еміграційного закону був оприлюднений 15 жовтня 1927 р. та введений у дію з 15 грудня того ж року. Прийнятий закон разом із виконавчим розпорядженням МПіСО від 23 грудня 1927 р. замінили чинні до цього приписи, а саме німецький закон про еміграцію від 9 червня 1897 р., австрійські еміграційні приписи від 21 січня 1897 р., параграфи царського карного кодексу 1903 р., які стосувалися санкцій щодо нелегальної еміграції, а також видані вже в незалежній Польщі приписи від 4 листопада 1920 р. «В справі врегулювання справ примусової та

17 Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. S. 86–87.

добровільної міграції населення»¹⁸. Польський еміграційний закон 1927 р. на тлі законодавств інших держав вирізнявся відносно значною дбайливістю інтересами емігрантів проте і мав низку недоліків, за які його критикували зацікавлені сторони¹⁹.

Упорядкування еміграційного законодавства сприяло чіткому розмежування функцій щодо регулювання континентальної і міжконтинентальної еміграції. Питання континентальної еміграції вирішували Державні управління посередництва праці, міжконтинентальної – Еміграційне управління. Прийняття еміграційного закону сприяло розбудові еміграційного апарату та посиленню контролю над концесійними корабельними кампаніями. Розпорядженням МПіСО від 28 вересня 1928 р. були утворені філії Еміграційного управління у Варшаві, Кракові, Львові, Бресті й у Білостоку.

Восени 1929 р. Еміграційне управління і Міністерство праці і суспільної опіки виступили з ініціативою створення Еміграційного синдикату (*Syndykatu Emigracyjnego*) – акціонерної спілки з участю державного казначейства та ліцензованих у Польщі мореплавних кампаній. Робилося це для зменшення нелегальної рекрутаційної діяльності чужих мореплавних кампаній та посилення контролю над міжконтинентальною еміграцією. У Варшаві 11 січня 1930 р. було підписано нотаріальний акт, який засвідчив його юридичне створення. На думку більшості дослідників, утворення Еміграційного синдикату мало б не тільки обмежити діяльність місцевих представництв мореплавних компаній, а й перекласти на нього низку функцій, якими займалися громадські опікунські організації. Еміграційний синдикат завдяки підтримці влади вже в березні 1930 р. створив у Варшаві центральне управління та приступив до організації регіональних відділів у східних і південно-східних воєводствах, звідки рекрутувалося найбільше переселенців та була найбільш поширена нелегальна агітація. Восени 1930 р. представництва Еміграційного синдикату діяли у Волинському (11), Поліському (7), Львівському (5),

18 Шваб А. Організація та функціонування польського державного еміграційного апарату в 1918–1939 рр. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. статей. Чернівці, 2013. Т. 25–26. С. 144.

19 Там само.

Станіславському і Тернопільському (по 4) воєводствах та в Ряшеві й Тарнові²⁰.

Важливий вплив на еміграційну політику міжвоєнної Польщі мала діяльність Наукового інституту з досліджень еміграції й колонізації, що був створений 1925 р. як секція Польського еміграційного товариства. Ініціатива створення Інституту походила від учасників цього товариства на чолі з відомим ендецьким діячем Станіславом Гломбінським. У першому номері квартальника Наукового інституту з досліджень еміграції і колонізації, виданому в жовтні 1926 р., С. Гломбінський, якого рада Польського еміграційного товариства призначила головою ради інституту, стверджував, що головним завданням цієї наукової установи є дослідження нових еміграційних територій для польського осадництва²¹. Членами інституту були урядовці високого рангу, діячі громадських організацій, науковці. Ключову роль у діяльності інституту відігравали ендеки. У вересні 1927 р. інститут набув статусу юридично самостійної установи і значно розширив коло своїх членів. Членами цього інституту були міністр праці і соціальної опіки Станіслав Юркевич, директор Еміграційного управління Станіслав Гавронський, а також Владислав і Станіслав Грабські²².

Після травневого перевороту 1926 р. новий уряд декларував подальший розвиток еміграційної політики. Новий міністр праці й соціальної опіки С. Юркевич в одному з інтерв'ю заявив, що уряд і надалі буде проводити переговори з Францією та Німеччиною стосовно поліпшення становища польських робітників і насамперед розвиватиме сільськогосподарські поселення в заморських країнах. Еміграційне управління, яке й надалі очолював С. Гавронський, убачало великі можливості поселення польських селян у Південній Америці²³. Діяльність Еміграційного управління із пошуків нових еміграційних ринків та укладення відповідних для цього умов

20 Там само. С. 146.

21 Шваб А. Зовнішня переселенська та колонізаційна політика Другої Речі Посполитої. *Літопис Волині*. 2013. № 13 С. 102–107.

22 Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji. 1931. Nr 1. S. 11–15.

23 Шваб А. Тема еміграції в польській науковій і суспільно-політичній думці 1920–1930-х рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. № 7(308). С. 121–129.

підтримували майже всі партії, представлені в Сеймі. Державна еміграційна рада в лютому–березні 1926 р., за участю міністра праці й соціальної опіки Броніслава Земенцького, підтримала еміграційну політику МПіСО й наголосила на значній потребі розвивати поселенську еміграцію²⁴.

Санаційний уряд надавав значну підтримку всіляким колонізаційним ініціативам. У березні 1926 р. у Варшаві було створено Колонізаційне товариство, яке у серпні 1926 р. звернулося до уряду з проханням про виділення субвенції у розмірі 200 тис. зл., а також визнання за ними монополії на заморську колонізацію. Міністр С. Юркевич підтримав клопотання, наголосивши на деяких обставинах, як-от криза на ринку праці, а отже, закриття закордонних ринків для робітничої еміграції, тому, зазначав він, може йтися лише про сезонну еміграцію. Натомість існували можливості закордонної поселенської еміграції, і це могло б стати виходом для переселенського руху²⁵. Колонізаційне товариство отримало потрібні повноваження та кредит на організацію сільськогосподарських поселень у Південній Франції, французьких колоніях і Бразилії. Державна еміграційна рада на засіданні 8–9 жовтня 1926 р. дала згоду на цю програму, однак виступила проти колонізації в Перу з огляду на важкі умови життя й праці для емігрантів із Європи²⁶.

Міністерство праці і соціальної опіки 16 квітня 1928 р. провело міжміністерську конференцію, у якій взяли участь зацікавлені справами еміграції сторони, зокрема Міністерство сільського господарства і земельної реформи та Державний сільськогосподарський банк. Міністр С. Юркевич стверджував, що у Франції можуть знайти роботу в сільському господарстві орієнтовно 2 млн польських емігрантів. Він вважав, що буде корисніше, якщо польські громадяни асимілюються із французами, посилюючи Францію, аніж житимуть на батьківщині в голоді й нужді²⁷. Міністр фактично підтримав ідеї,

24 Przegląd Emigracyjny. 1926. Z. 1. S. 35–47, 84–86.

25 Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. S. 123.

26 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 173.

27 Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (AAN. MSZ). Sygn. 9693. Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec. Wykonywanie konwencji emigracyjnej, umowa o ubezpieczeniu społecznym. Raporty, protokoły, instrukcje, noty, notatki, korespondencja, wycinki prasowe. 1928 r. K. 121–123.

що їх пропагував Здіслав Людкевич, який у 1924 р. обіймав посаду міністра аграрних реформ²⁸.

Упродовж 27 вересня – 15 листопада 1928 р. відбулася серія засідань Міжміністерської комісії за участю Еміграційного управління, МЗС, Міністерства аграрної реформи та Колонізаційного товариства, яка мала виробити засади колонізації й осадництва. У ході дискусій було досягнуто спільної думки, підтриманої Державним казначейством, що, з огляду на значну вартість сільськогосподарського поселення у Франції, слід залишити її приватній ініціативі. Емігрантів, позбавлених фінансових можливостей, рекомендовано скеровувати до країн Південної Америки. Було також визначено, що Колонізаційне товариство з 1930 р. зможе щорічно відсилати до Бразилії по 1 000–2 000 родин. Учасники конференції висловилися за підтримку еміграції українців до Канади, адже в протилежному разі могло посилитися їхнє становище на «східних кресах».

На заключному засіданні комісії 15 листопада 1928 р. було ухвалено тези, в яких ішлося про підтримку еміграції, оскільки це сприяло підвищенню продуктивності господарства Польщі, впливало на зменшення безробіття, несло найменші збитки політичного й національного спрямування. Затверджено також рішення сприяти еміграції населення непольської національності з Тернопільського воєводства, прикордонних із Румунією повітів, Станіславського, центральних і східних повітів Львівського, південно-східних і східних повітів Волинського воєводства та з Барановицького, Лунінецького і Молодечненського повітів. У тезах рекомендувалося всіляко сприяти еміграції безробітних із Варшави, безробітних працівників розпарцельованих фільварків, із міст, де розташовувалися залізничні вузлові станції, військові гарнізони тощо. Досягнення окреслених завдань, як повідомлялося в тезах, можливе за умови фінансової допомоги Державного земельного банку.

Програма колонізації та осадництва, що її запропонувала Міжміністерська комісія, отримала широку підтримку МЗС, яке висловилося за найтіснішу співпрацю Державного казначейства з приватними колонізаційними спілками. МЗС сподівалося, що держава в такий спосіб зможе впливати на скерування й перебіг

28 Ludkiewicz Z. Zagadnienia programu agrarnego a emigracja. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1929. S. 5–38.

переселенських акцій. Уряд підтримував програму. Рада міністрів ухвалою від 27 березня 1929 р. зобов'язувала Державний земельний банк до співпраці з Еміграційним управлінням у питаннях ліквідації господарств емігрантів у країні, надання кредитів на виїзд, сприяння в придбанні господарств реемігрантам – особам польської національності²⁹. Уряди санації, різні політичні партії й організації, профспілки загалом сходилися в питаннях способів вирішення проблем еміграції.

З огляду на посилення еміграційної агітації на селі в 1929 р., проти дій уряду гостро виступали комуністи. Керована Польською соціалістичною партією і Бундом Центральна комісія професійних спілок (через Робітниче еміграційне бюро) боролася з нелегальною агітацією, що проводилася серед польських і українських малоземельних селян та міської єврейської бідноти, і закликала до еміграції. Робітниче еміграційне бюро, як і Бунд, рішуче виступали проти агітації сіоністських угруповань, які заохочували євреїв до еміграції в Палестину³⁰.

Польська соціалістична партія обстоювала думку про хоч і не бажану, але вимушену необхідність заробітчанської еміграції до європейських країн. Натомість соціалісти не схвалювали еміграційних планів щодо країн Північної та Південної Америки, осадництва у Франції з огляду на малі можливості та високу вартість заходу. Народні партії, представлені в Сеймі та Сенаті, мали розбіжності в ставленні до еміграційної політики. Члени Селянської партії притримувалися думки, що кожен громадянин має право на працю у власній країні, а якщо виникає необхідність заробітку за кордоном, Польська держава зобов'язана опікуватися співвітчизником. ПСП «Визволення» на початку 1927 р. вимагала, щоб державна влада не тільки формувала шляхи переселення, а й створювала там належні для громадян умови, маючи на увазі, що уряд забезпечить польським селянам можливість купувати у власність рілльнічі господарства за кордоном. ПНП «П'яст», обстоюючи інтереси заможних і частково середніх селян, стверджувала, що убогість 5 млн малоземельних і безземельних селян у Польщі зумовило припинення 1914 р. еміграції до Америки й Німеччини. Програма цієї

29 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 175.

30 Nasza Walka. 1927. Nr 10–11. S. 100–104.

партії, ухвалена 29 листопада 1926 р., передбачала зняття еміграційних обмежень для сільської й робітничої людності. Вона також підтримувала поселенську еміграцію до колоній дружніх держав, які гарантували добробут, збереження віросповідання, мови, а отже національної свідомості польських поселенців³¹.

Представники Українського парламентського клубу вимагали збільшення допомоги польської влади для українських емігрантів, передусім збільшення квоти сезонних робітників зі Східної Галичини до Німеччини. Схожі вимоги висували представники сеймової фракції «Єврейське коло». Їхні вимоги стосувалися допомоги сіоністським організаціям, які займалися підготовкою і навчанням емігрантів до Палестини³².

Ендеки вважали, що еміграційна політика санаційних урядів надто обережна й малоефективна, а тому потрібно посилити еміграцію з Польщі, а саме: створити в країні дієвий апарат, який має навчати емігрантів ощадності; фінансувати й кредитувати переселенські акції, зокрема у Францію й заморські країни, скуповувати господарства в емігрантів тощо. Ендеки наголошували на посиленні заходів задля збільшення еміграції національних меншин – євреїв, українців і білорусів. Звучали аргументи, що завдяки еміграції Польща зможе поправити свій платіжний баланс, отримуючи перекази коштів, зароблені співвітчизниками за кордоном, а також забезпечити імпорт сировини з польських колоній³³.

З весни 1929 р., у контексті переходу Юзефа Пілсудського до «політики твердої руки», еміграційна політика санації зазнала корегувань. Якщо 14 березня Станіслав Юркевич стверджував, що аграрні відносини не вдасться оздоровити лише завдяки еміграції, то новопризначений міністр праці й соціальної опіки Александер Пристор і директор Еміграційного управління Болеслав Наконечников-Клюковський обіцяли енергійно вплинути на збільшення кількості тих, хто покидає країну, застосовуючи національно-патріотичні гасла. У статті, вміщеній на сторінках «Наукового еміграційного щоквартальника», Г. Заленцький підтримав рішучість Б. Наконечникова-Клюковського послідовно спрямо-

31 Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. S. 130–131.

32 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 176.

33 Załęcki G. Kryzys polskiej polityki migracyjnej. *Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego*. 1927. Nr 4. S. Cz. 1. 219–243.

увати міграційну політику до боротьби за велику державу – Річ Посполиту³⁴.

У 1928 р. серед польської громадськості розпочалася пропаганда за пошук колоніальних територій. Впроваджувана протягом кількох років Морською і колонізаційною лігою пропаганда донесла цю ідею до свідомості широких верств суспільства, яке відреагувало численними зверненнями, ухвалями, резолюціями різних організацій, установ, товариств та появою значної кількості публікацій. Сенат 28 лютого 1933 р. ухвалив рішення про необхідність отримання Польщею колоній і звернувся до уряду з вимогою домогтися на міжнародному рівні колоніального мандата³⁵.

На сторінках «Варшавської газети» Г. Заленцький, тріумфуючи, писав, що весною 1929 р. санаційна влада зможе втілити ендецьку еміграційну програму, створити місця скупченого поселення польських емігрантів у визначених країнах, а згодом – польські колонії. Ендеки посилено наголошували на еміграції євреїв і слов'янських меншин зі східних кресів, маючи на меті заселити на вивільнені землі польських осадників із Центральної Польщі³⁶. Досить сміливі обґрунтування ідеї колонізації знаходимо в Аполоніюша Зарихти: «Було б значно корисніше скеровувати хвилю переселення на території, підпорядковані власній суверенній владі. Навіть якщо це видається абсурдним, зважаючи на сьогоднішній політичний поділ світу, шанси отримання таких територій існують»³⁷.

В умовах економічної кризи відбулося корегування засад еміграційної політики. Міністр праці й соціальної опіки Стефан Хубицький восени 1931 р. стверджував, що завданням уряду має бути поліпшення умов еміграції з країни, а також стримування рееміграції. Міністр висловлювався за кредитування міжконтинентальних перевезень і початок колонізаційної акції за сприянням Еміграційного фонду. МПіСО та насамперед МЗС підтримали проекти організації в Аргентині (Місйонес) і Бразилії (Парана) польських осадницьких спілок. З ініціативи польської влади постала поселенська спілка в Тулузі –Центральне польсько-фран-

34 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 177.

35 Шваб А. Зовнішня переселенська та колонізаційна політика Другої Речі Посполитої. *Літопис Волині*. 2013. № 13. С. 104.

36 *Gazeta Warszawska*. 1930. 3 kwietnia.

37 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 177.

цузьке сільськогосподарське бюро (Centralne Biuro Rolnicze Polsko-Francuskie), що мало виступати посередником у наданні землі польським робітникам, які працювали у Франції³⁸.

Між МПіСО і МЗС існували певні відмінності у підходах до еміграційної проблематики. МПіСО оцінювало поселенську еміграцію як один із способів послаблення соціального напруження в країні, але не пов'язувало з нею вирішення проблеми перенаселення країни. МЗС, зі свого боку, вже від половини 1920-х років розвивало активну роботу в полонійних осередках, сподіваючись на збільшення міжконтинентальної еміграції з Польщі, що дало б змогу здобути певні політичні й економічні преференції в імміграційних країнах. У своїй практичній діяльності обидві інституції приділяли увагу питанням опіки над емігрантами. У МЗС наголошували на узгодженні інтересів емігрантів із внутрішньою та зовнішньою політикою Польської держави.

Різке скорочення сезонної заробітчанської еміграції в умовах економічної кризи, на яку здебільшого була зорієнтована діяльність МПіСО, остаточно визначило панівну роль МЗС у формуванні еміграційної політики. Еміграційне управління було ліквідовано, а Міністерство праці й соціальної опіки в 1932 р. реорганізовано в Міністерство соціальної опіки (МСО). МПіСО ще в середині 1932 р. протидіяло передачі МЗС керівництва еміграційною політикою, хоч і визнавало, що діяльність Еміграційного управління останнім часом перебувала під значним впливом МЗС.

Міністерство закордонних справ, узявши під свій контроль еміграційні справи, посилило переселенські акції до тих країн Південної Америки, у яких не було юридичних перешкод для в'їзду емігрантів з Європи. Обмеження становили хіба що великі затрати на створення сільськогосподарських поселень, тому планувалося здійснювати пробні поселенські заходи із залученням іноземного капіталу³⁹. З ініціативи міністра закордонних справ Юзефа Бека 4–6 червня 1933 р. у Бухаресті відбулася конференція держав Сільськогосподарського блоку за участю представників Польщі,

38 Praca i Opieka Społeczna. 1931. Z. 4. S. 448.

39 AAN. MSZ. Departament Konsularny. Wydział Polityki Emigracyjnej. Sygn. 9580. Mikrofilm № B25990. Wytyczne do planu polityki emigracyjno-kolonizacyjnej i organizacji wychodźstwa. Sprawowanie MSZ (1933–1935). S. 120; Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 180.

Румунії, Югославії, Чехословаччини, Угорщини та спостерігачів із Туреччини, Греції, Литви й Естонії, яка ухвалила резолюцію про необхідність зняти юридичні обмеження для заробітчанського переселення. Імміграційні країни на ці заклики не відреагували.

У січні 1932 р. Морська і колоніальна ліга (MiKL) (з пол. *Liga Morska i Kolonialna LMiK*) переслала до президії Ради міністрів «Загальний план польської колоніальної і колонізаційної акції на території Південної Америки та французьких колоній в Африці». Згідно з цим планом, пропонувалося надати урядові гарантії польському приватному капіталу, який міг би розвинути переселенську еміграцію до Південної Америки⁴⁰. План MiKL був одобрений на засіданні Міжміністерської еміграційної комісії (МЕК) (з пол. *Międzyministerialna Komisja Emigracyjna, MKE*) 22 лютого 1933 р. Комісія прийняла рішення передусім підтримувати поселенську акцію в Парані і Місьйонесі та виділила кредит у розмірі 120 тис. зл. для підтримки колонії «Білий орел» у бразильському штаті Еспіриту-Санту, яка занепадала. У серпні 1933 р. з метою обстоювання польських колонізаційних інтересів у Бразилії цій колонії було надано чергову позичку. Натомість МЗС та інші зацікавлені сторони активно підтримали акції MiKL у Парані, виділивши для цього 100 тис. зл. безвідсоткової позички. Тут планувалося утворити мережу зразкових польських поселень, зорієнтованих на збут виробленої місцевої продукції в Польщі. Передбачалося також будівництво залізниці, яка б з'єднувала придбані території, що були погано обжиті, з Куритибою. На закупівлю землі під осадництво в аргентинській провінції Місьйонес Міжміністерська еміграційна комісія виділила 210 тис. зл. Придбані через Державне казначейство в Парані та Місьйонесі землі формально мали стати власністю спілок, що їх створили місцеві поляки. Міністерство закордонних справ, реалізуючи відповідно до рішень Міжміністерської еміграційної комісії план здобуття територій для польського сільськогосподарського осадництва в Південній Америці, придбало майже 1 тис. га землі за 660 тис. зл. у штаті Місьйонес (Аргентина) і штаті Парана (Бразилія)⁴¹.

40 Шваб А. Колоніальна політика Другої Речі Посполитої: теоретичний та практичний аспекти. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 129–130.

41 Шваб А. Колоніальна політика Другої Речі Посполитої... С. 129–130.

На засіданні МЕК 20 березня 1934 р. МЗС обстоювало думку, що комісія має звернутися до фондів, призначених для боротьби з безробіттям у середині країні з пропозицією про перерахування певних коштів до Еміграційного фонду у своє розпорядження для потреб переселенців. Представники закордонного відомства вважали, що існування внормованого еміграційного руху є допомогою для внутрішнього ринку праці і що заморське польське осадництво, охопивши певну кількість надміру населення на селі, може бути одним із ефективних і цілеспрямованих засобів боротьби із безробіттям. Проте таке рішення не було прийняте, через заперечення з боку представника МСО⁴².

Міністерство соціальної опіки, як і раніше, виступало проти розширення заокеанських поселень. Із розрахунків, проведених у кінці листопада 1933 р., випливало, що вартість поселення родини з п'яти осіб у середньому Поліссі становила приблизно 5,5–6 тис. зл. Натомість вартість поселення тієї ж родини в Південній Америці, навіть після зниження цін на корабельні квитки на 30 % (у 1933 р.), дорівнювала 4 тис. 725 зл. Тому МСО пропонувало замислитися, чи не варто спочатку використати переваги осадництва, які ще існують в країні, а заокеанські переселення відкласти до часу формування кращої кон'юнктури в сільському господарстві субтропічних країн та організації власного, дешевшого перевезення емігрантів⁴³.

Значне скорочення сезонної континентальної еміграції в роки світової економічної кризи та активний рееміграційний рух із європейських країн продемонстрували нестабільність європейських імміграційних ринків та змусили польський уряд до ще активнішого стимулювання осадницької еміграції. Одним із кроків у цьому напрямку було створення 8 квітня 1935 р. акціонерної спілки Міжнародне осадницьке товариство (МОТ) (з пол. Międzynarodowe Towarzystwo Osadnicze, МТО). До його керівного складу, на правах урядового комісара, увійшов, делегований МЗС, секретар Міжміністерської еміграційної комісії А. Зарихта. Акційний капітал спілки становив 500 тис. зл., 50 % якого покривав Державний сільськогосподарський банк, 50 % – МЗС. МОТ

42 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 181.

43 AAN. MSZ. Departament Konsularny. Wydział Polityki Emigracyjnej. Sygn. 9894. Mikrofilm № B26304, Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje. 1932–1935. 181 s.

планувало утримувати акції двох польських поселенських спілок у Бразилії й Аргентині⁴⁴.

Із завершенням світової економічної кризи та пожвавленням міграційних процесів польська влада активізувала діяльність із упровадження колонізаційних планів та поселенської еміграції. Головним ініціатором цих ідей надалі залишалася Морська й колоніальна ліга. За підтримки Міністерства промисловості й торгівлі ліга прагнула реалізовувати плани зі створення в Африці й Південній Америці мережі польських плантацій і поселень, які мали вирощувати продукцію, потрібну для польської промисловості. З часом стало очевидно, що невигідно розміщені та погано освоєні плантації в Ліберії й Бразилії опинилися перед загрозою банкрутства. Серйозні побоювання в керівництва цих країн викликала великодержавна колонізаційна пропаганда МіКЛ. Після смерті голови правління Морської й колоніальної ліги генерала Густава Орлича-Дрешера в 1936 р. МЗС спробувало вплинути на її діяльність. У березні 1937 р. Міжміністерська еміграційна комісія ухвалила рішення про обмеження представництва МіКЛ у Бразилії до двох осіб та усунення її від практичних і господарських справ у країні⁴⁵.

Велику увагу пропаганді колонізаційних ідей приділив VII з'їзд МіКЛ, який відбувся 7–8 травня 1937 р. у Познані. На з'їзді стверджувалося, що Польща потребує колоній і мандатних територій. Серед причин називалися гостра потреба в сировині, а також у відселенні надлишку сільської та міської людності, особливо єврейської національності. З'їзд затвердив новим керівником МіКЛ генерала Станіслава Сосновського⁴⁶. Після узгодження з МЗС керівництво МіКЛ ухвалило рішення про ліквідацію т. зв. ліберійської акції, обмеження діяльності в Парані, натомість активізування освітньо-пропагандистської роботи в країні. Велика увага приділялася широкому поінформуванню населення з різних питань, пов'язаних із переселенською еміграцією та колонізацією, видавництву газет,

44 Шваб А. Організація та функціонування польського державного еміграційного апарату... С. 143.

45 AAN. MSZ. Sygn. 9897. Protokół z posiedzenia MKE w dniu 22 III 1937.

46 Sprawozdanie z działalności Zarządu Głównego Ligi Morskiej i Kolonialnej 1 stycznia 1937 – 1 stycznia 1939. S. 84–85.

субсидуванню наукових експедицій і досліджень, навчанню власних працівників.

Від початку 1939 р. МіКЛ, за погодженістю із МЗС та іншими зацікавленими відомствами, посилила колоніальну пропаганду в країні та за кордоном. Ухвалено рішення про налагодження контакту з польськими громадянами, які стануть за кордоном осередками пропаганди польської колоніальної політики. МіКЛ заручалася підтримкою іноземних громадян, які підтримували польські колоніальні прагнення й могли їх популяризувати, зокрема журналістів, публіцистів, впливових осіб тощо. Планувалося створити мережу закордонних представників у Франції, Великій Британії, Голландії, Італії, Бельгії, Німеччині, Португалії і США⁴⁷.

У другій половині 1930-х років на державному рівні помітно активізувалася пропаганда заокеанської еміграції національних меншин. На тлі зменшення переселенського руху в умовах економічної кризи влада намагалася відшукати резерви для внутрішньої колонізації. Дедалі частіше висловлюються думки про сприяння виїздові національних меншин і заселення на вивільнені території поляків. Через еміграцію польська влада намагалася забезпечити польському елементу не лише кількісну перевагу, а й панівну роль в економічному житті. Осягнути цю мету планувалося систематичною еміграційною акцією, яка охоплювала:

1. Білоруську меншину з характерною їй високою народжуваністю, значно вищою, ніж у інших національностей на території Речі Посполитої. Усередині групи відзначалася сильна еміграційна динаміка.

2. Українську меншину, економічна експансія якої на південно-східних землях створює небезпеку для Польської держави.

3. Єврейську меншину, еміграція якої спричинить переселення поляків із перенаселених сіл у малі містечка. У такий спосіб влада прагнула посилити польську присутність у торгівлі, сприяти розвитку польського середнього класу, створювати нові осередки польської культури тощо. Врешті, на думку представників влади, Польща в такий спосіб позбудеться байдужого до справ держави,

47 AAN. MSZ. Sygn. 9848. Liga Morska i Kolonialna. Akcja propagandowa w dziedzinie kolonialnej za granicą. Raporty, korespondencja, okólniki, zestawienie, biuletyn. 1938, 1939. S. 46–47.

завжди позитивно налаштованого до комунізму елементу, що пропагує чужі польській культурі норми суспільного життя⁴⁸.

Для сприяння відселенню українців у 1936 р. створено польську корабельну лінію до Південної Америки. Особливий тиск на збільшення еміграції національних меншин здійснювало Міністерство внутрішніх справ (МВС). У надісланому до МЗС у листопаді 1937 р. таємному документі зазначалося, що еміграційна політика має формуватися з урахуванням «позитивного» вирішення національного питання в Польщі. Вкрай шкідливим вважалося рішення про фінансування міжконтинентальної еміграції поляків на тлі недопущення еміграції національних меншин на території, призначені для поселення поляків. Тепер політика уряду формувала погляд на відселення поляків як на крайній засіб вирішення проблеми перенаселення на «чисто польських територіях». Вербування для планового осадництва тепер відбувалося серед непольського населення з територій змішаного проживання. У такий спосіб уряд планував посилити «польський елемент». По тому польське населення скеровувалося на внутрішню колонізацію⁴⁹. Реалізації цих намірів сприяло піднесення економічного становища у світі та сприяння еміграції сільського населення з боку імміграційних держав.

У середині 1937 р. з ініціативи МіКЛ та МВС було утворено Союз громадських організацій опіки над емігрантами в Львові (з пол. Związek Społecznych Organizacji Opieki nad Emigrantami we Lwowie). До нього увійшли Польське еміграційне товариство, Польська опіка над співвітчизниками на чужині, Товариство опіки над українськими емігрантами, Єврейське еміграційне товариство «Jeas». Союз громадських організацій опіки над емігрантами пробував створити поселенські спілки, керуючись тим, що інтереси Польської держави потребують охоплення еміграцією єврейського населення, з одного боку, та українського – з іншого. Натомість еміграція польських громадян передбачалася тільки в необхідних межах⁵⁰.

Міністерство закордонних справ розпочало підготовку перспективного еміграційного плану. У напруженні 1936 р.

48 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 286.

49 Там само. С. 287.

50 Kołodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. S. 204.

планувалося протягом чотирьох років скерувати на заокеанську еміграцію 25 тис. осіб, виділивши необхідні для цього кошти – 21 млн зл. На звільнених землях у східних воєводствах передбачалося оселити приблизно 17 тис. осіб польської національності⁵¹. Створений МЗС у середині 1937 р. таємний план містив вихідні вказівки щодо забезпечення польській людності кількісної й економічної переваги в Польщі. З огляду на це, вказане міністерство пропонувало збільшити еміграцію білорусів і українців до Бразилії, Аргентини та інших країн Південної Америки. Щоб не допустити їх скупчення на окремі території, як планувалося у випадку з поляками, МЗС рекомендувало розпорошувати поселення емігрантів із меншин на більших територіях. Єврейська еміграція скеровувалася до Палестини й інших країн. Відселення євреїв, як вважалося, сприятиме вкоріненню поляків у торгівлі й дасть поштовх розвитку польського середнього класу, що найголовніше – усуне, з одного боку, байдужий до Польської держави національний елемент, з іншого – радикально налаштований, що пропагує польській культурі чужі форми соціалістичного життя. Натомість емігрантів-поляків передбачалося вислати лише на територію, яка межувала з Бразилією, Аргентиною та Парагваєм (Парана, Місьйонес, Енгарнатіон). Тут, у сконцентрованих поселеннях, планувалося розвивати для польської промисловості виробництво бавовни, тютюну та іншої сировини. У новостворених колоніях кваліфіковані спеціалісти мали створювати умови для подальшого польського переселення⁵².

Один із найдієвіших інструментів реалізації еміграційної політики МЗС вбачало в уповноваженнях Міжнародного осадницького товариства. Маючи власні поселенські осередки для емігрантів-поляків, МЗС планувало створити добре організовані, показові осередки, довкола яких згромаджувалася б цільова польська еміграція. Водночас Місьйонес, Західна Парана, Південно-Східний Парагвай вважалися територіями з хиткою політичною ситуацією,

51 Шваб А. Зовнішня переселенська та колонізаційна політика Другої Речі Посполитої. С. 104–105.

52 AAN. MSZ. Sygn. 118. Przegląd informacyjny «Polska a zagranica. № 14». 1937. S. 401–419.

а отже, поляки могли забезпечити собі там певні важелі політичного впливу⁵³.

На засіданні Міжміністерської еміграційної комісії 22 березня 1937 р. представники МЗС і МСО узгодили позиції щодо сприяння еміграції меншин та заокеанській еміграції поляків «у межах необхідного». Головуючий і директор МЕК Віктор Дриммер у спеціальному розпорядженні доручив Міністерству внутрішніх справ напрацювати пропозиції щодо національного складу емігрантів, визначити місцевості рекрутації національних меншин та забезпечити умови для збільшення кількості громадян польської національності на територіях, частково звільнених національними меншинами⁵⁴.

Власний тиск на переселенську політику національних меншин здійснювало Міністерство внутрішніх справ. У надісланому до МЗС у листопаді 1937 р. таємному документі МВС вимагало суттєвої ревізії еміграційної політики з огляду на позитивне вирішення національного питання. «Позитивним вирішенням», як слід розуміти, вважалося таке, що не могло порушити національного балансу на користь поляків у разі ефективної дії економічних реформ. Фінансована державою еміграція вважалася певним привілеєм, закріпленням за поляками, проте обмеження еміграції національних меншин із територій, призначених для заселення поляками, також розглядалося як шкідництво національним інтересам Польської держави. Категорично заборонялося переселення поляків із територій зі змішаним національним складом. І нарешті, виселення поляків із «чисто польських територій», таких як Центральна Малопольща, сприймалося як «крайнє зло», що запобігатиме фізичній деградації й радикалізації громадян польської національності. Тому рекрутування потенційних емігрантів мало відбуватися передусім на територіях змішаного проживання різних національних груп, де переселенням національних меншин можна досягнути кількісної переваги «польського елемента». Натомість «польський еле-

53 Шваб А. Зовнішня переселенська та колонізаційна політика Другої Речі Посполитої. С. 105.

54 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 185.

мент» мав скеровуватися на внутрішнє осадництво та сезонну еміграцію⁵⁵.

Дискусія на засіданні Міжміністерської еміграційної комісії, яке відбулося 24 лютого 1938 р., вказувала на поглиблення розбіжностей у поглядах на доцільність еміграції. Секретар Міжнародного осадницького товариства А. Зарихта надалі обстоював позицію МЗС. З його слів стало відомо, що міністерство почало укладати двосторонні угоди з імміграційними країнами, які містять низку пріоритетів для польських осадників. На його думку, еміграційна політика в країні має бути скерована на позбавлення надмірної кількості національних меншин, збільшення польського впливу в сільському господарстві та створення кращих умов для розвитку польського сільського населення. Міжміністерська еміграційна комісія прийняла пропозиції, що їх розробило Міністерство соціальної опіки щодо особливостей відбору претендентів на поселенську еміграцію, які передбачали: 1) сприяти еміграції національних меншин із місцевостей з їх незначною перевагою; 2) стримувати еміграцію національних меншин із інших територій Польщі; 3) не допускати еміграції поляків із територій, названих у першому пункті, а також із територій із кількісною перевагою національних меншин. Рекрутацію на сезонну еміграцію рекомендувалося здійснювати передусім серед поляків, господарства яких потребували дотацій від держави⁵⁶.

Нові політичні мотиви польських урядових кіл ілюструє таємний документ Міністерства закордонних справ, у якому зазначалося: «Організація такої акції, як еміграція, від самого початку дасть змогу створити кордон – аж від Збруча до цілковито польських земель – з повною перевагою польського елементу. Еміграційна акція створить надзвичайно добрі умови для придбання земель слов'янських меншин, відправлених до заокеанських держав, і придбання їх польськими осадниками ... Заокеанська еміграція є еміграцією безповоротною, саме тому повинні створюватися як найсприятливіші умови для переселення туди українців. Континентальна еміграція на 80 % є заробітчанською, тому туди

55 AAN. MSZ. Departament Konsularny. Wydział Polityki Emigracyjnej. Sygn. 9898. Mikrofilm № B26308. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje. Sprawozdania, projekty uchwał, notatki, zaproszenia, protokoły. 1937–1939. S. 120–121.

56 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 187.

необхідно спрощувати лише поляків. У будь-якому випадку рішення про напрямки еміграції повинні прийматися з урахуванням етнічних, економічних і геополітичних факторів»⁵⁷. У підсумку МЗС видало такі розпорядження: 1) заборонити вербування поляків із воєводств спільного проживання з національними меншинами; 2) проводити вербування в 13 південно-східних повітах сукупного проживання національних меншин; 3) заборонити перешкоджання відселенню національних меншин з інших територій Польщі. Унаслідок цих заходів, навіть якщо враховувати реальні можливості заокеанської еміграції (від 7 тис. до 20 тис. осіб (окрім євреїв), у деяких повітах, на думку представників МЗС, вистачило б відселити кілька чи кільканадцять тисяч непольського елемента, щоб забезпечити перевагу полякам (орієнтовно 60 %) у 4–5 повітах»⁵⁸.

Внутрішня політика санаційної влади наприкінці 1930-х років цілком узгоджувалася з ідеологічними засадами національної політики ендеків середини 1920-х років. Яскравим прикладом такого ствердження є роздуми одного з найактивніших ендецьких діячів Густава Заленцького про значення польської колонізації: «Польська держава повинна прагнути до повної колонізації через розселення польського елемента так, щоб той своєю кількісною і культурною силою надав політичного і культурного впливу кожному клаптику землі. При цьому ми не порушуємо конституційних прав національних меншин щодо їх розселення. Власних політичних цілей ми досягаємо впровадженням законних міграційних переміщень населення»⁵⁹.

Упровадження еміграційних обмежень для емігрантів із Європи країнами Південної Америки та запровадження асиміляційних механізмів щодо національних меншин наприкінці 1930-х років вплинули на суспільну переоцінку амбітних колонізаційних планів польської влади. Наприкінці 1938 р. «Праця і соціальна опіка» писала: «Сьогодні люди без капіталу – і робітники, й люди розумової праці – не мають можливості емігрувати за океан. Еміграційні кра-

57 Цит. за: Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. Warszawa: Tyrsa, 1992. Т. I. S. 287.

58 Ibid. S. 288.

59 Załęcki G. *Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna*. Warszawa: Instytut Wydawniczy «Biblioteka Polska», 1925. S. 117.

їни сприяють переселенню лише здорового, заможного сільського елементу в обмеженій і потрібній для них кількості. Переселенська еміграція потребує значних коштів ... Окрім того, емігрує той, хто вимушений, а саме безземельний і малоземельний селянин, натомість той, хто має певний капітал, добре дає собі раду і в Польщі». Автор статті стверджував, що в 1938 р. заокеанська еміграція 23 тис. осіб вивела з країни 23 млн зл., натомість континентальна, переважно сезонна, еміграція понад 100 тис. осіб принесла Польщі майже 40 млн зл.⁶⁰

Останнє перед початком війни засідання Міжміністерської еміграційної комісії, яке відбулося 25 лютого 1939 р., продемонструвало фактичну відмову від планів польської заокеанської колонізації, що їх послідовно втілювало МЗС. Натомість устоялася концепція переселенської еміграції національних меншин відповідно до впроваджуваної національної політики.

Секретар Міжміністерської еміграційної комісії А. Зарихта наголошував: «Дуже тішить спільність поглядів МЗС і наших на розв'язання питання еміграції національних меншин та заокеанської еміграції в цілому. Розбіжностей, які розділяли наші погляди впродовж чотирьох років, зараз не існує. Наше міністерство, як і наші колеги з Міністерства внутрішніх справ, зацікавлені в еміграції з погляду вирішення питання національних меншин. Наші погляди не натрапляють на спротив МЗС. Плани Міністерства соціальної опіки досить далекоглядні й уже втілюються в життя. Ми опрацювали суворо конфіденційний і детальний план для південно-східних воєводств, схвалений Радою міністрів на спеціальному засіданні. На нашу думку, потрібно використовувати будь-які засоби й можливості, аби подолати бар'єри, що їх створили найважливіші для нас південноамериканські країни. Ми повинні вирішити два важливі державні питання: 1) політичне; вживаючи модний комуністичний термін, провести "чистки" на деяких мішаних територіях із надлишком меншин; 2) забезпечити інтереси нашого судноплавства»⁶¹.

Представник Ради міністрів Міхал Лепецький висловив таку думку: «Насправді в Польщі ніхто не організовує еміграційного руху

60 Praca i Opieka Społeczna. 1938. Z. 4. S. 418–419.

61 AAN. MSZ. Sygn. 9897. Międzyministerialna Komisja Emigracyjna. Konferencje. Sprawozdania, projekty uchwał, notatki, zaproszenia, protokoły. 1939. K. 45.

й організовувати його не потрібно. Ми лише впорядковуємо природний процес, який триває в суспільстві. І не потрібно хвилюватися, що той рух спадає. Не потрібно взагалі прагнути до його збільшення на території етнографічної Польщі. По-іншому бачиться справа на мішаних територіях, де зменшення українського елементу є бажаним». Він також заявив, що не можна розглядати заокеанську еміграцію як додаток до існування судноплавних ліній. Цій думці частково опонував представник Міністерства промисловості й торгівлі Ойцошинський, який вважав, що держава інвестувала в організацію поселенської еміграції значні кошти, тому слід говорити про необхідність їх правильного використання⁶². Головуючий державний секретар МЗС, а з лютого голова Міжміністерської еміграційної комісії Мірослав Арцішевський резюмував, що, незважаючи на невигідну економічну ситуацію, потрібно й надалі прагнути до підтримання заокеанської еміграції, особливо еміграції національних меншин. Для цього було прийнято рішення виділити приблизно 170 тис. зл. субвенцій на продовження поселенських акцій, зокрема в Аргентині, Парагваї і Бразилії⁶³. Результатом цілеспрямованої еміграційної політики стало формування регіональних та етноконфесійних особливостей еміграційних процесів (табл. 1).

Західні воєводства відігравали ключову роль у формуванні контингенту емігрантів до європейських країн, а східні – до позаєвропейських⁶⁵. Упродовж 1926–1938 рр. серед емігрантів до європейських країн спостерігається подальше переважання й зростання частки римо-католиків – від 65,7 % до 82,5 %. Відносно сталою, у межах 5–6 %, була частка греко-католиків. Різко коливається від 0,5% у 1926–1931 рр. до 16,2 % у роки кризи й до 8,2 % у 1937–1938 рр. (з огляду на надання дозволів на сезонні роботи до Латвії та Естонії) еміграційний рух православних. Тенденція спадання, окрім 1932–1936 рр. (4,8 %), простежується серед юдеїв – від 2,4 % до 0,45 %. Кількісно невисокою, проте із тенденцією до зростання від 0,8 % до 3,3 % у роки кризи, а також певним спадом до 1,9 % в останні роки, була континентальна еміграція євангелістів (табл. 2).

62 Ibid. К. 48.

63 Ibid. К. 48.

65 Там само.

Таблиця 1

Структура еміграції до європейських країн у 1926–1931 рр. за воєводствами, статтю і віросповіданнями⁶⁴

Воєводства	Разом	Стать			Не нада- но	Віросповідання					Юдеї	Інші, не нада- но
		Чол.	Жін.			Греко- катол.	Римо- катол.	Еванге- лісти	Право- славні			
Всього	743 312	299 067	360 068		84177	488538	3594	6236	3728		17525	186872
м. Варшава	9531	4266	4657		608			76	170		4384	1076
Варшавське	28846	17138	10477		1231	23466	246	161	5		1589	3379
Лодзьке	268418	86407	144824		37187	187914	34	2471	28		3337	74634
Келецьке	125741	43461	66167		16113	65391	788	27	28		1665	57842
Люблинське	12808	6057	5659		1092	8307	98	6	442		1548	2407
Білостоцьке	13592	7891	4992		709	10168	15	90	263		467	2589
Віденське	10375	6972	3114		290	7165	15	9	2055		405	727
Новогрудське	3556	2539	936		81	941	23	8	199		75	2310
Поліське	574	225	315		34	44	8	-	136		319	67
Волинське	1616	765	575		275	436	175	115	317		175	398
Познанське	80643	29956	44434		6253	62262	8	2811	5		59	14498
Поморське	10342	4387	4666		1289	8219	4	247	-		23	1849
Сілезьке	6604	3079	1468		2057	3586	61	68	-		22	2867
Краківське	64680	28815	28786		7079	52734	177	22	5		966	10776
Львівське	78553	41740	30271		6542	45265	23709	83	31		2165	7300
Станіславське	9629	5585	3641		403	1060	7920	29	9		165	446
Тернопільське	12696	7364	3836		1495	4451	6539	5	14		135	1552
Не надано	5107	2419	1250		1438	2535	367	8	16		26	2155

64 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 269.

Таблиця 2

**Структура континентальної еміграції в 1926–1938 рр.
за віросповіданнями⁶⁶**

Роки	Разом	Віросповідання									
		Римо-католики		Греко-католики		Православні		Юдеї		Євангелісти	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1926–1931	743 312	488538	65,7	40418	5,4	3728	0,5	17525	2,4	6236	0,8
1932–1936	100 850	67192	66,6	5093	5	16378	16,2	4857	4,8	3279	3,3
1937–1938	186 428	153843	82,5	11165	6%	15314	8,2	834	0,45	3615	1,9%

Завдяки зусиллям польської влади вдалося досягнути рівномірнішого відтоку сезонних заробітчаних у центральних і західних воєводствах Польщі, а також збільшити в ній частку етнічних поляків. У 1937–1938 рр. перше місце за кількістю емігрантів належало Лодзькому воєводству – 36 461 особа (19,6 %), за ним ішли Львівське – 26 332 (14,1 %), Віленське – 25 564 (13,7 %), Познанське – 23 980 (12,9 %), Келецьке – 23 553 (12,6 %), Краківське – 23 208 (12,4 %) воєводства. Частка цих воєводств у загальнопольській континентальній еміграції сягнула 85,3 % осіб. Із Віленського воєводства, як уже зазначалося, виїжджали здебільшого до Латвії та Естонії, з решти воєводств – до Німеччини і Франції. Серед емігрантів із Лодзького воєводства римо-католики становили 98,9 %, Келецького – 99,8 %, Познанського – 92,1 %, Краківського – 98,3 %, Львівського – 69,2%⁶⁷.

Значно менші квоти на сезонні роботи виділялися східним і північним воєводствам. Традиційно низькими були квоти для воєводств із українським населенням. Винятком було лише Львівське воєводство, де чисельність континентальної еміграції сягнула 26 332 осіб, щоправда, римо-католиків серед них було 18 222 особи, або 69,2 %, а греко-католиків – 7 529 (28,6 %). У Тернопільському воєводстві участь у континентальній сезонній еміграції взяло лише 4 682 особи, серед них римо-католиків – 2 041 (43,6 %), греко-

⁶⁶ Там само. С. 281.

⁶⁷ Там само. С. 282.

католиків – 2 627 (56,1 %), у Станіславському відповідно із 997 осіб 286 (28,7 %) були римо-католиками, 696 (69,8 %) – греко-католиками. Традиційно мізерною була континентальна еміграція із Волинського воєводства – 547 осіб (римо-католики – 107 (19,6 %), греко-католики – 29 (5,3 %), православні – 398 (72,8 %)). Ще менші показники зафіксовані в Поліському воєводстві – 396 осіб (римо-католики – 76 (19,2 %), греко-католики – 18 (4,5 %), православні – 290 (73,2 %))⁶⁸ (табл. 3).

Аналіз перебігу міграційних процесів між Польщею та європейськими країнами засвідчив, що польській владі вдалося опанувати стихійний малоконтрольований заробітчанський та переселенський рух початку 1920-х років. Головні міграційні потоки скеровувалися визначеними державою та встановленими міждержавними угодами напрямками. Основними імміграційними країнами для Польщі впродовж усього міжвоєнного періоду були Франція та Німеччина. На відміну від континентальної еміграції, в міжконтинентальній еміграції другої половини 1920-х років помітно проявилось домінування вихідців зі східних воєводств.

Дані табл. 4 свідчать про те, що найбільшу участь у міжконтинентальній еміграції взяло населення західноукраїнських земель. Із Тернопільського воєводства виїхало 48 211 осіб (16,3 %), Львівського – 42 372 (14,3 %), Волинського – 35 552 (12,0 %), Поліського – 22 649 (7,6 %) та Станіславського – 19 105 (6,4 %). Із 296 275 емігрантів із Польщі частка цих воєводств становила 56,6 % (167 889 осіб). Найменшу міжконтинентальну еміграцію зафіксовано у Сілезькому – 384 особи (0,1 %), Поморському – 1 246 (0,4 %) та Познанському – 2 134 (0,7 %) воєводствах. Не практикувалося заробітчанство та переселення за океаном і серед найбільших регіонів, охоплених континентальною еміграцією. Зокрема, з Келецького воєводства до позаєвропейських країн виїхало 17 984 особи, що становило 6,1 % від загалу, із Лодзького – 8 344 особи, або 2,8 % відповідно. У другій половині 1930-х років тенденція збільшення частки переселенців із західноукраїнських земель за океан посилилася.

68 Там само.

Таблиця 3

**Структура еміграції до європейських країн у 1937–1938 рр.
за вояводствами, статтю і віросповіданнями⁶⁹**

Вояводство	Стать			Віросповідання						
	Разом	Чол.	Жін.	Не зазн.	Римо-катол.	Греко-катол.	Євангелісти	Православні	Юдеї	Інші, не зазн.
Разом	186428	90531	95227	670	153843	11165	3615	15314	834	1657
м. Варшава	544	157	384	3	347	-	21	11	165	-
Варшавське	3126	1507	1607	14	3035	5	22	-	66	-
Лодзьке	36461	16619	19775	67	36059	14	242	4	140	2
Келецьке	23553	11568	11921	64	23496	2	5	-	43	7
Люблінське	3242	1485	1749	8	2537	80	3	580	36	6
Білостоцьке	4232	2952	1273	7	4024	8	42	49	27	82
Віленське	25564	11703	13858	3	13119	10	-	11322	18	1095
Новогрудське	4513	2495	2018	-	2003	14	1	2490	5	-
Поліське	396	309	87	-	76	18	-	290	12	-
Волинське	547	353	194	-	107	29	3	398	10	-
Познанське	23980	11519	12258	203	22084	1	1884	1	10	-
Поморське	1552	771	768	13	762	1	784	-	5	-
Сілезьке	3373	1565	1734	74	2753	2	568	-	7	43
Краківське	23208	11066	12087	55	22812	129	24	160	76	7
Львівське	26332	13202	13031	99	18222	7529	9	6	183	383
Станіславське	997	581	407	9	286	696	5	1	9	-
Тернопільське	4682	2640	2015	27	2041	2627	-	2	9	3
Не надано	124	39	61	24	80	-	2	-	13	29

⁶⁹ Там само. С. 280.

Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, віросповідання емігрантів) 1926–1931 рр.⁷⁰

Воєводство	Разом		Віросповідання						Православ.		Юдеї	
	Осіб	%	Римо-катол.		Греко-катол.		Євангеліст		Осіб	%	Осіб	%
			Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%				
Разом	296275	100	90282	30,5	63188	21,3	9872	3,3	32611	11,0	94427	31,9
м. Варшава	10494	3,5	1105	10,5	21	0,2	155	1,5	57	0,6	9142	87,1
Варшавське	14681	5,0	3558	24,2	48	0,3	1860	12,7	32	0,2	8514	58,0
Лодзьке	8344	2,8	2019	24,2	31	0,4	1186	14,2	29	0,3	4833	57,9
Келецьке	17984	6,1	8708	48,4	51	0,3	657	3,7	35	0,2	8274	46,0
Люблинське	19997	6,7	9365	46,8	177	0,9	1017	5,1	819	4,1	8401	42,0
Білостоцьке	20952	7,1	5794	27,7	81	0,4	108	0,5	1095	5,2	13524	64,5
Віленське	11263	3,8	5993	53,2	49	0,4	5	0,0	1200	10,7	3780	33,6
Новогрудське	6946	2,3	2008	29,6	40	0,6	12	0,2	1415	20,9	3358	49,5
Поліське	22649	7,6	2781	12,3	53	0,2	128	0,6	10840	47,9	7842	34,6
Волинське	35552	12,0	4667	13,1	2034	5,7	3288	9,2	16118	45,3	8209	23,1
Познанське	2134	0,7	1649	77,3	12	0,6	288	13,5	3	0,1	166	7,8
Поморське	1246	0,4	930	74,6	38	3,0	207	16,6	6	0,5	47	3,8
Сілезьке	384	0,1	262	68,2	9	2,3	26	6,8	4	1,0	78	20,3
Краківське	13023	4,4	9751	74,9	812	6,2	75	0,6	99	0,8	2145	16,5
Львівське	42372	14,3	14920	35,2	18345	43,3	313	0,7	317	0,7	7890	18,6
Станіславське	19105	6,4	3286	17,2	11536	60,4	364	1,9	160	0,8	3359	17,6
Тернопільське	48211	16,3	12904	26,8	29291	60,8	166	0,3	362	0,8	4746	9,8
Не зазначено	938	0,3	579	61,7	271	7,6	17	1,8	20	2,1	112	11,9

70 Там само. С. 375.

Таблиця 5
Міжконтинентальна еміграція з Польщі (воєводство, віросповідання) у 1937–1938 рр.⁷¹

	Разом		Віросповідання											
			Римо-катол.		Греко-катол.		Євангеліст		Православ.		Юдеї			
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%		
Восходство	45151	100	5860	13,0	4930	10,9	2513	5,6	14173	31,4	17260	38,2		
Разом	2217	4,9	84	3,8	8	0,4	12	0,5	12	0,5	2099	94,7		
м. Варшава	1386	3,1	175	12,6	-	-	138	10,0	-	-	1052	75,9		
Варшавське	1182	2,6	29	2,5	3	0,3	49	4,1	5	0,4	1094	92,6		
Лодзьке	1364	3,0	291	21,3	3	0,2	4	0,3	-	-	1065	78,1		
Келецьке	4548	10,1	1514	33,3	14	0,3	295	6,5	885	19,4	1787	39,3		
Люблинське	3364	7,5	468	13,9	1	0	6	0,2	367	10,9	2512	74,7		
Білостоцьке	793	1,8	171	21,6	-	-	1	0,1	84	10,6	533	67,2		
Віленське	1920	4,3	173	9,0	3	0,2	40	2,1	1090	56,8	599	31,2		
Новогрудське	4330	9,6	143	3,3	7	0,2	150	3,5	2876	66,4	1056	24,4		
Поліське	12588	27,9	394	3,1	109	0,9	1718	13,6	8801	69,9	1377	10,9		
Волинське	214	0,5	80	37,4	-	-	19	8,9	-	-	115	53,7		
Познанське	197	0,4	72	36,5	1	0,5	12	6,1	-	-	111	56,3		
Поморське	165	0,4	15	9,1	-	-	8	4,8	-	-	142	86,1		
Сілезьке	1075	2,4	463	43,1	92	8,6	4	0,4	7	0,7	509	47,4		
Краківське	3488	7,7	714	20,5	1159	33,2	10	0,3	10	0,3	1575	45,2		
Львівське	2004	4,4	240	12,0	1028	51,3	24	1,2	3	0,1	697	34,8		
Станіславське	4205	9,3	807	19,2	2502	59,5	23	0,5	32	0,8	838	19,9		
Тернопільське	129	0,1	27	20,9	-	-	-	-	1	0,8	99	76,7		
Не зазначено														

71 Там само. С. 397.

Найбільш інтенсивно до позаєвропейської еміграції у другій половині 1930-х років вдавалися мешканці Волинського воєводства. Частка волинян у загальнопольській міжконтинентальній еміграції зросла до 27,9 %, 10,1 % припадало на Люблінське воєводство, 9,6 % – на Поліське, 9,3 % – на Тернопільське, 7,7 % – на Львівське, 7,5 % – на Білостоцьке (див. табл. 5).

Доцільно також зазначити, що в структурі міжконтинентальної еміграції з Польщі суттєво зросла частка православних. Якщо в другій половині 1920-х років вони становили 11,0 % усіх переселенців, то в другій половині 1930-х років – 31,4 %. Із 31,9 % до 38,2 % зросла частка юдеїв, від 3,3 % до 5,6 % – євангелістів. Натомість у 2,5 раза – від 30,5 % до 13,0 % – скоротилася частка римо-католиків⁷².

Результатом послідовно впроваджуваної польською владою еміграційної політики стало формування виразних регіональних та етноконфесійних особливостей еміграційних процесів, які повністю узгоджувалися із політичними, економічними та національними доктринами польського політикуму.

Підсумовуючи, зазначу, що еміграційна політика Другої Речі Посполитої піддавалася постійним корегуванням, що були зумовлені як імміграційною політикою країн, до яких скеровувався основний потік польських заробітчан та переселенців, так і змінами власної еміграційної доктрини. У першій половині 1920-х років головним завданням влади було міжнародно-правове врегулювання міграційного руху із Францією і Німеччиною та переорієнтація після запровадження обмежень США міжконтинентальної еміграції до інших країн Американського континенту. Основний акцент у цей період робився на забезпеченні своїм співвітчизникам належних умов праці, гарантуванні їх соціальних прав за кордоном та сприяння охочим емігрувати всередині країни. Попри розбіжності у ставленні до еміграції, цю політику підтримували різні соціальні групи, громадські та політичні середовища. Відсутність постійних можливостей еміграції та узалежнення її масштабів від позиції країн імміграції сприяли поширенню в наукових та урядових колах Польщі від середини 1920-х років ідеї переселенської еміграції колонізаційного типу, яка дала б змогу створити стійкі осередки польської спільноти, що зберігали б культурні, економічні та

72 Шваб А. Еміграція із західноукраїнських земель... С. 90–95.

Таблиця 6
Міжконтинентальна еміграція з Польщі (країни, статг, віросповідання), 1926–1938 рр.⁷³

Країна	Стать			Віросповідання						
	Разом	Чоловіча	Жіноча	Непо- дано	Римо- катол.	Греко- катол.	Еванге- лісти	Право- славні	Юдеї	Інші, непод
Аргентина	127513	87190	38172	2151	33577	23922	4076	25362	38418	2158
	100%	68,3	30,0	1,7	26,3	18,8	3,2	19,9	30,1	1,7
Канада	115841	72420	42736	685	39953	41113	6266	10703	16169	1637
	100%	62,5	36,9	0,6	34,5	35,5	5,4	9,2	14,0	1,4
Палестина	80503	37740	40955	1768	20	-	2	2	79457	1022
	100%	46,9	50,9	2,2	0	-	0	0	98,7	1,3
США	54683	24375	29407	903	18772	2332	525	148	31121	785
	100%	44,6	53,8	1,6	34,3	4,3	1,0	2,1	56,9	1,4
Бразилія	34604	21447	12876	281	8986	3003	1922	5887	14407	399
	100%	62,0	37,2	0,8	26,0	8,7	5,6	17,0	41,6	1,1
Парагвай	8672	4549	4123	-	674	703	591	6479	73	152
	100%	52,5	47,5	-	7,8	8,1	6,8	74,7	0,8	1,8
Уругвай	8536	4557	3923	56	1303	628	80	813	5670	42
	100%	53,4	46,0	0,6	15,3	7,4	0,9	9,5	66,4	0,5
Куба	3173	1511	1592	70	76	36	1	27	2981	52
	100%	47,6	50,2	2,2	2,4	1,1	0,0	0,9	94,0	1,6
Мексика	2448	1104	1311	53	25	2	1	2	2405	13
	100%	45,1	53,6	1,3	1,0	0,1	0,1	0,1	98,2	0,5
Інші	12589	6768	5687	134	1106	217	512	2165	8357	230
	100%	53,8	45,2	1,0	8,8	1,7	4,1	17,2	66,4	1,8
Разом	488562	261659	180821	6082	104494	71956	13976	52588	199058	6490
	100%	58,3	40,3	1,4	23,3	16,0	3,1	11,7	44,4	1,5

73 Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 398.

політичні зв'язки із батьківщиною. Генератором цієї ідеї були представники правих політичних партій та організацій. Від початку 1930-х років здійснюються спроби її практичного втілення.

В умовах світової економічної кризи, яка зумовила різке припинення еміграції польських сезонних робітників до Німеччини і Франції, у правочентристських та урядових колах набуває широкого розголосу ідея набуття та створення власних колоній, до яких мав бути скерований основний потік потенційних емігрантів. Колонії розглядаються як вкрай необхідні для економічного розвитку країни ринки сировини, збуту та праці. У другій половині 1930-х років уряд докладає значних зусиль для науково-теоретичного обґрунтування та практичного втілення цієї ідеї. Проте планова масова осадницька еміграція, що мала витворити новий життєвий домініон для Польщі, закінчилася повною поразкою. До липня 1939 р. Міжнародним осадницьким товариством було поселено в Аргентині і Бразилії загалом 400 родин. Не вдалося розпочати організованого осадництва і в Парагваї⁷⁴. Закуплені Колонізаційним товариством землі не мали жодної вартості, що стало ще одним доказом того, що осадництво було моральним і матеріальним фіаско польського уряду.

Помітне місце у втіленні еміграційної політики відводилося національному питанню. Створивши дієвий апарат організації та контролю над перебігом еміграції, польська влада отримала ефективний механізм національної політики. Вона повністю контролювала через державні та місцеві органи влади кількість, національну структуру, вид і напрямки еміграції. Дедалі більшого поширення набуває практика стимулювання національних меншин до переселенської еміграції з метою змінити національний склад населення у місцях змішаного та скупченого проживання різних національних груп і переселення на їхнє місце поляків із центральних воєводств.

74 Шваб А. Колоніальна політика Другої Речі Посполитої... С. 130.

Олександр Рубльов

Розділ 16

Антипольські репресії російської колоніальної адміністрації в УССР, 1920–1930-ті роки: марево «Польської Військової Організації»

Політика більшовицької влади щодо польського етносу УССР у 1920-х–на початку 1930-х років була двоїстою. З одного боку, комуністична адміністрація, переслідуючи насамперед пропагандистські цілі, всіляко заохочувала (аж до адміністративного тиску й звинувачень у нерозумінні нагальних завдань «ленінсько-сталінської національної політики») розвиток національної культури й самоврядування польського населення Наддніпрянської України. З іншого – те ж саме партійно-державне керівництво ССР та УССР прагнуло обмежити цей розвиток жорсткими межами офіційної ідеології, витворити «польську пролетарську культуру» у штучних, інкубаційних умовах окремих національних районів, сільрад, мережі польських радянських середніх та вищих шкіл й наукових установ (у протиприродному відриві від національного «материка» – Польської держави), а у спонтанній ініціативі самого польського населення, яка не санкціонувалася згори, бачило «контрреволюцію», «антирадянщину», «підступи пілсудчини» та ін.¹

Водночас у 20-ті роки ХХ ст. репресії щодо поляків ССР і УССР не набули ознак масових акцій. До того ж силові структури, заарештувавши того чи того католицького священника або пересічного громадянина польської національності й звинувативши його, скажімо, у шпигунстві на користь Польщі (здебільшого не маючи

1 З найновіших праць на цю тему див., напр.: Stroński H. Marchlewszczyzna 1925–1935: Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2023. 384 s. Вказана проблема висвітлена автором також: Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.

на це жодних підстав, хоча зрозуміло, що поодинокі випадки збирання розвідувальної інформації з боку польських спецслужб і окремих дипломатів траплялися), діставали можливість – в разі потреби (досить часто саме вона й спричиняла арешт) – обміняти його у польських колег на членів Комуністичної партії Польщі (КПП) чи її автономної складової – Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), засуджених польськими судами за протидержавну діяльність.

Традиційним об'єктом уваги репресивних структур советської України упродовж 1920–1930-х років було римо-католицьке духовенство, яке зазнавало постійних переслідувань влади і мало усталений статус тих самих «польських контрреволюціонерів». Нелюдські умови перманентного репресивного тиску, за яких відбувалося пастирське служіння духовних осіб Римо-Католицької Церкви (РКЦ), яскраво змальовані у спогадах тих її представників, які вижили, пройшовши ганебне «слідство» й в'язничний побут у політизоляторах й таборах ССРСР, а згодом були обміняні до Польщі².

Поставивши завдання ліквідації цієї конфесії, режим робив тоді ставку на підривні, провокативні й розкольніцькі методи³. У січні–лютому 1930 р. Государственное Політичеськое Управление УСРСР (ГПУ УСРСР) кинуло за ґрати понад 30 ксьондзів Житомирської й Кам'янець-Подільської дієцезій РКЦ, серед них апостольського адміністратора Яна Свідерського, деканів Яна Левинського і Яна Ладига та ін. Більшість із них у травні–червні 1930 р. були засуджені до ув'язнення у поправно-трудовах таборах.

Матеріали слідства, що стосувалися 31 обвинуваченого – 20 костьольних активістів та 11 душпастирів, було об'єднано у «Справу про польську контрреволюційну і шпигунську організацію на Правобережній Україні». Її розглянула за зачиненими дверима надзвичайна сесія Верховного суду УСРСР 21–27 червня 1930 р. Судовий

2 Див., напр.: Skalski T., ks. Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie 1900–1932: Wspomnienia / oprac., ks. Józef Wołczański. 2 wyd., popr. i uzupeł. Kraków: Wydawnictwo naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 2008. 439 s.; Naskręcki K., ks. Z zapisków i ze wspomnień Żytomierzanina / oprac. M. Dębowska. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, 2011. 419 s.

3 Див., напр.: Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРСР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2(6/7). С. 228–243.

процес у Харкові завершився винесенням суворого вироку майже усім обвинуваченим⁴.

Але відверте й масштабне переслідування кліру й віруючих РКЦ у підсоветській Україні розпочинається лише з 1930-х років і наприкінці десятиріччя спричинює ліквідацію в УССР ієрархії цієї конфесії⁵.

Об'єктом пильної уваги репресивних органів упродовж 1920-х років була й польська інтелігенція УССР. Влада вбачала у представниках інтелектуальної еліти польського етносу потенційних противників більшовицької адміністрації попри їх декларативну лояльність до режиму та вимушену обставинами советизацію/комунізацію. Щоб відстежувати внутрішнє життя й настрої польської інтелігенції, впливати на неї у потрібному напрямі, ГПУ насаджувало у цьому середовищі таємну агентуру («секретних співробітників» – «сексотів»), заохочувало внутрішні тертя, розпалювало ворожнечу у трудових колективах, сповідуючи принцип «divide et impera».

Ситуація кардинально змінилася на початку 1930-х років. Сталінський тоталітарний режим зміцнів, ліквідувавши будь-яку офіційну опозицію всередині країни, зокрема ослабивши Голодомором 1932–1933 рр. наймасовішу антикомуністичну соціальну верству – селянство, яке зазнало мільйонних втрат. Рівночасно прихід до влади у Німеччині Адольфа Гітлера маркував появу серйозної потенційної загрози експансіоністським планам Йосипа Сталіна з боку іншого тоталітарного вождя/фюрера, так би мовити – колеги-суперника. Тому й не дивно, що практично синхронно – у 1933–1934 рр. – розгортаються й поступово набирають обертів репресії проти німецької меншини УССР.

Здавалось би, поляки у советській Україні на противагу німцям убезпечені від репресій та переслідувань з огляду на суттєве покращання советсько-польських взаємовідносин у цей період. Як відомо, 25 липня 1932 р. між СССР та Польщею було підписано договір про ненапад, згідно з яким обидві сторони зобов'язувалися взаємно

4 Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4(13/15). С. 323–324.

5 Докладніше див.: Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / передм., упоряд., додатки, покажчики Н. С. Рубльової. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 2(21). С. 3–507; Rublowa N. Represje władz Ukrainy Radzieckiej wobec duchowieństwa rzymskokatolickiego w okresie międzywojennym. *Nowe dokumenty. Przegląd Wschodni*. 2004. T. 9. Z. 2(34). S. 431–451; та ін.

утримуватися від будь-яких агресивних дій чи нападу одна на одну, як окремо, так і спільно з іншими державами⁶. Втім, у тоталітарній комуністичній державі політика зовнішня й політика внутрішня були незалежними одна від одної. Тимчасова «відлига» у відносинах із II Річчю Посполитою відбувалася синхронно із запровадженням жорсткішого курсу щодо польського етносу всередині СРСР – тут розпочався «льодовиковий період». Пояснювалося це політичними міркуваннями: більшовицький режим, формально не відкидаючи пропагандистських гасел 1920-х років із закликами до «світової революції», фактично вже відійшов від учорашнього, значною мірою декларативного, інтернаціоналізму з тим, щоб перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму «в одній країні». На авансцену політичного життя стрімко виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою імперський, великодержавницький російський шовінізм із його тяжінням до уніфікації/русифікації життя держави. Як наслідок – оголошується «націоналістичним збоченням» учорашня політика «коренізації» взагалі й «українізації» зокрема. Одночасно оманлива більшовицька тактика щодо поєднання «національної форми» з «соціалістичним змістом» все виразніше підмінюється довгостроковою стратегією сполучення російського/російськомовного за формою з імперським змістом.

У листі до одного з своїх найближчих поплічників – Лазара Кагановича – Й. Сталін 11 серпня 1932 р. окреслив майбутню «польську операцію» в Україні, виразно педалюючи тему «польського шпигунства» й численної «агентури Пилсудського» в УССР. Отже, у листі йшлося: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также ввиду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне партии), *против* партии...»⁷.

6 Документы внешней политики СССР. Москва, 1969. Т. 15. С. 436–439.

7 Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва, 2001. С. 274.

Постанова Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) і Ради Народних Комісарів СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» з'явилася 14 грудня 1932 р. Та не про самі лише хлібозаготівлі йшлося у ній. Документ наголошував, що «замість правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам ... створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій». ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) і Раднаркому України «пропонувалося» «звернути увагу на правильне проведення українізації»⁸.

Згадка у цій ухвалі про «легальне прикриття контрреволюційних осередків і організацій» дала зручне універсальне знаряддя совєтській таємній поліції, яким вона послуговувалася у найближчі роки при фабрикації численних «справ» українських, польських, німецьких, чеських та інших «контрреволюційних організацій», які як таке «прикриття» використовували, мовляв, будь-що – від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У. Прикметна, наприклад, «характеристика» польських установ Києва, що міститься у меморандумі секретно-політичного відділу ГПУ УССР про розгортання «слідства» у справі «Польської Організації Військової» («ПОВ») від 7 грудня 1933 р.: «Основными легальными базами, на которые ПОВ в Киеве опиралась в своей работе по формированию новых кадров, были институты Польской Пролетарской Культуры и Педагогический. Они служили ширмой для ведения контрреволюционной работы в легальных условиях». Зрозуміло, що подібне формулювання було смертним вироком для цих інституцій, які до своєї формальної ліквідації восени 1935 р. упродовж цих двох років лише агонізували, перманентно послаблені енкаведистськими «кровопусканнями»⁹.

8 Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник) та ін. Київ, 1990. С. 292–293.

9 Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1/2(2/3). С. 135.

Йосип Сталін і В'ячеслав Молотов 15 грудня 1932 р. надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів Ради народних комісарів (РНК), край- та облвиконкомів із вимогою терміново припинити «українізацію» у районах РСФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживало українське населення. Синхронно зупинилася «українізація» і в самій, охопленій голодом УССР.

Самогубство 7 липня 1933 р. Миколи Скрипника – лідера «українізаційної» політики, який опікувався також національно-культурним будівництвом етнічних меншин України, – рельєфно відокремлює «великий перелом» у національній політиці сталінського режиму. Того ж 1933 р. відбуваються кардинальні зміни й у долі польського населення України.

У доповідній записці культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих»¹⁰. За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи виразно вимальовуються реальні труднощі, з якими стикалася комуністична влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УССР.

Розглянувши 13 жовтня 1933 р. стан справ із «роботою серед польських трудящих мас УСРР», оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши у місячний термін «розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України». Відділам ЦК КП(б)У доручалося «зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та ін.) та «на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомах»¹¹. Отже, увімкнули «зелене світло» кадровому перетрушуванню польських

10 Там само. С. 117.

11 Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 301. Арк. 3.

працівників. Назовні це подавалося, як піклування про «зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України», необхідність викриття окремих «контрреволюційних» та «антирадянських» елементів.

Відповідаючи на замовлення кремлівського керівництва й на тлі драматичних подій Голодомору 1932–1933 рр., ГПУ – Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД) сфабрикували справу т. зв. «ПОВ»¹², запозичивши назву у реальної організації часів Першої світової війни, що припинила свою діяльність у 1921–1922 рр.¹³

Яктверджувалося у сфабрикованому ГПУ УССР «Обвинительном заключении по делу контрреволюционной шпионской органи-

12 Докладніше про фабрикування цієї «справи» див., напр.: Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2(2/3). С. 116–156; Stroński H. Wielka prowokacja NKWD: Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938. *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* / pod red. K. Jasiewicza. Warszawa; Londyn, 1999. S. 870–876; Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа» «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць / відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2003. Вип. 7. С. 170–189; Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. *Історіографічні дослідження в Україні* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2003. Вип. 13: Україна–Польща: історія і сучасність: у 2 ч. Ч. 1: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). С. 275–319; Stroński H. O prowokacji w sprawie Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 30-ych XX w. *Pamiętnik Kijowski*. Kijów, 2004. T. 7: Polacy na Podolu / pod red. H. Strońskiego. S. 431–433; Рубльов О. «Польської Організації Військової» справа 1933–1935. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па – Прик. С. 388–390; Рубльов О. С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УССР, 1920–1930-ті роки. *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.*: зб. док. і матер. / упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. Київ, 2011. С. 3–36; та ін.

13 З великого масиву історіографії цього питання докладніше див.: Brzozowski W., mgr. Początki POW (I.VIII – 22.X.1914 r.). *Niepodległość*. Warszawa, 1937. T. 16. Zesz. 3(44). S. 473–490; Józewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty historyczne*. Paryż. 1982. Zecz. 59. S. 3–44 [Cz. II. – KN. III [POW]]; Nałęcz T. *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. 257 s. 3 новітньої польської літератури див., напр.: Peplowski A. Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919–1920). *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 1998 T. 5. Zecz. 2(18). S. 299–335. Новітній передрук мемуарної спадщини учасників автентичної «ПОВ» в Україні 1918–1920 рр. див.: Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Przemyśl, 2004. Cz. 1: Lata 1917–1939. T. 4 / pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. 231 s., а також передмову до цього видання: Stępień S. Przedmowa. *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*. T. 4. S. 7–21.

зації, именованнейся “Польская Организация Военная” (“ПОВ”)» (квітень 1934 р.), «контрреволюційна діяльність» «ПОВ» в Україні поділялася, мовляв, на кілька етапів. Період до 1920 р., до першого розгрому організації, час підготовки польсько-советської війни, коли «ПОВ» у її розв’язуванні відігравала роль «передового шпигунсько-розвідувального й диверсійно-терористичного загону польської армії»¹⁴. Упродовж 1919–1920 рр. «ПОВ», за характеристикою енкаведистів, виступала «передовим загonom польського імперіалізму, кинутим в Україну для полегшення просування польських військ». У цей час «ПОВ», нібито, шукала собі опертя у польському куркульстві й польській націоналістичній інтелігенції в Україні. Однак велетенська «шпигунсько-розвідувальна робота» організації була паралізована Київською губернською ЧК 1920 р., яка «вилучила» актив «ПОВ» саме напередодні походу Юзефа Пілсудського в Україну¹⁵.

Наступним періодом у діяльності розгромленої чекістами «ПОВ» були 1921–1926 рр. – доба поступового відновлення організації. Оговтавшись після ліквідації органами ЧК, «ПОВ» нібито налагоджує організаційні зв’язки, перешиковує свої лави й відновлює діяльність. Ще на попередньому етапі, а на відновлювальному особливо, «ПОВ» широко практикувала впровадження своїх членів до КПП й КПЗУ, які, мовляв, проводили у цих партіях провокаторську роботу, а згодом, під виглядом політичних емігрантів, перекидалися до СССР для «шпигунської й диверсійної роботи» й посилення решток «ПОВ» на советській території¹⁶. Як стверджувалося у вищезгаданому «Обвинувальному висновку» у «справі» «ПОВ», організація у цей час перейшла до систематичної підготовки власних кадрів, а саме: «Центр “ПОВ” поширив свій вплив на найважливіші культурно-освітні установи у Києві: польпедтехнікум, польшколи, польсекція Наросвіти, усюди чинив спротив советизації цих установ»¹⁷.

Якісно новий етап у діяльності «ПОВ», за версією енкаведистів, настав після травневого «фашистського перевороту Пілсудського»

14 Обвинувальний висновок ГПУ УССР у справі «ПОВ» в Україні, квітень 1934 р. *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.*: зб. док. і матер. Київ, 2011. С. 177.

15 Там само. С. 173.

16 Там само. С. 187–191.

17 Там само. С. 191.

1926 р., відколи «перед польським імперіалізмом відкрилися перспективи здійснення агресивних планів проти ССРСР й практичної підготовчої роботи до інтервенції задля розширення території Польщі на Схід». Не завадило цьому, мовляв, й здобуття влади нацистами у Німеччині й загострення, у цьому контексті, польсько-германських суперечностей. Таємні угоди з гітлерівським режимом щодо спільного виступу проти ССРСР мали наслідком необхідність маскуванню підготовки інтервенції: «У кінцевому підсумку міжнародна обстановка, що ускладнилася, й становище у зв'язку з цим Польщі з її агресивними планами, поставили перед “ПОВ” на Україні завдання – усіляко активізувати спротив соціалістичному наступу, витончуючи засоби й методи своєї контрреволюційної роботи ... Для зміцнення “ПОВ” на Україні у цей період, особливо у 1930–1932 рр., відбувається посилене перекидання кадрів “ПОВ” з-за кордону ... Основне завдання “ПОВ” цього періоду – підготовка ґрунту для інтервенції й збройного повстання на Україні, спираючись на підтримку контрреволюційних націоналістичних елементів з польського та українського населення»¹⁸.

Отже, мозаїчна картина «митців» з НКВД мала лише окремі реальні фрагменти, хронологічно лімітовані 1920–1921 рр. Решта ж – відновлення й діяльність «ПОВ» після більшовицько-польської війни 1920 р. на терені ССРСР, насамперед в Україні, мета й плани т. зв. «пеовяків» – було вигадкою «конструкторів» з ГПУ – НКВД. Але для польського населення республіки ця «віртуальна реальність» обернулася жакливою дійсністю: вигадана приналежність до фантомної «ПОВ» оберталася цілком реальним багаторічним перебуванням у таборах, а то й розстрільною ямою. Обвинувачення у приналежності до «ПОВ» відтоді й до кінця 1930-х років стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності ССРСР/УСРСР.

Під час нетривалої «відлиги» у совєтсько-польських відносинах у вересні 1932 р. ССРСР передав Польщі для перепоховання прах капітана 2-го полку польських легіонів Рудольфа Брандуса, загиблого у бою з німецьким військом під Каневом 1918 р.¹⁹. Як дружній жест

18 Там само. С. 192–193.

19 Див.: Sprowadzenie z Rosji zwłok ś. p. kpt. Brandysa. *Gazeta Polska*. 1932. 15 września. S. 4.

сталінського режиму можна розглядати й останній міждержавний обмін політичними в'язнями 16 вересня 1932 р. на прикордонній станції Колосово. ССРСР передав тоді Польщі 40 в'язнів (разом із членами їхніх родин негостинну «батьківщину трудящих» залишили 91 особа). Прибульці стримано оповідали про численних поляків, які утримувалися у таборах і в'язницях сталінського режиму²⁰.

Водночас, як вже зазначалося, у тоталітарній комуністичній державі політика зовнішня й внутрішня могли прямувати у різних напрямках. Відтак тимчасове й кон'юнктурне дипломатичне зближення з II Річчю Посполитою «мирно» сусідило у ній із розгортанням масштабних репресивних заходів щодо польського населення ССРСР. Якщо у Варшаві 22 липня 1933 р. сталінський посланець Яків Фірстенберг-Ганецький передавав польській стороні документи Юзефа Пілсудського, а ад'ютант маршалка того ж дня сідав у потяг до Москви, щоб помандрувати далі до місць сибірського заслання свого патрона, то в іншому цивілізаційному вимірі – у підсоветській Україні – від червня–липня того ж року розгорталися арешти осіб, яким інкримінувалася приналежність до «контрреволюційної» підпільної «ПОВ», створеної й спрямовуваної, мовляв, тим же Юзефом Пілсудським, який у матеріалах обвинувачення аж ніяк не виглядав особою, що її Кремель вшановував на міждержавному рівні, зокрема й як відомого борця з російським самодержавством.

Очевидно, що сукупність вищенаведених чинників й наштовхнула комуністичну таємну поліцію на думку повернутися на «польській ділянці» своєї репресивної діяльності до призабутих часів початку 1920-х років, коли ЧК – ГПУ жорстоко поборювало реальну «ПОВ», захопивши й переважно стративши згодом на Волині більше 100, а в самому лише Києві понад 200 «пеовяків»²¹.

Але тепер, на початку 1930-х років, за браком на Наддніпрянщині реальних членів «ПОВ», ГПУ УССР використовувало вигадану приналежність до неї як зручну формулу обвинувачення. Окрім того, під час групової «справи» 1930 р. римо-като-

20 Докладніше див.: Materski W. Pobocza dyplomacji: Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. Warszawa, 2002. S. 249–250.

21 Mitzner P. Widmo POW. *Karta: Niezależne pismo historyczne*. Warszawa, 1993. Nr 11. S. 22.

лицьке духовенство оскаржувалося лише у нечітко окресленому «вихованні віруючих у польському патріотичному дусі»; польським педагогам Києва 1930–1931 рр. інкримінувалося таке ж невиразне «перешкоджання советизації школи, виховання учнів у польському шовіністичному дусі, в інтересах польської державності». Проте ані ксьондзам, ані польським учителям на той час не закидалася приналежність або співучасть у діяльності нелегально-фантомної «ПОВ».

Очевидно, що з точки зору «зручності» використання в «оперативно-чекістській роботі», лаконічна назва «ПОВ» мала значні переваги й, окрім того, звучала як постріл. Відтак стандартне обвинувачення у приналежності до «ПОВ» стає ледь не єдиним річищем, по якому спрямовуються репресії тоталітарного режиму проти польського населення Наддніпрячини. Зрештою, звернув на це увагу й польський газетяр Томаш Соммер, який зауважив маніпулятивну зручність використання обвинувачення у приналежності до «ПОВ» як перманентного інструменту інкримінування будь-якому заарештованому в УССР/СССР полякові численних видів «антисовєтської діяльності» (з фальшивих, звісно, приводів). Про це, зокрема, йдеться в одному з підрозділів книги Т. Соммера з промовистою назвою «Польська Військова Організація» як *лейтмотив* антипольської шпигуноманії²². При цьому варто зауважити, що польський автор не переобтяжений знанням доробку з цієї тематики українських учених, попри власний, мовляв, аж «шестирічний досвід» вивчення питання.

Отже, у 1933–1934 рр. за причетність до «ПОВ» на Правобережній Україні лише Київським обласним управлінням ГПУ УССР було заарештовано 114 осіб, із яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або ж були страчені, а решта – 44 – звільнені за недоведеністю складу злочину (що, зрозуміло, не давало гарантій від репресій у майбутньому). За іншими даними, до травня 1937 р. органами Управління державної безпеки НКВД УССР у «справі» «ПОВ» було ув'язнено 225 осіб (не рахуючи одинаків), із яких двох стратили, а 211 дістали різні терміни таборів та заслання. Втім, вважаю, що ці дані істотно

22 Sommer T. Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim. Warszawa: 3S MEDIA, 2014. S. 109–115.

применшені й не відображають повної картини репресивних дій у «справі» «ПОВ». Адже лише по «справі» т. зв. Подільської філії «ПОВ» загалом «проходило» 511 осіб, які були (лише) запідозрені у приналежності до організації, ув'язнені й отримали вирoki²³.

Керівник ГПУ УССР В. Балицький 8 липня 1933 р. надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОГПУ Генриху Ягоді меморандум щодо перших кроків його відомства з викриття в Україні «ПОВ»: «Нами раскрыта и ликвидирuется "Польская Военная Организация" ("ПОВ"), проводившая широкую шпионскую и контрреволюционную националистическую работу на Украине ... Созданная в свое время ПИЛСУДСКИМ и возрожденная им после майского переворота – "ПОВ" за последние годы развила большую активность в своей работе. Нами пока арестовано 22 участника организации ... По их показаниям, работой "ПОВ" руководит центр, который находился раньше в Киеве, затем в Минске, а сейчас в Москве.

Центр имеет сектора: Сектор "А" – ведет националистическую и религиозную пропаганду, вредительскую и разложенческую работу в культурных учреждениях, связанных с польским населением, а также широкую вербовку в организацию.

Сектор "В" – занимался организацией политического, экономического и военного шпионажа, в особенности в пограничных районах.

Сектор "С" – прямого действия, в задачу которого входит организация диверсий, порча связи и транспорта и создание в пограничной полосе массовых эмиграционных настроений, с целью поддержания там напряженного состояния»²⁴.

Стверджувалося, що при центрі «ПОВ», мовляв, діють «технічний відділ», що відповідає за зв'язок із польськими консульствами та Генеральним штабом Польщі, переправи на кордоні, фінансування тощо; «бюро інформації», що забезпечує контроль і спостереження за нелегальною «Українською Військовою Організацією», а також постачає за кордон відомості про ситуацію на селі УССР та настрої Компартій Польщі й Західної України та ін. Окрім того, В. Балицький інформував Москву, що вже «викрито» осередки «ПОВ» у Житомирі, Бердичеві, Проскурові, Білій Церкві,

23 Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... С. 287–288.

24 Там само. С. 288.

Кам'янці-Подільському, Шепетівці та в Мархлевському районі²⁵. Вочевидь очільник республіканської таємної поліції сумлінно виконував вказівки генсека ЦК ВКП(б) щодо «викорінення» в УССР тієї самої «агентури Пілсудського». Схема «підривної діяльності» «ПОВ», за «оперативно-чекістською» версією, була такою. Для обґрунтування тогочасних кордонів Польщі, доведення історичних прав на українські землі (йшлося про кордони Польщі 1772 р.) та створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти ССРР й діяти у тилу «Рабоче-Крестьянской Красной Армії» (РКЧА), – «ПОВ», нібито, розгорнула через свої осередки активну роботу щодо колонізації українського населення, штучного завищення чисельності поляків в УССР, необґрунтованого створення польських адміністративних і культосвітніх інституцій, керівництво якими захоплювали члени організації. Стверджувалося, що «пеовяки» інфільтрувалися «з шкідницькою метою» до Компартії, опанувавши ключові ділянки «польської партійної й советської роботи». Таким був стислий зміст «орієнтування» у «контрреволюційній польській роботі», що у 1930-х роках Управлінням держбезпеки НКВД УССР розсилало усім керівникам обласних управлінь, округових відділів НКВД, начальникам особливих відділів військових корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВД УССР. Отже, кожен керівник цих підрозділів націлювався («орієнтувався») на посилені пошуки «пеовяків», а знайшовши (за браком таких – вигадавши) їх, мав збагатити надіслану згори схему місцевим матеріалом. Відтак упродовж 30-х років Х ст. у республіці сфабриковано декілька «справ» т. зв. «обласних центрів ПОВ».

«Теоретична» частина згаданого «орієнтування» як інтродукція включалася до обвинувальних висновків у «справах» абсолютної більшості осіб, заарештованих за міфічну причетність до «ПОВ» у 1933–1934 рр. (із незначними відмінностями). Після цієї «теоретичної побудови» в обвинувальному висновку вміщувалися персоніфіковані відомості про конкретну «контрреволюційну, терористичну, шпигунську діяльність» певної особи, якій інкримінувалася приналежність до «ПОВ». Репресіям за вигад

25 Там само.

дану приналежність до «ПОВ» піддавалися насамперед активісти польської роботи в СССР/УССР, тобто партійні, советські, редакційно-видавничі, культосвітні працівники, заангажовані до проведення «коренізації» серед польського населення й будівництва «польської пролетарської культури». Одним із перших за приналежність до «ПОВ» був репресований активний діяч «коренізації» поляків в Україні Болеслав Скарбек, колишній керівник Польського бюро (Польбюро) ЦК КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при Всеукраїнській Академії наук (ВУАН) у Києві²⁶.

Наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р. було сфабриковано «справу» Вінницького (Подільського) обласного центру «ПОВ», за якою «засуджено» 52 особи, переважно місцевих культосвітніх функціонерів. Надалі тривали арешти визначних і рядових «пеовяків», тобто відомих керівників і звичайних собі функціонерів національно-культурної роботи серед польської людності УССР. 13 грудня 1934 р. за ґрати потрапив колишній заступник голови Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК),

26 Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович (B. Skarbek/Szacki/) (1888–03.06.1934) – уродженець м. Кузнецька Саратовської губ. З родини лісного шляхетського походження, предків якого вислали з Польщі за участь у повстанні Т. Косцюшка 1794 р. Навчався у Київському політехнічному інституті. 1914–1916 рр. перебував в ув'язненні. Член РКП(б) з 1917 р. Один з організаторів Польського соціалістичного об'єднання у Харкові (1917). 1917–1918 рр. – член Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, завідувач культурно-освітнім відділом губернського Комісаріату в польських справах у Харкові (з січня 1918 р. діяв на правах «Крайового комісаріату в польських справах»). У 1919 р. – член редколегії газет «Komunista Polski», «Głos komunisty», керівник польської секції Федерації іноземних комуністичних груп в Україні, редактор часопису «Sztandar Komunizmu», співзасновник київської групи Комуністичної робітничої партії Польщі. Голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польського відділу Реввійськради Західного фронту (вересень 1919 р. – січень 1921 р.). Згодом: зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У, зав. польбюро Київського окружного КП(б)У, редактор газети «Пролетарська правда» (Київ), заст. редактора газет «Sierp» (Харків, 1926–1927) та «Trybuna radziecka» (Москва). З 1929 р. знову у Києві: редактор газети «Київський пролетарій», заввідділу окружного КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН. Заарештований 15 серпня 1933 р. 19 серпня визнав свою «приналежність» до «ПОВ». Як «комендант» українських «пеовяків» Колегією ОГПУ СССР 9 березня 1934 р. «засуджений» до розстрілу. Убитий 3 червня того ж року. Див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934): маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1(38). С. 181–207.

«хрещений батько» Мархлевського польського національного району Ян Саулевич²⁷.

Методи «слідчої роботи», унаслідок яких було сфабриковано «справу» «ПОВ», викривалися у низці заяв до державних і партійних органів, які надходили з таборів від засуджених «учасників організації».

Після спалаху репресивної активності 1933–1936 рр., здавалося б, репресії проти польського населення УССР почали вщухати. Однак за 1935–1936 рр. насувалася доба Великого терору – 1937–1938 рр.

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і загалом по ССРСР) принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ ССРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки Ніколаєм Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в ССРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України²⁸. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в ССРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в ССРСР; г) політемігранти та політобмінані з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»²⁹.

27 Докладніше про нього див.: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 34. С. 143–176; Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2(30/31). С. 348–414.

28 Текст наказу та закритого листа див.: *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1/2(4/5). С. 15–44.

29 *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1/2(4/5). С. 16.

Наказ НКВД ССРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД ССРСР»³⁰. Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

Серед численних жертв марева «ПОВ» опинилися, зокрема, й етнічні поляки, уродженці й мешканці м. Фастів на Київщині та його округи.

Топонім Фастів уперше згадується 1561 р. Наприкінці XIX ст. під час доби модернізації відбулося стрімке зростання ролі цього населеного пункту як транспортного вузла. Спорудження залізниць Київ – Балта (1870) й Фастів – Знам'янка (1876) прискорило розвиток міста, в економіці якого стали домінувати обслуговування залізниць й промисловість (котельно-механічний завод Ф. Брандта, заснований 1890 р.). Всеросійський перепис населення 1897 р. зафіксував у Фастові 10,7 тис. мешканців (за віросповідною ознакою 52 % іудеїв, 41 % православних, близько 7 % римо-католиків)³¹.

1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено «передвступний» договір про злуку між Українською Народною Республікою й Західно-Українською Народною Республікою. 23–26 вересня 1919 р. у місті «білими» – частинами Збройних сил Півдня Росії – було вчинено єврейський погром. 11 червня 1920 р. Фастів (паралельно вживалася й назва *Хвастів*) був на тривалий час опанований російськими більшовиками. 1923 р. населений пункт став районним центром. За переписом 1926 р., у ньому нараховувалося 14 208 мешканців, що серед них поляками задекларували себе 542 особи³². За тим самим переписом, у Хвастівському (Фастівському) районі було 62 895 мешканців, з яких до польської національності признавалися 923 особи³³.

30 Там само. С. 17.

31 Вортман Д. Я. *Фастів* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 268.

32 Всесоюзний перепис людности 1926 р. Т. XII: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Правобережжя. Лівобережжя: Національність. Рідна мова. Вік. Письменність. Москва: ЦСУ Союзу РСР, 1929. С. 202.

33 Там само. С. 202 (підрахунки автора).

За російської більшовицької окупаційної адміністрації тривав розвиток Фастова як транспортного вузла (формально як одного з райцентрів «суверенної УССР»). Після прокладання колії Фастів – Житомир (1935) станція перетворилася на один з найважливіших вузлів Південно-Західної залізниці. Невдовзі (1938) Фастів набув статусу міста ³⁴.

Цей важливий залізничний вузол, враховуючи його стратегічне значення, й мешканців усієї Фастівщини енкаведисти піддали особливо жорсткій «чистці».

Як наголошує Наталія Рубльова, дослідниця римо-католицької спільноти регіону та окупованої російськими більшовиками України загалом, у роки Великого Терору на Фастівщині органами держбезпеки було заарештовано сотні громадян. Так, зокрема, аналіз видання «Реабілітовані історією. Київська область», протоколів двійки НКВД ССР та трійок при Київському обласному управлінні НКВД УССР, котрі виконували злочинні накази НКВД ССР № 00447 (так званий «куркульський») та № 00485 («польський»), дозволив дослідниці з'ясувати прізвища щонайменше 543 осіб, репресованих на Фастівщині упродовж 1937–1938 рр. За національною ознакою майже дві третини жертв становили українці, третина – поляки, семеро німців, шестеро євреїв, троє чехів, двоє литовців, по одному болгарину й молдованину. Утім, це лише частковий перелік жертв локального терору репресивного апарату, з'ясування імен інших жертв вимагає додаткових пошуків ³⁵.

Більшість із них репресивний апарат притягнув до «відповідальності» (без жодних на те підстав) за політичними обвинуваченнями. Жертвами злочинної окупаційної адміністрації стала й значна частина місцевих римо-католиків, оскільки належність до цієї конфесії Кремль традиційно вважав суттєвим маркером «політичної неблагонадійності». Однак, з огляду на лицемірність більшовицької «свободи совісті», римо-католикам УССР зазвичай інкримінувалося не порушення советського законодавства про діяльність релігійних організацій, а натомість політичні злочини – «антисовєтська агітація та пропаганда», різноманітні «антидер-

34 Вортман Д. Я. *Фастів*. С. 268–269.

35 Рубльова Н. *Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина* / Наталія Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2012. № 1 (38). С. 331.

жавні змови», «польський націоналізм», «шпигунство на користь II Речіпосполитої» й приналежність до розгалуженої мережі, мовляв, конспіративних осередків «ПОВ»³⁶.

Отже, увагу репресивного апарату на Фастівщині у перебігу виконання злочинного наказу № 00485 привертали насамперед особи польського походження, яких гебісти, відповідно до вищезгаданих московських «директив» від 11 серпня 1937 р., вже апріорі зараховували до «п'ятої колони», яка, мовляв, підтримуватиме польське військо у наступній війні з ССР. Зрозуміло, що реальних підстав для подібних звинувачень чи навіть підозр у нелояльності не було.

Фабрикацією локальної «справи» «ПОВ» займався Дорожньо-транспортний відділ (рос. аббревіатура – ДТО) Головного управління государственной безпеки (ГУГБ) НКВД ССР. Так, 14 травня 1938 р. Фастівським райвідділом УГБ НКВД УССР у Фастові був затриманий технік-будівельник ст. Фастів Аполінарій Зеленовський, 1900 р. н.; 17 травня до нього долучився кочегар Фастівського ліспромгоспу Федір Годлевський, 1904 р. н.; 21 травня за ґрати потрапили ще двоє фастівчан – Михайло Пилинський, тесля на ст. Фастів, 1891 р. н., та Леопольд Чехович, помічник машиніста депо ст. Фастів, 1909 р. н. Усім їм інкримінувалася приналежність до місцевого осередку «ПОВ» й «вербувальна діяльність» із залучення нових членів підпілля. Важливою ланкою у фабрикуванні міфічної «Фастівської ПОВ» став арешт 2 червня 1938 р. заступника директора Фастівського ліспромгоспу Євгена Гаєвського. До 1937 р. був поважною місцевою номенклатурою, а саме парторгом Фастівського залізничного вузла, а отже, особою, яка знала багатьох місцевих керівників і принаймні більшість провідних фахівців. Відтак, зважаючи на специфічні методи енкаведистського «слідства», могла під примусом назвати численні прізвища, а звинувачення щодо названих конкретних осіб вже було справою гебістської «техніки». Окрім того, Є. Гаєвський був «зручною особою» для «розгортання» локальної «справи ПОВ» ще з іншого погляду. Річ у тім, що 1929 р. він, тоді інструктор одного з райкомів КП(б)У Харкова, був мобілізований на роботу до 4-го відділу Штабу Української військової округи, тобто Розвідувального управління, й, пройшовши

36 Там само.

короткотермінову підготовку, упродовж дев'яти місяців служив на польському кордоні в Олевську начальником переправного пункту ГПУ. Від колишньої розвідувальної служби ГПУ УСРС легко можна було «перекинути місток» до шпигунської роботи на користь Польщі й подальшої «вербувальної діяльності» вже на Фастівщині.

Невдовзі особи, яких Є. Гаєвський, мовляв, «завербував» до «ПОВ», одна за одною були заарештовані. Так, наприклад, під час допиту 8 червня 1938 р. Є. Гаєвський стверджував, що керівником «боювки» «ПОВ» Фастівського залізничного вузла був Станіслав Станець, а серед «підлеглих» останнього назвав, зокрема, Федора Годлевського й Аполінарія Зеленовського³⁷. Старший електромеханік 4-ї дистанції служби зв'язку ст. Фастів Південно-Західної залізниці Станіслав Станець, 1911 р. н., за ґратами опинився 18 червня 1938 р. Після місяця відкидання власної належності до «ПОВ» (упертість ув'язненого засвідчує відсутність протоколів допитів у його справі упродовж цього часу – протоколи із запереченням вигаданої «провини» гебісти зазвичай не зберігали) й він змушений був визнати власну приналежність до «польського контрреволюційного підпілля».

19 червня 1938 р. був ув'язнений черговий по депо ст. Фастів В'ячеслав Малиновський, 1885 р. н., якому також інкримінувалася приналежність до місцевої «ПОВ»³⁸. В обвинувальному висновку у «справі» Ф. Годлевського, М. Пилинського, Л. Чеховича та А. Зеленовського насамперед наголошувалося, що Білоцерківською міжрайонною оперативно-слідчою групою НКВД на Київщині виявлена й ліквідується «контрреволюційна польська організація “ПОВ”». Мовляв, у районах були створені «коменди», що здійснювали велику роботу зі створення контрреволюційного підпілля, завданням якого була підготовка до збройного повстання проти сталінського режиму задля його повалення. Повстання, мовляв, мало вибухнути у період війни Польщі й Німеччини проти СРСР. Стверджувалося, зокрема, що у Фастівському районі й залізничному вузлі керівником «коменди» був Є. Гаєвський, колишній секретар станційного парткому. Він, мовляв, «насадив низку “боювок” на залізничному транспорті, по підприємствах й установах на

37 ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 42880. Т. 1. Арк. 63.

38 Там само. Спр. 51374. Т. 1. Арк. 79–80.

території Фастівського району»³⁹. На ст. Фастів «боювку» нібито очолювали С. Станець та Ф. Годлевський, «поляк, син розкуркуленого куркуля»⁴⁰.

Долго усіх вищезгаданих фастівчан (та й багатьох інших їхніх земляків) вирішила Особлива трійка при Київському обласному управлінні НКВД. Її позасудова ухвала 19 вересня 1938 р. прирікла на смерть Є. Гаєвського (убитий наступного дня); 22 вересня цей же позасудовий орган виніс смертний вирок С. Станцеві (убитий 27 вересня); 25 вересня аналогічне рішення було винесене щодо Ф. Годлевського, А. Зеленовського, М. Пилинського та Л. Чеховича (убиті у ніч на 26 вересня 1938 р.); 30 вересня до страти був «засуджений» й В. Малиновський.

За доби Великого терору 1937–1938 рр. додаткові обвинувачення у приналежності до антисоветського підпілля «ПОВ», крім звичних закидів у «церковній контрреволюції» (репресивні категорії – «костьольник», «активний костьольник»), органи сталінської таємної поліції спрямовували проти колишніх парафіян Римо-католицької церкви, у тому числі й на Фастівщині. Уся структура РКЦ в УССР була зруйнована «оперативно-чекістськими операціями», католицькі священнослужителі почасти були витіснені за межі «республіки», почасти потрапили до таборів ГУЛАГу, чимало з них було розстріляно⁴¹.

Опубліковані статистичні дані про результати «польської операції» в УССР дещо різняться. В оприлюднених у середині 1990-х років публікаціях вітчизняних авторів стверджувалося, що загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (із них 44 467 – поляки). Із загальної кількості ув'язнених 39 644 особи були розстріляні або ж отримали термін покарання у таборах Главного управління лагерей НКВД СССР (ГУЛАГ). Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267 579 осіб⁴². Натомість московські

39 Там само. Спр. 42880. Т. 1. Арк. 64.

40 Там само.

41 Див., напр.: Рубльова Н. *Проблеми римо-католицької спільноти Фастова за часів комунізму* // Католицька церква в історії Фастова: Матеріали наукової конференції з нагоди ювілею 100-річчя костелу Воздвиження Святого Хреста, Фастів, 17–18 вересня 2011 р. Фастів: ФОП Романюк М. Г., 2013. С. 238–242.

42 Наприклад див.: Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2(2/3). С. 146.

дослідники подають таку статистику: всього засуджено «двійкою» та «особливою трійкою» 55 928 осіб, із них розстріляно 47 327 осіб. Всього по ССР: засуджено 139 835 осіб, страчено – 111 091 особа⁴³. Підрахунки за виявленими у Галузевому державному архіві Служби безпеки України протоколами «двійок» та «особливих трійок» показали такі дані: засуджено 57 410 осіб, із них розстріляно – 46 792 особи, різні табірні терміни отримали 9 885 осіб, звільнено – 17 осіб, відправлено справи на досліджування стосовно 587 осіб, припинено справ через смерть арештованих громадян – 38⁴⁴.

Реабілітаційні процеси 1950–1960-х років повністю спростували злочинний міф про існування в УССР розгалуженої мережі «ПОВ» із її нібито обласними «центрами», осередками й «бойовками» у важливих установах, організаціях, навчальних закладах. Так, наприклад, у висновку від 31 травня 1957 р. щодо перегляду «справи» вищезгаданих фахівських «повяків»/«пеовяків» Ф. Годлевського, М. Пилинського, Л. Чеховича й А. Зеленовського слідчий слідчого відділу УКГБ при РМ УССР по Київській області капітан Жиромський констатував, що, за обвинувачувальним висновком 1938 р. цим особам інкримінувалася приналежність до «контрреволюційної організації “ПОВ”»⁴⁵. Усі обвинувачувані визнавали себе винними й кожний назвав свого «вербувальника». Покази слідством не перепроверялися, свідки, а також особи, які проходили по справі як члени «ПОВ», не допитувалися. Покази арештованих записано трафаретно-загальними фразами. У них не було зазначено, що таке антисоветська організація, у якій вони перебували, не було вказано, де й за присутності кого вони провадили роботу, спрямовану на підлив влади. Також під час перевірки не було знайдено матеріалів, які б слугували законною підставою для арешту усіх чотирьох вищезгаданих фахівчан⁴⁶. На основі зібраних архівних матеріалів, показів численних свідків під час перегляду «справи» можна зро-

43 Див.: Pietrow N. Polska operacja NKWD. *Karta*. 1993. Nr 11. S. 24–43; Петров Н. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. *Репрессии против поляков и польских граждан*. Москва, 1997. С. 41–43.

44 Див.: *Великий терор: польська операція 1937–1938* / редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. Варшава; Київ, 2010. Ч. 1. 1037 с.; Ч. 2. С. 1038–1983. (Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб; т. 8).

45 ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 42880. Т. 1. Арк. 80.

46 Там само. Арк. 80–81.

бити висновок, що свідчення (вірніше, самообмова) засуджених під час «слідства» 1938 р. щодо їхньої участі «в антисоветській організації» «ПОВ» не мали підтвердження ⁴⁷.

Зрештою, у підсумку Військовий трибунал Київського військового округу своїм визначенням від 23 липня 1957 р. скасував ухвалу Трійки при Київському облуправлінні НКВД УССР від 25 вересня 1938 р. щодо Ф. Годлевського, М. Пилинського, Л. Чеховича та А. Зеленовського «за відсутністю складу злочину» ⁴⁸. Того ж самого дня, 23 липня 1957 р., Військовий трибунал КВО скасував ухвалу Трійки Київського облуправління НКВД від 19 вересня 1938 р. щодо Є. Гаєвського «за відсутністю складу злочину» ⁴⁹.

Після відповідного перегляду інших «справ» фастівських «пеовяків» 23 квітня 1958 р. Президія Київського обласного суду скасувала рішення Трійки УНКД УССР по Київській області від 30 вересня 1938 р. щодо В. Малиновського «за необґрунтованістю його засудження». Президія Київського обласного суду 19 квітня 1960 р. скасувала ухвалу Трійки УНКВД УССР Київської області від 22 вересня 1938 р. щодо С. Станця «за відсутністю складу злочину» ⁵⁰. Фантомна «ПОВ», створена репресивним апаратом російської більшовицької імперії, забрала життя сотень людей, етнічних поляків, стовідсоткових українців, почасти німців й зовсім обмаль росіян (руських). Реабілітувати репресованих імперський режим наважився лише з середини 1950-х років, але винайти засіб ожити невинно убієнних – так і не спромігся.

47 Там само. Арк. 84–85.

48 Там само. Арк. 93–93 зв.

49 Там само. Спр. 51374. Т. 1. Арк. 73–74.

50 Там само. Арк. 79–80, 121–123.

Наукове видання

**Українські маркери історії Польщі:
виклики міжвоєнної доби ХХ століття**

Колективна монографія

Обкладинка Федора Лукавого
Літературний редактор Ірина Стецик

Підписано до друку 27.12.2024

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний

Друк цифровий. Ум. друк. арк. 22,43. Обл.-вид. арк. 20,9

Тираж 100 прим. Замовлення № 03-12/12

Відділ реалізації. Тел.: (067) 542-08-01. E-mail: info@book.sumy.ua

ПФ «Видавництво “Університетська книга”»

40000, м. Суми, площа Покровська, 6

Тел.: (0542) 65-75-85. E-mail: publish@book.sumy.ua

www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7461 від 05.10.2021

Віддруковано на обладнанні

ПФ «Видавництво “Університетська книга”»